

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
КАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Дмитро ТКАЧ

**СУЧАСНА УГОРЩИНА
В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ**

A MAGYAR
KÖZTARSASAG
VOLT ELNÖKE

Tisztelt Olvasó!

Ritkán írtam nagyobb örömmel ajánlást egy könyvhöz, mint Dmitrij Tkacs professzor kötetéhez. Anélkül, hogy a szövegét ismerném, és eredeti nyelvén érteném. Biztosra veszem, hogy amit mond, hiteles, és pontosan tükrözi azokat a változásokat, amelyek a tárgyalt időszakban Magyarországon végbementek. Tkacs professzor tökéletesen ismeri Magyarországot, közelről figyelte, hogy hogyan alakul a kommunizmus bukása után a magyar politika és kivált a külkapcsolatok fejlődése.

A magyar történelem tárgyalását azzal az időszakkal indítja, amikor kezdenek kibontakozni a demokratikus magyar közélet körvonalai. Ezek összetevőit, egymásra tett hatását pontosan ismeri, mint ahogy azt is, hogy a magyar közelmúlt – a második világháború befejeztétől kezdve – hogyan befolyásolja az új Magyarország formálódását, és azt is, hogy a közvélemény hogyan alakul és alkalmazkodik folyamatosan az új európai valósághoz.

Hosszú évekig osztotta meg az életünket, ismeri nyelvünket, ismeri az utolsó húsz év magyar közéleti szereplőit és azok életútját. Minden eszköze megvolt hát véleményének hiteles megformálásához.

Nagyon remélem, hogy műve magyar fordításban is megjelenik, és a magyar olvasó felismerheti önmagát az ukrán „tükörben”. Bár igazában az a fontos, hogy a tükörből az ukrán olvasó kapjon hiteles képet közelmúltunkról, és hiszem, hogy azt is fog kapni.

Kívánom hát, hogy a könyvet minél többen olvassák, mert meggyőződésem, hogy az az ukrán-magyar barátság komoly formáló eszköze.

Göncz Árpád
Göncz Árpád

Budapesten, 2003 októberében

A MAGYAR
KÖZTÁRSASÁG
VOLT ELNÖKE

Екс-Президент Угорської Республіки

Шановний Читачу!

Мені рідко доводилося писати рекомендації до книг з більшим задоволенням, ніж до праці професора Дмитра Ткача. До того ж без знайомства з її текстом та без володіння мовою, якою вона написана. Я впевнений, що виклад є достовірним і таким, що точно віддзеркалює ті трансформації, які відбулися в Угорщині у досліджуваній період. Професор Ткач досконало знає Угорщину, зблизька спостерігав, як формувалася посткомуністична угорська політика та розвиток зовнішніх зв'язків.

Він розпочинає дослідження угорської історії з того моменту, коли почали проявлятися основні риси угорського демократичного життя. Йому точно відомий вплив, який справляли одна на одну його складові, а також те, який вплив справляє на формування нової Угорщини її нещодавнє минуле - починаючи з часу завершення другої світової війни. Знайомий він і з шляхами формування угорської громадської думки та її поступовим пристосуванням до європейської дійсності.

Протягом довгих років він жив нашим життям, володіє нашою мовою, знайомий з діячами угорського суспільства і їхніми життєвими шляхами за останні двадцять років. Він мав у своєму розпорядженні всі засоби для достовірного викладу своїх думок.

Дуже сподіваюся, що його праця з'явиться і в угорському перекладі, і угорський читач зможе побачити себе в українському "дзеркалі". Хоча й те важливо, щоб і український читач отримав справжню картину нашого нещодавнього минулого і, думаю, він її отримає.

Бажаю, щоб ця книга була прочитана якомога більшою кількістю читачів, оскільки переконаний, що вона є важливим засобом формування українсько-угорської дружби.

Будапешт, жовтень 2003 року

Арпад Гьонци

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Д. І. Ткач

**СУЧАСНА УГОРЩИНА
В КОНТЕКСТІ
СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Монографія

НБ ПНУС

722358

Київ 2004

ББК 66.2(4УГО)

T48

Рецензенти: *Є. Д. Бершеда*, д-р екон. наук, проф.,
чл.-кор. НАН України
М. Ф. Головатий, д-р іст. наук, проф.
А. Д. Пахарев, д-р політ. наук

*Рекомендовано Вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень НАН України
(протокол № 6 від 20.12.03)*

Науковий консультант *Ф. М. Рудич*, д-р філос. наук, проф.

Оформт на обкладинці Андрія Чебикіна

Ткач Д. І.

T48 Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій:
Монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. —
К.: МАУП, 2004. — 480 с.: — Бібліогр. в кінці розд.

ISBN 966-608-406-6

У монографії на основі великого фактологічного, наукового матеріалу досліджуються політичні трансформації в Угорщині наприкінці ХХ— на початку ХХІ століть. Проаналізовано генезу політичної системи Угорської Республіки, зміну форми державного устрою, управління та доктрину розмежування функцій влади, взаємозв'язок політичної, економічної і соціальної трансформації в Угорщині, стратегічні пріоритети країни у зовнішній політиці. Зроблено спробу спрогнозувати місце та роль Угорської Республіки у новій Європі.

Розглянуто практику відносин Угорщини із сусідніми державами і насамперед з незалежною Україною.

Для політиків, політологів, істориків, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, а також для всіх, хто цікавиться політичними трансформаціями у постсоціалістичних країнах.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
72 2353

ББК 66.2(4УГО)

ISBN 966-608-406-6

© Д. І. Ткач, 2004

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2004

*Моїй дружині
Людмилі присвячую*

ПЕРЕДМОВА

Наприкінці 80-х років у результаті “оксамитових революцій” практично в усіх країнах Центральної та Східної Європи відбулася зміна політичної системи. Колишні союзники ідеологічного міфу відмовилися від соціалістичної моделі побудови суспільства на користь демократичної правової держави. Нагромаджене упродовж тривалого часу розчарування у штучно створеній радянській моделі стало підставою для повалення культу вчорашніх лідерів і правлячих партій, відмови від соціалістичних цінностей, розв’язання шаленої антирадянської кампанії, зведення рахунків за роки страху та безчестя. На цьому етапі консолідуючим елементом боротьби з тоталітаризмом, залишками соціалістичного минулого був антикомунізм та бажання покінчити з усім радянським. Тому більшістю населення цієї частини Європи було позитивно сприйнято розрив з Радянським Союзом у військово-політичній та економічній сферах, ліквідацію комуністичної системи, переорієнтацію на Захід.

Усе зазначене безпосередньо стосується Угорщини, в якій процес зміни суспільного ладу відбувався інтенсивніше й результативніше порівняно з аналогічними процесами в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). Угорські та зарубіжні політологи пов’язують це з тим, що ще при соціалізмі в країні визрівали і певною мірою здійснювалися реформи: наприкінці 60-х — економічні, наприкінці 80-х — політичні, які створили підґрунтя для майбутніх перетворень. Саме завдяки цьому Угорщина закономірно займає провідне місце в групі країн ЦСЄ, які досягли значних успіхів на шляху політичної та еко-

номічної трансформації. То що ж змінилося в Угорській Республіці починаючи з 90-го року, чого вдалося досягти?

Змінилася політична система суспільства. Однопартійний режим було замінено плюралістичною політичною системою, що нині діє на основі Конституції. Сформовано парламентсько-президентську систему влади, яка надає уряду широкі повноваження і робить його відповідальним за створення необхідних умов для економічного й демократичного розвитку країни. Реформовано судову владу, діє Конституційний суд. Держава перестала безцеремонно втручатися в життя окремої людини, як то було раніше, підвищується роль інститутів громадянського суспільства, органів самоврядування і самоорганізації у житті угорської спільноти.

Змінилися економічні основи суспільства. Упродовж більш як тринадцяти років угорці будують не бюрократичний або номенклатурний, не так званий дикий або кримінальний капіталізм, а капіталізм досить зрілий, цілком цивілізований, на основі принципів і структур, що вже сформувалися в країнах Заходу, а саме — на основі моделі зрілої ринкової економіки. Ця модель охоплює все розмаїття форм власності, основна з яких — приватна, механізм ринкової конкуренції і регулюючої ролі держави (насамперед в інтересах функціонування ринку). Саме така модель стала нині дуже поширеною у світі і називається універсальною ліберальною соціально-орієнтованою моделлю сучасної ринкової економіки.

Однак період “активного входження в ринок” не був безхмарним, безпомилковим. Він супроводжувався розладом фінансової системи, інфляцією, посиленням безробіття, падінням життєвого рівня, сплеском злочинності, наркоманії, погіршенням стану здоров'я населення, підвищенням рівня смертності. Частину цих неминучих вад перехідного періоду, що характерні для багатьох постсоціалістичних країн, в Угорщині вдалося до певної міри усунути. Так, наприкінці 90-х років, за об'єктивними показниками, призупинилося стрімке падіння життєвого рівня населення, значно зменшилася кількість безробітних, підвищилася соціальна захищеність населення, хоча труднощів і суперечностей соціального, фінансового і виробничого порядку ще чимало. Однак становлення ринкової економіки, формування політичної системи, соціальних відносин в Угорщині ще не завершено. Залишки колишньої міжнародної системи розподілу праці всередині Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) зокрема й нині створюють в Угорщині проблеми, вирішення

яких потребує величезних капіталовкладень і тривалої напруженої роботи.

Відбулася значна лібералізація суспільного середовища. Однак досягнення в цій галузі за останні роки також дуже суперечливі й неоднозначні. Комерціалізація усіх відносин істотно змінила загальнокультурний ландшафт, викликала нову напруженість у відносинах людей різних соціальних страт, різних поколінь, певною мірою загострила проблему міжнаціональних відносин. Зміна парадигми розвитку угорського суспільства викликала глибоку кризу ціннісних орієнтацій та життєвих підвалин. Ідея соціальної справедливості, яку роками пропагували комуністи, залишила глибокий слід у свідомості більшості угорців, тому вони не сприймають поглиблення прірви між бідними та багатими, посилення соціальної диференціації та нерівності.

Відбулися зміни і в духовній сфері. Серед них — наступ масової антикультури, значне скорочення, порівняно із соціалістичним періодом, державних витрат на культуру, освіту, науку. Щодо останньої, то падіння кількісних та якісних показників науки в Угорщині в умовах постіндустріального суспільства перетворюють країну в аутсайдера наукового прогресу, який, утративши надію наздогнати лідерів, задовольняється лише тим, що використовує чужі досягнення. Водночас держава приділяє значну увагу збереженню національних традицій, виділяє великі кошти на підтримку угорської національної меншини, яка проживає за кордоном, що є добрими позитивними прикладами.

Значних успіхів досягнуто країною в зовнішній політиці. Угорщина знайшла і закріпила своє місце в Європі й у світі, стала повноправним членом НАТО, а з травня 2004 року — ЄС. Це те, чого інші сусідні країни лише намагаються досягти.

Роки, що минули після 90-го, можна поділити на чотири етапи:

1990–1994 рр. — тотальний злам попередньої системи;

1994–1998 рр. — розбудова інфраструктури і правової системи нового державного ладу;

1998–2002 рр. — подальші спроби розвитку інфраструктури і правової системи нового державного ладу, які гальмувалися через небажання уряду просуватися вперед, з урахуванням досягнутого в попередні роки. Замість того велася нищівна боротьба із залишками колишньої системи;

2002 і наступні роки — спроба стабілізувати всі інститути нового державного ладу, інтеграція у європейський простір.

Зазначимо, що певною мірою такі етапи розвитку притаманні більшості постсоціалістичних країн, однак водночас вони мають досить принципові відмінності. Це характерно і для Угорщини, що й викликає великий науковий, практичний інтерес, зумовлює і наше звернення до розгляду таких питань стосовно цієї держави.

І що глибше ми поринали у вир політологічного аналізу нової Угорщини, то більше питань потребували дискусю та пошуку відповіді на них. Чи спроможна реформована політична система, її владні інститути забезпечити подальший інтенсивний розвиток держави, чи потрібні нові зміни у цій сфері? Якою мірою принципи демократії, розбудови правової держави поділяє і сповідує політична еліта країни? Як це позначається на житті пересічних громадян? Яку роль повинна відігравати держава у впровадженні ринкової економіки і що потрібно робити для мінімізації соціальної ціни економічних реформ? Як, зрештою, розвиватиметься політична та економічна ситуація в Угорщині після повноправного вступу до ЄС? Перелік таких запитань можна продовжувати, бо саме вони визначають перспективи подальших наукових розвідок у вибраному нами напрямі. Чого можна чекати в майбутньому, яка перспектива відкривається перед Угорщиною, її суспільно-політичним, економічним, соціальним розвитком? Насамперед йдеться про цілковиту інтеграцію в європейську спільноту. Вступ до Європейського Союзу як процес виконання комплексу умов щодо членства, а саме — дотримання прав людини, свобода слова, економічна стабільність, поліпшення соціального стану відповідно до європейського рівня, впровадження правових норм суспільного життя, прийнятих у Західній Європі, — це тільки перший етап на інтеграційному шляху. Далі, як на нашу думку, угорців чекає важка й складна, багатоаспектна робота щодо пристосування до правил та порядків, прийнятих в ЄС, що, вочевидь, не завжди збігатиметься з національними інтересами країни. Та в будь-якому разі альтернативи євроінтеграції для Угорщини, як і для більшості європейських країн не існує.

Принципового значення набуває і таке. Чим цікавий угорський досвід державотворення для України? Що позитивне в політичних перетвореннях, здійснених в Угорщині, можна брати на озброєння в українському суспільстві, а від чого варто відмовитися? Як за трансформаційні роки Угорщині вдалося створити сталу політичну систему, політично структурувати суспільство, збалансувати всі гілки влади, завоювати імідж стабільної та передбачуваної європейської

держави? На ці та інші питання автор з огляду на свої можливості, означену мету, завдання та наявні матеріали спробував відповісти у цій монографії, використовуючи найперше аналіз угорської практики державотворення, матеріали численних угорських, західних, російських, українських наукових та публіцистичних видань, у тому числі і спеціальних, а також власний досвід, набутий під час тривалої роботи в Угорщині спочатку радянським, а потім українським дипломатом, особисті зустрічі з угорськими політиками, державними діячами, науковцями, звичайними громадянами.

Автор зберіг у серці велику любов до працелюбного, глибоко патріотичного угорського народу, що дає йому підстави не лише захоплюватися успіхами угорців, а й спробувати по-дружньому означити те, що ще не зроблено або належить зробити.

У пропонованій праці подано результати дослідження, що мало за мету зробити політологічний аналіз політичної трансформації, яка відбулася в Угорській Республіці наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть. Не претендуючи на вичерпне висвітлення усіх аспектів теми дослідження, автор спробував узагальнити наукові розвідки дослідників Угорщини, інших країн новітньої доби і визначити основні концепції державотворення, функціонування владних інститутів в умовах зміни політичної системи, створення та розвитку демократичних засадах громадянського суспільства, органів місцевого самоврядування, системи захисту прав людини, а також дослідити взаємозв'язок політичної, економічної і соціальної трансформації в Угорщині. Більш детально розглянуто зовнішню політику Угорщини. У цьому контексті приділено особливу увагу вивченню успішної угорської євроінтеграційної стратегії, яка привела країну до повноправного членства в НАТО та в ЄС з травня 2004 р. Зроблено також спробу спрогнозувати місце й роль Угорщини в новій Європі.

Автор щиро вдячний завідувачу відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень Національної академії наук України професору Ф. М. Рудичу, науковим співробітникам відділу за допомогу й підтримку в написанні цієї монографії.

Корисними були також поради і рекомендації провідних українських політологів, економістів — члена-кореспондента НАН України Є. Бершеди, професорів О. Бабкіної, В. Бебика, М. Головатого, М. Михальченко, А. Пахарева, за що автор їм глибоко вдячний.

Щиру подяку автор висловлює керівництву Центру ім. Вудро Вільсона (Вашингтон, США) за надану можливість наукового стажування упродовж трьох місяців у Центрі. Дозвіл користуватися бібліотечними й архівними матеріалами Центру, Бібліотеки Конгресу США, увага та професійна допомога з боку співробітників цього наукового закладу дали змогу значно прискорити написання монографії, зробили її ще повнішою, багатоаспектною.

Близько двадцяти років автор співпрацює з провідними вченими Інституту міжнародних економічних і політичних досліджень РАН професорами С. Глінкіною, І. Орликом, М. Усієвич, зустрічі, бесіди з цими відомими дослідниками перехідних процесів у країнах ЦСЄ, ознайомлення з їхніми науковими працями допомогли автору чіткіше систематизувати свої уявлення про політичні та соціально-економічні трансформації Угорщини новітньої доби.

Автор глибоко вдячний керівництву МАУП за створення належних умов для реалізації цього дослідження. Автор також висловлює щиру подяку Демократичній спілці угорців України та МАУП за фінансову допомогу у виданні монографії, угорським друзям Я. Барабашу, Ф. Контрі, К. Пегі, І. Монері, Я. Тоту за слушні поради та підтримку.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ

1.1. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УГОРЩИНІ В УГОРСЬКІЙ, ЗАРУБІЖНІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Політичні трансформації, які вже понад чотирнадцять років тривають в Угорській Республіці, перебувають у центрі уваги дослідників різних галузей знань, а найперше — угорських та зарубіжних політологів, істориків, економістів. Важливою темою наукової дискусії протягом цього періоду була переоцінка соціалістичного минулого країни, спроба пояснити феномен суспільних трансформацій сьогодення. Угорські вчені Т. Валух, Д. Дьарматі, І. Пето, М. Палашік, З. Рірр, Г. Фоглеїн, Е. Стандейшкі та ін. [1; 2; 3] у своїх працях обґрунтовано показали, як одразу після Другої світової війни СРСР різними способами насаджував марксистсько-ленінську ідеологію та впроваджував соціалістичну політику в Угорщині. Водночас, за оцінкою Д. Літван, в ті роки у більшості населення привнесені з Москви в Угорщину ідеї не знаходили очікуваної підтримки, а навпаки, сприймалися як ворожі [4], що мало велике значення для подальшого розвитку суспільних і політичних процесів у країні.

Я. М. Райнер, Е. Нідерхаусер розглядають події цих років в Угорщині в контексті перетворень, які відбувалися в Центральній та Східній Європі, й роблять висновок про те, що безцеремонні дії радянської адміністрації, яка “керувала” процесом насильного впровадження соціалізму в цих країнах, викликали у населення регіону обурення, яке час від часу виливалося зокрема й у збройний опір [5; 6].

Особливу увагу угорські вчені приділяють вивченню та поясненню суті подій революції 1956 року. У Будапешті створено з цією метою спеціальний Науковий інститут 1956 року, який видає щорічний збірник наукових праць, присвячених різноманітним аспектам революційної боротьби [7], проводяться наукові конференції, симпозиуми, інші заходи наукового, суспільного характеру. Комплексному дослідженню цієї важливої теми присвячена велика кількість праць істориків, політологів, юристів, представників інших галузей знань. Це зокрема праці Ч. Бекеша, Т. Беца, П. Жіманді, Т. Хернаді та ін. [8; 9; 10; 11], які ми активно використовували у пропонованій монографії поряд з працями інших фахівців.

Визначальним кроком, що дав можливість усунути багато “білих плям” в історії, сучасному періоді становлення угорської держави, стала передача угорському уряду в листопаді 1992 р. президентом Російської Федерації комплексу секретних документів, пов'язаних з подіями 1956 року. Через три місяці вони були видані в Будапешті у двох збірниках: “Досьє Єльцина. Радянські документи про 1956 рік” і “Невідомі сторінки історії 1956 р. Документи з колишнього архіву ЦК КПРС” [12]. Незабаром ці матеріали були опубліковані й у Москві. Аналіз нових архівних документів і останніх історіографічних, спеціальних праць дає змогу ясніше подати механізм дій кремлівського керівництва з політичного врегулювання угорської кризи, розкрити спонукальні причини і прояснити характер збройного втручання СРСР у перебіг подій, ще повніше висвітлити реакцію на них світової громадськості. Врешті, ці документи можуть бути предметом окремого наукового дослідження, зокрема й дисертаційного.

Угорські політологи докладно розглядають також період власної вітчизняної історії після революції 1956 року, який тісно пов'язаний з діяльністю відомого політичного і громадського діяча Я. Кадара. За оцінкою вченого М. Біхарі, саме в той час угорське суспільство мало два виміри. Один – офіційний, у якому на словах підтримувалася політика УСРП, спрямована на побудову соціалістичного суспільства, другий – неофіційний, де значною мірою штучне привнесення в Угорщину радянської соціалістичної моделі, подальший розвиток угорського суспільства по шляху копіювання чужого досвіду сприймалися вкрай негативно. На думку М. Біхарі, і автор цілковито її підтримує, причину розвалу соціалістичного ладу варто шукати у самій його природі, яка і за формою, і за змістом була глибоко неприйнятною для угорського народу, як, до речі, і багатьох сусідніх йому народів [13]. Це

загалом може стосуватися і політичних процесів, політичної ситуації, що спостерігалися в більшості країн соціалістичного табору взагалі.

Серед проблем, які викликають особливий інтерес угорських дослідників цього періоду вітчизняної історії, є спроба керівництва Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) здійснити економічну реформу в країні у 60-х роках. На думку зокрема угорського політолога Д. Фолдеша, реформатори за основну мету ставили тоді створення нового господарського механізму, пристосованого до вимог світового ринку, надання підприємствам більшої самостійності, інтеграцію угорської економіки у світову за рахунок створення відповідних умов для міжнародної співпраці [14]. У свою чергу Я. Корнаї, наприклад, стверджує, що намагання здійснити реформування соціалістичної економіки, які були ініційовані зверху, торкалися лише окремих елементів системи, а не її фундаментальних, основоположних засад. Це, загалом, точка зору, яку поділяємо і ми. Через певні політичні, ідеологічні, економічні причини ці спроби реформування не могли дістати свого логічного завершення, бо вже тоді потрібні були політичні зміни [15]. Додамо, зміни радикального, справді трансформаційного характеру.

Угорські вчені і нині виявляють підвищений інтерес до вивчення діяльності двох знакових для історії своєї країни ХХ століття постатей — Я. Кадара та І. Надя. Потрібно зазначити, що більшість авторів при цьому прагнуть об'єктивно показати у своїх працях роль цих помітних і широко відомих політиків у житті угорського суспільства. Такої позиції притримуються Д. Літван, А. Рац, Є. Стандеїшкі, Т. Хусар, Я. М. Райнер, І. Боршоді [16; 17; 18; 19; 20; 21] та ін.

Втім, варто звернути увагу на такий принциповий момент. Ключовим елементом розбудови демократичної правової держави в постсоціалістичній Угорщині угорські вчені здебільшого визначають створення багатопартійної системи. Так, політолог Т. Фріц наголошує, що політичні реформи в Угорщині розпочалися ще за часів соціалізму, коли наприкінці 80-х років виникли рухи та партії, які за кілька років перетворилися на потужний фактор політичного життя і змогли мирним шляхом змінити існуючий політичний режим [22]. Аналізу створення та функціонування партійної системи в Угорщині присвячені наукові праці Ж. Енеді, А. Корошені, Л. Кері та ін. [23; 24].

Логічним продовженням наукових розвідок багатопартійної системи в Угорщині є дослідження ролі та місця парламентаризму в політичній системі угорського суспільства. Державні Збори Угорщини,

як відомо, є найвищим органом державної влади, їх виняткове становище полягає в тому, що вони є єдиним законодавчим органом країни. Цим пояснюється та увага, яку приділяють угорські політологи аналізу діяльності парламенту новітньої доби. Різноманітні сфери його діяльності вивчали і вивчають політологи М. Біхарі, Л. Кері, Б. Покол, П. Шмідт, Г. Тока [25; 26; 27; 28].

Угорський центр Фонду демократичних студій, наприклад, видав кілька книжок, у яких провідні вчені, парламентарії роблять політологічний аналіз становлення та розвитку парламентаризму в країні [29].

В умовах парламентсько-президентської республіки надзвичайно цікавим, на думку угорських політологів, є інститут президентства в Угорщині, правова компетенція якого, згідно з нормами Основного Закону УР, є до певної міри обмеженою, однак забезпечує президенту дієві функції гаранта Конституції. На думку дослідника новітньої історії Угорщини А. Холло, яку ми цілковито поділяємо, саме особистий авторитет Арпада Гьонца значною мірою сприяв перетворенню посади президента Угорщини на вагомий політичний чинник в країні [30]. Він вбачав, як про це пише угорський вчений А. Бозокі, свій обов'язок і свою основну історичну місію у згуртуванні нації навколо ідеї розбудови демократичної угорської держави [31]. Тобто Арпад Гьонц – це особистість харизматична, по-справжньому національний політичний лідер.

Угорські дослідники політичних постсоціалістичних трансформацій дуже ретельно, починаючи з 1990 року, відстежують діяльність уряду країни, його історичну та структурну детермінованість, відповідальність, а також конкретні аспекти роботи. І це зрозуміло, адже в умовах Угорщини уряд має надзвичайно великі повноваження; він несе відповідальність за створення необхідних умов для економічного процвітання і демократичного розвитку країни. Щонайглибший аналіз діяльності урядів Й. Анталла, Д. Хорна зроблено у двотомнику “Книга десятиріччя Угорщини. Зміна системи. (1988–1998)”, у збірниках “Баланс. Уряд Угорської Республіки 1990–1994” “Питання, питання... Уряд Угорської Республіки 1994–1995” [32; 33; 34]. Структура уряду В. Орбана, основні напрями та результати його діяльності детально відображено у “Книзі 2001 року Канцелярії Прем'єр-міністра” [35]. Характеризуючи уряди перехідного періоду, угорський політолог Я. Кіш наголошує, що суспільні та економічні процеси трансформації системи в Угорщині ще далеко не завершено. І доки вони тривають, уряд має відносно широкі можливості для політичного втручання у ці перехідні процеси, можливості впливати на

їх спрямування, визначати їхній характер. Урядова партія може безпосередньо впливати на зміни, які відбуваються в країні. Але ці можливості з року в рік звужуються [36].

Угорські науковці здійснюють постійний моніторинг реформування та діяльності органів місцевого самоврядування [37; 38; 39; 40]. Томаш Хорват цілком справедливо наголошує на наявних труднощах здійснення цих реформ, адже корінної перебудови потребували і політичні механізми, й економічна система, й інститути та практика управління органів місцевого самоврядування. Потрібно було створити цілісну систему інститутів і процесів, принципів і механізмів їх функціонування, покликаних стати засобами цілеспрямованого еволюційного розширення демократичного простору, ліквідації історично зумовленої суперечності між державою та суспільством, подолання політичного відчуження населення від влади.

Серед питань, що з перших трансформаційних років постали перед угорськими політологами, чільне місце займає становлення та подальший розвиток громадянського суспільства в Угорщині [41; 42; 43; 44; 45; 46]. Намагаючись пояснити феномен активізації неурядових організацій у суспільстві, дослідники найчастіше посилаються на вплив інституціональних факторів. По-перше, вони показали, що при становленні громадянського суспільства, нових демократій велику роль відігравала неінституціональна спадщина авторитарних режимів, громадські організації яких створювалися владою і працювали під її контролем, і тільки наприкінці 80-х почали виникати масові рухи за демократію. По-друге, на громадянському суспільстві, що формується, серйозно позначається законодавче та фінансове забезпечення з боку держави діяльності неурядових організацій. По-третє, вони встановили, що формат громадянського суспільства прямо пов'язаний з інституціональним ладом постсоціалістичних країн — особливо з формою правління, від ступеня демократизації якої і залежить роль та місце громадських організацій, асоціацій, рухів у суспільному житті. Це сповна стосується політичної ситуації, що спостерігається в більшості постсоціалістичних країн, у тому числі і в Україні.

Особливістю новітніх досліджень угорського суспільства є їх прикладний характер. Вирішенню науково-дослідних завдань формування сучасної демократичної правової держави, забезпечення прав і свобод громадянина в Угорщині присвячені наукові праці вчених, які автор використовує у відповідному розділі монографії; це зокрема Я. Кіш, Т. Палне, В. Покол, Я. Рац, А. Шайо [47; 48; 49; 50; 51] та багато інших.

На думку угорського дослідника Андраша Шайо, яку ми також поділяємо, відмова від тоталітарного минулого в державній політиці, створення відповідної правової, політичної, організаційної бази знизили рівень етатизації суспільного життя, змінили зміст окремих внутрішніх і зовнішніх функцій держави, характер взаємозв'язків суб'єктів конституційно-правових відносин, що й створило умови для розвитку правової держави. Це має суттєве значення не лише для Угорщини, а й для будь-якого суспільства, що трансформується.

Політологічна картина трансформаційних перетворень в Угорщині була б далеко не повною без висвітлення досліджень угорськими науковцями різноманітних аспектів процесів рекрутування й ротації політичної та економічної еліти у новітній період. Така проблема в політології є досить актуальною і щодо багатьох країн далеко не з'ясованою. До найбільш фундаментальних праць, де розглядається ця проблематика, можна зарахувати праці А. Бозокі, Л. Ленъдела, А. Корошені, Т. Сіра [52; 53; 54; 55]. Цікавий матеріал для порівняння містить праця відомого угорського політолога Л. Ленъдела "Пишнота та убогість еліти після зміни системи", у якій він порівнює політичну та економічну номенклатуру часів правління урядів Й. Анталла та Д. Хорна і доходить висновку, з яким не можна не погодитися, що із самого початку реформ сформувалася керівна верхівка угорського суспільства, яка незважаючи на зміну урядових коаліцій у парламенті і далі панує в країні.

Політичні трансформації в Угорщині мають свій конкретний вимір в економічній, соціальній та інших сферах. Цей взаємозв'язок політичної, економічної і соціальної трансформації в Угорщині з кінця 80-х років є важливою темою наукової дискусії угорських вчених. І оскільки у пропонованому дослідженні розглядається політичний аспект трансформацій в Угорщині, то автор має намір докладно розглянути лише соціально-економічні наслідки політичних та ринкових перетворень в Угорщині. Водночас це завдання неможливо виконати без побіжного аналізу джерелознавчої бази переходу Угорщини до ринкової економіки.

Угорські вчені у своїх працях обґрунтовано довели, що реформування економіки країни на ринкових засадах було єдиним виходом із тієї складної ситуації, в яку потрапило народне господарство в результаті невдалого соціалістичного експерименту. Загалом аналізу різних аспектів економічних перетворень в Угорщині присвячено багато наукових праць і досліджень. Автор у пропонованій моногра-

фії, аналізуючи загальні положення економічної політики Угорщини, використав насамперед наукові праці дослідників постсоціалістичної доби, які вивчали процес переходу до ринкового господарства. Основними темами цих праць є те, як підприємства адаптуються до середовища, що радикально змінилося з позиції внутрішньої організації виробництва [56], процесу праці [57], поведінки, основною мотивацією якої є принципи співробітництва [58; 59], сплати податків [60], а також те, як усе це впливає на успішність реформування загалом [61]. Багато цікавих праць виконані на основі так званих панельних досліджень підприємств, які розпочалися в 1992 р. і охоплювали приблизно 400 фірм в обробній промисловості.

Деякі автори звертаються до дослідження питань приватизації. Окремих цікавить власне її процес [62; 63; 64]. Інші досліджують наслідки приватизації — зокрема плинність управлінського складу [65] та формування зв'язків між компаніями [66]. Досліджуючи роботу дрібних підприємств, угорські вчені пов'язують логіку їх дій у контексті недостатньо сформованих ринкових умов [67; 68; 69; 70].

Інший важливий напрямок наукового вивчення стану економіки — рекрутування підприємців [71; 72; 73]. У зазначених працях розглядається, який тип ресурсів або капіталу необхідно мобілізувати, аби створити підприємство в умовах відсутності діючого фінансового ринку. Науковці Інформаційного центру соціальних досліджень [Társadalomkutatási Intézet Rt] (див. <http://www.tarki.hu>) проаналізували різні способи мобілізації капіталу, необхідного для створення прибуткового підприємства [74].

І якщо наукові дослідження процесу рекрутування підприємців зосереджені на виявленні детермінант економічного успіху, в дослідженнях стратифікації більше уваги приділяється пошуку факторів виникнення бідності і тієї прірви, що збільшується, між бідними і багатими. Одним із джерел інформації про зміни у сфері нерівності є започатковане в 1992 р. угорське панельне дослідження двох тисяч домогосподарств на основі випадкової вибірки [75; 76]. Звіти, опубліковані за результатами цього дослідження, свідчать про істотне збільшення майнової диференціації в суспільстві й посилення бідності. У багатьох працях автори прагнуть зрозуміти, досягнути цей процес, вивчаючи ринок праці загалом і явища безробіття, часткової зайнятості і нетипової роботи зокрема.

Цікавими є спроби розробити більш загальні теорії постсоціалістичної трансформації, однак вплив цих теорій в Угорщині, на наш

погляд, досить обмежений. Автори таких праць основну увагу приділяють трансформації відносин власності і намагаються знайти і теоретично обґрунтувати третій шлях — проміжний варіант між соціалістичною адміністративно-командною економікою і ринковим капіталізмом [77; 78; 79]. Такий підхід, зрозуміло, також має сенс.

Окрім означеного, варто звернути увагу на те, що реформування системи освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення в Угорщині найглибше відображає реальні зміни, які відбуваються в соціальній сфері країни. Глибина, масштаби і темпи здійснення цих реформ із самого початку перехідного періоду в Угорщині ретельно вивчають угорські науковці-гуманітарії. Так, проблемою наукового забезпечення реформування у сфері освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення займаються вчені-освітяни, соціологи, медики, політологи, економісти, юристи. Назвемо лише кілька наукових праць, у яких досліджується тема реформування освіти [80; 81; 82; 83; 84; 85; 86], охорони здоров'я [87; 88; 89; 90; 91], пенсійної системи [92; 93] і які були використані при написанні цієї монографії.

З перших років розбудови нової Угорщини важливою темою наукової дискусії угорських вчених виступає обґрунтування міжнародної політики країни, основними елементами якої є інтеграція у євроатлантичні та європейські структури [94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102], розвиток дружніх відносин із сусідніми країнами та захист прав угорських меншин, які проживають за кордоном [103; 104; 105; 106; 107; 108].

Певну увагу дослідженням політичних трансформацій в Угорській Республіці приділяють і російські науковці, зокрема А. Е. Батізі, О. Богомолів, В. Бредова, С. Глінкіна, А. Дриночкін, Б. Желіцкі, А. В. Забелін, І. А. Казьмін, Ю. Монич, Д. Пяцоло, М. А. Усієвич та ін. [109; 110; 111; 112; 113; 114; 115; 116; 117; 118; 119]. У Росії ще за часів СРСР сформувалася потужна школа хунгарології, представники якої уважно відстежували політичні та соціально-економічні процеси, які відбувалися в угорському суспільстві. Провідне місце серед цих вчених належить дослідникам Інституту світової системи соціалізму РАН, який останнім часом перейменовано на Інститут міжнародних політичних та економічних досліджень РАН. Нещодавно з'явилася фундаментальна наукова праця, в якій глибоко і на високому науковому рівні досліджуються політичні та економічні трансформації в країнах ЦСЄ, у тому числі і в Угорщині. Це третомне видання, присвячене історії країн Центральної і Східної Європи в

другій половині ХХ ст. [120; 121; 122; 123]. У російській науковій літературі це перша праця, де автори роблять спробу об'єктивно розглянути складні проблеми розвитку цілого регіону за п'ять десятиліть. Водночас вони критично переоцінюють багато заполітизованих у минулому концепцій економічних і соціально-політичних перетворень у країнах Центрально-Східноєвропейського регіону.

Дослідження має багатоплановий, комплексний характер. Використані авторами документальні (у тому числі запроваджені вперше в науковий вжиток) архівні матеріали дають можливість переглянути старі оцінки перетворень у східноєвропейському регіоні після Другої світової війни і звільнитися від тоталітарних догм та імперативів, дати науковий аналіз історичних подій.

Значне місце у згаданій праці приділено політичному та економічному розвитку Угорщини, впливу радянської зовнішньої політики на політичне, економічне, культурне життя країни, формуванню її міжнародних відносин, ролі політики західних держав. Автори, базуючись на аналізі наукових досліджень, законодавчих та статистичних документах, а також матеріалах, зібраних під час відряджень та особистих контактів, створюють досить повну картину перетворень в економіці та політиці країни, аналізують досягнення та вразливі місця трансформаційних реформ, роблять прогнози щодо розвитку Угорщини в єдиному європейському просторі. Зауважимо, що ця наукова праця допомогла авторові відкрити нові сторінки в історії Угорщини й систематизувати свої уявлення про угорські реалії сьогодення.

Політичні перетворення, що дотепер відбуваються в Угорщині, досить широко відображено і в дослідженнях західноєвропейських та американських політологів-міжнародників, істориків, соціологів, правознавців. Найширшим є аналіз угорської тематики у контексті наукових розвідок трансформацій, які відбуваються в країнах Центральної та Східної Європи [124; 125; 126; 127; 128; 129; 130]. Як правило, ці дослідження здійснюються вченими — вихідцями із постсоціалістичних країн, що цілком природно.

У багатьох оригінальних розвідках розглядається власне досвід у цій царині Угорської Республіки. Західну політичну думку цікавить насамперед становлення демократії в країні. Цій темі присвячено праці Адаір Біанка Л., Бозоки А., Бунце Валеріє, Чанді Марія, Грилли ді Кортоні Піетро [131; 132; 133; 134], політичні перетворення в угорському суспільстві досліджували політологи Арато Андрія, Батт Мені, Василя Стефаніка уряду —

код 02125286
НЕЖОЗА БІБЛІОТЕКА

Вашш Ласло, Фітцмауріце Джон [138; 139], формування та становлення постсоціалістичної еліти, громадянського суспільства — Гілл Граме, Хіглей Джон, Пакульскі Яан, Веселовскі Володзімеж [140; 141], створення та розвиток ринкової економіки — Патакі Юдіт, Шагет Катеріне, Тобін Вілліам Мулшіне [142; 143; 144]. У Гамбурзі, ФРН, 1999 року вийшла книжка під назвою: “Угорщина в русі: політика, суспільство та трансформації”, в якій докладно аналізуються політичні й соціальні реформи в Угорщині [145].

Великий інтерес західні вчені виявляють до проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції Угорщини. При цьому подальший розвиток європейської спільноти окремі науковці (Р. Кеохейн, П. Сміт, П. Тейлор, С. Хаггард, С. Хоффман, А. Фішлоу та ін. [146; 147; 148; 149]) розглядають як природний процес об'єднання географічно близьких європейських держав на основі принципів демократії та ринкової економіки, що сприяє поліпшенню політичних, економічних і гуманітарних відносин між ними. Розвиваючи ці ідеї, багато вчених присвячують свої дослідження членству Угорщини в НАТО та майбутньому членству в ЄС. Частину їхніх праць, а саме дослідження Л. Борхі, Дж. Вілліама, Ф. Геороссі, Д. Херспрінга, А. Мічта, Б. Ріверса, І. Ромшича, З. Сенеша. П. Балажа, Л. Чаба [150; 151; 152; 153; 154; 155; 156; 157; 158; 159], автор використав у цій монографії. Так, аналізуючи процеси входження Угорщини до європейських структур, професор Цюріхського університету Карстен Герке наголошує на тому, що причиною успішного просування угорців у цьому напрямі є “історично зумовлена спорідненість угорського народу та його еліти із Заходом” на тлі заперечення (починаючи з 1848 р.) дій Росії, а також (хоч як це парадоксально) стимулювання саме комуністичним керівництвом формування нової еліти всередині партії, для якої була характерною орієнтація саме на західні взірці [160]. Таке зауваження є досить слушним, оскільки воно дає надто важливе пояснення потужному характеру трансформаційних процесів, що відбуваються в Угорщині.

В українській політичній науці проблематика політичної трансформації в Угорщині досліджена, однак — якщо порівнювати з іншими країнами — недостатньою мірою. Протягом останнього десятиріччя з'явилося лише кілька політологічних та історичних праць, де розглядаються проблеми угорського реформаційного процесу. Серед них насамперед потрібно назвати дисертаційне дослідження Е. Кіш, в якому вивчається діяльність інститутів влади Угорщини у 60–80-х роках ХХ ст. [161]. На основі зарубіжних документальних джерел у

праці аналізується комплекс питань, пов'язаних з особливостями суспільно-політичної трансформації в Угорщині, визначено причини і форми соціально-економічної та політичної кризи, досліджується процес формування багатопартійної політичної системи. Багато уваги в дисертації приділяється характеристиці соціальної та політичної стратифікації угорського суспільства, а також аналізу особливостей та різних аспектів трансформаційного процесу в Угорщині в загальноєвропейському контексті. У процесі дослідження автор згаданої праці доходить висновку, що розвиток демократичних традицій, громадянського суспільства, традицій реформування в країні, а також відродження традиційної парламентської системи свідчать про проєвропейськість подій в Угорщині, що позначилось на філософії радикальних демократичних змін. Це, відповідно, зумовило демократичну, якісну характеристику зміни соціоісторичної парадигми Угорщини, а також унікальність трансформаційного процесу в контексті розвитку інтеграційних процесів, розбудови об'єднаної Європи. Автор також розглядає політичні трансформації в Угорщині в контексті загальноєвропейської інтеграції на зламі тисячоліть у розділі монографії “Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний та прикладний аспекти”.

Українсько-угорським відносинам присвячена монографія О. Задорожнього “Україна — Угорщина: міст до наступного тисячоліття”. Автор у стислій формі висвітлює історію українсько-угорських відносин після проголошення незалежності України, визначає основні перешкоди, що гальмують поживлення товарообігу між сусідніми державами, окреслює спільне та відмінне у підходах України та Угорщини до процесу європейської інтеграції [162].

Істотнішу увагу українські вчені приділили вивченню окремих аспектів соціально-економічної трансформації в Угорщині та використанню угорського досвіду безпосередньо в Україні. Особливий інтерес українських вчених викликає досвід реформування сільськогосподарського виробництва та продовольчої сфери Угорщини, досліджений у працях І. Егрі, І. Семененка, М. Сунаї, А. Баляна, Ш. Алмаші, Г. Спаського, І. Чучки та І. Устича [163; 164; 165; 166; 166; 167; 168]. Значний інтерес викликає і досвід угорської пенсійної реформи, висвітлений у дослідженнях М. Коробейника, В. Варницького, В. Яценка, М. Вінера [169; 170].

Варто також виокремити праці Ю. Пашенка, О. Шестака, Д. Філепа, О. Буслаєвої, К. Дюрічку, Л. Алмаші, О. Семерака, які досліджу-

ють різноманітні питання економічного реформування в Угорщині та відповідні аспекти українсько-угорських взаємовідносин [171; 172; 173; 174; 175], та праці К. Дяракі, В. Дем'янця, у яких розглядається проблема вступу Угорщини до НАТО [176; 177].

З виконаного аналізу можна зробити висновок, що проблеми політичних трансформацій в Угорщині досить широко відображені у політологічному дискурсі. Водночас деякі теоретичні і прикладні питання принципового характеру, що виникли в країні у перехідний період, потребують подальшого ґрунтовнішого вивчення та наукового узагальнення. Насамперед йдеться про те, чи спроможне угорське суспільство, його політична та економічна еліта знайти адекватні відповіді на ті виклики, які сьогодні постають перед країною у зв'язку з корінною зміною як внутрішньополітичного, так і зовнішньополітичного курсу. Це стосується дослідження процесу європейської та євроатлантичної інтеграції Угорщини, визначення факторів інтеграційної "привабливості" країни, які сприяли стрімкому її входженню в НАТО та ЄС, тощо. У цьому контексті викликає інтерес вивчення ступеня взаємозалежності інтеграційної політики і розвитку внутрішньополітичної ситуації, формування у населення позитивного іміджу цих європейських структур. Існує нагальна потреба у прогнозуванні ролі та місця Угорщини в майбутній Європі. Особливо зацікавлені в цьому сусідні країни і насамперед Україна, для якої євроінтеграція через внутрішні політичні та економічні чинники найближчим часом є проблематичною.

Завершуючи аналіз проблем політичної трансформації в Угорщині в угорській політичній науці, потрібно наголосити, що у зазначених наукових працях досить докладно досліджено ситуацію, що склалася в угорському суспільстві. Це дало можливість авторові здійснити відповідні наукові розвідки й узагальнення у пропонованій монографії згідно з обраною й окресленою науковою проблематикою.

1.2. МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ

Аналіз політичних процесів, які з початку 90-х років ХХ ст. відбуваються у постсоціалістичних країнах, потребує своїх методологічних засад, підходів, засобів, методів (від грецьк. *methodos* — спосіб дослідження) та інструментів наукового пізнання, а також уміння їх застосовувати в процесі відповідних досліджень.

Сучасні методи політичного аналізу різноманітні, серед них поряд з власне політологічними можна назвати абстрактно-теоретичні концепції, математичне моделювання, кібернетичні експертні системи, інформаційні політичні бази даних.

Аналізуючи методи політологічних досліджень, вважаємо, що насамперед треба визначити, що власне вкладається в категорію “науковий метод” [178], хоча, здавалося б, питання це досліджено. У широкому і загальному сенсі поняття “науковий метод” являє собою теоретично обґрунтований нормативний пізнавальний засіб. У вужчому значенні поняття методу науки становить сукупність підходів і принципів, правил і норм, інструментів і процедур, що забезпечують взаємодію суб’єкта, який пізнає (тобто ученого), з об’єктом, що пізнається, для вирішення поставленого дослідного завдання [179].

Метод є також основним засобом побудови теоретичних моделей, що пояснюють сутність політичних процесів. “Теорія без методу, який її контролює і розширює, — писав К. Бойме, — непотрібна, а метод без теорії, яка дає можливість його розумно використовувати, безрезультатний” [180].

Отже, методологія науки являє собою особливу наукову галузь, вчення про застосування різних методів і їх комбінацій у політичному пізнанні, пов’язане з правильною постановкою проблеми і вибором адекватних підходів, трансформацією методологічних принципів і вимог у сукупності операцій і процедур, а також з використанням інструментів та техніки.

У процесі становлення методології політичних досліджень політична думка пройшла кілька етапів. Американські політологи зокрема запропонували таку періодизацію розвитку методології політичної науки:

- класичний період (до XIX ст.), пов’язаний в основному з дедуктивним, логіко-філософським і морально-аксіологічним підходами;
- інституціональний період (XIX ст. — початок XX ст.), коли на передній план виходять історико-порівняльний і нормативно-інституціональний методи;
- біхевіористський (від англ. *behavior* — поведінка) період (20–70-ті роки), коли почали активно застосовуватися кількісні методи;
- в 60-х роках XX ст. в західній політології відбувається так звана постбіхевіоральна революція, для якої характерне поєднання “традиційних” і “нових” методів [181] і яка пов’язана з визначенням ціннісних, культурно-історичних, світоглядних аспектів політичних реалій

у їх науковому розумінні. Відбувається активне впровадження семіотичних, герменевтичних методів, щораз частіше використовується поняття політичної культури. Саме в політичній культурі — структурі пізнання та дії в політиці — вчені шукали відповідь на питання про причини, форми, результати політичного процесу [182].

Російський політолог К. Гаджиев визначає три тривалих періоди в історії та розвитку політології [183]:

- від античності до Нового часу. Значення цього періоду в тому, що політичні знання нагромаджувалися і передавалися з покоління в покоління;

- від початку Нового часу до середини XIX ст. Цей період характеризується формуванням найважливіших уявлень про політичний світ, про політику, політичну діяльність, державу, владу, політичні інститути у сучасному їх розумінні;

- 80–90-ті роки XIX ст. та перші десятиріччя XX ст. Політологія утверджується як окрема дисципліна з власними предметом дослідження, методологією, методами.

Періодизація розвитку методологій політичної науки досліджується українськими фахівцями. Так, В. Бебик виокремлює такі періоди або етапи.

На *першому етапі* розвитку політології в методологічному сенсі переважав універсальний підхід. Він характеризувався тим, що всі соціальні знання були єдині й неподільні, оскільки політичне із загальних суспільних явищ не виокремлювалося.

На *другому етапі* — починаючи із середніх віків, завдяки розширенню інформаційної бази про соціальний світ, прискорюється сегментація наукових дисциплін, що поділяються на природничі та моральні. Згодом термін “моральні науки” трансформується в термін “соціальні науки”. Об’єктом останніх стають суспільство та політична сфера в їх зв’язках і взаємозалежності.

Третій етап — кінець XVIII — початок XIX ст. — характеризується раціоналізмом у поєднанні з вірою в емпіризм, а також синтезом раціоналізму та абсолютизму. Водночас активно використовуються формально-правовий і порівняльно-правовий аналіз, утверджується парадигма необхідності дослідження політики за допомогою конкретних методів.

Четвертий етап — початок XX ст. — ознаменувався спершу тріумфом, а згодом занепадом позитивізму, зокрема біхевіоризму. Водночас надзвичайної популярності набула теорія раціонального вибору.

Згідно з цією теорією, всі суб'єкти політики (виборці, політики, бюрократи) мають на меті максимізувати власні матеріальні інтереси, а отже, є підстави виводити соціальні феномени з поведінки окремих людей.

П'ятий етап — середина ХХ ст. до сьогодні. Виникає постбіхевіоризм і постпозитивізм. Основні положення постбіхевіоризму були сформульовані завдяки новаторським працям американського політолога Девіда Істона. У цей час набуває популярності досить продуктивний політико-культурний підхід, який характеризується як поєднання методів соціології, соціокультурології, етнопсихології та новітніх методів дослідження соціальних і політичних настанов людей з метою досягти єдиного міждисциплінарного підходу [184].

Завершуючи аналіз основних методологічних ліній, що домінували й донині існують у сучасній політології, можна також назвати класово-корпоративну (марксистську) концепцію та концепцію методологічного індивідуалізму. Перша з них спрямована на дослідження масових явищ, друга — на атомізований підхід (раціональний вибір).

Політологічне дослідження трансформаційних процесів постсоціалістичних країн потребує використання комплексу методів. Наукова значущість і пізнавальна цінність застосовуваного методу визначається в остаточному підсумку його евристичним потенціалом, його здатністю збагатити науку новим знанням про досліджуваний об'єкт, виявити нові моменти в досліджуваних явищах і привести до більш змістовного й глибшого їх розуміння [185].

Визначаючи теоретичні засади аналізу політичних та соціально-економічних трансформацій у постсоціалістичних країнах на прикладі Угорщини, автор використовував такі методи.

Кількісний метод діяльності різноманітних політичних інститутів, основою якого є аналіз цифрових даних, статистики.

Структурно-функціональний метод — сутність його полягає в тому, що будь-яка цілісність, соціальна, політична, складається із взаємопов'язаних елементів, умов та норм їх діяльності, функціонування, які у своїй сукупності утворюють органічне ціле [186]. Серед функціональних імперативів у дослідженні постсоціалістичного суспільства цікавими є насамперед пристосування системи, що змінюється, до нового середовища, організація спілкування між собою нових членів системи, вивчення причин виникнення конфліктів, управління конфліктами і напруженням у системі та забезпечення контролю за їх розвитком. Одним із засновників цього методу є Т. Парсонс. Саме він

запровадив в аналіз суспільних процесів поняття гомеостатичної рівноваги, саморегуляції систем, кібернетичної моделі ієрархічних рівнів управління [187].

Конфліктологічний метод, з допомогою якого конфлікт розглядають як необхідну умову природного розвитку суспільства на основі зіткнення інтересів різних соціальних груп і окремих осіб навколо розподілу влади, матеріальних ресурсів, а також психологічних відмінностей. Якщо з позицій структурно-функціонального методу система цінностей забезпечує стабільність суспільства, то з погляду конфліктології вона стимулює створення ефективних механізмів розв'язання соціальних конфліктів [188].

Символічний інтеракціонізм досліджує, яку роль відіграє взаємодія у становленні і трансформації соціальних інститутів. Ця інтеракція залежить від того, як учасники політичного процесу розуміють зміст, значення та роль слів, предметів, логічних конструкцій тощо [189]. За допомогою цього методу можна простежити, як на формування політичних інститутів впливають відносини між провідними політиками, науковцями, журналістами. Таким чином, розуміння ролі взаємодії у суспільстві прямо залежить від ментальності її суб'єктів, а остання — від теоретичних знань і досвіду, бажання його набувати й вчитися на своїх та чужих помилках.

Структуралізм досліджує соціальні явища, політичні інститути незалежно від духовно-ментальних настанов і орієнтацій людей. До них належать суспільні структури, які розвиваються за законами, аналогічними природним (економічні, політичні, ідеологічні, духовно-ментальні). Завдяки цьому методу можна простежити, яким чином свідомість еліти і мас залежить від руйнування старих політичних, економічних та ідеологічних структур. Структуралізм також досліджує те, як реформістський потенціал владної еліти й електорату збільшується в міру того, як старі структури вичерпують свої ресурси.

Постмодернізм намагається наблизити об'єктивістський і суб'єктивістський підходи до політичної реальності. Згідно з його концепцією, існують об'єктивні структури (політичні, економічні, ідеологічні відносини) — поля, що детермінують розуміння, спосіб відчуття, осмислення та оцінки суб'єктів політики, політичної реальності — габітус. Посередником між полями і габітусом є практика, у процесі якої відбувається їх взаємне формування. Отже, цей метод дає змогу розкрити зміст політичної діяльності виходячи з аналізу політичної ситуації (взаємодії

різноманітних полів) і способу мислення, вибору тих стратегій, які можуть загальмувати чи прискорити суспільний процес [190].

Емпірично-аналітичний метод ставить за мету перенесення методів, які використовуються у природознавчих науках, на суспільствознавство. Результатом чого має бути створення такого єдиного вчення, яке б спиралося на універсальні методи дослідження [191]. До емпіричних методів належать методи вибіркового дослідження, польового дослідження, прихованого спостереження, експерименту.

Системний метод розглядає суспільство як певну єдність, упорядкованість найважливіших структурних елементів, які взаємопов'язані між собою сталими відносинами і перебувають у певній взаємозалежності. Цей підхід дає змогу виокремити, формалізувати та описати все розмаїття зв'язків як у самій політиці, так і поза нею, чітко виділити компоненти, що складають політичне життя. Системний метод дає можливість зробити порівняльний аналіз і зіставити різні типи політичних систем, застосувати математичний апарат у політологічних дослідженнях. Значний внесок у використання системного методу для аналізу суспільства зробив американсько-канадський політолог Д. Істон [192].

Методи синергетики — науки про самоорганізацію в складних системах — відкривають широкі перспективи для пізнання та пояснення політичних явищ. Завдяки синергетиці формується нове обличчя політичного порядку та нове бачення механізмів його виникнення і підтримки. Починає утверджуватися думка про упорядкування як результат складної взаємодії різноспрямованих тенденцій буття, співвідношення стохастичних (випадкових, вірогідних) та доцільних механізмів у його становленні [193]. Стає більш зрозуміло, що політичний порядок неможливо встановити тільки за рахунок цілеспрямованих зусиль, без урахування та використання власних процесів самоорганізації, які діють у системі.

Плідним для використання в політичному аналізі постсоціалістичних держав є *діалектичний метод* пізнання, сутність якого становлять створені теоретичним розумом та сучасною культурою ідеї розвитку, цілісності, суперечності, детермінізму [194].

Навіть неповний аналіз методів, що активно використовуються для пізнання політичних явищ, дає підстави зробити такий висновок. Картина політичної реальності формується в результаті взаємодії, доповнення різних методів та дослідних процедур. У політології активно використовуються різноманітні загальнонаукові та соціальні

методи пізнавальної діяльності. Перерахованими методами ми й користувалися у підготовці цього дослідження.

Дослідження політичних трансформацій в Угорщині новітньої доби цікаве для України не тільки з позицій з'ясування, які процеси відбуваються у сусідній країні, а й з погляду запозичення, використання кращого досвіду та запобігання повторенню чужих помилок. У цьому плані продуктивним для проведення таких наукових розвідок є метод порівняльного аналізу. Розглянемо цей метод докладніше, оскільки у цій праці він домінує.

Сутність порівняльного аналізу. Порівняльний аналіз ставить за мету за допомогою використання кількох методів на основі дослідження аналогічних явищ певною мірою типізувати та класифікувати політичні процеси. У результаті цих наукових розвідок можуть виникнути нові теорії як наукова основа для реформування існуючих систем [195], що надто важливо для вдосконалення наукових пошуків і розвідок, поглиблення методологічних засад дослідження.

Немає необхідності доводити важливість порівняльного аналізу таких, наприклад, явищ, категорій і понять, як політичні інститути, політична влада, політичні режими і програми, політичні відносини, політичні норми, процеси, традиції і звичаї, політична поведінка і виховання тощо.

Порівняльні дослідження особливо корисні тоді, коли йдеться про політичні теорії та системи. Має рацію зокрема болгарський вчений Є. Танчев, коли пише, що розвиток матеріалістичної діалектики неможливий як при цілковитому запереченні новітніх досягнень, так і при механічному копіюванні політичних інститутів та принципів, у яких викристалізовується соціальний досвід різних суспільних станів та класів [196].

В історичній, юридичній, соціологічній та філософській літературі узагальнено досвід проведення порівняльно-історичних, правових та інших досліджень. Відпрацьовано певним чином “технологію”, прийоми, методи та форми порівняльного аналізу. Зокрема, в історії та юриспруденції достатньо широко використовуються історико-типологічне, історико-генетичне порівняння, а також порівняльно-зіставний метод [197].

Порівняльні дослідження використовувалися автором при аналізі різноманітних сфер угорського суспільного життя (наприклад, у сфері зайнятості, побуту, соціального забезпечення), а також на їхніх різ-

них рівнях і зрізах не тільки на мікрорівні (на рівні окремих норм, галузей права та інститутів), а й на макрорівні (на рівні цілих правових і суспільних систем).

У політологічній науці активно застосовується порівняльно-зіставний метод. Зокрема й В. І. Ленін свого часу використовував метод порівняльного аналізу при розгляді різних політичних явищ, процесів, інститутів та установ. “Порівняння політичного та економічного розвитку різних країн, — писав він з цього приводу, — а також їх марксистських програм має величезне значення з погляду марксизму, бо безсумнівні як загальна капіталістична природа сучасних держав, так і загальний закон розвитку їх” [198].

Порівняльний метод аналізу пізнання широко використовувався В. І. Леніним, наприклад, для дослідження різних форм державного устрою та правління, що існують у тих чи інших країнах; загальних рис та відмінностей соціальних революцій, політичних режимів, партій, політичних програм. Робилися спроби застосувати цей метод аналізу і при дослідженні різних економічних (господарських) і соціально-економічних систем. Однак, порівнюючи різні політичні системи та інститути, Ленін настійливо попереджував, що таке порівняння треба робити вмюючи, з'ясовуючи, чи можна порівняти історичні епохи розвитку країн, що досліджуються” [199]. Ми дивуємося, писав Ленін, “як можна порівнювати і зіставляти класи (ліберальна буржуазія) з вченнями (соціалізм)? Практичну політику (замір-претензію) з поглядами (забобонами)? Це вершина нелогічності. Щоб зв'язати кінці з кінцями в тактичній платформі, треба протиставляти: 1) один клас іншому — наприклад, ліберальну буржуазію демократичному (або реакційному?) селянству; 2) одну політику іншій — наприклад, контрреволюційну — революційній; 3) одні вчення, погляди та забобони — іншим вченням, поглядам і забобонам” [200]. Якщо не акцентувати увагу на класовому підході до вивчення В. І. Леніним будь-яких суспільних явищ, на його заданості, загалом такі зауваження все ж мають сенс, їх не можна не враховувати.

Існують й інші “загальноприйняті умови” здійснення порівняльних досліджень політичних явищ, інститутів та установ. Наприклад, зіставлення або протиставлення політичних об'єктів — систем чи окремих інститутів не самих по собі, а в усій сукупності їх взаємозв'язків і взаємодій з навколишнім світом, з економічним і соціальним середовищем; здійснення порівняльного аналізу не взагалі, а суворо диференційовано, за такими аспектами чи напрямками, як інстру-

ментальний, функціональний, нормативний, комунікативний та ін.; глибоке та різнобічне знання не лише методики, техніки виконання порівняльних досліджень, а й самого вихідного матеріалу — політичних систем, що порівнюються одна з одною.

Розвиток політичної та правової компаративістики має еволюційний характер, він залежить від темпів та характеру змін самого політичного світу.

Порівняльна політична наука, наголошується в багатьох західних політичних виданнях, повинна стати неодмінним “відображенням світу, що змінюється, та міжнародних умов, що розвиваються” [201]. Вона традиційно була і є однією з найважливіших сфер дослідження в системі загальної політології, а саме “національної” (американської, англійської тощо) політичної теорії, “публічної адміністрації”, міжнародних відносин, публічного права, місцевого самоврядування [202].

За тривалий і досить непростий шлях становлення в XIX і XIX ст. у США та інших країнах Заходу порівняльної політології як науки та “самостійної академічної дисципліни” були періоди її піднесення і спадів, стрімких злетів та падінь.

Сучасний етап розвитку порівняльної політології на Заході, на думку багатьох авторів, вирізняється скоріше такими рисами та особливостями, як формалізм, поверховість досліджень, що посилюється, “фрагментація та автоматизація сфери дослідження”, а не її єдністю як науки та навчальної дисципліни. “У рамках цієї галузі знань та дисципліни нині, — зазначає відомий американський політолог С. Верба, — так багато виокремилось спеціальних інтересів, так багато поодиноких, вузько сфокусованих дослідницьких прагнень і так бракує бодай одного інтелектуального гравітаційного центру” [203].

“На горизонті порівняльної політології не видно, — робить висновок автор, — ані нових політологічних Ньютонів, ані Ейнштейнів, ані Кейнсів” [204]. У порівняльній політології Заходу над фундаментальним, академічним підходом нині, на думку С. Верби та інших відомих дослідників, домінує прагматичний підхід.

Що ж до Угорщини, то досвід західної компаративістики тут використовується з кінця 60-х — початку 70-х років. Серед відомих угорських вчених-політологів, соціологів, яких називають засновниками школи порівняльного аналізу, виокремлюють М. Біхарі, Р. Андорку, А. А. Гергеї, А. Корошені та Д. Чепелі. В Україні порівняльний (компаративний) метод набуває дедалі більшої популярності в рамках становлення вітчизняної школи порівняльної політології. На сучас-

ному етапі цю школу найповніше репрезентують наукові студії, започатковані професором Ф. М. Рудичем на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Використання цього методу дало можливість досягнути політичну систему сучасної України в усій її цілості, показати трансформацію політичних систем у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи порівняно з тим, як відбувається цей процес в Україні. Вийшли друком колективні й одноосібні монографії [205; 206].

Для України розвиток порівняльної політології є досить важливим з позиції вивчення позитивного досвіду, усіх труднощів і проблем, перед якими постали постсоціалістичні країни у перехідний період, а тому нині важливо виокремити в цій галузі знань основну, вирішальну на тому чи іншому етапі розвитку суспільства ланку, визначити значущі в академічному та практичному плані теми.

Що у цьому зв'язку, на думку автора, потрібно зробити в першу чергу? Окрім дослідження традиційних політологічних тем, зокрема оцінки діяльності політичних інститутів і процесів, треба звернути увагу на проблеми становлення громадянського суспільства та відродження політичної культури, політичних прав і свобод, порівняння ролі засобів масової комунікації у розвитку демократії, проблеми створення та розвитку механізму й системи політичного "лікнепу" для населення, виховання у простих громадян почуття відповідальності за політичну долю своєї країни.

Основною метою таких компаративістських зусиль, на нашу думку, повинна стати співпраця вчених з дослідження тих елементів сучасного суспільства, які роблять його політично стабільним, і тих, що ведуть до конфлікту та хаосу.

Безумовно, вирішення зазначених проблем має велике значення для будь-якої політичної системи і будь-якого інституту, хоч би в якій б країні і на якій стадії свого розвитку вони перебували. Однак важливість і актуальність їх незрівнянно підвищується у тих державах, які перебувають на стадії трансформації у так званих перехідних суспільствах.

Дослідження теорії та практики з використанням порівняльного аналізу функціонування конкретної політичної системи (у нашому випадку Угорщини) дало змогу авторові здійснити принаймні такі основні завдання:

- зрозуміти основні особливості та риси політичної системи, її соціальну природу, соціальний зміст, сутність і призначення;

- визначити сильні та слабкі сторони політичної системи, детермінанти прогресивного розвитку суспільної теорії та практики;
- дослідити політичні, соціально-економічні, ідеологічні та культурологічні основи політичної системи, механізм їх адаптації до релятивного внутрішнього та зовнішнього середовища;
- з'ясувати рушійні сили політичного процесу, фактори його розвитку та гальмування, основні світоглядні та інші мотиви.

1.3. КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ АНАЛІЗУ ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВ

Країни колишньої соціалістичної співдружності переживають складні процеси соціально-економічних, політичних трансформацій. Більшість із них задекларували перехід від тоталітарного суспільства до демократичного, від адміністративно-командної до ринкової економіки, від частини єдиної імперії (наприклад, Україна) до самостійної державності, від ідеологічної одностайності до ідейного плюралізму, від однієї, домінуючої церкви до багатьох конфесій та ін. Цей процес виявився більш довготривалим і складним, ніж передбачалося на самому його початку, але іншого шляху, найімовірніше, немає, а надії на повернення у минуле є марними і навряд чи доцільними.

Аналіз розвитку постсоціалістичних суспільств свідчить про те, що для них притаманні загальні та специфічні риси й особливості політичного розвитку, що дає змогу з'ясувати і визначити основні тенденції та напрями політичних трансформацій. Однак ці дослідження досить складні. Спроба більшості політологів “утиснути” вивчення сучасного політичного життя колишніх соціалістичних країн у звичну систему координат для традиційного “до- й постсоціалістичного” політичного аналізу, зокрема, західних суспільств виявилися не досить результативними, а точніше — спрощеними.

І справа тут не тільки в тому, що постсоціалістичне суспільно-політичне буття не відповідає дефініціям відомих західних політологічних тлумачень і підходів. Сама непередбачувана політична реальність стану цих країн часто зводить нанівець реальне значення застосування нагромаджених у більш розвинених суспільних формаціях політологічних знань і, як наслідок, мінімізує можливість точно розкрити поняття та концептуальні засоби для визначення постсоціалістичних перетворень.

Не створили нового наукового інструментарію, необхідного смислового критичного простору і спроби інтелектуальних запозичень з інших суспільних дисциплін, які здійснюються з метою швидко заповнити вакуум у сучасному політологічному дискурсі. Однак світова політологічна думка не може не зважати на сам факт несподіваного краху соціалізму. Оцінка цього визначального явища ХХ ст. важлива не тільки з позиції пояснення того, що сталося, а й через необхідність прогнозування розвитку надзвичайно суперечливих та неоднозначних політичних трансформацій у постсоціалістичному світі загалом і особливо в конкретних країнах, зокрема в Угорщині. Тож природно, що політологічна наука зосередила свої зусилля на особливостях політичних змін, стадіях соціалістичних перетворень, становленні та варіантах розвитку політичних систем, трансформації політичної влади і політичної еліти, а також на вивченні феномену тотальної корупції.

Минуло понад чотирнадцять років відтоді, коли крах соціалізму в Польщі та Угорщині зумовив аналогічні процеси в інших країнах Центральної та Східної Європи, СРСР. Хоч в історичному плані ці країни пройшли незначний за часом шлях, досягнуте можна вже проаналізувати й узагальнити тенденції їх розвитку, що ми й зробили стосовно Угорщини.

Коли в країнах ЦСЄ розпочинався процес принципово нових трансформацій, перетворень, не було жодних орієнтирів, зразків або принципів, які можна було взяти за основу, приступаючи до докорінного реформування конкретного суспільства. Марксистсько-ленінська теорія свого часу робила спробу обґрунтувати неминучу заміну капіталізму соціалізмом. Однак наукових розробок щодо перетворення тоталітарних суспільств з адміністративно-командною системою управління на демократичні країни з економікою вільного ринку не існувало, та й не могло існувати через надмірну заідеологізованість марксизму-ленінізму, його однобокий характер.

Тому не дивно, що серед науковців, політиків, урядовців як постсоціалістичних, так і західних країн існували досить завищені уявлення та спрощені оцінки щодо темпів реформування цих держав. Вони не змогли правильно оцінити процес перетворень, системних труднощів, що виникли при здійсненні необхідних змін, опору старої номенклатури, яка впродовж тривалого часу мала досить сильні позиції.

Наприклад, програма американської допомоги Польщі та Угорщині була започаткована у 1989–1990 рр. і базувалась на тому припущенні, що перехідний період триватиме приблизно п'ять років [207]. Од-

нак, як виявилось на практиці, у цих країнах цей процес тривав понад десять років (це стосується Чехії, Словаччини і Словенії), можливо, п'ятнадцять – двадцять років в інших країнах ЦСЄ. Український часопис “Політична думка” ще у 1995 р. видав наукову працю “Політологія посткомунізму”, у якій робиться спроба пояснити, що процес перетворень складається з послідовності окремих фаз [208]. Автори згаданої праці стверджують, що не всі колишні соціалістичні країни перебувають на одній фазі процесу перетворень і не всі вони проходять відповідні етапи в однаковому темпі й основне, – з однаковими наслідками, результатами. Різняться також і швидкість переходу від однієї фази до іншої, яка значною мірою залежить від того, яким у політичному й економічному значенні був період, що передував початку трансформації від латентного стану до зародкового тощо (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Фази посткомуністичної трансформації

I фаза: 1–5 років

Політична мета: перетворення

Економічна мета: стабілізація

Політичні ознаки	Правові/нормативні ознаки	Економічні ознаки	Допомога Заходу
Основи демократії. Вільна преса. Кінець однопартійної політичної системи. Перші демократичні об'єднання і рухи за зміни	Усунення невинного державного контролю	Лібералізація цін і припинення дотацій. Кінець усупільненого виробництва. Безсистемна приватизація	Стабілізація грошової одиниці. Строкові кредити та допомога

II фаза: 3–10 років

Політична мета: від перетворень до стабілізації

Економічна мета: від стабілізації до перетворень

Політичні ознаки	Правові/нормативні ознаки	Економічні ознаки	Допомога Заходу
Нові конституція та виборчий закон. Вибори. Децентралізоване регіональне самоврядування. Стала демократична коаліція – нова політична еліта	Законодавча/нормативна база відносин власності і підприємництва	Банківська система. Мала і середня приватизація. Демоніполізація. Поява нового класу власників і підприємців	Інфраструктурні кредити. Технічна управлінська допомога. Торговельні преференції та доступ до ринків. Початок іноземних інвестицій

III фаза: 5–15 (і більше) років

Політична мета:
закріплення перетворень
Економічна мета:
стабільне піднесення

Політичні ознаки	Правові/нормативні ознаки	Економічні ознаки	Допомога Заходу
Утворення стабільних демократичних партій. Встановлення демократичної політичної культури	Виникнення незалежних судових органів та встановлення правової культури	Велика приватизація. Сформоване капіталістичне лобі. Виникнення культури підприємництва	Значні іноземні інвестиції. Вступ до основних органів Заходу (наприклад, ЄС, НАТО тощо)

Джерело: Політологія посткомунізму. — К.: Політична думка, 1995. — С. 106.

Стисло охарактеризуємо викладене.

Перша фаза, що почалася одразу після падіння соціалістичної системи, потребувала подвійних зусиль для здійснення як політичної трансформації вищих ешелонів влади, так і початкової стабілізації економіки. Перше передбачає встановлення демократії “згори”, друге, як правило, потребує стабілізації грошової одиниці з одночасним послабленням економічних віжок. Перша стадія надзвичайно важка, бо пов’язана з фундаментальною зміною усталених політичних і економічних процесів. Вона потребує сміливості, рішучості і жорсткості, оскільки, по суті, це — стрибок у невідоме.

Від успішного проходження першої фази залежить, чи відбудеться перехід до другої, в якій пошук більшої політичної стабілізації потрібно поєднати із зусиллями, спрямованими на глибокі економічні перетворення. На цьому етапі передбачається прийняття нової конституції або внесення суттєвих змін до діючої, запровадження нової виборчої системи і поглиблення демократичних процесів у суспільстві для встановлення реальної демократії. Водночас необхідно поглибити економічні зміни, пов’язані зокрема з перебудовою банківської системи, демонополізацією та здійсненням малої та середньої приватизації, що базується на законодавчо визначених правах власності.

Перехід до наступної фази стає можливим тільки після успішного закінчення другої, коли справді починають закріплюватися демократичні процеси та вирівнюються різні демократичні інститути. Унаслідок домінування приватної ініціативи стає стабільним й економічне зростання. Поступово стають реальністю демократична політична

культура і підприємницька традиція. Ця третя фаза узагальнено характеризується політичною консолідацією і тривалим економічним піднесенням. Якщо говорити конкретніше, то можна висловити припущення, що Польща, Чеська Республіка та Угорщина зараз перебувають майже на порозі третьої фази.

Незважаючи на те, що гіпотези щодо фаз постсоціалістичних перетворень, спроби їх пояснити було зроблено в середині 90-х років, більшість обґрунтованих положень були підтверджені часом.

На основі цього узагальнення можна виокремити такі чотири групи постсоціалістичних країн, схожих за темпами соціальних перетворень.

До *першої групи* належать Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія. Ці країни досягли значного успіху в розбудові демократичного плюралістичного суспільства. У них практично створено всі умови для розвитку економіки на ринкових засадах. Перші три країни є членами НАТО, дві інші стануть ними найближчим часом, у травні 2004 р., всі названі держави вступають до ЄС.

До *другої групи* можна зарахувати Болгарію, Боснію і Герцеговину, Естонію, Македонію, Латвію, Литву, Румунію, Сербію та Чорногорію, Хорватію. Ці країни відрізняються темпами політичних та економічних перетворень, зумовлених різними факторами (диктаторські режими у Сербії та Хорватії, війна у Македонії, політична нестабільність у Румунії), однак сьогодні вони стрімко наближаються до першої групи лідерів. (На думку автора, із названих країн саме республіки Балтії найближче стоять до першої групи.)

У *третьій групі* можна назвати Азербайджан, Албанію, Вірменію, Грузію, Казахстан, Киргизстан, Росію, Узбекистан, Україну. В цих країнах є певні досягнення у реформуванні політики, однак політичні перетворення мають здебільшого суто формальний характер, і хоча наявні такі демократичні інститути, як парламент, президент, багатопартійні системи, органи місцевого самоврядування, їх створення та функціонування значною мірою мають псевдодемократичний характер.

До *четвертої групи* країн можна зарахувати Білорусь, Молдову, Таджикистан і Туркменістан. Можна сказати, що жодна з цих країн не просунулась достатньо або успішно в першій фазі, а деякі, можливо, навіть не вступили в першу фазу політичних та економічних трансформацій. Хоча керівництво більшості цих держав робить спроби маскуватися за новими гаслами, але їх авторитарні методи керівництва, систематичні порушення прав людини та демократичних свобод залишають ці країни на периферії процесу демократичних перетворень.

Із наведеного можна зробити висновок, що остаточні результати соціальних перетворень для більшості країн постсоціалістичного характеру ще попереду. Нині із 27 постсоціалістичних країн лише Польща, Словаччина, Словенія, Чехія та Угорщина (за певних умов країни Балтії) можуть із впевненістю дивитися у демократичне майбутнє, тоді як решті держав слід докласти ще значних зусиль для його досягнення.

Важливо мати на увазі й ось що. Соціоісторичне вимірювання кожної країни як об'єкта пізнання передбачає, що політологи, філософи, соціологи та економісти не тільки вивчають історичні процеси, а й досліджують філософські, соціологічні та політологічні надбання, що їх мають конкретні країни. Такий підхід демонструють наукові праці західних вчених, який певною мірою можна використовувати для аналізу процесу трансформації у постсоціалістичних країнах. Саме з 60-х років ХХ ст., коли соціоісторичний підхід довів право на життя, суспільні науки для вивчення корінних структурних змін у суспільстві почали користуватися терміном “трансформація”. Тож у чому полягає поняття і суть трансформації?

Термін *transformare* у перекладі з латинської звучить як зміна, перетворення. Мета трансформації — зростання добробуту суспільства на основі докорінного оновлення виробничого потенціалу. Трансформаційний період у суспільному розвитку — це історична підсистема, якій притаманні власна структура, устрій, тенденції розвитку і методи регулювання. Під час процесу трансформації елементи старого порядку поступаються новим, які відповідають історичним викликам, формуються нові цілі та способи їх досягнення.

Можна назвати такі стадії трансформаційного процесу:

- неупереджена, об'єктивна характеристика існуючого стану, пошук його коріння в минулому, шляхів виходу з кризової ситуації;
- демонтаж старої системи, її політичних та соціально-економічних елементів, які не відповідають вимогам суспільного розвитку;
- обґрунтування та розробка шляхів подальшого розвитку суспільства, що самовизначилося.

Трансформаційний процес має свої часові рамки і складається з певних послідовних етапів, кожен з яких детермінується реально досягнутими змінами. Прикладом саме такого процесу є трансформація країн Центральної та Східної Європи, яку можна визначити як системну, що торкнулася всього спектру суспільного життя, політики, економіки та соціальної структури, духовної сфери [209].

Таким чином, термін “трансформація” стосується тих країн, які перейшли до нової соціально-економічної політики, відмовилися від старих укладів, прагнуть перейти до таких суспільно-політичних відносин, які б створили нові можливості для сталого розвитку.

Наприкінці ХХ ст. у сфері постановки цілей трансформації, способів їх реалізації тощо значно посилюється науковий пошук механізмів соціального контролю та методів підвищення рівня свідомості в суспільстві як протизваги стихійності та хаосу [210].

Перед науковцями, які досліджують проблеми перехідних суспільств, стоїть велике за масштабами та значущістю завдання — забезпечити наукові розвідки й теоретично обґрунтувати процеси суспільного розвитку нових держав, максимально дистанціюючись від ідеологічного впливу.

Чимало дослідників у цій царині, зокрема й в Україні, досягли значних результатів у вивченні процесів трансформації, суть яких можна визначити таким чином.

Теорія трансформації перебуває у процесі становлення. Більшість вчених, які займаються цією проблемою, сходяться на тому, що перехідні суспільства є досить нестійкими, напрямки трансформації можуть змінюватися досить різко, особливо, якщо вони мають революційний характер, еволюційні системні трансформації зазнають меншої небезпеки реставрації старого суспільного ладу.

Значна кількість праць західних вчених, присвячених трансформації постсоціалістичних країн, має здебільшого описовий чи рекомендаційний характер щодо переходу до ринкової організації економіки та впровадження демократичних політичних інститутів західного типу. Іншими словами, робиться спроба підігнати всі постсоціалістичні моделі трансформації під одну мірку, розробити універсальну модель трансформації. Вони також солідарні в тому, що замість зруйнованих державних систем культурного та соціального забезпечення повинні бути створені нові, що базуються на муніципальному та приватному інтересі, але регулюються та підтримуються державою: охорона здоров'я, освіта, пенсійна система, система гарантій на випадок безробіття тощо.

Перераховані процеси пропонується здійснювати одночасно. Ця теза базується на тому, що суспільство має системний характер і що зміни в будь-якій його ланці, сегменті призводять до системно-орієнтованих змін в інших сегментах.

Історичний аналіз останніх років дає підстави зробити висновок щодо основних закономірностей трансформації. Відбулися зміни по-

літичної системи, повсюдно однопартійний режим змінено на плюралістичну, законодавчо закріплену партійну систему, в окремих країнах створено парламентські республіки, відбулася загальна демократизація суспільних відносин. Всі перехідні країни відмовилися від планової централізованої економіки на користь ринкової економіки, для чого було здійснено:

- роздержавлення власності та широку програму приватизації;
- створено правовий механізм економічних та фінансових відносин, який передбачає багатоукладність форм економічного життя і створює інфраструктуру для розвитку приватної власності;
- запроваджено вільні ціни.

Праця перестала бути обов'язковою, стару соціальну систему захисту населення реформовано. Це виявилось в тому, що держава значно скоротила підтримку житлових програм, науки, медицини, культури, освіти. Зміни в економіці призвели до значного падіння життєвого рівня населення, його масової маргіналізації. В результаті соціальний стан значної частина населення суттєво погіршився.

Важливою умовою виживання постсоціалістичних країн у перехідний період було практичне пристосування до вимог світового ринку, яке передбачає нові форми зовнішньоекономічної діяльності, зміну пропорцій та коопераційних зв'язків, що встановилися, переструктурування економіки.

Відбулися значні зміни в духовній та гуманітарній сферах [211]. Значна частина населення в країнах перехідного стану скептично ставиться до демократичних цінностей і свобод, що, у свою чергу, перешкоджає становленню в них громадянського суспільства. Відчуття особистої свободи, що прийшло у перехідне суспільство разом із демократією, поступово замінюється втратою впевненості у майбутньому. У частини населення, переважно похилого та середнього віку, розвивається гостре невдоволення існуючим суспільним ладом, песимізм та недовіра до владних структур [212], що істотно дестабілізує суспільні процеси, спричинює кризи і неузгодженості.

Зміни в суспільстві, які для більшості населення не є зовсім зрозумілими, викликають ефект “равлика” — людина ховається від дійсності у свій власний світ. Ось як про це писав ще сто років тому французький філософ Гюстав Лебон: “Безмежний егоїзм розвивається скрізь. Кожний врешті-решт почав займатися сам собою. Совість стає поступливою, загальна доброзичливість знижується й поступово згасає. Людина втрачає усіяку владу над собою. Вона собою вже

не володіє, а той хто, не вмiє володіти собою, приречений швидко опинитися під владою інших” [213].

У постсоціалістичних країнах загалом утворюється нова система соціальної стратифікації. Відбувається досить різке майнове розшарування населення, поглиблюється прірва між багатими й бідними, значна частина працездатного населення живе за межею бідності, що, у свою чергу, породжує реакцію відторгнення і призводить до підвищення рівня злочинності, депресії, аномії, девіації, інших негативних наслідків.

Процес трансформації постсоціалістичних країн тісно пов'язаний із модернізацією. Сучасною наукою модернізація трактується як “процес набуття менш розвиненими суспільствами низки рис, характерних для більш розвинених суспільств; найважливіший напрям у політичній діяльності країн; одна з глобальних проблем і необхідна умова здійснення нового світового порядку” [214].

Об'єктивна підстава потреби модернізації ґрунтується на цілісності людства, розмаїтті форм, взаємозалежності різних його частин. Саме це детермінує таку ситуацію, коли відсталі частини людства стримують розвиток його передових фрагментів, що, у свою чергу, породжує розрив, наростання суперечностей у відносинах між відсталими і передовими сегментами соціальних систем. Результатом цього протистояння є виникнення кризової ситуації, яка набирає найрізноманітніших форм — від кривавого протистояння до культурного відторгнення.

Водночас американський політолог С. Хантінгтон стверджує, що модернізація підсилює відсталі культури і зменшує відносну владу Заходу. Таким чином, світ стає дедалі модернішим і водночас щораз менш західним [215]. Це, однак, дуже суперечливе твердження, оскільки модернізація багато в чому нівелює, применшує культури малих націй, народів, держав. Цей процес ще потужніше посилює глобалізація. І тому трансформаційні процеси в Угорщині, Україні, інших країнах потрібно обов'язково розглядати з урахуванням і цієї обставини.

Суб'єктивними підставами модернізації можуть бути найрізноманітніші мотиви: і завоювання, й окультурення, і звільнення, і захист тощо. Різними залежно від епохи, типу культури, ідеології і політичної системи можуть бути її форми і методи здійснення: “підкорення варварів”, “християнізація язичників” і “ісламізація невірних”, колонізація і деколонізація, “світова революція” чи формування “нового економічного порядку”.

Мета модернізації втілюється в таких соціальних цінностях, як економічне зростання, рівність, демократія, стабільність, добробут,

справедливість, порядок, натомість характеристиками соціального життя, від яких у процесі модернізації хочуть звільнитися, є бідність, нерівність, репресивність, насильство, залежність.

Відповідно до цих цілей формуються й основні напрямки модернізації:

- демократизація, розширення участі населення в управлінні суспільними справами, підконтрольність політичної влади і її відповідальність перед суспільством;

- індустріалізація й інформатизація суспільства і його технологічних систем;

- формування екологічного суспільства, що базується на впровадженні природозберігаючих технологій;

- радикальна зміна параметрів соціальної сфери у бік підвищення добробуту основної маси населення, подолання розриву між багатими й бідними;

- забезпечення доступності освіти і досягнення її високої якості, що гарантує тим, хто її одержує, можливість активної діяльності і життєвого успіху в новій, мінливій системі соціальних відносин;

- розширення свободи людини, збільшення можливості вибору й незалежності від тиску традицій, середовища, місця проживання.

Форми модернізації значною мірою залежать від типу політичних систем і політичної влади, від історичної традиції, особливостей культури окремого етносу, народу. Існують і примусові заходи модернізації, коли суспільство буквально “заганяють” у новий стан і, по суті, зусилля “модернізаторів” зосереджені на зміні внутрішніх та зовнішніх умов існування. При цьому не враховується, чи справді існують об’єктивні умови для здійснення модернізації, чи готове до цього суспільство і чи обрана дорога веде до прогресу та добробуту. Інший шлях — це заходи, що стимулюють потребу і створюють можливість розвитку такого людського потенціалу, який є основною рушійною силою модернізації, коли створюються умови й стимули для прискороного розвитку людини, набуття нею таких якостей, як воля, кваліфікація та відкритість.

Результати спроб здійснення модернізації за першим, авторитарним сценарієм, що ігнорує ініціативу і волю людини, жалюгідні, основна мета модернізації не досягається, громадське життя не гармонізується, навпаки, відбувається загострення соціальних суперечностей, розриви між різними секторами наростають.

Наприклад, горбачовська перебудова, нав’язана згори радянському суспільству, прискорила крах СРСР, завдала трагедій цілим народам і країнам.

Перевага другого шляху, обраного в умовах демократичного суспільства, полягає в тому, що тільки в його рамках можна здійснити основну соціальну мету модернізації — гармонізацію суспільних відносин, подолання розривів і стійких суперечностей між різними секторами суспільного життя.

Сучасний світ настільки мінливий, а процеси в ньому розвиваються так стрімко, що досвід людей одного покоління вже неможливо застосувати для розв'язання проблем, які постають перед наступними поколіннями. В надрах сучасного суспільства постійно виникають постсучасні тенденції, які вже впливають та вирішально впливатимуть у подальшому на якість людської цивілізації [216]. І це також не можна не брати до уваги, коли йдеться про трансформаційні процеси у будь-якій державі.

Процес дослідження політичних реформ у постсоціалістичних країнах передбачає використання категоріальної політологічної основи особливостей функціонування й структури політичної сфери суспільства. У політології сформовано достатньо усталену базу визначення понять цього явища, яка дає змогу глибше розібратись в тих змінах, що сталися за останній період у постсоціалістичних країнах. Автор цього дослідження на основі аналізу матеріалів до цієї теми намагався визначити власну точку зору щодо категоріального апарату, структури й функцій політичної сфери суспільства.

Політична сфера і політичне життя суспільства перебувають у рамках певних суспільних сфер життя людей відколи існує людство. Суспільство саме складається із сукупності цих сфер, і водночас вони є відносно самостійними, мають свою специфіку. Тож що є сутністю політичної сфери суспільства, яке її місце в системі інших сфер функціонування суспільства?

Політична сфера концентрується навколо політико-владних відносин, соціальних груп, особистостей, народів, націй щодо завоювання, утримання, використання влади й впливу на владу.

Політична сфера дістає свій розвиток через організаційні структури, різноманітні форми діяльності, життєздатність політичних сил. Вона існує у соціальному середовищі, яке визначає якісну характеристику та цінності політичного життя. Соціум перебуває у безпосередній залежності від політичної сфери, яка формує його цілі, принципи, вимоги до нього. Залежно від ситуації визначаються межі впливу політичної сфери на соціальне середовище. Так, якщо політична сфера розвивається на основі демократії, виникають мож-

ливості для утвердження громадянського суспільства, захисту прав та свобод громадян, розвитку економіки.

Політичне життя, як відомо, є сукупністю духовних, емоційних і практичних явищ буття людини і суспільства, що характеризує їхнє ставлення до політики й участі в ній [217]. Воно пов'язане з конкретно-історичною, свідомою та цілеспрямованою політичною діяльністю людей, політичних структур, які створюються з метою виявлення і реалізації соціальних інтересів та потреб громадян у процесі формування і здійснення влади у суспільстві.

Політична система — це сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства та порядок у ньому [218]. Одні політологи поняття “політична система” ототожнюють з політичним режимом цієї системи, інші — з політичною організацією, треті значно розширюють обсяг і зміст поняття “політична система”, включаючи до її структури елементи, які не можна вважати власне політичними.

Відомий американський політолог, класик системного аналізу Д. Істон зазначав, що політична система — це поведінка або комплекс взаємодій, за допомогою яких здійснюється для суспільства владне розміщення ресурсів або обов'язкових рішень. “Політична система, — пише К. Гаджиев, — становить комплекс інститутів і організацій, що в сукупності становлять політичну самоорганізацію”, виокремлення цього поняття дає змогу вводити феномени і процеси, “не завжди ототожнювані з власне державою” [219]. Не менш цікаві ідеї висловив і американський політолог Г. Алмонд. Політичну систему він розглядає як набір ролей, що взаємодіють, або як рольову структуру. Його погляди зведені до таких принципів: будь-яка політична система має свою структуру; всі політичні структури здійснюють однакові функції; кожна політична структура багатofункціональна; всі політичні структури змішані у культурному значенні [220]. Існує й інше визначення політичної системи. Так, український професор В. Полуріз пише: “Політична система — це визначення організованої взаємодії (відносин) політичних суб'єктів, пов'язаних зі здійсненням влади і управлінням суспільством” [221].

Загалом визначень поняття “політична система” існує чимало. Однак автор цього дослідження дотримується думки про те, що політична система — це сукупність інститутів, які формують і розподіляють

державну владу, здійснюють управління суспільними процесами, а також репрезентують інтереси певних соціальних груп у рамках відповідного типу політичної культури.

Політична система містить підсистеми: державу, органи регіонального та місцевого самоврядування (форму державного правління та адміністративно-державного устрою); партійну систему; виборчу систему; політичну культуру (політичну свідомість, політичні відносини, ЗМІ, політичну ідеологію).

Політична система має свою структуру, в якій можна виокремити такі структурні компоненти [222]:

- інституціональний (організаційно-нормативний) — розкриває характер функціонування основних інститутів політичної системи;
- нормативний (право, політичні норми та традиції, деякі норми моралі тощо);
- інформаційний (формування політичної свідомості, ідеології, яка насамперед панує в цьому суспільстві).

У суспільстві політична система виконує різноманітні функції: владно-політичну, національної інтеграції, стабілізації соціально-політичного життя, соціально-політичної модернізації, управління, правову.

Окремі вчені називають також такі функції політичної системи, як екстраціональна (пов'язана з вилученням з громадянського суспільства його ресурсів), політичне рекрутування і символізація, що виражається у формуванні лозунгів, правил, символів, які спрямовують поведінку людей в суспільстві [223].

Важливим аспектом вивчення політичної системи є її типологізація, яку можна здійснювати на основі різних підходів до типологізації суспільства, а також за масштабом і характером здійснення власне політичних функцій у суспільстві, політичним режимом і політичною культурою. З точки зору формаційного підходу політичну систему можна класифікувати як рабовласницьку, феодалську, буржуазну, комуністичну і посткомуністичну; за культурологічною класифікацією її поділяють на західну, східно-православну, латиноамериканську, китайську, японську, мусульманську, індуську, африканську; згідно з теорією трьох стадій, існує політична система аграрного, індустріального і постіндустріального суспільства.

За типами цінностей політичні системи кваліфікуються як конституційні, ліберально-демократичні, авторитарні та тоталітарні [224].

Якщо вважати політику взаємодією людини й держави, то необхідно мати на увазі два можливих варіанти побудови цих зв'язків, які

постійно, але нерівномірно поширюються в історії політичного життя. Перший тип зв'язку виражається в підкоренні, пригніченні особи державою, коли людина розглядається як мала і незначна частка, всі параметри якої задаються ритмом та проблемами існування державного організму. Такий тип відносин людини та політичної структури утворюється в рамках тоталітарних державних систем, для яких властиві такі риси, як стирання розбіжностей між особистим і суспільним, індивідуальним та публічним, підкорення людини організації [225].

Демократична політична система — це організація легітимної влади, основу якої становить правова система, підконтрольна суспільству, що має чіткі цілі і здатна сприяти реалізації спільних інтересів [226].

Держава є найважливішим інститутом політичної системи. “Людство не може жити поза державою, поза онтологічними засадами влади, — писав М. Бердяєв. — Воно мусить бути підпорядкованим закону, мусить дотримуватися закону. Скасування закону держави для людства, враженого гріхом, є поверненням до тваринного стану. Держава є силою, яка об'єднує, впорядковує й організує” [227].

Конституційна демократична держава побудована на принципі суверенітету народу, який має установчу владу. Державна влада діє від імені народу, вона ним уповноважена. Народ передає державі не владу, а право на владу. Саме тому здійснення влади носіями права на неї виправдано лише тому, що вони у своїх актах та діях висловлюють та захищають інтереси народу [228].

Вирізняють п'ять основних елементів організаційної структури державного управління [229].

1. Органи представницької влади: парламент, регіональні та місцеві органи самоврядування.

2. Виконавчо-розпорядчі органи або державна адміністрація (президент, уряд та його регіональні органи).

3. Судові органи розрізняються за адміністративно-територіальними ознаками (обласні, районні, міські) і за сферою юрисдикції (конституційні, загальні, господарські, військові, адміністративні, кримінальні, цивільні).

4. Прокуратура.

5. Органи державного контролю.

Законодавча, виконавча та судова гілки влади мають доповнювати й контролювати одна одну та діяти в межах власної компетенції. Органи прокуратури й державного контролю часто входять до системи виконавчої влади, а формуються за участю представницької гілки влади.

Держава функціонує в межах встановленого нею правопорядку, який відображає основні цілі та принципи державного устрою. Отже, право має політичний вимір, що закріплює систему санкціонованих державою нормативних регуляторів суспільного життя, якій повинні підпорядковуватися всі суб'єкти та об'єкти політики.

Суверенітет держави означає, що найвищу та необмежену владу стосовно внутрішніх суб'єктів має держава. Цей суверенітет мусять поважати інші держави. Він є формально-правовою конструкцією, оскільки потрібно враховувати міжнародні та внутрішні зв'язки, що можуть обмежувати державну владу. Отже, суверенітет будь-якої держави обмежують міжнародні, економічні, політичні, військові та інші види залежності, і на це треба зважати, аналізуючи проблеми державотворення та співіснування держав.

Організація державної влади, структура і функції державних органів концентрується у понятті “форма держави”, що містить форму державного правління, під якою розуміють порядок і структуру формування вищих органів влади, а також співвідношення їхніх повноважень і форму державного устрою.

Найпоширенішими формами правління у постсоціалістичних країнах ЦСЄ є парламентська та парламентсько-президентська або президентсько-парламентська республіки [230].

За формою державного устрою розрізняють унітарну і федеративну держави. Найважливішою ознакою унітарної держави, до якої належить Угорщина та Україна, є те, що в ній функціонує єдина конституція, єдина система органів державної влади, єдине громадянство, єдина судова система, територія поділена на адміністративно-територіальні одиниці. Федерація — це союзна держава, що складається з державних утворень, наділених юридичною і відповідно політичною самостійністю [231].

Одним з найважливіших завдань постсоціалістичних держав з самого початку їх існування є побудова правової держави, серед основних принципів якої можна назвати: верховенство права; розподіл влади; пріоритет прав і свобод людини; юридична взаємовідповідальність держави та особистості.

Верховенство права полягає в тому, що і громадянин, і держава у своїй діяльності керуються виключно законом. Тільки законодавчий орган згідно з відповідними процедурами може їх ухвалювати, змінювати або скасовувати.

Владні компетенції розподіляються між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Надзвичайно важливим, і це доводить прак-

тика постсоціалістичних держав, є досягнення взаємодії між ними, узгодження суперечностей та пошук компромісу. Протиборство цих інститутів, яке з часу проголошення незалежності триває в Україні, призводить лише до соціального напруження та зубожіння населення.

Пріоритет прав і свобод громадянина означає гарантію законодавчого забезпечення прав людини та її основних свобод, їх захист виконавчою владою. Під юридичною взаємодією держави та особи розуміють одночасне забезпечення виконання прав і свобод громадян з відповідальністю останніх перед державою й суспільством.

Політичний режим — це система методів, способів і засобів здійснення політичної влади, як писав Д. Істон, “це правила та цілі політичної взаємодії” [232]. Усякі зміни, що відбуваються в сутності держави певного типу, насамперед позначаються на її режимі, а він впливає на форму правління і форму державного устрою.

Найпоширенішою є тричленна класифікація режимів на тоталітарні, авторитарні й демократичні [233].

Для всіх без винятку постсоціалістичних країн величезне значення з точки зору розбудови демократії є формування та забезпечення функціонування громадянського суспільства. Громадянське суспільство — це сукупність громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами впливу держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються та охороняються державою. Це таке суспільство, в якому головною дійовою особою є людина зі своєю системою запитів та інтересів, відповідною системою цінностей [234].

Функції громадянського суспільства полягають у забезпеченні життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідтворенні та передаванні від покоління до покоління, формуванні незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що мають створювати умови для самореалізації окремих індивідів і груп.

Громадянське суспільство базується на спільних нормах, культурі, традиціях, знаннях, які слугують основою для об'єднання громадян у добровільні асоціації та спільноти з метою забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень [235].

У структурному відношенні громадянське суспільство можна подати у вигляді діалектичної сукупності трьох основних сфер: політичної — це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом забезпечення участі громадян в різ-

номанітних партіях, рухах, державних і громадських справах, асоціаціях; економічної — це економічні відносини і насамперед відносини власності; духовної — це відображення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства в суспільній та індивідуальній свідомості у вигляді наукових теорій, концепцій і в формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій [236].

Винятково важлива роль у процесі формування згаданих структур відіграють політичні партії. У політології під партією розуміється організоване об'єднання частини населення на основі певної ідеології, інтересів, політичної програми для участі у виборах з метою отримання влади та її реалізації через керівництво державними справами [237]. Таким чином, політична партія відрізняється від будь-якого громадського формування, по-перше, особливими організаційними принципами; по-друге, ідеологією, викладеною в політичній програмі, і по-третє, прагненням до реалізації своїх цілей через боротьбу за державну владу.

Найпоширенішим у західній політології є поділ партій на масові і кадрові. Організаційна структура масових партій базується на принципі ієрархії, вони об'єднують великі, добре зорганізовані соціальні групи, їх цілі більше визначені ідеологічно і вони радикальніші. Кадрові партії організаційно прив'язані до виборчих округів, як правило, не мають обов'язкового членства, внесків, постійних зборів тощо. Вони прагматичні та гнучкі [238].

Політичні партії виконують майже всі функції, притаманні політичній системі, а саме: беруть участь у політичній соціалізації, висловлюють і об'єднують інтереси, виробляють політичні рішення у вигляді програм, є важливим елементом передвиборної кампанії. Партії висувають політичних лідерів і підтримують їх у політичній боротьбі. З найбільш підготовлених своїх членів партії формують уряд. Партії відіграють суттєву роль в ідеологічному житті країни, в організації населення для політичної діяльності. Партії беруть участь у формуванні політичних еліт, тобто тих груп людей, які здійснюють управління державою. Боротьба партій сприяє зміні політичних еліт при владі.

Відомо, що розвинена політична система будь-якої держави побудована на демократичних засадах та принципах, які гарантуються Конституцією. У свою чергу, багатопартійність є невід'ємним елементом політичної системи. Багатопартійність — це лише політичне поле, на якому виростає певна партійна система, покликана

зайняти належне їй місце в політичній системі, забезпечити функціональність і стабільність цієї системи, злагоду і порядок у суспільстві.

Політична свідомість — одна з найважливіших характеристик політичного життя суспільства. Політична свідомість — сукупність поглядів і настанов, що характеризують ставлення людей до держави, партій, суспільно-політичних організацій, політичних цінностей і цілей розвитку, традицій і норм політичного життя.

До основних типів політичної свідомості належить: державна (ета-тизм) і антидержавна (анархізм). Представники етатистської концепції — Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Г. Гегель виходили з того, що держава є найвищими монополістом публічної влади і благодійником. Провідні ідеологи анархізму — П. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін вважали політичну владу злом, а державу — експлуататором і ворогом свободи, тому вони не сприймали політико-юридичних норм держави й суспільства [239].

Політична свідомість тісно пов'язана з ідеологією, яка, у свою чергу, забезпечує інтеграцію різнорідних і різновекторних, часом діаметрально протилежних інтересів соціальних груп. Форма, в якій відбувається усвідомлення інтересів людей, є ідеологія. Політична ідеологія консолідує суспільство або значну його частину на досягнення певної суспільної мети, яка не завжди може бути прогресивною.

У постсоціалістичних країнах репрезентований практично увесь спектр ідеологічних поглядів: лібералізм, консерватизм, комунізм, соціал-демократія, націоналізм, фашизм та їх сучасні різновиди [240].

Але якою б не була ідеологія, вона здійснюється через політичні відносини і політичну діяльність. Розмаїття типів і станів політичних відносин визначає складність шляхів і форм їхньої зміни. Для їх характеристики використовується поняття політичного процесу, що визначається як зміна “станів політичної системи, її функціонування в режимі часу” [241].

Політичні процеси здійснюються через вплив на політичну владу через представницькі органи, що функціонують у рамках самої політичної системи, і через безпосередній вплив громадян на органи політичної системи.

Рушійною силою політичного процесу є політична діяльність. Саме через неї втілюється й функціонує публічна влада організованого в державі суспільства. Через політичну діяльність, мотиваційним

підґрунтям та рушієм якої є політична свідомість, реалізуються політичні відносини, які з'єднують вертикальними та горизонтальними зв'язками політичні структури суспільства.

Політичні відносини — це взаємозв'язки та взаємодія суб'єктів політики в контексті завоювання, розподілу, використання та утримання контролю за політичною владою. Вони існують на рівні владних структур: вертикальні (центр — регіон), горизонтальні (взаємодія на рівні різних гілок влади); на рівні масштабів та значення суб'єктів політики: симетричні (наприклад, громадянин — громадянин, держава — держава), асиметричні (громадянин — держава); на рівні характеру співпраці: консенсусні, компромісні, конфліктні та ін.

Зміст політичних відносин визначають суперечності між різними суспільними групами, їхніми потребами, інтересами, суспільними сподіваннями, побажаннями, мріями, напрямками соціальної активності.

Саме суперечності є рушійною силою розвитку суспільства та його політичної системи, вони постійно виникають на всіх етапах розвитку суспільства і від владних структур залежить — буде знайдено компроміс чи вони будуть доведені до конфлікту. Тому суспільні суперечності поділяються на такі базові категорії: суспільний конфлікт, компроміс і консенсус.

У постсоціалістичних суспільствах розв'язанню суспільних суперечностей поряд з представницькими та виконавчими органами влади сприяють партійно-політичні, громадські, професійні структури. Таким чином, особистість через певні організаційні структури має можливість впливати на розв'язання або загострення соціальних суперечностей.

Доля перехідних країн значною мірою залежить від політичної діяльності їх лідерів та відповідної еліти.

Практика розбудови постсоціалістичних країн засвідчила, що в тих країнах, де до влади прийшли політики з високими моральними принципами, процеси демократизації проходили більш ефективно та результативно. Тут вдалося досить швидко встановити раціонально обґрунтовані правила, збалансувати співвідношення професійних і морально-етичних характеристик професійних політиків.

У цих країнах з перших кроків трансформації зрозуміли той незаперечний факт, що будь-яка суспільно-політична система не може тривалий час існувати, по-перше, без підтримки власного наро-

ду, а по-друге, без дотримання елементарних норм справедливості. У тих же перехідних державах (насамперед у країнах СНД), де жорстокі, авторитарні режими без упину декларують свою прихильність до справедливості та інших етичних цінностей, які насправді вони послідовно знищують, посилюється соціальне напруження, незадоволення існуючим режимом, що рано чи пізно призведе до соціального вибуху та зміни правління. Тому питання дотримання політичної етики та моралі, поєднання в політичній діяльності водночас і науки, і професіоналізму, і мистецтва є надзвичайно актуальним для розбудови тих держав, які визначили для себе як основне завдання — розбудову демократичної політичної системи.

Список використаних джерел

1. *Ripp Zoltán, Pető Iván, Mária Palasik, Föglein Gizelia, Sztandeisky Éva.* A fordulat évei 1947–1949. — Bp.: 1956-Intezet, 1998. — Old. 95–171.
2. *Gyarmati György.* A politika rendőrsége a Rákosikorszakban. — Bp.: Rubikon, 2001.
3. *Valuch Tibor.* A magyar tarsadaiom szerkezeti változásai, 1945–1990. — Bp.: Rubikon, 2001.
4. *Litván György.* Politikai Gondolkodás az átmenet évben. A fordulat évei 1947–1949. — Bp.: 1956-intézet, 1998. — Old. 171–185.
5. *Rainer M. János.* A Magyarországi fordulatatok és a szoviet politika, 1944–1948. A fordulat évei 1947–1949. — Bp.: 1956-Intézet, 1998.
6. *Niderhauser Emil.* Kelet-Európa története. — Bp.: História-MTA TI, 2001. — 360 o.
7. *Évkönyv.* I. 1992–IX. 2001. — Bp.: 1956-Intézet, 1992–2001.
8. *Hernádi Tibor.* 1956 igaz története. — Baja: Szerző, 2000. — 304 o.
9. *Zimándi Pius.* A forradalom éve. Kronika 1956ból. — Bp.: Századvég, 1956-Intézet, 1992. — 242 o.
10. *Beck Tibor, Germuska Pál.* Forradalom a bölcsészkaron. — Bp.: 1956-Intézet, 1995.
11. *Békés Csaba.* Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. — Bp.: 1956-Intézet, 1997. — 184 o.
12. *A "Jelcin-dosszié".* — Bp.: Századvég 1956-Intézet, 1993. — 242 o.
13. *Bihari M.* Magyar Politika 1945–1995. — Bp.: Korona, 1996. — Old. 98.
14. *Földes György.* Az Eladósodás politikatörténete 1957–1986. — Bp.: Maecenas, 1995. — Old. 43.

15. *Kornai János*. A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. — Bp.: Heti Viléggazdaság, 1993. — Old. 145.
16. *Huszár Tibor*. Kádár János politikai életrajza, 1912–1956. 1. Kötet. — Bp.: Szabad Tér-Kossuth. — 405 o.
17. *Ki volt Kádár?* Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életütről. Szerk. Rácz Árpád. — Bp.: Rubicon-Aquila, 2001. — 224 o.
18. *Litván György*. A Kádár-kép metamorfózisai. Az egyetlen jelentős magyar munkáspolitikus. — Bp.: Rubikon, 2000.
19. *Sztandeisky Éva*. Kádár és az értelmiség. — Bp.: Rubikon, 2001.
20. *Rainer M. János*. Nagy Imre. Politikai életrajz. 1. kötet 1896–1953. 2 kötet 1953–1958. — Bp.: 1956-Intézet, 1996, 1999. — 553 o., 486 o.
21. *Borsody István*. Az eurokommunizmus magyar vértanúja: Nagy Imre. Amerikai évek. — Bp.: 1956-Intézet, 1998.
22. *Fricz T.* A magyarországi pártrendszer 1987–1995. — Bp.: Cserépfalvi, 1966. — Old. 208.
23. *Enyedi Zsolt, Körösenyi András*. Pártok és pártrendszerek. — Bp.: Osiris, 2001. — 365 o.
24. *Kéri L.* Tíz év probaidó. — Bp.: Heelikon, 1998.
25. *Bihari M.* Parlamentarizmus // Kritika. — 1990. — № 7. — Old. 36–38.
26. *Pokol Béla*. A magyar parlamentarizmus. — Bp.: Cserépfalvi, 1994. — 238 o.
27. *Sczmidt P.* A magyar parlamentarizmus közjogi ellentmondásai. Magyarország politikai évkönyve. — Bp.: DKMKA, 1996. — Old. 546–558.
28. *Tóka G.* Pártok és választóik 1990-ben és 1994-ben. — Bp.: TÁRKI, 1995. — 301 o.; Parlamenti pártok és törvényhozás (1997–1998). — Bp.: A Magyar Politikai Intézet, 2000.
29. *The First Parliament 1990–1994*. — Bp.: HCDS, 1995. — 335 p.; *The First Steps*. — Bp.: HCDS, 1994. — 306 p.; *The Sekond Steps*. — Bp.: HCDS, 1996. — 466 p.
30. *Holló András*. A köztársasági elnök az új alkotmányban. — Bp.: KJK-MTA ÁJI, 1995. — Old. 234.
31. *Bozóki András*. Portrék és életrajzok. — Bp.: Századvég, 1991. — Old. 111.
32. *Magyarország évtizedkönyve*. A rendszerváltás (1988–1998). 1. Kötet. — 620 o., 2. Kötet. — 502 o. — Bp.: DKMKA, 1998.
33. *Баланс*. Правительство Венгерской Республики. 1990–1994. — Будапешт: Центр политических исследований, 1994. — С. 475.
34. *Вопросы, вопросы...* Правительство Венгерской Республики 1994–1995. — Будапешт: Центр политических исследований, 1994. — С. 449.

35. *A Miniszterelnöki Hivatal Évkönyve 2001.* — Bp.: MHK, 2002. — 424 o.
36. *Kis János* a koalícióról // 168 óra. — 1994. — Jún. 14.
37. *Місцеве самоврядування в країнах Східної Європи та Співдружності Незалежних Держав у 1994 році.* Інститут місцевого врядування та державної служби. — Будапешт, 1995. — 254 с.
38. *Hermann Hozvath, Peteri Ungvári.* Önkormányzati feladat-telepítés szempontjai és feltételei. — Bp.: Local Government and Public Service, 1998. — 540 o.
39. *Edít Nyitrai Kuztosné.* A helyi önkormányzatok es pénzügyeik. — Bp.: Konzalting, 1998. — 298 o.
40. *Децентрализація: експерименти и реформи.* — Bp.: Local Government and Public Service, 2000. — С. 290.
41. *Bognár Piroška.* A közhasznútársaságok. — Bp.: Hvgorac, 2001.
42. *Takács András István.* A médiáról civil szervezeteknek. — Bp.: DemNet, 1997.
43. *Szabó Máté.* Társadalmi magzalmak és politikai tiltakazás. — Bp.: Rejtjel, 2001.
44. *Alapfokú kézikönyv civil szervezetek számára, Második, bővített és javított kiadás.* — Bp.: NIOA, 1998.
45. *Sebestény István.* Az önkormányzatok és a nonprofit szervezetek kapcsolata 2000. — Bp.: KSH, 2002.
46. *Nonprofit Szektor Analízis (NOSZA) Egyesületek és alapítványok jogi környezete Magyarországon.* — Bp.: EMLA Egyesület, 2002.
47. *Kis J.* Vannak-e ember jogaink? — Bp.: Atlantisz, 1996.
48. *Palne Thomas.* Az ember jogai. — Bp.: Korona, 1996.
49. *Pokol Béla.* Demokrácia, jogállam, konstitucionalizmus. *Körösényi András.* A kormányzati rendszer tíz éve // Magyarország évtized könyve (1988–1998). — Bp.: DKMKA, 1999.
50. *Raz J.* A jaguralom érteke. — Bp.: Tempus, 1995.
51. *Sajo András.* Szabadság, emberi jog, alkotmányosság. — Bp.: Magyar Tudomány, 1996. — Old. 195.
52. *Bozóki A.* Magyar panoptikum. — Bp.: Kávés, 1996.
53. *Lengyel László.* A rendszerváltó elit tündöklése és bukása. — Bp.: Helikon, 1996. — Old. 261.
54. *Körösényi András.* Nomenklatúra és vallás — törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. — Bp.: Századvéd, 1996.
55. *Szira Tomás.* A politikai elit anatómiája // *Eszmélet.* — 2003 — № 36. — 02. 03.

56. *Whitley Richard and László Czabán.* Institutional Transformation and Enterprise Change in an Emergent Capitalist Economy: The Case of Hungary, *Organization Studies*. — 1998. — Vol. 19. — № 2. — P. 259–280.

57. *Czabán László and Richard Whitley.* The Transformation of Work Processes in Emergent Capitalism: The Case of Hungary // *Work, Employment and Society*. — 1998. — Vol. 12. — № 1. — P. 47–72.

58. *Csabina Zoltán and Magda Leveleki.* Vállalatok kooperatív magatartása a hazai feldolgozó iparban // *Szociológiai Szemle*. — 2000. — Vol. 2. — P. 51–70.

59. *Gál Róbert Iván.* Puha költségvetési korlát, a szerződések kezelése és a notorius megbízhatatlanság // *Szociológiai Szemle*. — 2000. — № 1. — P. 3–23.

60. *Tóth István János and András Semjén.* Tax Behaviour and Financial Discipline of Hungarian Enterprises, in: Csaba László (ed.) *The Hungarian SME Sector Development in Comparative Perspective*. — Bp.: Kópiint-Datorg, 1998. — P. 103–134.

61. *Lengyel György (ed.), Siker Halasztás, Pénzügyi Fegyelem.* A Vállalati Panelvizsgálat Tapasztalataiból. — Bp.: BKE, 1999.

62. *Gyukits György and Zoltán Szántó.* Privatizáció és társadalmi tőke. Gazdasági folyamatok társadalmi beágyazottsága egy kórházi osztály privatizációs kísérleteinek példáján // *Szociológiai Szemle*. — 1998. — № 3. — P. 83–98.

63. *Stark David.* Path dependence and Privatization Strategies in East Central Europe // *East European Politics and Societies*. — 1992. — Vol. 6. — № 1. — P. 17–54.

64. *Antal-Mokos Zoltán.* Privatisation, Politics and Economic Performance in Hungary. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998; Dr. Kovács Árpád. A privatizáció folyamata Magyarországon (1990–1997). — Bp.: ÁPVR, 1997; Csáki György, Macher Ákos. A magyarországi privatizáció 10 éve (1988–1997). — Bp.: Privatizációs Füzetek, 1998.

65. *Böröcz József, Ákos Róna-Tas.* Formation of the New Economic Elites: Hungary, Poland and Russia // *Theory and Society*. — 1995. — Vol. 24. — № 5. — P. 75–81; Burawoy Michael and János Lukács. *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. — Chicago: University of Chicago Press, 1992.

66. *Vedres Balázs (a).* Constellations of Economic Power // *Connections*. — 2000. — Vol. 23. — №. 1. — P. 44–59; *Vedres Balázs (b)* A tulajdonosi hálózatok felbomlása // *Közgazdasági Szemle*. — 2000. — Vol. 47. — September.

67. *Kuczi Tibor*. Kisvállalkozás és társadalmi környezet (Small entrepreneurship and social environment). — Bp.: Replika, 2000. — P. 109; *Kuczi Tibor, Ágnes Vajda*. A kisvállalkozók társadalmi összetétele. — Bp.: Munkaügyi Kutató Intézet, 1990.

68. *Laki Mihály*. Kisvállalkozás a szocializmus után. — Bp.: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 1998.

69. *Róna-Tas Ákos*. The Worm and the Caterpillar: The Small Private Sector in the Czech Republic, Hungary and Slovakia, in: *Bonnell, Victoria and Tom Gold* (eds.) *The New Entrepreneurs of Europe and Asia: Patterns of Business Development in Russia, Eastern Europe and China*. — Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 2001 (in press).

70. *Letenyei László*. Rural Innovation Chains. Two Examples of the Diffusion of Rural Innovations // *Review of Sociology*. — 2001. — № 1. — P. 85–100.

71. *Róbert Péter*. Vállalkozók és vállalkozások, in: *Andorka, Rudolf, Tamás Kolosi and György Vukovich* (eds.) *Társadalmi Riport 1996*. — Bp.: TARKI, 1996.

72. *Róna-Tas Ákos*. The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism // *American Journal of Sociology*. — 1994. — Vol. 100. — № 1. — P. 40–69.

73. *Lengyel György*. Entrepreneurial Inclinationas in Hungary, 1988–1996 // *International Journal of Sociology*. — 1997–1998. — Vol. 27. — № 4. — P. 36–49.

74. *Róna-Tas Ákos*. Path-Dependence and Capital Theory: Sociology of the Post-Communist Economic Transformation // *East European Politics and Societies*. — 1998. — Vol. 12. — № 1. — P. 107–131.

75. *Andorka Rudolf and Zsolt Spéder*. Poverty in Hungary in 1992–1995, in: *Lengyel, György and Zsolt Rostoványi* (eds.) *The Small Transformation. Society, Economy and Politics in Hungary and the New European Architecture*. — Bp.: Akadémiai Kiadó, 2001. — P. 126–159.

76. *Spéder Zsolt*. Poverty Dynamics in Hungary during the Transformation // *Economics of Transition*. — 1998. — Vol. 6. — № 1. — P. 1–21.

77. *Böröcz József*. Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary // *Archives Européennes de Sociologie*. — 1993. — Vol. 34. — P. 81–106.

78. *Stark David and László Bruszt*. Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

79. *Eyal Gil, Ivan Szelenyi and Eleanor Townsley*. Making Capitalism Without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe. — L.: Verso, 1998.
80. *Pálinkás József*. Modern gazdaság — korszerű közoktatás // Új Pedagógiai Szemle. — 1999. — Sz. 2.
81. *A magyar közoktatás fejlesztésének főbb célkitűzései*. — Bp.: OSIRIS, 2002.
82. *Setényi János*. Kényszerek és lehetőségek // Új Pedagógiai Szemle. — Sz. 10. 1997.
83. *Csapó Benx*. School is knowledge. — Bp.: OSIRIS, 1998.
84. *Makai, Katalin Dr.* Self-evaluation of schools — how? — Bp.: OKKER, 2000.
85. *Halász Gábor, Lannert Judit (eds.)*: Report on Hungarian Public Education. — Bp.: OKI, 2000.
86. *Trencsényi László*. Quality Assurance in the Pedagogic Program — How? — Bp.: OKKER, 2002.
87. *Sinkó E.* Az egészségügyi reform alternatívái, lehetőségek Magyarországszámára. — Bp.: Miniszterelnöki Hivatal, 1998.
88. *Kornai J.* Az egészségügy reformjáról. — Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1998.
89. *Orosz É.* Az egészségügy finanszírozásának aktuális kérdései. — Bp.: Eötvös Loránd University of Sciences, 1997.
90. *Nógrádi Tóth E.* Tények könyve: Medicina. — Bp.: Greger-Delacroix, 1998.
91. *Kincses Gy.* Priority Setting in Health Care. — Bp.: Prime Minister's Office, 1998.
92. *Financial Research Ltd. Istvan Csillag*. The Pension Reform in Hungary, 1999.
93. *Palacios R. and Rocha R.* The Hungarian Pension Reform in Transition. In Public Finance Reform during the Transition. Ed. By L. Bokros, J.-J. Dethier. — The World Bank, Washington D. C., 1998. — P. 175–216.
94. *Molnár Pal.* Az Unió kapujában. — Bp.: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2000. — 119 o.
95. *Rácz Margit.* Magyarország EU-érettsége az EU Fogadókészsége. — Bp.: KJK-KERSZÖV. JOGI ÉS ÜZLETI KIADO KFT, 2003. — 320 o.
96. *Csath Magdolna.* Ez a mi Európánk? — Bp.: KAIROSZ KIADÓ, 2003. — 136 o.
97. *Balázs Péter.* Az Európai Unió külpolitikája és a Magyar-EU. Kapcsolatok fejlődése. — Bp.: KJK-KERSZÖV. JOGI ÉS ÜZLETI KIADO KFT, 2002. — 343 o.

98. *Mezei Géza*. Helyreállított Európa. Európa-építés és egységstratégiák a Marshall-tervt. — Bp.: OSIRIS KIADÓ, 2001. — 344 o.
99. *XVI. kötet* — A NATO és a magyar politika. — Bp.: MTA, 1999. — 220 o.
100. *Héjja István Dr.* Magyarország NATO tagságának sajátosságai // Társadalom és Honvédelem NATO-különszám. — 1999. — Old. 9–12.
101. *Tóth Sándor*. Karrier és pályakép a NATO csatlakozás után // Társadalom és Honvédelem NATO-különszám. — 1999. — Old. 111–118.
102. *Mlinárik László*. A NATO országok tűzérségének alkalmazási elvei // Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények. — 1999. — 2 sz. — Old. 166–218.
103. *Pászka I.* A román hivatáselit. — Bp.: Osiris, 1999.
104. *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában.* — Bp.: TLA, 1995.
105. *Boros Ferenc*. A “visegrádi együttműködés” és perspektívája // Külügyi Szemle. — 2003. — 3 sz. — Old. 73–99.
106. *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában.* — Bp.: TLA, 2002. — 279 o.
107. *Státustörvény.* — Bp.: TLA, 2002. — Old. 682.
108. *Népszámlálási körkép Közép-Európában 1989–2002.* — Bp.: TLA, 2003. — Old. 279.
109. *Богомолов О.* Россия и Восточная Европа // *Международная жизнь.* — 1994. — № 4. — С. 24–35.
110. *Бредова В.* Экономика стран Восточной Европы в 1996 г. // *Мировая экономика и международные отношения.* — 1997. — № 11. — С. 118–126.
111. *Глинкина С.* О трансформации экономической системы в странах Центральной и Восточной Европы // *Общество и экономика.* — 2002. — № 5. — С. 133–141.
112. *Дрыночкин А. В.* Внешнеэкономическая политика Венгрии в 80-е — начале 90-х годов: основные направления и результаты: Автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.14. — М., 1992. — 16 с. — В надзаг.: Дипломат. акад. МИД Рос. Федерации.
113. *Желицки Б.* Венгрия в меняющейся Восточной Европе // *Свободная мысль.* — 1995. — № 4. — С. 51–66.
114. *Забелин А. В.* Проблема задолженности и оптимальный объем внешнеэкономических связей: На прим. экон. сотрудничества Венгрии с Западом: Автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.14. — М., 1994. — 18 с. — В надзаг.: Рос. АН, Ин-т междунар. экон. и полит. исслед.
115. *Казьмин И. А.* Совершенствование экспертной деятельности Венгрии на современном этапе: Автореф. дис. ... канд. экон. наук:

08.00.15. — М., 1990. — 18 с. — В надзаг.: МГУ им. М. В. Ломоносова. Экон. фак.

116. *Монич Ю.* Венгрия: самый продолжительный в Восточной Европе опыт реформирования / Ю. Монич, М. Усиевич // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 1994. — № 10. — С. 97–103.

117. *Пяцоло Д.* Восточная Европа между трансформацией и вступлением в ЕС: анализ реформаторских требований // *Пробл. теории и практики управления.* — 2002. — № 2. — С. 8–14.

118. *Усиевич М. А.* Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е годы XX в. // *Новая и новейшая история.* — 2002. — № 5. — С. 80–97.

119. *Батизи А. Э.* Приватизация и преобразование структуры собственности (на примере Венгрии): Автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.14. — М., 1998. — 20 с. — В надзаг.: МГУ им. М. В. Ломоносова. Экон. фак.

120. *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века.* В 3 т. Т. 1. Становление реального социализма: 1945–1965. — М.: Наука, 2000. — 488 с.

121. *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века.* В 3 т. Т. 2. От стабилизации к кризису: 1966 — 1989. — М.: Наука, 2000. — 516 с.

122. *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века.* В 3 т. Т. 3. Ч. 1. Трансформации 90-х годов. — М.: Наука, 2002. — 461 с.

123. *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века.* В 3 т. Т. 3. Ч. 2. Трансформации 90-х годов Т. 1. М.: Наука, 2002. — 464 с.

124. *Agh Attila.* 1995. The Transition to Democracy in Central Europe: A Comparative View. In *Transitions to Democracy: Comparative perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe*, ed. Geoffrey Pridham. — Dartmouth Publishing Company Ltd., 359–377.

125. *Grzegorz Ekiert.* 1991. Democratization Processes in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration // *British Journal of Political Science* 21(Fall): 285–313.

126. *Hofferbert Richard T. and Hans-Dieter Klingemann.* 1999. Remembering the Bad Old Days: Human Rights economic conditions, and democratic performance in transitional regimes // *European Journal of Political Research* 36: 155–174.

127. *Janos Andrew C.* 2001. From Eastern Empire to Western Hegemony: East Central Europe under two international regimes // *East European Politics and Society* 15(2): 221–249.

128. *Lewis Paul G. ed.* Party Development and democratic Change in Post-Communist Europe. The First Decade. — London and Portland OR.: Frank Cass, 2001.

129. *Pakulski Jan, Higley John and Krzysztof Jasiewicz.* Sustainable Democracy in Post-Communist Europe: Public Attitudes and Elite Actions // The Soviet and Post-Soviet Review. — 1999. — 26 (1). — P. 1–12.

130. *Rakowska-Harmstone Teresa.* Post-Communist East-Central Europe: Dilemmas of Democratization. In European Democratization Since 1800, eds. John Garrard, Vera Tolz and Ralph White. — St. Martin's Press. — 2000. — P. 165–190.

131. *Adair Bianca L.* Democratization and Regime Transformation in Hungary. Problems of Post-Communism. — 2002. — 49(2). — P. 52–61.

132. *Bozoki Andras.* Democracy in Hungary, 1990–1997. In Democratization in Central and Eastern Europe, eds. Mary Kaldor and Ivan Vejvoda. — London and New York: Pinter, 1999. — P. 105–120.

133. *Bunce Valerie and Maria Csanadi.* Uncertainty in the Transition: Post-communism in Hungary // East European Politics and Society. — 1993. — 7(2). — P. 240–275.

134. *Grilli di Cortona Pietro.* From Communism to Democracy: rethinking regime change in Hungary and Czechoslovakia // International Social Science Journal. — 1991. — 128. — P. 315–329.

135. *Arato Andrew.* The Constitution-making endgame in Hungary // East European Constitutional Review. — 1996. — Fall. — P. 31–39.

136. *Batt Judy.* Political Reform in Hungary // Parliamentary Affairs. — 1990. — 43(4). — P. 464–481.

137. *Cox Terry and Andy Furlong.* Political Transition in Hungary // An Overview. — 1994.

138. *Vass Laszlo.* Changes in Hungary's Governmental System. In The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps, ed. Attila Agh // Hungarian Centre of Democracy Studies. — 1994. — P. 186–197.

139. *Fitzmaurice John.* Politics and Government in the Visegrad countries: Poland, Hungary, the Czech Republic, and Slovakia. — St. Martin's Press, 1998.

140. *Gill Graeme.* The Dynamics of Democratization. Elites, Civil Society and Transition Process. — N. Y.: St. Martin's Press. — 2000.

141. *Higley John, Jan Pakulski, Włodzimierz Weselowski.* Eds. Postcommunist Elites and Democracy in eastern Europe.— St. Martin's Press. — 1998.

142. *Pataki Judith*. Hungary Makes Slow But Steady Progress // RFE / RL Research Report. — 1992. — 3 January. — P. 87–90.
143. *Saget Catherine*. The Determinants of Female Labour Supply in Hungary // Economics of Transition. — 1999. — 7(3). — P. 575–91.
144. *Tobin William Mulshine*. Hungary's transition to the market: the case against a big bang. // Economic Policy. — 1992. — 14 April. — Cambridge University Press.
145. *Hungary in Flux: Society, Politics and Transformation*. Zsolt Speder (Ed.). — Hamburg: Kramer, 1999. — 254 p.
146. *Keohane R*. International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory. — Boulder, Colo.: Westview, 1989. — 270 p.; Keohane R. International Institutions: Two Approaches // International Studies Quarterly. — 1988. — Vol. 32. — № 2. — P. 379–396; Keohane R., Hoffman S. The New European Community: Decision Making and Institutional Change. — Boulder, Colo.: Westview, 1991. — 208 p.; Keohane R., Nye J. Power and Interdependence: World Politics in Transition. — Boston: Harper Collins, 1989. — 2nd Ed. — 315 p.; Keohane R., Nye J., Hoffmann S. After the Cold War. International Institutions and State Strategies in Europe, 1989–1991. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993. — 481 p.
147. *Taylor P*. International Organization in the Modern World: The Regional and Global Process. — London: Pinter, 1993. — 283 p.
148. *Hoffman S*. Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation State and the Case of Western Europe / Nelsen B., Stubb A. The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration. — London: Macmillan Press LTD, 1998. — 2nd ed. — P. 157–172.
149. *Fishlow A., Haggard S*. The United States and Regionalization of the World Economy // Paris: OECD, 1992. — 156 p.
150. *Borhi László*. NATO expansion: a Hungarian perspective. Chevy Chase, MD // Center for Political and Strategic Studies. — 1997.
151. *Rivers, Brendan*. US to new NATO members: buy American // Journal of Electronic Defense. — 2002. — 25 (2). — P. 20.
152. *Romsics Ignac and Bela Kiraly*. Geopolitics in Danube Region: Hungarian reconciliation efforts, 1848–1998. — Bp.: Central European University Press, 1999.
153. *Szenes Zoltan*. The implications of NATO for civil-military relations in Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics* (March 2001): 78–96.

154. *William J.* Statement on the accession of Poland, Hungary, and the Czech Republic as members of the North Atlantic Treaty Organization // Weekly Compilation of Presidential Documents. — 1999. — 35 (11). — P. 422–423.
155. *Georossy Ferenc.* The Hungarian land forces in the new millennium. NATO's Nations and Partners for Peace. — 2002. — № 1. — P. 68–71.
156. *Herspring Dale.* After NATO expansion // Problem of postcommunism. — 1998. — 45 (1). — Jan/Feb. — P. 10–21.
157. *Michta Andrew.* America's new allies. Poland, Hungary, and the Czech Republic in NATO. — Seattle: University of Washington Press, 1999.
158. *Balazs P.* The EU's Collective Regional Approach to its Eastern Enlargement: Consequences and Risks. — Copenhagen: Copenhagen Research Project on European Integration, 1997. — 38 p.
159. *Csaba L.* Between Transition and EU Accession: Hungary at the Millennium // Europe-Asia Studies. — 2000. — Vol. 52. — № 5. — P. 805–827.
160. *Transformation* und historischer Erbe in den Staaten des europäischen Osten. Bern, Berlin, und andere. Refer Lang AG // Europaischer Verlag der Wissenschaften. — 2000. — 171 s.
161. *Kiu E. Б.* Суспільно-політична трансформація в Угорщині 1966 — 1990 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Ужгород, 1998. — 18 с.
162. *Задорожній О.* Україна — Угорщина: міст до наступного тисячоліття. — К.: Парламентське видавництво, 2001. — 336 с.
163. *Ezri Imre.* Досвід розвитку продовольчого господарства Угорщини в умовах ринкової економіки та можливості його використання в Україні. Автореф. дис. ... канд. екон. наук. — К., 1998. — 18 с.
164. *Семененко І. С.* Досвід реформування в сільському господарстві Угорщини і його використання в Україні. Автореф. дис. ... канд. екон. наук. — К., 1997. — 21 с.
165. *Сунай Міклош.* Проблеми господарського розвитку та охорони навколишнього середовища Угорщини. Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. — Львів., 1995. — 25 с.
166. *Балян А., Алмаші Ш.* Реорганізація кооперативного сектора сільського господарства Угорщини // Економіка України. — 2002. — № 2. — С. 73–76.
167. *Спаський Г. В.* Особливості розвитку індивідуального сільськогосподарського виробництва Угорщини // Економіка АПК. — 1995. — № 4. — С. 92–97.

168. *Чучка І., Устич І.* Особливі економічні території в Угорщині // Економіка України. — 1992. — № 1. — С. 59–64.
169. *Коробейник Н., Варницький В.* Угорщина: перший досвід пенсійної реформи у країнах Східної Європи // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 3. — С. 30–33.
170. *Яценко В., Вінер М.* В епіцентрі пенсійної реформи — Латвія, Угорщина та Польща // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 3. — С. 35–38; № 4. — С. 36–43; № 5. — С. 38–43.
171. *Пащенко Ю. Є., Шестак О. І.* Розвиток транспортно-економічних зв'язків між Україною та Угорщиною. — К., 2002. — 68 с. Корнаї Янош. Шлях до вільної економіки. Відхід від соціалістичної системи: угорський приклад. — К.: Наук. думка, 1991. — 140 с.
172. *Філен Дюла.* Еколого-економічні засади розвитку прикордонних регіонів України та Угорщини. Автореф. дис. канд. екон. наук. — Львів, 2003. — 18 с.
173. *Буслаєва О.* Порівняльний аналіз результатів дослідження ставлення населення України, Угорщини, Чехії та Польщі до ринкових засад економіки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 1. — С. 163–169.
174. *Дюрічку К., Алмаші Л.* Бюджетна політика в Угорщині // Регіональна економіка. — 2001. — № 4. — С. 150–156.
175. *Семерак О. С.* Цивільно-правові аспекти регулювання та взаємного захисту іноземних інвестицій на практиці України, Угорщини та Словаччини. Автореф. дис. ... канд. юридич. наук. — К., 1999. — 19 с.
176. *Дяракі К.* Збройні сили Угорщини // Військо України. — 1996. — № 3/4. — С. 23–25.
177. *Дем'янець В.* Реалізація політики Угорщини щодо вступу в НАТО // Нова політика. — 2000. — № 1. — С. 13–15.
178. *Ковальченко И. Д.* Методы исторического исследования. — М., 1987. — С. 29.
179. *Рузавин Г. И.* Методы научного исследования. — М., 1974. — С. 144.
180. *Veute K. von.* Political Mobilization and Participation. In: Dierkes? M. — Bernd B. (eds): European Social Science in Transition. Campus // Westview: Frankfurt om Main/ Boulder, 1992. — S. 382.
181. *Smith B., Johnson K., Paulsen D., Shocket F.* Political Research Methods: Foundations and Techniques. — Atlanta, 1976. — P. 3.
182. *Lane R.* Political Men. Why people involved in politics. — Glencoe, Illinois, 1959. — P. 283; Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А. Современный

- Левиафан: очерки политической социологии капитализма. — М., 1985;
- Garth Y., O'Donnel V. Propaganda and Persuasion. — L., 1986. — P. 16.
183. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку. — М.: Логос. 2000. — С.19.
184. *Бибик В. М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. — К.: МАУП, 2000. — С. 117–120.
185. *История* политических и правовых учений. — М.: НОРМА-ИНФРА, 1988. — С. 7.
186. *Paczolay Péter, Szabó Máté.* A politikatudomány kialakulása. — Вр.: Korona, 1996. — Old. 121.
187. *Haskó Katalin, Hülvely István.* Bevezetés a politika-tudományba. — Вр.: Osiris, 2003. — Old. 14.
188. *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави. — К.: Тандем, 1996. — С. 10.
189. *Geertz C.* Az ideológia mint kulturális rendszer. In: Az értelmezés hatalma. — Вр.: Századvég, 1994. — Old. 50
190. *Rostoványi Zs.* Posztmodern világrend. Korszak vagy paradigma-váltás // Külpolitika. — 1996. — II. évf. 34 sz. — Old. 87.
191. *Haskó Katalin, Hülvely István.* Bevezetés a politika-tudományba. — Вр.: Osiris. — 2003. — Old. 13.
192. *Easton D. A.* Systems Analysis of Political Life. John Wiley and Sons, Inc. — N. Y.; London; Sydney, 1965; Easton D. A Framework for Political Analysis. Englewood Cliffs, Prentice Hall. — N. Y., 1969.
193. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. — М.: Наука, 1986. — С. 28.
194. *Бахарев А., Пак Г.* Несколько слов в защиту диалектики // Общественные науки и современность. — 1996. — № 1.
195. *A politikatudomány arcai.* — Вр.: Akadémiai kiadó, 1999. — Old. 75.
196. *Танчев Е.* Политические права на гражданите в конституционализме на САШ. — София, 1989. — С. 357–358.
197. *Тилле А. А., Швеков Г. В.* Сравнительный метод в юридических дисциплинах. — М., 1973; Сравнительное правоведение. — М., 1978; та ін.
198. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — М., 1969. — Т. 33. — С. 80; Див. також: Т. 39. С. 71–82.
199. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — М., 1969. — Т. 33. — С. 28.
200. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — М., 1969. — Т. 33. — С. 28.

201. *Wiarda H. Comparative Politics. Past and Present / Ed. by H. Wiarda. New Directions in Comparative Politics. — L., 1985. — P. 8.*
202. *Wiarda H. Op. cit. — P. 1; A Model for Eastern Europe // The Washington Post. — 1991. — 17 Febr.*
203. *Verba S. Comparative Politics: where have we been, where are we going // Ed. by H. Wiarda. — P. 28.*
204. *Там само. — P. 36*
205. *Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України/укр. та нім. мовами видано Елізабет Гофер і Феліксом Рудичем. — Львів, 1996. — 316 с.*
206. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку/За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посіб. для студ. вищих закл. освіти. — К.: Парламентське вид-во, 2002. — 327 с.; Зеленько Г. І. “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України”. — К.: Критика, 2003. — 215 с.; Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. — К.: Знание Украины, 2001. — 270 с.; Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. — К.: Довіра, 1999. — 199 с.; Чиналиев У. К. Кыргызстан и Украина: Общее и особенное в развитии полит. структур: Монография. — К.: Довіра, 1997. — 159 с.*
207. *Poland and Hungary — Economic Transition and U. S. Assistance. — 1992. — May. — P. 18–26, 30.*
208. *Політологія посткомунізму. — К.: Політична думка, 1995. — С. 104–105.*
209. *Данилов А. Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации. — Минск: Універсітэцкае, 1997. — С. 10.*
210. *Ross E. Social control. — N. Y., 1901; Weber M. Wirtschaftsgeschichte. — Munchen, 1923; Tonnis F. Deutschlands Platz an der Sonne. — Berlin, 1918; Merton R. Science, technology and society on 17-th century in England. — N. Y., 1938; Parsons T. The social sistem. — Glencoe, 1951; Кроче Б. Исторический материализм и марксистская экономика. Критические очерки. — СПб., 1902; Шмальгаузен И. И. Факторы эволюции. — М., 1968; Беккер Г., Басков А. Современная социологическая теория в преемственности и изменении. — М., 1961; Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. У 2 т. — К., 1993; Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, пробле-*

ми вибору. — К., 1997; Михальченко М. Самчук З. Україна доби межичасся. Близк та убозтво куртизанів. — К.; Дрогобич, 1998; Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. — К., 1999; Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. — К., 1995; Гіденс Е. Соціологія. — К., 1999; Соціологія /За ред. О. М. Макеєва. — К., 1999; Осовський В. Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації. — К., 1999; та ін.

211. *Данилов А. Н.* Переходное общество: Проблемы системной трансформации. — Минск: Універсітэцкае, 1997. — С. 12.

212. *Rendszerváltás. Történelem szemmel.* — Вр.: Politikatörténeti Alapítvány, 1992. — Old. 14–15

213. *Le Bon. G.* A tömegek lélektana. — Вр.: Hatágú Sip Alapítvány, 1993. — Old. 147.

214. *Словник політичної думки // Політологічні читання.* — 1993. — С. 269.

215. *Huntington S. P.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World. — N. Y.: Simon and Schuster, 1996. — P. 78.

216. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. — К.: Академія. — С. 212.

217. *Політологія.* — К.: Академія, 2001. — С. 144.

218. *Рудич Ф. М.* Політологія. Курс лекцій. — К., 2000. — С. 53.

219. *Гаджиев К. С.* Политическая наука. — М., 1995. — С. 112–113.

220. *Összehasonlító politológia.* — Вр.: Osiris, 1996. — Old. 254.

221. *Політологія: наука про політику.* — К.: Альтерпрес, 2002. — С. 146.

222. *Соловьев А. И.* Политология: политическая теория, политические технологии. — М.: Аспект-Пресс, 2000. — С. 238; Политика мира и развития политических систем. — М., 1979. — С. 208–209; Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А. Современный Левиафан. — М., 1985. — С. 32.

223. *Шабров О. В.* Политическая система: демократия и управление обществом // Государство и право. — 1995. — С. 123–124.

224. *Рудич Ф. М.* Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. — К.: Довіра, 1999. — С. 15.

225. *Хайек Ф. А.* Дорога к рабству // Вопр. философии. — 1990. — № 12. — С. 106.

226. *Hasko Katalin.* Hűvelly István. Bevezetés a politika-tudományba. — Вр.: Osiris, 2003. — Old. 155.

227. Бердяев Н. А. Философия неравенства // Русское зарубежье. Из истории социальной и правовой мысли. — Л., 1991. — С. 57.
228. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К.: Парламентське видавництво, 2002. — С. 82.
229. Kőröseényi A. A magyar politikai rendszer. — Вр.: Osiris, 1998. — Old. 231.
230. Gyurgyák J (szerk.) Mi a politika? Bevezetés a politika világába. — Вр.: Százvág, 1994. — Old. 98.
231. Детальніше про трансформацію політичних структур у країнах ЦСЄ див. у розділі IX навчального посібника “Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку”. — К.: Парламентське видавництво, 2002. — С. 82. Хоч автор не згодний з віднесенням Болгарії, Румунії та Польщі до президентських республік.
232. Easton D. A. Systems Analysis of Political Life. John Wiley and Sons, Inc. — N. Y.; London; Sydney, 1965. — P. 366.
233. Докладніше про це див.: Джилас М. Лицо тоталитаризма. — М., 1992; Canetti Elias. Tomeg es hatalom. — Вр.: Europa, 1991. — Old. 201; Політологія. — К.: Академія, 2001. — С. 265.
234. Наукові записки. Збірник. Вип. 20. — К.: ІПІЕНД, 2002. — С. 15.
235. Arato Andrew, Cohen Jean: Civil Society and Political Theory. — Cambridge: MIT Press, 1992. — Old. 55
236. Наукові записки. Збірник. Вип. 20. — К.: ІПІЕНД, 2002. — С. 12.
237. A politiratudománz arcai. — Вр.: Akadémiai kiadó, 1999. — Old. 183.
238. Duverger M. Party Politics and Pressure Grups, A Comparative Introduction. — N. Y.: Nelson, 1964. — P. 203.
239. Бебик В. М. Базові засади політології. — К., 2000. — С. 204–214.
240. Докладніше про це: Bibó István. Válogatott tanulmányok. — Вр.: Magvető, 1986. — Old. 187; A Magyar szociáldemokrácia. — Вр.: Napvilág Kiadó, 1999. — Old. 663; Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
241. Ильин М. В. Ритмы и масштабы перемен. О понятиях “процесс”, “изменение” и “развитие” в политологии // Полис. — 1993. — № 2. — С. 57.

ГЕНЕЗА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

2.1. СОЦІАЛІСТИЧНА МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УГОРЩИНІ: КОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Стрімкі за часом та революційні за змістом зміни суспільно-політичних систем, що відбулися у країнах Центральної та Східної Європи на межі 80–90-х років минулого століття, мають свої історичні, політичні, економічні, соціальні й гуманітарні причини, без детального аналізу яких не можна зрозуміти, як формувався і проходив процес розвалу соціалістичного ладу. Залежав він від внутрішніх чи зовнішніх причин або від обох зразу? Чи був взагалі в цієї соціально-політичної системи шанс на виживання? І чи мають рацію ті вчені, які стверджують, що причини краху соціалістичної системи сховані в її надрах, у сутності тієї влади, яка називала себе народною? [1].

Щодо Угорщини, то в історичному плані початок “соціалістичного поступу”, найімовірніше, необхідно датувати Тегеранською (1943 р.) та Ялтинською (1945 р.) мирними конференціями. Саме на цих самітах керівники провідних країн антигітлерівської коаліції Черчілль, Рузвельт і Сталін визначилися щодо майбутнього післявоєнної Європи. Угорщина потрапила до сфери впливу Радянського Союзу, і хотіли чи не хотіли цього угорці, їх доля, а також доля країни упродовж багатьох років почала залежати від Москви. Загалом роки радянського панування в існуванні угорської держави можна поділити на такі етапи:

1. Кінець 1944 р. — середина 1947 р. — спроба побудови країни народної демократії.

2. Середина 1947 р. — 1956 р. — насильне впровадження сталінського соціалізму, що базувався на відвертому терорі, нехтуванні будь-яких прав людини тощо.

3. 1956 р. — середина 80-х років — побудова так званого розвиненого соціалістичного суспільства.

4. Середина 80-х — початок 90-х років — підготовка процесу демонтажу тоталітарної соціалістичної системи та переходу до суспільства, що базується на принципах демократії та ринкової економіки. Початок розвитку багатопартійної системи.

Перший етап. На звільненій радянськими військами території Угорщини в м. Сегед 2 грудня 1944 р. було створено Угорський національний фронт незалежності, до якого увійшли Угорська комуністична партія (УКП), Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ), Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ), Буржуазно-демократична партія (БДП), Національна селянська партія (НСП) та профспілки. Формувалися також місцеві органи Фронту, які спочатку виконували функцію місцевих органів державної влади. А 22 грудня в м. Дебрецен на засіданні Тимчасових національних зборів (їх делегати обиралися відкритим голосуванням на масових мітингах) було створено Тимчасовий національний уряд, склад якого попередньо узгоджувався з Й. Сталіним. Уряд очолив Бела Далнокі-Міклош. До його складу увійшли три комуністи, два члени ПДСГ та чотири безпартійних.

28 грудня 1944 р. Угорщина оголосила війну гітлерівській Німеччині, а 20 січня 1945 р. — підписала угоду про перемир'я, згідно з якою Угорщина поверталася у кордони 1937 року. До укладення мирного договору на її території діяла Союзна контрольна комісія (СКК) на чолі з К. Є. Ворошиловим.

У листопаді 1945 р. відбулися вибори до Національних Зборів Угорщини на основі загального таємного голосування, які засвідчили, що народ цієї країни не бажає підтримувати ліві сили. Так, ПДСГ отримала 57 % голосів, а УКП і СДПУ лише по 17 %. Партія дрібних сільських господарів розуміючи, що в умовах, які склалися, їй ніхто не дасть можливості створити самостійний уряд, пішла на створення коаліційного уряду. Новий демократичний уряд, що складався із 7 осіб від ПДСГ, 3 — від КПУ, по одній особі від СДПУ та НСП, очолив представник ПДСГ Золтан Тильди. Ключові пости у цьому уряді, як і слід було очікувати, дісталися комуністам. Тому всі спроби дрібних сільських господарів повернутися як в економіці, так і в політиці до довоєнних цінностей були марними.

1 лютого 1946 р., з ініціативи соціал-демократів, Угорщину було проголошено Народною Республікою і впроваджено посаду президента. На цю посаду обрано З. Тильди, якого на посаді прем'єр-міністра змінив представник цієї ж партії Ференц Надь. На початку 1947 р. було "розкрито" закат Ф. Нада та інших "реакційних лідерів" ПДСГ, які

ставили за мету повалити демократичний республіканський лад. Всіх учасників “заколоту” заарештували. Звичайно, за таких умов підтримувати опальну партію було небезпечно, але ПДСГ все ж отримала на виборах у серпні 1947 р. 68 мандатів (у 1945 р. — 177). Завдяки маніпуляціям, проведеним міністром — комуністом внутрішніх справ Л. Райком, комуністи отримали на виборах 22 % голосів (100 місць), що в тих умовах робило їх найбільшою партією в парламенті країни та дало можливість захопити всі ключові посади в уряді [2].

Відтоді починається *другий етап*. У червні 1948 р. комуністи об'єдналися із соціал-демократами та утворили Угорську партію трудящих (УПТ). Нова партія взяла за основу принципи марксизму-ленінізму, а також “вчення Сталіна”, розпочала класову боротьбу з іншими партіями, в результаті чого практично всі інші партії припинили свою діяльність. В країні почала утверджуватися партійно-тоталітарна держава із міні-Сталіним — першим секретарем ЦК УПТ і главою уряду М. Ракоші, який разом із соратниками вернувся на Батьківщину із московської еміграції. Розпочалося бездумне копіювання радянської моделі. Впровадження планового господарства, насильницька колективізація на селі, створення військово-промислового комплексу, в який було вкладено величезні кошти, Угорської народної армії, неприкрите адміністрування з впровадженням у повсякденне життя культу особи М. Ракоші, боротьба із релігією, викорінення національних традицій. Все це разом призвело до того, що становище більшості населення погіршувалося з кожним днем.

У країні відбулися численні чистки, жорстоко придушувалася будь-яка політична опозиція партійному режимові М. Ракоші. Почалися показові політичні процеси, боротьба за владу всередині бюрократії, нічні вилазки й операції таємної поліції, переслідування і страти. Тільки між 1952 і 1956 рр. в Угорщині було засуджено 1 136 434 чоловік, більш половини з яких були засуджені до тюремного ув'язнення. Майже чверть населення діяли як інформатори або поліцейські донощики. Все це визначало внутрішньополітичний клімат в країні [3].

Ось як про становище в Угорщині в середині 50-х пише у книжці “Криза десталінізації в Східній та Центральній Європі 1953–1956 років” багатонаціональний авторський колектив: “Криза десталінізації призвела до прихованих або явних дисфункцій у соціальній та політичній сферах, які, з одного боку, стали результатом сталіністської практики здійснення влади, а з другого — перших обережних спроб змінити цю практику в рамках існуючої системи. Криза також від-

дзеркалювала конфлікт статично організаційної форми панування з динамічними та багатограними інтересами суспільства [4].

Конфлікт, що назрівав в угорському суспільстві, змусив керівництво КПРС у червні 1953 р. запропонувати М. Ракоші відмовитися від посади глави уряду, залишаючись при цьому першим секретарем ЦК УПТ [5]. Прем'єр-міністром був призначений Імре Надь, який користувався великим авторитетом у народі. В політичному житті Угорщини виявилися перші ознаки “відлиги”, зокрема, почалися акції реабілітації незаконно засуджених, активізувалася діяльність громадських організацій. В економічному житті розпочалися реформи в сільському господарстві, у промисловості більше уваги стали приділяти випуску товарів широкого вжитку. Однак процес демократизації не зміг розгорнутися на повну силу. У квітні 1955 р. І. Надь було усунуто з посади прем'єр-міністра, а в грудні — виключено з партії [6]. Почалося нове “похолодання”. Втім, спроби відновити колишні методи управління країною зустрічали посилений опір. На підтримку реформ активно виступала інтелігенція.

І. Надь згрупував навколо себе опозицію, яка виступала проти диктату М. Ракоші. Ситуація в країні загострилася, про що посол СРСР в Угорщині Ю. Андропов інформував Москву.

До Будапешта зачастили високі московські контролери: М. А. Суслов, А. І. Мікоян. Так, М. Суслов під час однієї з поїздок звернув увагу й на те, що в кадровій політиці УПТ “великі ненормальності”: на керівну роботу рідко висуваються особи угорської національності. “Під прапором залучення до керівництва більш авторитетних і досвідчених кадрів, серед яких більшість становлять товариші єврейської національності, — наголошував Суслов, — є тенденція ще більше відсунути від керівництва молоді кадри угорської національності” [7].

Вивчаючи ситуацію в Будапешті, А. Мікоян зробив висновок, “що досягнення єдності в керівництві партії, а також відновлення довіри в членів ЦК до Політбюро прямо залежить від питання про перебування М. Ракоші на посаді першого секретаря ЦК УПТ. Він одразу запропонував Ракоші “самому подати у відставку” і тим самим “забезпечити партії збереження свого керівництва і полегшити розгром опозиційних і ворожих елементів”. Після цієї поради угорські лідери “зраділи такій постановці питання”, а сам Ракоші, який був присутній при розмові, заявив, що, ставлячи інтереси партії понад усе, “він готовий подати у відставку й вважає це правильним, якщо товариші вважають це корисним” [8].

В угорському керівництві зміна політичних фігур відбулася через кілька днів. Однак місце Ракоші зайняв не І. Надь, а ненависний

народу Ерно Гере [9], який до 1945 р. очолював у Парижі компартію у вигнанні, а потім разом із Ракоші проводив хибну економічну політику і чинив репресії наприкінці 40-х — на початку 50-х років. Гере пообіцяв провести політичні реформи, звільнив кілька сотень політичних в'язнів. Однак ці кроки нового керівника партії не викликали великої довіри більшості населення. Кількість невдоволених, насамперед серед молоді, збільшувалася.

Зрештою Гере був змушений реабілітувати колишнього керівника Угорської компартії Ласло Райка, якого було страчено, і його прихильників. Це була одна з основних вимог “гуртка Петофі” після того, як вдова Л. Райка привселюдно виступила з вимогою його реабілітації і покарання його убивць. 6 жовтня 1956 р. відбулося пишне державне поховання Райка і трьох його сподвижників.

Аналіз викладеного дає підстави зробити висновок про те, що політичні й державні лідери Радянського Союзу не тільки володіли інформацією про складну ситуацію в Угорщині, а й вживали, як їм здавалося, адекватних заходів для її стабілізації. А якщо ситуація різко загострювалася, вони вдавалися і до більш рішучих дій, зокрема до демонстрації воєнної сили. Що й відбулося буквально через кілька місяців.

Драматичні події осені 1956 р. в Угорщині залишили глибокий і болючий слід в історії повоєнної Європи. Вони стали відображенням складних проблем і суперечностей, що постали в епоху “холодної війни”, і викликали щонайширший резонанс в усьому світі. За майже п'ять десятиліть, що минули відтоді, створено ґрунтовну історіографію, присвячену цій темі. Але більшість публікацій, що виходили друком в Угорщині та СРСР аж до кінця 80-х років [10], мали тенденційний характер. Такий підхід пояснюється певними причинами: політичними умовами, в яких працювали дослідники, відсутністю доступу до важливих архівних документів, існуванням ідеологічних табу, жорсткою державною цензурою. Через те в радянській та угорській літературі оцінки того, що відбулося, давалися тільки на основі “погоджених” партійних позицій.

На рубежі 90-х років в Угорщині, СРСР, а потім і в Росії з'явилися нові дослідження, автори яких намагалися уникнути “перекосів”, що були в попередніх працях, і об'єктивно показати розвиток ситуації в Угорщині до і після повстання, у тому числі в критичні дні наприкінці жовтня — на початку листопада 1956 р. [11].

Визначальним кроком, що дав змогу усунути багато “білих плям”, стала передача угорському уряду в листопаді 1992 р. президентом

Російської Федерації пакета таємних документів, пов'язаних з цими подіями, про що було сказано у першому розділі монографії.

У середині жовтня 1956 р. внутрішньополітична ситуація в Угорщині різко погіршилася. небезпека полягала в тому, що коли 3–4 місяці тому невдоволення висловлювала тільки інтелігенція, то тепер ці настрої починали досить широко проникати в середовище робітників, не кажучи вже про селянство, що “помітно схвильоване і вимагає розпуску виробничих кооперативів” [12]. Крім того, “критичні настрої почали поширюватися серед частини працівників держбезпеки і деяких керівних армійських працівників”, які виступали “проти керівництва партії” [13].

Ускладнення становища в країні зумовлювалося і труднощами в економіці: зібраний того року врожай був значно менший за попередній; через нестачу в країні вугілля, нафти й сировини простоювали підприємства; на залізничному транспорті було скорочено 600 потягів, головним чином пасажирських. Усе це торкалося інтересів угорців і впливало на їхні настрої” [14].

На осінь 1956 р. невдоволення “комуністичним” режимом стало загальним. Робітники, студенти, представники інтелігенції вимагали свободи слова, друку та зборів, рівноправних відносин із СРСР, скасування принизливої системи зарплати, нормування праці на підприємствах, робітничого самоврядування та студентської автономії.

Втім, треба зазначити, що багато робітників пам'ятали капіталізм і не хотіли його повернення. Загальний настрої угорських робітників можна сформулювати так: “ні” капіталізові і “ні” бюрократичному псевдосоціалізму, “так” соціалізові, що базується на самоврядуванні”. Після антиурядової демонстрації 23 жовтня 1956 р. в Будапешт було введено радянські війська. У місті розпочалися бої між радянськими танками, силами угорської держбезпеки з одного боку й угорськими трудящими — з другого. На вулицях міста виросли барикади, створювалися квартальні революційні комітети, які допомагали повстанцям продовольством та піклувалися про поранених. Частина солдатів Червоної Армії відмовилася стріляти в робітників, за що деякі з них були страчені радянською держбезпекою. (До речі, на одному з будинків по вул. Бойза, що неподалік від колишнього радянського посольства, на початку 90-х років встановлено меморіальну дошку в пам'ять про цих воїнів.) До 25 жовтня майже на всіх заводах і фабриках Будапешта з'явилися робочі ради, що фактично взяли ці підприємства під свій контроль. На кілька днів радянські війська поки-

нули місто. Однак уже 4 листопада вони повернулися в столицю Угорщини і сформували уряд на чолі з Яношем Кадаром.

Втім, воєнна і політична поразка ще не була поразкою економічною. Робочі ради продовжували діяти, вони почали координувати свою роботу, організовували страйки, відмовлялися визнавати нову владу. 14 листопада на електроламповому заводі м. Будапешта відбулася конференція представників робітничих рад. Вибори делегатів проходили демократичним шляхом: робітники самі визначали, хто з членів ради підприємства поїде на конференцію. Остаточне рішення ухвалювала не рада, а загальні збори працівників підприємства. На конференції було утворено координаційний орган — Центральну робітничу раду Великого Будапешта. Центральна робітнича рада ухвалила рішення про загальний страйк з вимогами повернути уряд Імре Надя, вивести радянські війська та відновити політичний плюралізм [15].

У відповідь на це уряд запровадив надзвичайний стан, заборонив усі мітинги і демонстрації, ув'язнював людей без слідства та суду. Та навіть в цих умовах робітники продовжували боротьбу. На металургійному заводі в Чепелі (район Будапешта) робітники влаштували сидячий страйк, вимагали звільнення своїх лідерів. Вони захопили практично всі великі заводи. Коли угорська політична поліція (AVH) і радянські війська зрештою приступили до штурму заводів, знову вибухнула збройна боротьба.

Навіть після придушення 11 листопада останнього вогнища збройного опору в “Червоному Чепелі” робітники залишалися згуртованими в ради на заводах, у районах і містах і навіть на національному рівні. Загальноугорський страйк також тривав.

Страйкарі заявили Москві й угорському урядові, що вони приступлять до роботи тільки за умови звільнення політичних в'язнів і виведення радянських військ з країни. Їхньою метою було збереження заводів під своїм контролем і посилення влади робочих рад.

21 листопада в Будапешті було скликано всеугорські збори з метою утворення національної робочої ради. Коли робітники прибули на місце їх проведення, поліція і армія перекрили входи в будинок. Незважаючи на масові погрози, делегати перебралися в інше місце і таки провели збори.

Тільки після кількох тижнів репресій урядові Кадара вдалося встановити свою владу над радами. Не маючи належного політичного керівництва, робочі ради не змогли взяти владу в країні. Замість цього вони вели нескінченні переговори з урядом Кадара. Зрештою в

більшості рад прийняли рішення про припинення страйку. Але на цей заклик відгукнулася лише чверть усіх робітників.

На початку 1957 р. уряд Кадара видав декрет, що забороняв страйки і заклики до них, погрожуючи організаторам стратою. Робочим радам було заборонено приймати будь-які політичні рішення, і всі резолюції, що стосуються внутрішнього життя заводів та фабрик, повинні були дістати схвалення політичного комісара — партійного секретаря.

У ті тривожні дні на австро-угорському кордоні зосередило багато добровольців, які виявили бажання відправитися в Угорщину. Так, прикордонний ресторан Ніккельсдорфа став “схожим на перевалочний пункт, куди із Західної Німеччини прибували люди, які розмовляють угорською, одягнені в американську форму... у кожного з них похідне спорядження”.

В умовах гострого протистояння між двома блоковими системами, що характерно для періоду “холодної війни”, керівники СРСР не виключали збройного втручання в угорські події з боку західних держав. І все це, незважаючи на запевнення американського президента Д. Ейзенхауера, у якому глава Білого Дому 26 жовтня 1956 р. інформував М. С. Хрущова про “відсутність інтересу” США до угорських подій, оскільки це “внутрішня справа радянського блоку” [16]. Примітний факт: 20 листопада американські ЗМІ повідомили, що “передбачається розслідування по лінії Конгресу тієї ролі, яку відіграли радіостанції “Голос Америки” і “Вільна Європа” в тому, що угорські повстанці були переконані, нібито Америка підтримає їхнє повстання за допомогою зброї” [17].

Аналіз документів Ради національної безпеки США дає підстави вважати, що угорські події застали американських керівників зненацька. Для надання військової допомоги Угорщині США повинні були заручитися згодою своїх союзників, а ті були зайняті війною в Єгипті. В умовах, коли Англія, Франція та інші держави були втягнені в “суецьку кризу”, Рада безпеки США зняла з порядку денного питання про військову допомогу Угорщині. Що стосується Австрії, то вона навряд чи стала б ризикувати своїм нейтралітетом, аби пропустити через свій повітряний простір американські військово-транспортні літаки. Надання допомоги Австрії у вирішенні проблеми угорських біженців — єдине, що зробили США. Останню крапку над “і” в угорських подіях поставила XI сесія Генеральної Асамблеї ООН. Більшістю держав 12 грудня 1956 р. була прийнята резолюція, яка засуджувала СРСР у “порушенні політичної незалежності Угорщини”.

Здійснення силових акцій впливу на угорське суспільство заради збереження оголошеного “єдино справжнього взірця” соціалізму, недопущення

будь-якого відходу від нього викликало чимало жертв та призвело до безлічі людських трагедій. В боях з 23 жовтня і до січня 1957 р. (коли ще продовжувалися каральні операції) загинуло більш як 2,5 тисяч угорців, кількість поранених перевищувала 19 тисяч. З радянського боку прямих жертв серед військових було 720 чоловік, поранено та травмовано — 2260 [18].

Цим практично і закінчується історія угорської революції 1956 р. Трудящі Угорщини ще раз довели, що свободу можна здобути тільки в боротьбі і що вона ніколи не буде подарована згори. Для руйнування тоталітарної системи використовувалися форми організації, що базувалися на принципах прямої демократії і об'єднували весь робітничий клас. Робітничі ради відігравали не тільки руйнівну, а й конструктивну роль. Трудящі виявилися здатними зруйнувати старий порядок і за кілька днів створити новий вільний від бюрократії. Робітничі ради були переможені тільки військовою силою наддержави. Якби вони мали можливість розвиватися, їхній потенціал був би націлений на створення демократичного соціалістичного суспільства.

Країна знов опинилася під комуністичним контролем, а на чолі партії й уряду став ставленик Кремля Янош Кадар, який, щоправда, пішов шляхом повільної лібералізації місцевого соціалістичного режиму. І. Надь, який втік у югославське посольство, був виданий новій угорській владі, а по суті — СРСР.

Третій етап радянського панування в Угорщині практично повністю пов'язаний з діяльністю Яноша Кадара.

2.2. КРИЗА СОЦІАЛІСТИЧНОЇ МОДЕЛІ В УГОРЩИНІ ТА ПОШУКИ АЛЬТЕРНАТИВ РОЗВИТКУ

Новому керівництву Угорщини після 1956 р. дісталася тяжка спадщина. В суспільно-політичному житті панував страх, апатія та недовіра, в економіці — повна розруха. Практично потрібно було все розпочинати з нуля, та ще під пильним контролем з боку Радянського Союзу. Я. Кадару потрібно було знайти ту золоту середину, яка б давала можливість, не викликаючи підозри в Москві, провадити таку політику, що максимально відповідала б національним інтересам Угорщини в існуючих умовах. І, на думку автора, йому це вдалося зробити. Щоправда, можливості він мав не дуже великі.

Непроста ситуація була і всередині Угорської соціалістичної робітничої партії. Тут йшла боротьба між прихильниками консервативного напрямку (повернення до ракошистських методів управління) і

так званими правоопортуністичними та ревізійністськими силами. Для того щоб досягнути примирення в угорському суспільстві, уряду Кадара довелося йти на суттєві компроміси та поступки. Він був змушений вживати заходів щодо поліпшення життєвих умов для народу та погодитися на реалізацію значної частини вимог жовтневої революції. Комплекс цих заходів у подальшому привів до консолідації суспільства, а потім і визнання влади уряду Я. Кадара в Угорщині.

Щодо економіки, то 60–70-ті роки були періодом перетворення Угорщини з аграрної держави на промислово-аграрну. В країні за допомогою СРСР будувалися металургійні, хімічні, нафтопереробні, фармацевтичні, машинобудівні заводи та комбінати. При цьому потрібно нагадати, що більшість із цих виробництв забезпечувалися сировиною з Радянського Союзу і були повністю розраховані на ринок країн Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Цим самим Угорщина міцно прив'язувалася до соціалістичного табору і будь-який розрив із системою був досить проблематичним, насамперед з економічного погляду. В сільському господарстві до середини 1962 р. практично було завершено колективізацію, 96 відсотків площ орних земель перейшли до рук кооперативів.

Водночас уся система була побудована на директивній плановій економіці, цілковитій державній власності на засоби виробництва. Тому вже на початку 60-х років внутрішні ресурси системи були вичерпані і вона почала давати серйозні збої. Зниження темпів економічного розвитку, дефіцит товарів широкого вжитку та продуктів харчування, слабка забезпеченість соціальних програм для населення потребувала реформування народногосподарського комплексу.

Тому Угорщина першою з країн соціалістичної системи ще на початку 60-х років приступила до розробки реформи господарського механізму, основною метою якої було створення умов для інтенсифікації виробництва, зростання продуктивності праці, а також матеріального заохочення працівників до творчої та результативної роботи. Реформа передбачала також надання більшої самостійності підприємствам у здійсненні управління виробництвом, а також робила їх менш залежними від центральних органів управління. Таким чином, роль і функції центрального планування та директивного управління значно зменшувалися, на передній план виходили проблеми товарно-грошових відносин, практично йшлося про впровадження у життя деяких елементів ринкової економіки, про що тоді навіть боялися говорити.

Попри те, що на початку 1966 р. основні елементи реформи були розроблені, без московського благословення впроваджувати її в життя

в угорців сміливості не вистачило. І лише з січня 1968 р. розпочався процес реформування угорської економіки [19]. Москва, як на рівні партійного апарату, так і на рівні вчених-економістів, уважно відстежувала перебіг реформи. При ЦК КПРС було створено спеціальну групу аналітиків, які час від часу відвідували Угорщину, вивчали ситуацію та доповідали керівництву країни. Уважно стежило за розвитком процесу реформ і посольство СРСР у Будапешті. Однак після відомих подій 1968 р. в Чехословаччині впровадження у життя угорських реформ було значно уповільнено, а після 1973 р. — практично припинено.

Розглядаючи ці спроби реформування соціалістичної економіки, потрібно враховувати, що вони були ініційовані згори, торкалися лише окремих елементів системи, а не її фундаментальних засад. А відтак через певні політичні, ідеологічні, економічні причини ці спроби реформування не могли дістати свого логічного завершення, бо тоді вже потрібні були політичні зміни. Звичайно, в умовах, коли соціалістична співдружність була сильна як ніколи, це питання ще не могло стояти на порядку денному. Водночас невдалі спроби реформування ще раз переконали тих вчених, політиків, які шукали вихід із глухого соціалістичного кута, що косметичними заходами змінити ситуацію на краще не можна. Але спроби угорців у середині 60-х років щодо реформування підштовхнули реформаторів кінця 80-х — початку 90-х до справжніх трансформацій соціалістичних суспільств.

На початку 80-х років угорський соціалізм переживав всі ознаки системної кризи. Керівництво країни, пам'ятаючи події 1956 р., продовжувало політику підтримання високого життєвого рівня за рахунок насамперед іноземних кредитів. Обсяг заборгованості країни за 80-ті роки збільшився удвічі, її сума дорівнювала річному національному доходу країни. На той період Угорщина мала найвищу заборгованість на душу населення серед соціалістичних країн [20]. Все це призвело до значного дефіциту державного бюджету країни, інфляції, зниження купівельної спроможності населення, підвищення безробіття. У суспільстві знову заговорили про кризу довіри до влади. Під тиском обставин УСРП повертається до ідей реформування економіки середини 60-х років. Починаючи з 1981 року, дозволено створювати "малі підприємства", в першу чергу у сфері торгівлі та обслуговування. Легалізовано індивідуальну трудову діяльність та роботу за сумісництвом, великого поширення дістали трудові кооперативи у виробничій сфері, зокрема в легкій промисловості. До речі, саме капітали, зароблені в цій сфері, слугували основою для проведення на

початку 90-х років приватизації, створення середнього класу власників.

У політичному житті також починалися зміни. На вибори до парламенту було дозволено висувати не одного, а кілька кандидатів. У засобах масової інформації все частіше з'являлися критичні виступи щодо економічної ситуації в країні, про становище угорців за кордоном, переважно у Трансільванії. Як правило, ці виступи залишалися "непоміченими" з боку партійної еліти.

У цьому зв'язку потрібно звернути увагу на таку обставину. В угорському "соціалістичному" суспільстві завжди був присутній моральний, а за можливості, і реальний спротив радянському диктату. Причому це неприйняття всього радянського не залежало від того, яку посаду людина займала у державно-партійній ієрархії. І тому щойно з'явилася невеличка можливість без особливого ризику розпочати опозиційну боротьбу, одразу почали створюватися різноманітні союзи, товариства, громадські організації. Активізувалися вчені-економісти, політологи, які своїми публікаціями створювали своєрідну ідеологічну базу опозиції, роз'яснювали причини кризи, пропонували шляхи виходу з неї та обґрунтовували необхідність політичних змін. Серед них були і досить відомі партійні функціонери, зокрема І. Пожгаї, М. Сюреш та ін. Так, комуніст-реформатор М. Біхарі у своїх численних публікаціях відкрито зазначав, що із ситуації, що склалася, можливий тільки один вихід — зміна існуючого суспільного ладу [21].

Роль своєрідного каталізатора демократизації суспільства в ті роки активно відігравала Спілка письменників Угорщини. І хоч ЦК УСРП досить жорстко ставився до Спілки (у 1983 р. відповідні санкції було вжито до редактора журналу "Mozgo Vilag", а в 1986 р. — розформовано редакцію літературного журналу "Tiszatai"), письменники не здавалися. В листопаді 1986 р. на загальних зборах Спілки до керівництва організації не було допущено жодного члена УСРП, що практично означало відкриту конфронтацію більшості письменників із владою.

У середині 80-х років вже стало зрозуміло, що угорське суспільство готове до найкардинальніших дій щодо зміни суспільного ладу. Зупинка була лише за одним — наскільки Москва була готова відпустити Будапешт із своїх об'ємів. Тому прихід до влади в Кремлі М. Горбачова сприйнявся в Угорщині, як і у інших соціалістичних країнах Європи, надто оптимістично. Угорцям у цей момент, саме на цьому відрізку історії, потрібен був такий Генеральний секретар, який скаже: "Йдіть туди, куди хочете. До Європи, то до Європи, до капіталізму, то до капіталізму

абощо.” Саме так і сталося. На цьому, практично, завершується третій етап побудови “розвиненого соціалізму” в Угорщині й розпочинається четвертий етап — етап підготовки процесу демонтажу тоталітарної системи та переходу до суспільства, що базується на принципах демократії та ринкової економіки, впровадження багатопартійної системи.

Підсумовуючи викладене у підрозділі “Генеza політичної системи Угорської Республіки”, можна стверджувати:

- привнесення в Угорщину радянської соціалістичної моделі, подальший розвиток угорського суспільства по шляху копіювання чужого досвіду врешті-решт призвело до системної кризи, яка своєю чергою стала основною причиною зміни суспільно-політичної та економічної системи в країні. Іншими словами, причину розвалу соціалістичного ладу треба шукати у самій його природі, яка і за формою, і за змістом була глибоко неприйнятною для угорського народу;

- соціалізм радянського типу тримався на багнетах Радянської армії і щойно небезпека воєнного втручання з боку СРСР минула, почали стрімко розвиватися процеси демократизації суспільства. Угорщина всі ці роки морально була з Європою, суспільство вірило, що рано чи пізно країна повернеться до континенту;

- наприкінці 80-х років пошук шляхів реформування угорського суспільства став загальноугорською ідеєю і політики та вчені, громадські діячі, незалежно від того, до яких політичних сил вони належали, консолідувалися для її реалізації;

- важливо, що процес зміни ладу відбувся мирним шляхом, без людських жертв та соціальних потрясінь, практика проведення “круглих столів” засвідчила, що наприкінці ХХ ст. людство зуміло виробити таку модель трансформації суспільно-політичного ладу, яка демократичним шляхом може привести до зламу тоталітарно-авторитарного режиму та повернення на загальноцивілізаційний шлях розвитку держави.

Нарешті, угорська соціалістична робітничка партія, як і практично всі інші комуністичні партії регіону, показала свою неспроможність ефективно реагувати на виклик часу, будувати свою роботу в умовах конкурентної політичної боротьби; мало того, частина керівних членів партії зробила все, аби УСРП розвалилася як політична сила і не заважала реформуванню суспільства. Був це продуманий розрахунок чи зрада — на ці питання ще треба дати відповідь, але вже зараз зрозуміло, що комуністична ідея не витримала випробування часом і залишилася в історії разом із тим періодом життя угорського суспільства, який ми називаємо “розвинутий соціалізм”.

Список використаної літератури

1. Желицки Б. И. Общий кризис “реального социализма” и демократические преобразования в Венгрии // *Вопр. истории.* — 2000. — № 6. — С. 32.
2. *Большая Советская Энциклопедия.* Т. 4. — М.: Советская энциклопедия, 1971. — С. 476.
3. *Sibilla Haus.* Hungary 1956 // *Neue Arbeiterpresse.* — 1996. — 5.12.
4. *Hrsg von Jan Foitzik.* Entstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa. 1953–1956. — Zurich, 2001. — Vom. 17. — S. 112.
5. *Венгрия* 1956 года. Очерки истории кризиса. — М.: Наука, 1993. — С. 33.
6. *Там само.* — С. 106.
7. *Там само.* — С. 110.
8. *Там само.* — С. 111.
9. *Мусатов В. Л.* СССР и венгерские события 1956 г.: новые архивные материалы // *Новая и новейшая история.* — 1993. — № 1. — С. 9.
10. *Захарченко В., Попов Ю., Стародуб А.* Будапешт, октябрь–ноябрь 1956 г. — М., 1956; Крушинский С. и др. Что произошло в Венгрии. — М., 1956; О событиях в Венгрии. Факты и документы. — М., 1957; Исраэлян В. Л., Николаев Н. Н. Из истории идеологической подготовки контрреволюционного мятежа в Венгрии осенью 1956 г. // *Вопросы истории.* — 1957. — № 12; Фейто Ф. Венгерская трагедия или антисоветская социалистическая революция: Пер. с венг. — М., 1957; Холлош Э. Чего они добивались?: Пер. с венг. — М., 1969; Нежинский Л. Н. Очерк истории народной Венгрии. М., 1969; Безушко П. П. Контрреволюционные силы и строительство социализма в Венгрии. — М., 1971; *История Венгрии.* Т. 3. — М., 1972; *Война. История. Идеология.* (Буржуазная военная история на службе милитаризма). — М., 1974; *Советско-венгерские отношения. 1948–1970 гг. Документы и материалы.* — М., 1974; Холлош Э. Лайтаи В. Площадь республики, 1956: Пер. с венг. — М., 1978; *Мутный поток: Последние дни венгерского фашизма:* Пер. с венг. — М., 1981; Яковлев Н. Н. ЦРУ против СССР. — М., 1985; Холлош Э., Лайтаи В. “Холодная война” против Венгрии 1956: Пер. с венг. — М., 1985; Берец Я. Крах операции “Фокус”: Контрреволюция пером и оружием: Пер. с венг. — М., 1986; Берец Я. К 30-летию разгрома контрреволюции в Венгрии // *Новая и новейшая история.* — 1986. — № 6; Сабо М. “Тихая война”: Воспоминания: пер. с венг. — М., 1987; Громько А. А. *Памятное.* Кн. 1. — М., 1990. и др.

11. *Дюрко Ласло*. 1956 г.: Предварительное исследование и прагматическое изложение событий: Пер. с венг. // Иностранная литература — 1988. — № 7–8; Желицки Б. И. Уроки современной трагедии // Иностранная литература. — 1988. — № 9; Бурлацкий Ф. Вожди и советники. О Хрущёве, Андропове и не только о них... — М., 1990; Боффа Д. История Советского Союза. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв. 1941–1964: Пер. с итал. — М., 1990; Желицки Б. Й. Венгрия 1956 г. Эволюция оценок венгерских историков // Новая и новейшая история. — 1992. — № 3; Кыров А. М. Забудет ли Отечество погибших десантников? // Военно-исторический журнал. — 1992. — № 6–7; Мусатов В. Л. СССР и венгерские события 1956 г.: Новые архивные материалы // Новая и новейшая история. — 1993. — № 1; Малашенко Е. И. Особый корпус в огне Будапешта // Военно-исторический журнал. — 1993. — № 10–12, 1994. — № 1; Венгрия 1956 г. Очерки истории кризиса. — М.: Наука, 1993; Гриф секретности снят. Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. — М., 1993; Хрущев С. Н. Никита Хрущёв: кризисы и ракеты. Т. 1. — М., 1994; Волкогонов Д. А. Семь вождей. Кн. 2. — М., 1995. и др.
12. *Zimandi Pius*. A forradalom eve. Kronika 1956 bol. — Вр.: Szazadveg-1956-Intezet, 1992. — Old. 290.
13. *Там само*. — Old. 265.
14. *Там само*. — Old. 268.
15. *Вадим Галиновский*. Угорська Революція 1956 року — Лівий Експеримент, Потоплений у крові // Зміна. — 2001. — 24 листоп.
16. *Желицки Б. И.* Общий кризис “реального социализма” и демократические преобразования в Венгрии // Вопр. истории. — 2000. — № 6. — С. 31–34.
17. *Там само*. — С. 35.
18. *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*. Т. 1 — М.: Наука, 2000. — С. 339.
19. *Az MSzMP határozatai es dokumentumai (1967–1970)*. — Вр., 1974. — Old. 264.
20. *Sipos Levente: Tanulmányok a szocializmus történetéből*. — Вр.: Politikatörténeti Alapítvány, 2001. — Old. 45.
21. *Bihari M.* Parlamentarizmus // Kritika. — 1990 — №7. — С. 36–38; *Bihari M.* Magyar politika 1845–1995. — Вр.: Korona, 1996.

ЗМІНА ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ, УПРАВЛІННЯ ТА ДОКТРИНА РОЗМЕЖУВАННЯ ФУНКЦІЙ ВЛАДИ

3.1. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК БАГАТОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УГОРЩИНИ

Ключовим елементом розбудови майбутньої демократичної правової держави в постсоціалістичній Угорщині реформатори визначили створення багатопартійної системи. При цьому вони розуміли, що боротьба кількох політичних партій за владу є механізмом використання розходжень інтересів з метою суспільного прогресу, а багатопартійність є ефективним засобом виявлення різних підходів та поглядів, інтересів, способом їх гармонізації. За її допомогою інтереси та здібності людей, взяті в їх органічній єдності й у боротьбі з іншими інтересами, спрямовуються на вирішення актуальних проблем суспільного життя. Саме через вибори до парламенту на мультипартійній основі нова політична система набуває своєї легітимності.

Угорський досвід соціальних трансформацій підтвердив: незважаючи на розходження інтересів конкуруючих політичних партій більшість із них веде боротьбу за членство в парламенті на основі загальних правил та існуючих норм. У свою чергу, населення країни розглядає вибори як форму свого волевиявлення та можливість вплинути на формування вищого законодавчого органу держави. Таким чином, демократичні вибори дали можливість партіям зайняти відповідну нішу в суспільстві, а плюралізм політичної думки, розмаїття ідейних напрямів та засад створили основу для подальшого демократичного розвитку Угорщини.

На формування й розвиток нової багатопартійної системи в Угорщині суттєво вплинули окремі інституціональні фактори. По-перше, наявність у країні певної кількості населення, яке поділяло ідеологічні позиції соціалістичного режиму або було пов'язане з його органі-

заційними та матеріальними ресурсами, а тому й стало базою для партій лівого напрямку. По-друге, масові рухи за демократію, що набули значного розвитку в середині 80-х років, послужили основою для створення різноманітних партій наприкінці 80-х. По-третє, реанімація так званих історичних партій, які де-юре не були розпущені чи заборонені, але де-факто перестали існувати починаючи з кінця 40-х років. По-четверте, серйозно вплинуло на формування і розвиток багатопартійної системи також те, що у парламентсько-президентській республіці вибори до Державних Зборів УР є надзвичайно потужним стимулом для створення політичних партій.

З чого ж розпочалася розбудова в Угорщині багатопартійної системи? Близько 200 відомих угорських громадських діячів, письменників, учених, серед яких переважали політологи, економісти, історики та філософи, зібралося 27 вересня 1987 р. в селі Лакітелек. Основною темою цього зібрання стало обговорення актуальних проблем сьогодення та пошук виходу із ситуації, що склалася. Присутні одностайно погодилися з необхідністю створення організації, ідеологічною основою якої будуть народні, християнські та ліберальні цінності. З самого початку зазначалося, що ця організація є центристською, поміркованою політичною силою і за основну мету ставить демократизацію угорського суспільства. Учасники форуму прийняли звернення до угорського народу. Саме з цієї події розпочинається активна діяльність Угорського Демократичного Форуму (УДФ), який з часом став впливовим чинником угорського політичного життя. УДФ вже в січні 1988 р. виступив із вимогою проведення вільних демократичних виборів до парламенту, що було підтримано іншими партіями та рухами.

Загалом 1988 р. став роком відродження багатопартійної системи в Угорщині. І хоча більшість партій до листопада 1989 р., тобто до прийняття закону про громадські організації, боялися називати себе партіями, це не применшувало їх активності та дій, пов'язаних з відкритою опозицією до влади. Знову активізувалися так звані історичні партії, які діяли одразу після Другої світової війни, зокрема Незалежна партія дрібних господарів (НПДГ), Соціал-демократична партія (СДП). НПДГ очолив Йозеф Тордян, досить галасливий та популістський політик правонаціоналістичного спрямування. Саме він був ініціатором проведення акцій протесту проти політики Чаушеску щодо угорської національної меншини Румунії, демонстрацій 23 жовтня на чергову річницю, пов'язану з подіями 1956 року. Інші політичні партії та рухи підтримали ці акції.

На той час організаційно сформувалися Союз вільних демократів (СВД), який брав свій початок від пражської “Хартії-77” і дотримувався ліберально-демократичних поглядів, Союз молодих демократів (СМД), який практично поділяв ті ж самі ідеологічні цінності, що й СВД [1]. Ці дві у майбутньому досить впливові партії з самого початку заявили про свою антикомуністичну, антисоціалістичну позицію і вступили у відкриту конфронтацію з існуючим режимом.

Керівництво УСРП не було готове до такого повороту подій. Новий генеральний секретар ЦК партії К. Грос, який замінив на цьому посту Я. Кадара, у своїх виступах допустився досить суттєвих помилок, які з обуренням були сприйняті громадськістю. Так, в одному із виступів він прогнозував можливість термідора як альтернативи “анархії та хаосу”. Це тільки посилило недовіру до партії, відштовхнуло від неї тих, хто ще вагався, та згуртувало табір супротивників [2].

Угорська опозиція, на відміну, скажімо, від польської, не була такою масовою та популярною. Однак заява К. Гроса стала імпульсом для її консолідації на платформі протидії УСРП як центру, від якого йде небезпека гальмування реформ. Тому всі подальші реформаторські ініціативи партії, у тому числі визнання багатопартійності, записувалися не в актив партії, а опозиції, яка зуміла переконати суспільну думку в тому, що процес демократизації у країні розвивається вже під тиском знизу, тому влада змушена йти на поступки [3].

Втім, у самій УСРП була достатня кількість реформаторів, які зсередини провадили лінію на перетворення партії із соціалістичної в соціал-демократичну. Важливим моментом у цьому процесі стало оприлюднення 28 січня 1989 р. висновків спеціальної комісії ЦК УСРП (це зробив І. Пожгаї) щодо переоцінки подій 1956 р. Згідно з цими висновками це була не контрреволюція, а “народне повстання, яке набуло форми боротьби за національну незалежність”. Ця переоцінка стала початком кінця існування УСРП як партії авангардного типу, обтяженої державними владними повноваженнями. Під тиском громадськості партія змушена була заявити 11 лютого 1989 р. на своєму пленумі про підтримку багатопартійної системи та вільних виборів, а також про свою готовність взяти участь у виборах на конкурентній основі [4].

Такі кроки комуністів-реформаторів, спрямовані на демократизацію суспільства, дали потужний поштовх до демонтажу тоталітарного суспільства, ще раз засвідчили, що соціалізм в Угорщину був привнесений на багнетах Радянської армії. Навіть всередині УСРП соціалістична ідея не мала підтримки більшості членів партії. Так, через

десять років, що минули після зазначених подій, Д. Хорн, один із лідерів партії, а потім керівник Угорської соціалістичної партії скаже: “Зміна системи стала таким керованим згори процесом, в якому відіграла свою роль як економічна реформа 1968 р., так і та обставина, що Угорщина єдина з країн — членів Варшавського договору підтримувала відкриті відносини із Заходом, з європейською співдружністю. Реформатори у нас ніколи не переводилися, і, правду кажучи, ми ніколи не хотіли, щоб вони зникли. Ми активно брали участь у гельсінському процесі, ми перші і єдині порушили питання про можливість контактів з НАТО, запровадили міжнародні паспорти, встановили дипломатичні відносини з Південною Кореєю. Ці кроки були неможливі для будь-кого з наших сусідів. Все це було у наших рішеннях тієї пори, включаючи і відкриття кордонів” [5].

У березні — жовтні 1989 р. в Угорщині активно проходила так звана мирна переговорна революція. З ініціативи Незалежного форуму юристів (формально “нейтральної” організації, що побачила слабкість розрізнених опозиційних сил і небезпеку можливого маніпулювання ними з боку УСРП) 22 березня 1989 р. було створено Опозиційний “круглий стіл” (ОКС). Його членами стали Товариство друзів Байчи-Жілінські, СМД, УДФ, СВД, НПДГ, Угорська народна партія (УНР), Соціал-демократична партія (СДП) і Демократична ліга незалежних профспілок, а згодом і Християнсько-демократична партія (ХДП). ОКС став першим важливим, інституційно оформленим об’єднанням опозиційних сил, що дало змогу їм виступити єдиним фронтом. Їхня формальна єдність змусила УСРП відмовитися від колишньої тактики вести з ними переговори поодиночці і використовувати ситуацію на свою користь.

Опозиційне об’єднання, хоча воно і виявилось нетривалим, відіграло важливу роль у становленні нової угорської демократії.

Значення ОКС полягає в тому, що, продемонструвавши єдність сил опозиції, він став гідною протиположністю тоталітарній партійній владі, виявився здатним вести з нею конкретні переговори і досяг домовленості з багатьох ключових питань переходу до демократії. ОКС поставив під сумнів легітимність Державних Зборів скликання 1985 р. і висловив думку, що вони не можуть виконувати роль Конституційних зборів, чого домагалися комуністи, які бажали скоріше зафіксувати свою провідну роль і в майбутній Конституції країни. На думку представників ОКС, існуючий парламент мав право приймати лише тимчасову Конституцію і повинен розробити правила тільки для переходу до плюралістичної демократії.

Під тиском реформаторських сил всередині УСРП і за її межами уряд прийняв ці умови, після чого представники 9 партій і рухів ОКС, а також УСРП із традиційними громадськими організаціями і рухами утворили єдиний Національний “круглий стіл” (НКС). 10 червня 1989 р. було підписано першу принципову угоду про початок майбутніх політичних переговорів стосовно проблем переходу до демократичного суспільства.

З огляду на те, що НКС хоча і ставав поряд з парламентом важливим, фактично владним органом перехідного періоду, але насправді юридично не мав повноважень Конституційних зборів, сторони прийшли до угоди про те, що “круглий стіл” не може виконувати практичні правові функції. Проте після гострих дискусій НКС усе-таки взявся за підготовку остаточних юридичних текстів щодо оформлення основних, так званих наріжних, законів принципового значення.

Робота НКС відбувалася в два етапи. До 16 липня 1989 р. (тобто до дня урочистого перепоховання останків І. Надя, у якому взяла участь велика кількість людей) протягом трьох місяців лише узгоджувалися позиції і розроблялися умови переговорів між УСРП і опозицією. Згодом учасники “круглого столу”, характеризуючи цей етап, зазначали, що атмосфера на засіданні була напруженою, “з обох сторін почувалася величезна непевність” у діях, і хоча всі усвідомлювали важливість моменту, відчувався “дух тимчасовості, якоїсь нереальності і навіть атмосфера сюрреалізму”. Прихильники опозиції не вірили в реальність укладених угод, сумнівалися в довговічності позицій лідерів УСРП.

На другому етапі переговорів у рамках НКС ще три місяці узгоджувалися позиції УСРП і НКС, у процесі яких завдяки представникам УДФ як найбільш виваженої і поміркованої політичної сили вдалося домогтися прогресу. Лідери УДФ, які прагнули до компромісу, успішно виконали роль інтегратора, але при цьому “послідовно домагалися намічених цілей”. Поряд з ними важливу роль відіграли напористість і радикалізм СМД і СВД. У результаті було досягнуто згоди з УСРП з низки принципових ключових і злободенних питань.

Під час роботи “круглого столу” сторони погодили позиції з проблем економіки, домовилися про внесення необхідних змін до Конституції, про діяльність політичних партій і забезпечення мирних умов для переходу до демократії. Стосовно проведення виборів до парламенту, визначення повноважень президента країни і конкретних модифікацій Основного закону позиції сторін не збігалися. Але була досягнута домовленість про запровадження інституту президентства,

визначення терміну проведення виборів, про розпуск так званої робочої охорони (по суті партійної міліції), про заборону діяльності парторганізацій на робочих місцях та ін. Усе це означало, що з низки ключових для майбутнього країни питань сторонам удалося виробити в цілому погоджені позиції.

18 вересня 1989 р. переговорний процес завершився і за його підсумками було підписано відповідну угоду. СВД і СМД не поставили своїх підписів під документом, мотивуючи це небажанням укладати угоди з УСРП. Насправді вони прагнули не допустити всенародного обрання президента Угорщини, побоюючись того, що в такому разі цю посаду може зайняти І. Пожгаї, авторитетний представник УСРП. Національний “круглий стіл” у підсумку виконав свою відповідальну місію, домігшись юридичного закріплення умов мирного переходу до постсоціалістичної демократії, а разом з тим і ролі Конституційних зборів, тому що вироблені ними “наріжні закони”, а точніше відшліфовані у процесі переговорів тексти законопроектів уже на початку жовтня 1989 р. були затверджені Державними Зборами Угорщини. Актом підписання угоди в інтересах досягнення загальної національної згоди і вироблення умов мирного переходу “оксамитова переговорна революція” в Угорщині наблизилася до свого завершення і країна прийшла до парламентських виборів уже на нових політичних засадах.

У жовтні 1989 р. відбувся XIV з’їзд УСРП, який першим серед комуністичних партій Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) заявив про розпуск партії комуністичної орієнтації та про створення соціалістичної партії європейського зразка — Угорської соціалістичної партії (УСП). У прийнятій програмі партія оголосила себе частиною руху за демократичний соціалізм, політичною організацією, яка відстоює інтереси людей найманої праці. УСП підтримала також концепцію Соцінтерну.

На березень 1990 р. — час, коли були проведені перші демократичні вибори до Державних Зборів Угорщини, на політичній арені панувала добре структурована опозиція. Соціалісти та інші ліві сили на їхньому тлі виглядали досить невпевнено. Тому й не дивно, що перемогу на виборах отримав Угорський демократичний форум — 42,75 % голосів, а УСП — 8,55 %, інші ліві партії до парламенту не увійшли.

Таким чином, вже на початковому етапі становлення демократичного суспільства (1989–1990 рр.) в Угорщині було створено 65 партій, які репрезентували практично весь традиційний політичний спектр. Серед них угорські вчені-політологи вирізняють такі напрями: консервативно-лівий, соціалістичний, соціал-демократичний, соціал-лібе-

ральний і радикально-демократичний, правоцентристський, народно-демократичний та консервативно-правий, християнський [6; 7]. Певна річ, що до 2000 р. деякі політичні партії зникли з політичної арени Угорщини, але основні партії, сформовані наприкінці 80-х років — Угорський демократичний форум (УДФ), Союз молодих демократів — Угорська громадянська партія (СМД — УГП), Угорська соціалістична партія (УСП), Союз вільних демократів (СВД) у 2003 р. зберегли провідні позиції і вплив на суспільство.

Російський філософ Г. Голосов характеризує угорські партії як ліві, праві та центристські. У табл. 3.1 він згрупував партії за цим принципом, враховуючи результати виборів в Угорщині в 1990, 1994, 1998, 2002 роках*. Як “ліві” розглядаються “партії-спадкоємниці”, які вийшли з політичної системи реального соціалізму й адаптувалися до нових умов — Угорська соціалістична партія (УСП), а також Угорська соціалістична робітничка партія (УСРП), яка ідеологічно досить тісно пов'язана з колишнім режимом, окрім того, відновлена Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ), Аграрний союз (АС) та лівопопулістська Угорська народна партія (УНП) [8].

І якщо з цим можна погодитися, то поділ партій на “праві” та “центр” потребує окремого обговорення. Демократична Угорщина успадкувала від колишніх авторитарних режимів не тільки “партію-спадкоємницю”, а й глибоко укорінене протистояння між “західництвом” і “популізмом” — ідейними течіями, які досить проблематично вписуються у “право-лівий” континуум [9]. В умовах демократизації спадкоємцями першого з них стали Союз вільних демократів (СВД), Союз молодих демократів (СМД), а також Республіканська партія (РП) і Ліберальний альянс — Партія підприємців (ЛА — ПП), які виникли пізніше, а другого — Угорський демократичний форум (УДФ) і Партія угорського життя і справедливості (ПУЖС), Християнсько-демократична народна партія (ХДНП) і Незалежна партія дрібних господарів (НПДГ). Який з цих “блоків” варто зарахувати до “правих”, а який — до “центру”? Риторика багатьох угорських політиків, так само як і модель коаліційної поведінки, що спостерігається, наводить на думку, що в “центрі” перебуває СВД, який увійшов після виборів 1994 р. до уряду, очолюваного соціалістами. Але чи буде такий висновок правильним з точки зору порівняльності даних?

Очевидно, ні. На виборах як 1990 р., так і 1994 р. соціально-економічна програма УДФ і його союзників була досить поміркованою і

* Дані про результати виборів 1998, 2002 років надано автором.

**Результати виборів 1990, 1994, 1998, 2002 рр. в Угорщині
(партії, які набрали більше як 1% голосів)**

Характеристика	Партії	1990 р.	1994 р.	1998 р.	2002 р.
Ліві	УСП	10,9	33,0	32,9	42,1
	УСРП	3,9	3,2	3,9	2,26*
	СДПУ	3,6	—	—	—
	УНП	0,8	—	—	—
	АС	3,1	2,1	—	—
	Разом	22,3	38,3	36,8	
Центр	УДФ	24,7	11,7	2,8	—
	ХДНП	6,5	7,0	2,3	—
	НПДГ	11,8	8,8	13,2	0,8
	ПУЖС	—	1,6	5,8	4,4
	ЦЕНТР	—	—	—	3,9
	Разом	43,0	29,1	24,1	5,1
Праві	СМД-УГП УДФ				41,1
	СМД	8,9	7,0	29,5	—
	СВД	21,4	19,7	7,8	5,8
	РП	—	2,6	—	—
	ЛІА – ПІІ	—	0,6	—	—
	Разом	30,3	29,9	37,3	46,8

Джерела: Racz B. Political Pluralism in Hungary: The 1990 Elections. — “Soviet Studies”, 1991. — Vol. 43; Ilonszki G., Kurtán S. Hungary — “European Journal of Political Research”, 1995. — Vol. 28; Magyarország Évtizedkönyve. A rendszerváltás. (1988–1998). 1. Bp.: 1998, DKMKA. — Old. 314. Parlamenti Információs Rendszer. www.mkogy.hu

передбачала лише дуже поступове зниження регулюючої ролі держави в економіці у поєднанні із соціальною підтримкою бідних прошарків населення. Варто зазначити, що ПУЖС, яка свого часу відкололася від УДФ, була єдиною партією, що виступила в 1994 р. за перегляд підсумків приватизації. І навпаки, СВД і особливо СМД відстоювали концепцію “ринкового радикалізму” і вимагали прискорення економічних реформ. Саме цей “прозахідний блок”, як впливає із зазначеного вище, варто було визнати “правим”. Інша справа, що УДФ і його союзники найбільш послідовно дотримуються антикомуністичних позицій. Але цей антикомунізм фокусується не на економічному аспекті “лівизни”, а на авторитаризмі колишнього режиму і його “антинаціональному” характері. А це проблеми, що не

* Нова назва партії – Партія робітників.

стосуються безпосереднього “право-лівого” континууму, у рамках якого “популістський блок” виявляється “центром”.

Угорські вчені Т. Фріц, Ж. Енеді, А. Корошені, Л. Кері, Г. Тока [10], аналізуючи багатопартійну систему в Угорщині, також розглядають її в контексті партійних угруповань, а не окремих партій. Враховуючи їхні підходи, а також вищенаведене щодо поділу партій в Угорщині, автор зробив спробу запропонувати власне бачення політичної палітри угорського політикуму. Для такого умовного поділу ми враховували типології партій, їхню самоідентифікацію, ідеологію, суспільну базу, передвиборну програму, парламентську роль, а також взаємовідносини між партіями. Водночас, зважаючи на умовність такого поділу, партія, яка розташована на правому спектрі одного партійного угруповання, може бути ближчою до партії лівого спектра сусіднього угруповання, ніж до якоїсь партії цього угруповання. Це особливо характерно в ситуації, коли після виборів виникає потреба у створенні коаліційного уряду.

Національно-консервативні сили. Консервативні сили в більшості європейських країн є одними з основних гравців на політичній сцені. Дещо запізнілий, порівняно із західноєвропейським, процес становлення громадянського суспільства в Угорщині, а також специфіка історичного розвитку країни у ХХ ст. є причиною того, що консерватизм в Угорщині невіддільний від національної ідеї. Під час зміни режиму в 1990 р. основною силою цієї групи був Угорський демократичний форум (УДФ), який зміг створити собі імідж “спокійної сили”. Саме обіцянка здійснити радикальні політичні та суспільно-економічні зміни нерадикальними методами зумовили значну кількість голосів, зокрема й виборців з лівими симпатіями, на користь цієї партії. Втім, не зовсім вдале врядування, занадто різномірна членська структура та відсутність мінімального компромісу всередині партії стали причиною її поступового занепаду. До того ж смерть лідера партії — прем'єр-міністра Йозефа Анталла — стала непоправною втратою для партії. Таким чином, вже на виборах 1994 р. партія не змогла здобути й половини голосів виборців порівняно з попередніми виборами. Поразка партії на виборах 1994 р. стала причиною гострих дискусій всередині УДФ, що й призвело до її розколу. Створена в результаті розколу Угорська демократична народна партія стала першою спробою формування новітньої політичної сили, яка б унікала крайнощів і провадила “раціональну” політику.

У той час як малі праві партії боролися між собою за голоси виборців, під прапором об'єднання правих сил був створений і поступово

набирав сили Союз молодих демократів (СМД). Згодом СМД додав до своєї назви також “Угорська громадянська партія” (УГП), маючи на увазі новий політичний дискурс на створення громадянського суспільства та виходячи з реалії поступового старіння керівництва партії. Користуючись політичним моментом, партія на виборах 1998 р. змогла привернути до себе голоси виборців християнсько-консервативних сил, незадоволених розрізненістю їхніх партій, а також голоси виборців Союзу вільних демократів, які були незадоволені фактом участі їхньої партії в попередній урядовій коаліції під проводом соціалістів. Ставши у 1998 р. основною партією урядової коаліції, керівництво СМД–УГП активно здійснювало політику, спрямовану на створення сильної політичної правої сили, яка б об’єднала розрізнені партії правого крила, що поступово втрачали свій вплив.

У результаті виборів 1998 р. необхідність створення коаліційного уряду дала змогу Незалежній партії дрібних господарів (НПДГ) увійти до складу кабінету міністрів. Втім, добре продуманий керівництвом СМД–УГП тактичний хід — прийняття державного бюджету на два роки — зробив голоси депутатів НПДГ не дуже потрібними для реалізації політики основної урядової партії. До того ж після прийняття дворічного бюджету керівництво СМД–УГП дало чітку вказівку правоохоронним і контролюючим органам виявити порушення і зловживання владою з боку керівництва НПДГ. Проведені перевірки підтвердили підозри молодих демократів та виявили безліч правопорушень з боку тих високопосадовців, які прийшли до влади із мандатом НПДГ. Як результат, значна частина державних службовців — членів партії незалежних дрібних господарів стала членами СМД–УГП. НПДГ фактично розвалилася, про що свідчать результати виборів 2002 р.

Створення спільного виборчого списку двох партій СМД–УГП та УДФ дало змогу здобути 41,07 % голосів. Успіх тактики виборчої кампанії 2002 р. був безсумнівним.

Партії політичного католицизму. Політичний католицизм у деяких країнах зародився в останньому десятиріччі ХІХ ст. після відповідної папської енцикліки, яка була відповіддю на посилення впливу ліберальних і соціалістичних ідей. У європейських державах із сильною християнською традицією ці партії після об’єднання з консерваторами стали впливовими чинниками політичного життя і часто беруть участь в урядових коаліціях. В Угорщині у 90-х роках це партійне угруповання було представлено єдиною самостійною полі-

тичною партією — Християнсько-народною демократичною партією (ХДНП). При створенні ХДНП заявила про правонаступництво стосовно Демократичної народної партії 1947 р. оскільки керівники ХДНП замолоду були членами Демократичної народної партії. На виборах 1990 р., незважаючи на певну затримку на старті, завдяки поміркованій виборчій риториці партія здобула достатню кількість голосів, аби увійти до складу коаліційного уряду. Втім, відповідальність за невдалі дії уряду та сірість керівництва партії перешкодили на наступних виборах 1994 р. розкрити той 10–15 % виборчий потенціал, який був у запасі ХДНП. Після виборів 1994 р. серед керівництва партії розпочались жорсткі суперечки, які призвели до взаємних звинувачень і судових позовів, що фатально позначилося на авторитеті партії. Частина членів партії перейшла до СМД–УГП. Партія не виправила ситуацію і до виборів 2002 р., коли самостійно вже навіть не наважилась виставити партійний список. Таким чином, ХДНП протягом двох парламентських циклів була парламентською, протягом наступних двох циклів — позапарламентською партією. Очевидно, можна зробити висновок, що католицизм у самостійних політичних рамках в Угорщині надовго перестав існувати.

Угрупування аграрних партій. Аграрні партії представляють інтереси різних прошарків населення, діяльність і життя яких пов'язані з сільським господарством. Серед цих прошарків найбільше значення мають дрібні й середні землевласники, які в угорській історії відомі під назвою дрібних господарів. Поняття “дрібних господарів” об'єднує в угорських реаліях власників дуже різних за розмірами та цінністю земельних ділянок. В угорській політичній термінології поняття “дрібний господар” нині означає радше належність до конкретної політичної партії, ніж наявність земельної ділянки. Аграрні партії, які будують свою програму і діяльність виходячи з інтересів дрібних власників, є за своєю сутністю центристськими. З одного боку, вони з понятійної точки зору є консервативними, сутність їх добре відображена у девізі “Бог, батьківщина та родина”, з іншого боку — вони дуже чутливі до соціальної проблематики. Тому політичне спрямування цих партій у конкретну історичну епоху залежить від того, який з цих двох елементів на певний момент є важливішим.

Угорське селянство завдяки специфічному історичному розвитку є дуже структурованим суспільним прошарком. В певні історичні моменти навіть селянська біднота мала свою політичну партію. Під час зміни режиму відновлена Незалежна партія дрібних господарів уміло

використала давню тугу колективізованого селянства за власною землею. І хоча передвиборну обіцянку щодо повної реституції земель слід розглядати безвідповідальною, але саме вона змогла мобілізувати основні маси виборців на селі, які забезпечили партії третє місце на виборах 1990 р. Проте керівництво партії постійно вело жорстоку міжособи́ну боротьбу. Прихід Йожефа Тордяна до керівництва партії знаменував небувалу для демократичної партії концентрацію влади в руках її керівника. Саме він оголосив у 1992 р. про вихід партії з урядової коаліції, хоча більшість депутатів партійної фракції не пішла за ним. Тоді й виникла анекдотична приказка про дрібних господарів, які розмножуються шляхом поділу. Міністри та державні секретарі уряду Йожефа Анталла здійснили спробу створити альтернативну партію дрібних господарів, однак вона здобула на виборах 1994 р. лише 0,82 % голосів. 1998 року партія під керівництвом Тордяна здобула найкращий виборчий результат, отримавши майже 14 % голосів.

Невдала участь партії в коаліційному уряді з молодими демократами, в результаті якої лідер партії вийшов зі складу уряду, глибока аграрна криза та постійні внутрішньопартійні суперечки призвели до найгіршого виборчого результату партії у 2002 р. Очевидно, цій партії на наступних виборах досить складно буде потрапити до парламенту.

Цікавою є також доля Аграрного союзу. Створений 1990 року на базі реформаторського крила Угорської соціалістичної робітничої партії Союз не зміг потрапити до першого вільно обраного парламенту, оскільки отримав лише 3 % голосів. На наступних виборах, входячи до складу ліберального блоку, союз здобув лише 2 % голосів. А на подальших виборах представники Аграрного союзу пройшли до парламенту як члени Угорської соціалістичної партії та блоку Центр.

Угрупування ліберальних партій. Суспільною базою ліберальних партій є передусім представники підприємницьких кіл і частина інтелігенції, тому ці партії мають основну підтримку в містах та високоурбанізованих районах. На рубежі 1989–1990 рр. Союз вільних демократів (СВД), як і Союз молодих демократів (СМД), ступив на політичну сцену як радикальна партія, що ставила за основну мету докорінну зміну існуючого режиму. СВД спирався найперше на так звану демократичну опозицію або самвидавівську опозицію останнього десятиріччя кадарівського режиму. На перших двох вільних виборах Союзу вдалось завершити виборчі перегони на другому місці, здобувши близько 20 % голосів. У 1990 р. основну роль відіграла радикальна програма, спрямована на зміну режиму, та антикомуністична риторика

ка. 1994 року Союз прагнув стати основною противагою Угорській соціалістичній партії (УСП) шляхом створення Ліберального союзу, до якого увійшли СВД, СМД, Аграрний союз і Партія підприємців. Втім, цієї мети досягти не вдалось через постійне зростання впливу УСП та значні суперечності між членами Ліберального союзу.

У результаті виборів 1994 р. утворилась урядова коаліція УСП–СВД. Створення цієї коаліції мало далекосяжні наслідки для СВД. СМД поступово залишив ліберальний табір і до 1998 р. став, фактично, партією правого спрямування. СВД на виборах 1998 р. втратив близько 2/3 своїх виборців, що пояснюється низкою попередніх невдач. Головним “тріхом” СВД був сам факт створення коаліції з посткомуністичною УСП, тому більшість попередніх виборців СВД стала голосувати за СМД. Часта зміна керівництва СВД не змогла переконати громадську думку, що СВД з інтелектуального дискусійного клубу зможе перетворитись на ефективну та активну політичну силу. Таким чином, у 1998 р. підтримка ліберальних партій досягла рівня 30–40-х років. Таке становище характерне для більшості західноєвропейських країн.

У 2002 р. популярність партії коливалась навколо критичної 5-відсоткової позначки. Партія стояла перед дилемою, йти на вибори у блоці із соціалістами чи окремо. Керівництво як СВД, так і УСП дійшло думки, що для перемоги над Орбаном потрібно зупинитися на останньому варіанті. Ця тактика, як засвідчили результати останніх виборів, виявилась виправданою.

До ліберальних партій можемо також зарахувати Партію підприємців і створену відомим підприємцем Яношом Палоташем Республіканську партію, яка вирізнялась дуже прагматичною програмою. Утім, їхня участь у виборах жодного разу не стала успішною. 1998 року Партія підприємців влилась до лав Угорського демократичного форуму.

Партії лівого спрямування. Коріння лівих партій бере початок у робітничому русі XIX ст. Ці партії можемо розділити на дві підгрупи. Комуністична підгрупа намагається прийти до влади радикальними методами, революційним шляхом. Соціалісти та соціал-демократи намагаються побудувати соціалістичне суспільство парламентськими методами та еволюційним шляхом.

Як уже зазначалося, восени 1989 року Угорська соціалістична робітничая партія (УСРП) на своєму жовтневому з'їзді перетворилась на Угорську соціалістичну партію. На перших вільних виборах вона здобула лише 8,54 % голосів і зайняла третє місце. Причиною цього стала

як розрізненість лівих сил, так і те, що значна частина потенційних лівих виборців проголосувала за УДФ, який обіцяв спокійну зміну режиму. Відносно малоуспішна діяльність правоцентристського уряду Йозефа Анталла, відновлення партійної дисципліни та впорядкування внутрішньопартійних відносин між членами керівництва УСП дали їй змогу вже на наступних виборах 1994 р. здобути більш як половину голосів виборців і вийти переможцем виборчих перегонів. Підсумки виборів 2002 р., на яких УСП здобула 42 % голосів, свідчать про те, що партії вдалось вийти за рамки свого традиційного електорату і повернути на свій бік значну кількість тих виборців, які бажали усунення СМД–УГП від влади. Можна досить впевнено припустити, що кожен третій – четвертий голос на користь УСП був якраз із цього середовища. Нині партія справді уособлює дуже широку громадянську коаліцію. Стисло поведінку угорського виборця стосовно УСП можна охарактеризувати так: 1990 року – дамо шанс молодим, побачивши недоліки малодосвідченого урядування, 1994 року – проголосуємо за не таких вже й поганих соціалістів виходячи з принципу найменшого зла. Така ж ситуація повторилась на виборах 1998 і 2002 рр.

Послідовники ідеологічних настанов кадарівської доби 1989 року відновили свою партію – УСРП, проте 3 % голосів, які партія здобула на виборах 1990 р., було недостатньо для представництва у парламенті. В 1992 р. партія змінила назву на Робітничу партію, однак і на наступних виборах вона не змогла за допомогою жорсткої критики непопулярної ліберальної економічної політики уряду Анталла забезпечити собі підтримку на виборах. У 2002 р. кількість тих, хто проголосував за партію, скоротилася до 2 %, що пояснюється насамперед похилим віком її електорату.

Відновлення Угорської соціал-демократичної партії теж не було дуже вдалим. 1990 року керівництво партії почало з радикальної антикомуністичної риторики, а своїх союзників шукало не серед лівих партій. Потенційні виборці цієї партії, очевидно, очікували більш поміркованої поведінки та більшої “лівизни”. Тому партія змогла здобути лише 3,5 % голосів. Невдача на виборах стала причиною тривалої внутрішньопартійної дискусії, однак на наступних виборах 1994 р. партія здобула лише 1 % голосів. На виборах 1998 р. партія не змогла виставити національного виборчого списку.

Вже було зазначено, які засоби використав СМД–УГП для досягнення політичної концентрації на правому фланзі. Втім, УСП практично не доводилось докладати зусиль для того, щоб стати фактич-

ним монополістом на лівому фланзі. УСП продовжувала формувати та здійснювати свою власну політику, а інші ліві партії самі по собі маргіналізувались.

Крайньоправе партійне угруповання. В сучасній Угорщині націоналістичне спрямування представлене лише Партією справедливості та життя (ПСЖ). Лідери партії були обрані до парламенту на виборах 1990 р., але тоді вони були членами УДФ. Після їх виключення-виходу з партії у 1993 р. власне було створено Партію справедливості та життя. Пізній старт та полівіння політичних уподобань електорату стали причиною низького рейтингу партії на виборах 1994 р. У 1998 р. завдяки підтримці розчарованих виборців, які раніше голосували за УДФ та ПДГ, а також зважаючи на загалом низьку активність виборців, партії вдалося подолати 5-відсотковий парламентський бар'єр. 2002 року ПСЖ здобула 4,37 % голосів і не потрапила до парламенту. Втім, це не означає, що підтримка партії значно скоротилась. Хоча за партійний список ПСЖ проголосувало на 3 тис. виборців менше, але в одномандатних округах партія отримала на 11 тис. голосів більше.

Підсумовуючи аналіз формування та розвитку багатопартійності в Угорщині, можна зробити такі висновки.

Протягом трансформаційного періоду у країні відбувся успішний перехід від однопартійної до багатопартійної системи. Успішний процес політичної структуризації суспільства яскраво видно на тому прикладі, що під час виборів 2002 р. два найбільші виборчі блоки (УСП з одного боку та СМД — УГП й УДФ — з другого) здобули понад 90 % голосів виборців, тоді як на виборах 1990 р. такої підтримки не змогли здобути навіть перші п'ять парламентських партій разом узяті. Таким чином, фактично відбувається поступовий і природний перехід до двополюсної системи.

Створення двох зазначених політичних полюсів, які ввібрали більшу частину електорату колишніх важливих партій, відбулося протягом короткого відрізка часу. Досвід попередніх чотирьох парламентських виборів засвідчив тенденцію до гомогенізації електорату на всій території Угорщини: регіональні відмінності в результатах виборів ставали дедалі менш значними.

Таким чином, процес створення багатопартійної системи в країні практично завершено. Звичайно, це не виключає появи на політичній арені нових партійних формувань, але їм буде досить складно завоювати такий авторитет у суспільстві, щоб реально конкурувати з сучасними парламентськими партіями.

Безумовно, одним з основних досягнень нової політичної системи Угорщини є те, що жодного разу не було призначено позачергових парламентських виборів. Попередні три скликання Національних Зборів (1990, 1994, 1998 рр.) відпрацювали повний цикл. Хоч Конституція Угорщини передбачає надзвичайно складну процедуру розпуску парламенту, але за всі ці роки не виникло такої ситуації, яка б робила цю проблему актуальною, адже жодного разу питання розпуску парламенту серйозно не поставало на порядку денному політичного життя країни.

Усі без винятку партії, у тому числі й парламентські, нечисленні й опираються у своїй діяльності на вузьке коло активістів. Ті партії, які перебували при владі в різні періоди новітньої доби (УДФ, УСП, СМД – УГП), будувалися на основі особистої відданості лідерів партії та жорсткій дисципліні. І Й. Анталл, і Д. Хорн, і В. Орбан мали схильність до одноособового керівництва партією, визначення її політичного курсу та програми, засобів політичної боротьби. Перебуваючи при владі на посадах прем'єр-міністра, вони прагнули диктат всередині партії перенести на диктат в уряді, у тому числі й у кадрових питаннях.

Серед створених нових партій більшість належить насамперед до центристського та правого політичних спектрів. Водночас праві партії, які перемогли на виборах у 1990 і в 1998 р., змушені були йти на коаліцію з менш потужними правочентристськими партіями для створення більшості у парламенті. Попри схожість ідеологічних платформ ці коаліції виявилися нестійкими і розпалися ще до перевиборів. Мало того, праві сили, що були при владі в Угорщині в зазначений період, виявилися порівняно із своїми лівоцентристськими візаві більш радикальними, заідеологізованими, авторитарними, але менш компетентними при здійсненні влади.

Усі парламентські вибори, починаючи з 1990 р., призвели до поразки правлячих урядових коаліцій. Це пояснюється насамперед непинним процесом утвердження громадянського суспільства, невід'ємною частиною якого є політичний плюралізм і постійне бажання суспільних змін.

Великий вплив на розстановку політичних сил у країні має процес інтеграції Угорщини до євроатлантичних та європейських структур. Чим ближчий термін набуття угорцями повноправного членства в ЄС, тим меншим стає вплив партій націоналістичної спрямованості, оскільки тут розуміють, що будь-яка правонаціоналістична риторика

може досить суттєво зашкодити іміджу Угорщини як європейської держави.

Чим цікавий угорський досвід для України? Насамперед тим, що в Угорщині за досить короткий в історичному сенсі період вдалося політично структурувати суспільство і на цій основі розбудувати демократичне суспільство та ринкову економіку.

За більш ніж дванадцять років партії в Угорщині перетворилися на потужний фактор як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Від того, як партійна коаліція, що перебуває при владі, вирішує соціально-економічні проблеми в країні, як відстоює інтереси держави на міжнародній арені — залежить авторитет її партій, уподобання електорату. Лозунг “більше реформ” змінився на бажання населення бачити стабільну та ефективну владу, зусилля якої спрямовані на вирішення повсякденних соціальних проблем кожного члена суспільства. Тому на останніх виборах 2002 р. в країні перемогли соціалісти, які у своїй передвиборній програмі зробили основний акцент саме на вирішенні цих проблем.

3.2. ПАРЛАМЕНТАРИЗМ В УГОРЩИНІ: СТАДІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ

Як уже зазначалося, в 1989 р. Угорщина почала перехід до сучасного суспільного ладу, що потребувало внесення насамперед значних змін до Конституції країни. У жовтні 1989 р. на “круглому столі” різних політичних сил було досягнуто домовленості щодо нової редакції Конституції. Державні Збори Угорщини (парламент) прийняли пропозиції “круглого столу” і внесли значні корективи до Основного Закону країни. Угорщина проголошувалася як незалежна, правова, демократична держава, у якій однаковою мірою реалізуються цінності ліберальної демократії і демократичного соціалізму. В системі державної влади провідна роль відводилася парламенту. Були створені нові конституційні інститути парламентського контролю — уповноважений Державних Зборів з громадянських прав і Державна рахункова палата.

До складу ДЗ входять 386 депутатів, мандат яких дійсний упродовж 4 років. Вони обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням. 176 депутатів обираються в одномандатних округах, 210 — за партійними списками. Щодо виборів в одномандатних округах, то вони вважаються дійсними, якщо в них взяли участь понад 50 % виборців і за кандидата проголосу-

вало більше половини електорату. Якщо у першому колі виборів результатів не вдалося досягти, то у другому кількість виборців, яка взяла участь у голосуванні, повинна перевищувати 15 %, а перемогу отримує той кандидат, який набере більшу кількість голосів, але не менше 25 %. Для того щоб перемогти у виборчих перегонах за партійними списками, потрібно подолати бар'єр 5 % [11].

У червні 1990 р. новий склад парламенту виключив з Конституції Угорщини положення про рівність реалізації цінностей демократичного соціалізму та буржуазної демократії. До розділів, присвячених організації влади, було внесено зміни, спрямовані на подальше удосконалення форми правління – парламентської республіки. Упродовж останніх років до Конституції вносилися нові доповнення. Угорщина залишається єдиною з постсоціалістичних країн, яка ще не прийняла нової Конституції, і водночас однією з країн, де економічні зрушення найефективніші [12].

З внесенням у жовтні 1989 р. змін до Конституції Угорщина ставала парламентсько-президентською республікою. У ст. 19 Конституції Державні Збори (ДЗ) визначено як верховний та представницький орган народу Угорської Республіки, який, здійснюючи свої права на основі державного суверенітету, гарантує конституційний порядок у суспільстві і визначає структуру, напрями й умови управління.

Однопалатний парламент Угорщини є найвищим елементом державного апарату, що не підпорядковується жодному іншому державному органу, його виняткове становище полягає в тому, що він є єдиним законодавчим органом країни [13].

Відповідно до вимог розподілу функцій органів державної влади, в Конституції та відповідних законах визначено основні призначення, коло діяльності, вид парламенту. При цьому за ним залишається основна, з позиції управління державним життям, правомочність.

Здійснюючи свою владу, ДЗ ухвалюють Конституцію, закони, рішення щодо програми уряду, оголошення війни та укладення миру, розгортання Збройних сил за межами або всередині країни, назв територій та розташування округів, надання містам привілеїв округів та формування районів столичного міста. ДЗ визначають план соціально-економічного розвитку країни, баланс державних фінансів, затверджують державний бюджет та забезпечують його виконання, укладають міжнародні договори, обирають президента Республіки, прем'єр-міністра, членів Конституційного суду, голову Верховного Суду та Генерального прокурора. У разі стану війни чи виникнення

загрози збройного нападу з боку іноземних держав вони оголошують кризовий стан і створюють Раду оборони [14].

За рекомендацією уряду, поданою після отримання рішення Конституційного Суду, ДЗ розпускають місцеві представницькі органи, діяльність яких суперечить Конституції, мають виключне право оголошувати амністію, можуть призначати всенародний референдум.

Державні Збори можуть припинити свої повноваження. Крім того, президент Угорщини також може розпустити парламент, якщо він упродовж року не менш як чотири рази проголосує за недовіру урядові або упродовж 40 днів не обере прем'єр-міністра. Але президент зобов'язаний провести перед цим консультації з головою парламенту і лідерами депутатських фракцій (ст. 19, 20 Конституції Угорщини).

До компетенції парламенту належить питання визначення власної організаційної структури та діяльності. Парламент обирає голову, трьох його заступників та секретарів, створює комітети зі складу депутатів, може також формувати спеціальні комісії, визначає правила діяльності й порядок дискусій, вирішує питання про несумісність дій депутата із статусом члена парламенту та позбавлення права на недоторканність, може саморозпуститися до закінчення терміну повноважень або, у надзвичайних умовах, продовжити на певний термін свої повноваження [15].

В Угорщині щороку відбуваються дві регулярні сесії ДЗ: з 1 лютого до 15 червня і з 1 вересня до 15 грудня. Перше засідання ДЗ скликається президентом республіки через місяць після виборів, в іншому випадку сесію скликає голова парламенту. Засідання ДЗ є відкритими, однак у разі необхідності проведення закритого засідання існує особлива процедура.

Певний інтерес становить статус членів угорського парламенту. Угорською мовою член ДЗ називається "kerviselo", що в перекладі означає "представник". Він обирається народом і уповноважений здійснювати владні та інші функції відповідно до Конституції, чинного законодавства та регламенту парламенту.

Політико-правовий статус угорського депутата визначається насамперед його відносинами з виборцями. Користуючись запропонованою у монографії "Україна у сучасному геополітичному просторі: теоретичний і практичний аспекти" методологією, можна стверджувати, що в Угорщині, в умовах пропорційно-мажоритарної системи виборів до парламенту, існують два типи таких відносин, що виявляється у наданні депутатові імперативного або вільного мандата. Ко-

жен мандат характеризує певний режим відповідальності депутата перед корпусом виборців. Імперативний мандат — це система відносин, що зобов'язує депутата виконувати накази та побажання виборців. За імперативним мандатом депутат відповідальний перед своїм електоратом за виконання власних зобов'язань, обіцянок. Сутність відповідальності може виявлятися у відмові виборців підтримати депутата на чергових виборах. Водночас дія імперативного мандата обмежується колегіальним устроєм парламенту. Депутат з таким мандатом завжди конфліктує з колегами, які мають протилежні накази, або змушений буде йти на компроміси, тобто частково відмовлятися від своїх обіцянок. Усе це визначає фактичну нежиттєздатність імперативного мандата, незважаючи на його демократичну привабливість, зв'язок з виборцями, залежність від них тощо [16].

Щодо вільного мандата, то його в Угорщині мають насамперед ті депутати, яких обрано за партійними списками, оскільки вони несуть відповідальність тільки перед своїми партіями. Щоправда, поділ на імперативний та вільний мандат суто умовний. Практика парламентської діяльності в Угорщині та Україні свідчить, що дії депутатів залежать від багатьох обставин. За певних умов вони діють як державні діячі, за інших — як захисники місцевих інтересів, а найчастіше — як члени певних партійних парламентських фракцій. Більшість депутатів у всіх парламентах пов'язані партійною дисципліною, рішеннями фракцій, які визначають позицію парламентарія з обговорюваних у парламенті питань [17].

Статус депутата парламенту визначає певні його права та обов'язки. Серед них — участь у парламентських слуханнях, у діяльності комітетів, комісій і фракцій, право законодавчої ініціативи, інтерпеляції (письмовий запит депутата до уряду) тощо. Перелік прав і обов'язків представників ДЗ визначається Конституцією країни. Однією з гарантій депутата, що зафіксована в Конституції УР, є режим його недоторканності або парламентський імунітет, мета якого — захистити парламентарія від кримінального переслідування з боку виконавчої влади без попередньої згоди представницького органу, членом якого він є.

Парламентський імунітет як одна з найефективніших гарантій незалежності депутата та поваги до парламенту зафіксований у конституціях практично всіх країн світу. Насамперед імунітет стосується здійснення депутатом своїх обов'язків. Все сказане, написане або здійснене ним під час виконання офіційних функцій — виступи, репліки,

пропозиції, запитання на засіданнях палат, комітетів, комісій — підлягає абсолютній недоторканності. За ці дії проти члена парламенту не можна порушувати кримінальної або цивільної справи навіть після того, коли він перестає бути депутатом. Отже, його не можна переслідувати в судовому порядку за висловлювання у парламенті, комітетах, комісіях парламенту, а також за парламентські документи, які підготував депутат. Втім, це не звільняє депутатів від дотримання етичних норм і виконання вимог регламенту. [18]

Члени ДЗ здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть мати іншого представницького мандата. Президент Республіки, члени Конституційного суду, Уповноважений ДЗ з прав людини, голова Державного аудиторського управління, заступник голови та аудитори, судді, прокурори, працівники органів державної адміністрації, за винятком членів уряду і держсекретарів, службовці Збройних сил, поліції та інших органів правопорядку не можуть бути депутатами ДЗ.

Перед вступом на посаду депутати Угорщини складають перед Державними Зборами присягу, яку зачитує найстарший за віком депутат перед відкриттям установчої сесії. Депутати голосно повторюють текст присяги, після проголошення присяги члени парламенту, кожний окремо, підписують її текст. Депутат, який відмовився скласти присягу, автоматично втрачає депутатський мандат. Після складення присяги член парламенту отримує повноваження на здійснення своїх представницьких функцій [19].

Надзвичайно важливу роль в угорському парламенті відіграють партійні фракції, діяльність яких визначається постановою ДЗ про Регламент (46/1994.IX.30). Світова практика засвідчує, що більшість депутатів у парламентах демократичних країн пов'язані партійною дисципліною, рішеннями фракцій, які визначають позицію парламентарія з обговорюваних у парламенті питань. Дисциплінованість і стабільність парламентських фракцій полегшує роботу парламенту, робить її передбачуваною, але система фракційного примусу іноді змушує депутата голосувати всупереч своїм переконанням і навіть може призвести до невідповідності рішення парламенту позиції його більшості [20].

У ДЗ фракції є основним органом, що відповідає за прийняття рішень у процесі розробки та здійснення парламентом політичних завдань. З цією метою фракції створюють парламентську більшість, рішення якої після затвердження на пленарних засіданнях стають юридично обов'язковими. Фракції, які представляють у парламенті відповідні партії, мають виключні права у вирішенні державної політики

через прийняття законів. Оскільки ДЗ вибирають на своєму засіданні президента Угорщини, затверджують прем'єр-міністра, інших важливих посадових осіб, то фракції є впливовим інструментом у державі й у плані кадрової політики.

Депутат парламенту Угорщини може бути членом лише однієї фракції. У будь-який час він може вийти з фракції і протягом шести місяців приєднатися до іншої фракції. Фракція припиняє існування або за власним бажанням, або коли кількість її членів налічує менш як 15 чоловік. Фракції можуть бути створені не тільки на початку роботи ДЗ нового скликання, а й протягом періоду, під час якого діє парламент. Назви постійних фракцій і їх кількісний склад у чотирьох парламентах Угорської Республіки починаючи з 1990 р. подано в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Партійні фракції у Державних Зборах

Партії	1990 р.		1994 р.		1998 р.		2002 р.	
	К-сть деп-тів	% до заг. к-сті	К-сть деп-тів	% до заг. к-сті	К-сть деп-тів	% до заг. к-сті	К-сть деп-тів	% до заг. к-сті
НПДГ	44	11,39	26	6,74	48	12,44		
ПУСЖ					14	3,63		
СВД	94	24,35	70	18,13	24	6,22	20	5,21
СМД-УГП	22	5,7	20	5,18	113	29,27	163	42,45
УДФ	165	42,74	38	9,84	17	4,4	23	5,99
УСП	33	8,54	209	54,15	134	38,34	177	46,09
ХДНП	21	5,44	26	6,74				
Незалежні	7	1,81	1	0,26	1	0,26	1	0,26
Усього	386	100	386	100	386	100	386	100

Джерело: Magyarország évtizedkönyve. A rendszerváltás (1988–1998). – Вр.: DKMK, 1998. Parlamenti Információs Rendszer. www.nikogy.hu

Як вже згадувалося, угорське законодавство дозволяє депутатові бути членом тільки однієї фракції і в будь-який момент покинути її і перейти до нової. Відображення процесу переходу між фракціями у Державних Зборах двох скликань подано в табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Міжфракційні переходи в ДЗ

1990–1994 рр.					1994–1998 рр.				
1990 р.	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.
4	10	8	26	2	0	3	22	27	2
Всього 50 чоловік, 56 переходів					Всього 54 чоловіка, 68 переходів				

Джерело: Magyarország évtizedkönyve. A rendszerváltás (1988–1998). – Вр.: DKMK, 1998.

Як впливає з таблиці 3.3, у чотирирічний період роботи 13–14 % депутатів парламенту Угорщини залишали свої фракції та переходили до інших, що є досить високим відсотком і підтверджує вади пропорційної системи виборів. Найбільший міжфракційний рух припадає на 1993, 1996 та 1997 р. Пояснюється це тим, що в 1993 р. одного з лідерів Угорського демократичного форуму (УДФ) І. Чурку було виключено з форуму за правонаціоналістичні погляди і разом з ним залишили партію та фракцію ще тринадцять його прихильників. У 1996 р. знову ж таки постраждав Угорський демократичний форум, з фракції якого вийшли 15 депутатів, які створили Угорську демократичну народну партію. У 1997 р. через внутрішньопартійні чвари розпалася фракція Християнсько-демократичної народної партії (ХДНП) і 22 депутати перейшли в різні партійні фракції парламенту [21].

У Державних Зборах, обраних 2002 року, створено такі фракції (див. табл. 3.2): Союз молодих демократів — Угорська громадянська партія (СМД — УГП); Угорська соціалістична партія (УСП); Союз вільних демократів (СВД); Угорський демократичний форум (УДФ).

На установчому засіданні ДЗ формують керівні та робочі органи. Насамперед обирають голову та його заступників. Голова парламенту виконує такі функції: представляє ДЗ в інших державних органах та громадських організаціях, а також у міжнародних відносинах, відкриває та веде засідання, стежить за дотриманням Регламенту, може брати участь з правом дорадчого голосу у засіданні будь-якого комітету, призначає, починаючи з генерального секретаря парламенту, відповідальних співробітників секретаріату, видає відповідні розпорядження щодо забезпечення роботи ДЗ. Він також є головним розпорядником коштів, що виділяються на утримання парламенту.

Що стосується заступників голови ДЗ, то в новому парламенті надано право кожній фракції мати свого представника. 15 травня 2002 року відбулося установче засідання Державних Зборів Угорщини, на якому шляхом таємного голосування було обрано керівництво угорського вищого законодавчого органу на період 2002–2006 рр. Голова Державних Зборів УР Каталін Сілі (УСП), заступники голови: Ібоя Давід (УДФ), Петер Харрач (СМД–УГП), Ласло Мандур (УСП), Йожеф Сайєр (СМД–УГП), Ференц Веклер (СВД).

У Державних Зборах Угорщини з метою забезпечення безперервної роботи парламенту, формування порядку денного, підготовки переговорів щодо законопроектів або пропозицій на рівні постійних комітетів, попереднього узгодження найважливіших кадрових питань ство-

рено Парламентський комітет [22]. До складу цього комітету входять голова ДЗ, його заступники, керівники парламентських фракцій та уповноважений від незалежних депутатів. При цьому заступники голови ДЗ не мають права голосувати під час прийняття рішень, а голова має таке право лише в тому разі, коли голоси розділилися порівно [23].

Особливу роль в угорському парламенті відіграють комітети. На них покладається завдання творення законів у певній сфері суспільного життя, контролю за діяльністю виконавчої влади. Члени комітетів через засоби масової інформації інформують виборців, громадськість про діяльність парламенту та уряду в тій чи іншій сфері. ДЗ визначають і затверджують кількість комітетів, чисельний склад кожного комітету, процедуру, яка б забезпечувала представництво фракцій в усіх комітетах.

У Державних Зборах Угорщини у законодавчому плані робота комітетів забезпечується Конституцією [ст. 21 (2), (3)] та законами: Про правовий статус депутатів від 1990 р. LV [ст. 3 (4), (5), ст. 7 (2), ст. 8 (2)]; Про винагороду, компенсацію витрат та преференції депутатів ДЗ від 1990 р. LVI [ст. 2 (1), (2)]; Про Конституційний Суд від 1989 р. XXXII [ст. 1 (7), (21)]; Про Державну рахункову палату від 1989 р. XXXVIII [ст. 7 (2), ст. 13р. f.]; Про законодавство від 1989 р. XI [ст. 37 (2), ст. 38 (1), (2)]. Крім цих документів є ще постанови парламенту, що стосуються діяльності комітетів, серед яких найголовнішим є Регламент (46/1994.IX.30) [24].

Згідно з перерахованими нормативно-правовими документами комітети будують свою діяльність у такий спосіб:

- на постійній основі допомагають ДЗ у законотворчій та контрольній роботі та у забезпеченні конституційного порядку в суспільстві;
- сприяють проведенню плідних слухань у ДЗ;
- з власної ініціативи займаються тими питаннями, які вважаються принципово важливими у державному та суспільному житті, у сферах, що належать до компетенції цього комітету;
- у межах своєї компетенції готують слухання законопроектів, виносять їх на обговорення ДЗ;
- мають право вимагати необхідні для діяльності комісії дані, які повинен надавати кожен, кого це стосується;
- мають право заслухати на своєму засіданні свідчення будь-якого посадовця чи рядового громадянина Угорщини.

Керівники органів влади, відомств та установ, а також усі без винятку громадяни зобов'язані надавати на вимогу комітетів дані, свід-

чення та роз'яснення. Комітет має право звертатися із пропозиціями безпосередньо до ДЗ, президента, уряду, Державної рахункової палати, Генеральної прокуратури. При розгляді окремих законів може також звертатися до Конституційного суду. Закон вимагає від усіх вищезазначених органів та установ давати на ці запити вичерпні по суті відповіді у рамках своєї компетенції. На запрошення комітету члени уряду зобов'язані бути присутніми на його засіданнях та давати відповідні пояснення. Комітет має право запрошувати до роботи також відповідних експертів та спеціалістів, створювати підкомісії [25]. У Державних Зборах, які були обрані в 2002 р., затверджено керівний та кількісний склад таких парламентських постійних комітетів (всього 23). У таблиці 3.4 подано назви комітетів ДЗ, їх чисельність, призначення голови та до якої партії він належить.

Як впливає з таблиці, представники від партій здійснюють керівництво:

Угорської соціалістичної партії (УСП)	у 10 комітетах;
Союзу молодих демократів –	
Угорської громадянської партії (СМД-УГП)	у 9 комітетах;
Союзу вільних демократів (СВД)	у 2 комісіях;
Угорського демократичного форуму (УДФ)	у 2 комісіях.

Як уже зазначалося, законодавча функція є однією з основних функцій ДЗ Угорщини. Тож як здійснюється законодавчий процес в Угорській Республіці та які етапи він проходить?

1. Підготовчий етап. Ініціатор прийняття закону або постанови ДЗ готує проект відповідного нормативно-правового акта.

2. Внесення проекту до ДЗ. Згідно зі ст. 25 Конституції УР, законодавча ініціатива належить президентові Республіки, урядові, будь-якому комітетові чи будь-якому депутату ДЗ [26].

3. Реєстрація проекту.

4. Розгляд проекту головою ДЗ та направлення його у відповідний комітет, де вирішується терміновість розгляду запропонованого документа.

5. Розгляд проекту в комітеті ДЗ. Комітет на своєму засіданні розглядає проект та виносить рішення щодо доцільності його слухання на пленарному засіданні ДЗ.

6. Внесення проекту на розгляд пленарного засідання ДЗ. З урахуванням думки комітету Парламентський комітет з питань регламенту ухвалює попереднє рішення про внесення проекту до порядку денного сесії.

Постійні комітети Державних Зборів на кінець 2003 р.

Назва постійного комітету	Чисельність	Голова комітету	Від якої партії
Конституційний	28	Пал Ваштаг	УСП
Бюджетний	28	Міхай Варга	СМД-УГП
Місцевого самоврядування	22	Карой Сіта	СМД-УГП
Економічний	30	Імре Секереш	УСП
У закордонних справах	22	Жолт Немет	СМД-УГП
У справах інтеграції в ЄС	21	Іштван Сент-Івані	СВД
Сільськогосподарський	22	Шандор Магда	УСП
З питань оборони	21	Дьордь Келеті	УСП
З питань охорони здоров'я	22	Марія Войнік	УСП
Охорони навколишнього середовища	21	Бела Турі-Ковач	СМД-УГП
З прав людини, національних меншин та віросповідання	21	Ласло Сазфалві	УДФ
У справах молоді і спорту	21	Тібор Баконі	УСП
У справах освіти та науки	21	Томаш Сабадаш	УСП
У справах культури та преси	21	Іван Петьо	СВД
У справах зайнятості та праці	22	Ласло Меддьєсаї	УДФ
У справах туризму	21	Еньо Ластовіца	СМД-УГП
З питань розвитку територій	21	Дьордь Сабо	УСП
Рахункова палата	11	Йожеф Данчо	СМД-УГП
З питань регламенту	11	Юдіт Чіха	УСП
У справах сім'ї	22	Марта Матраї	СМД-УГП
З питань депутатської недоторканності	10	Алайош Йожеф Гиці	УСП
З питань національної безпеки	11	Ласло Ковир	СМД-УГП
З питань інформатики	11	Алгал Роган	СМД-УГП

Джерело: Parlamenti Információs Rendszer. 2003. www.mkogy.hu

7. Внесення до порядку денного. ДЗ на пленарному засіданні голосуванням приймають рішення щодо внесення до порядку денного сесії питання про розгляд відповідного проекту законодавчого акта.

8. Читання законопроекту. Відповідно до порядку денного проект розглядається у першому читанні з доповіддю ініціатора (якщо у цьому є необхідність), співдовіддю, загальними дебатами по законопроекті. Далі, якщо законопроект не приймається, його повертають на доопрацювання у відповідний комітет. Комітет знову розглядає проект, вносить відповідні поправки, залучаючи Уряд, незалежних експертів тощо. Після цього законопроект знову виноситься на сесію та приймається.

9. Закон, прийнятий парламентом, підписує голова та передає президентові республіки.

10. Розгляд закону президентом. Згідно зі ст. 26 Конституції:

Президент підписує закон та оприлюднює його у п'ятнадцятиденний термін, а на вимогу голови ДЗ, у разі неминучої потреби — протягом п'яти днів після його отримання. Переданий для оприлюднення закон друкується в офіційному виданні. Якщо президент не погоджується із законом, він може повернути його разом із своїми зауваженнями до ДЗ протягом терміну, визначеного в першій частині попереднього пункту. ДЗ ще раз розглядають закон і приймають відповідне рішення. Після цього президент підписує закон та оприлюднює його протягом п'яти днів. Президент перед підписанням закону передає його до Конституційного суду протягом вищезазначеного терміну, якщо вважає, що будь-яке з його положень є неконституційним. Якщо Конституційний суд, згідно зі своїми функціями, оголосить закон неконституційним, президент повертає його до ДЗ, в іншому разі закон підписується та оприлюднюється протягом п'яти днів [27].

Характерно, що в роки проведення виборів (1990, 1994, 1998, 2002 роки) законодавча активність різко спадає, що пояснюється підвищеною увагою депутатів до виборчої кампанії.

Важливо наголосити, що в усі роки побудови нового суспільства Державні Збори відігравали і відіграють консолідуючу роль в угорському суспільстві. Розроблена та впроваджена у життя практика створення у парламенті більшості, яка у свою чергу формує уряд більшості, усуває проблему протистояння гілок влади і створює умови для конструктивної та плідної співпраці. Дієздатність більшості забезпечується підписанням коаліційної угоди, у якій об'єднуються ті програми, з якими партії йшли на вибори. Цей документ і є осно-

вою для розробки, а потім прийняття парламентом програми діяльності коаліційного уряду. Таким чином, спочатку приймається програма, під яку формується уряд, який потім розробляє на її основі програму своєї діяльності та затверджує її у парламенті. І це логічно. Якщо, наприклад, майбутній міністр сільського господарства поділяє позицію програми щодо приватизації землі, то він і буде втілювати її у життя. Якщо ж ні, то не дасть згоди на своє призначення на посаду міністра.

За чотири скликання Державні Збори формували чотири уряди, три із яких відпрацювали повний виборний цикл, четвертий діє зараз. У кожного із цих урядів була своя програма, затверджена парламентом. Так, у вересні 1990 р. ДЗ затвердили “Програму національного оновлення”, а у квітні 1991 р. — “Програму перебудови угорської економіки. Стабілізація та конвертованість”. Ці документи були підготовлені урядом Й. Анталла і ними Кабінет Міністрів керувався усі роки свого правління [28].

Парламент Угорщини у червні 1994 р. затвердив програму діяльності уряду Д. Хорна на 1994–1998 рр. Головними елементами цього документа була інтеграція в НАТО та Євросоюз, а також виведення країни з економічної кризи [29].

ДЗ 1998 року затвердили Програму діяльності коаліційного уряду В. Орбана на період 1998–2002 рр., у якому також багато уваги приділялося інтеграції до ЄС, навіть була визначена конкретна дата вступу — 2002 рік. Були також намічені досить амбітні плани в економічному та соціальному житті країни. Однак скласти цю програму було простіше, ніж втілити її у життя. Тому вже влітку 2000 р. було запропоновано новий перспективний середньотерміновий план національного розвитку під назвою “План Сечені” (за ім'ям провідного угорського новатора минулого століття графа Іштвана Сечені) [30].

Новий уряд П. Меддеші, який прийшов до влади в травні 2002 р., розробив і подав на затвердження парламенту програму роботи перших ста днів, а також документ під назвою “Програма уряду Меддеші”. Програма перших ста днів складалася із 13 пунктів і була переважно розрахована на поліпшення соціального становища населення країни. Щодо програми на більш далеку перспективу, то в ній також велику увагу приділено посиленню допомоги соціально незахищеним прошаркам населення, вступу країни до ЄС та створення умов для подальшого економічного зростання [31].

Національне відродження країни пов'язане також із створенням на кожному його етапі таких законів, які б максимально забезпечували інституціональну та правову базу ринкових реформ. Особливо напружено ця робота проводилася у перші роки діяльності парламенту. У цей час були прийняті Закон про встановлення цін (1990), який обмежував до необхідного мінімуму сферу державного впливу на ціни; Закон про недобросовісну поведінку на ринку (1991 р.), спрямований проти монополізму продавця-виробника (Закон про конкуренцію); Закон про емісійний банк, фінансові інститути. Було прийнято також ряд законів, що регулюють процедури приватизації, зокрема, про діяльність Державного майнового агентства (ДМА) та управління майном, що до нього належить; Закон про малу "попередню приватизацію", що зміцнювали централізований характер приватизації.

У січні 1990 р. було прийнято Закон про відкритий випуск в обіг цінних паперів, а також про фондову біржу. Нині Будапештська фондова біржа за показником своєї капіталізації перебуває на рівні розвинутих країн. У 1991 р. було прийнято Закон про банкрутство, який набрав чинності з 1 січня 1992 р. На відміну від деяких Східноєвропейських країн, що намагалися стримати збільшення неплатежів шляхом санації, виділення пільгових кредитів тощо, в Угорщині прийняли досить жорсткий Закон про процедуру банкрутства, ліквідацію господарських організацій і остаточний розрахунок. Разом із Законом про фінансові інститути і Законом про звітність вони означали для підприємств або пристосування до жорстких умов ринку, або припинення їх існування. Виявивши на перших порах шоківий вплив на підприємницьку галузь і посилення трансформаційного спаду, в подальшому дія Закону про банкрутство привела в цілому до поліпшення фінансового становища підприємств і розв'язання проблеми неплатежів.

Таким чином, в 1990–1992 рр. в Угорщині були створені правове поле та інституціональна система в рамках і на підставі яких відбувалося становлення ринкового господарства. Це стало дуже важливим етапом, що визначив з боку держави правила гри в розвитку трансформаційного процесу.

Соціалістично-ліберальний уряд на чолі з соціалістом Д. Хорном, який прийшов до влади влітку 1994 р., взяв курс на прискорену приватизацію за активної участі іноземного капіталу, але із збереженням пільг для вітчизняного менеджменту і працівників. Законом про приватизацію, прийнятим у травні 1995 р., визначалися завдання, умови й механізм приватизації. Ставилася мета, щоб іноземні інвестори, як

правило транснаціональні компанії, вкладали додаткові кошти в підприємства і банки, що приватизуються.

Зміни в структурі власності, що відбулися в 1993–1995 рр., посилення участі іноземного капіталу в економіці країни зумовили необхідність подальшого розвитку законотворчої діяльності. Зміни багатьох законів потребував і вступ Угорщини до Організації економічного розвитку та співробітництва (ОЕРС) у березні 1996 р., у зв'язку з чим вона взяла на себе зобов'язання гармонізувати своє законодавство у валютно-фінансовій галузі з правовими нормами ОЕРС. Наприкінці 1996 р. в Угорщині було прийнято пакет нових законів про діяльність банківської сфери – “Про кредитні інститути і фінансове підприємництво”, “Про введення в обіг цінних паперів, інвестиційних послуг і фондову біржу” і “Про державне наглядове відомство за ринком фінансів і капіталу” [32]. Завдяки цим законам було знято будь-яке обмеження на участь іноземної власності у банківській справі країни, запроваджено обов'язкове страхування вкладів, недопущення їх заморожування.

З 1 січня 1996 р. набрав чинності новий Закон про валюту, розробка і ухвалення якого були однією з умов прийняття Угорщини до ОЕРС. Цей закон створював можливості для визнання форинта конвертованою валютою і став кроком на шляху проголошення повної конвертованості вітчизняної валюти.

Трансформації у політичній сфері держави (в роки парламентської більшості на чолі з УДФ) супроводжувалися деяким підвищенням конфліктності у відносинах із сусідніми країнами (Чехословаччиною, Румунією, Югославією). Тому ДЗ регулярно поверталися до розгляду цих питань як на сесіях, так і на засіданнях парламентських комітетів. Активною була міжнародна діяльність парламенту, головним напрямом якої було якраз налагодження добросусідських відносин із прикордонними державами. До речі, що стосується України, то саме перші ДЗ Угорщини були першими серед наших сусідніх країн, які ратифікували Договір про основи добросусідства та співробітництва.

І парламент, обраний у 1990 р., і всі наступні ДЗ плідно працювали над законодавчим забезпеченням вступу Угорщини до НАТО. Ця робота продовжувалася і після 12 березня 1999 р., коли Угорщина урочисто приєдналася до Північноатлантичного союзу, коли значно розширилися та зміцнилися відносини з ЄС, поліпшилися відносини з сусідніми країнами, що стало запорукою загального поліпшення зовнішньополітичного клімату навколо Угорщини [33].

ДЗ разом з урядом розробили та затвердили програму правової гармонізації, яка стосується сфер законодавства, визначених у Європейській угоді. З середини 90-х років Угорщина здійснює правову гармонізацію відповідно до своїх міжнародних зобов'язань у цій сфері, наближаючи своє законодавство до європейських вимог. У грудні 1995 р. на основі "Білої книги ЄС" була розроблена угорська стратегія гармонізації правового регулювання внутрішнього ринку — так звана угорська "Біла книга". Вона містить стратегічні завдання, пов'язані з виконанням рекомендацій "Білої книги ЄС" та термінів їх виконання. Ця програма практично була завершена до кінця діяльності другого парламенту Угорщини. ДЗ 1998–2002 рр. зосередилися на законодавчому забезпеченні, здійсненні економічних та соціальних реформ відповідно до вимог ЄС. Зміст і навіть назви прийнятих угорським парламентом за ці роки законів і підзаконних актів свідчать про наміри угорської держави переконати Європейський Союз у непорушності й серйозності своїх євроінтеграційних прагнень. Усю цю роботу контролює та направляє парламентська комісія у справах інтеграції Угорщини в ЄС, яка створена ще в 1994 р. і діє всі ці роки незважаючи на зміни складу Державних Зборів.

Угорський парламент активно провадить власну міжнародну діяльність. На початку 90-х років Угорщина стала членом Міжпарламентської унії, створила у Державних Зборах спеціальний підрозділ, який опікується проблемами співробітництва в рамках цієї організації. Всі ці роки в парламенті діють депутатські групи із зв'язків з тією чи іншою країною. На початку 90-х було створено угорсько-українську депутатську групу, у різні роки до неї входило від 10 до 24 депутатів. Особливо активно ця група працювала в середині 90-х років, тоді ж було створенню спільно з українськими депутатами ще дві депутатські групи у сфері захисту прав національних меншин та економічної співпраці. Парламенти України та Угорщини часто обмінювалися делегаціями на чолі з головами ДЗ та ВР, головами комітетів та фракцій, а також депутатськими групами. За оцінкою Золтана Галя (голови ДЗ 1994–1998 рр.), у цей період співробітництво парламентів двох країн було зразком для всіх інших сусідніх країн.

Зміна політичної системи потребувала від парламенту Угорщини величезної роботи щодо законодавчого забезпечення подальшого розвитку адміністративної реформи. ДЗ прийняли низку законів стосовно діяльності уряду, державної служби, органів місцевого самоврядування. Особливої уваги потребувало також реформування норма-

тивно-правової бази функціонування судової системи — від Конституційного до місцевих судів.

Принципове значення має те, що в угорському суспільстві з самого початку процесу трансформації створювався позитивний імідж Державних Зборів, інституту депутатів, державних діячів, які наділені виборцями правом вирішувати життєво важливі для країни завдання. Критики на адресу ДЗ, членів парламенту в засобах масової інформації, серед пересічних громадян, звичайно, вистачає. Але тут, на відміну від України, не формується з парламенту образ ворога, на якого перекладається вся вина за ті чи інші проблеми в державі.

На нашу думку, на основі зробленого аналізу цікаво порівняти розвиток парламентаризму в Угорщині та в Україні й виокремити загальне та відмінне. Обидві країни відмовилися від монопольного статусу комуністичних партій, визнали ідеологію плюралізму, створили умови для запровадження основ багатопартійної системи. В обох країнах конституційно забезпечено концепцію поділу функцій влади, оновлено виборчу систему, запроваджено посаду президента — одноособового глави держави, сформовано вищий орган конституційної юстиції. Загальним для конституцій обох країн став принцип верховенства закону і права. І якщо конституційний процес в Угорщині відбувався цивілізовано та спокійно, в Україні він викликав різке протистояння як всередині парламенту, так і між Верховною Радою з президентом та урядом. Політичні системи обох країн конституційно оформлені відповідно до моделей парламентарних принципів державного права. Проте в українській практиці існують значні відхилення від проголошених конституційних засад, а також тенденції до персоналізації влади. На певних проміжках реформування суспільства такі тенденції були присутні і в угорському суспільстві (уряди Й. Анталла, Д. Хорна, В. Орбана). Нарешті, слід зауважити, що немає безпосереднього зв'язку між наявністю нових конституцій та економічними успіхами в країнах. Незважаючи на те, що в Угорщині діє модифікована Конституція 1949 року, економіка країни розвивається найстабільніше у регіоні ЦСЄ.

За роки реформ політична трансформація в Угорщині стала реальністю і можна із повною впевненістю стверджувати, що в країні справді активним важелем управління усіма суспільними процесами є парламентаризм. Насамперед — стабілізувався склад демократичних інститутів, притаманних демократичній державі. Йдеться передусім про парламент. Кожні чотири роки відбуваються чергові демократичні парламентські вибори. Такі вибори вже проходили чо-

тири рази. Збільшення кількості політичних організацій не розмило основу партійної системи Угорщини. Найбільш підготовленими до політичної боротьби виявилися шість партій, більшість з яких входили до складу парламенту в 1990 р., в 1994 р., у 1998 р. і в 2002 р.

Досвід Угорщини ще раз підтверджує необхідність чіткого правового регулювання діяльності парламенту, його взаємовідносин із урядом та президентом. І якщо ця система як слід продумана, то її наявність є запорукою стабільного суспільно-політичного ладу, гарантом того, що в суспільстві не виникатимуть деформації, які врешті-решт призводять до негативних наслідків в економіці, падіння авторитету уряду як у країні, так і за кордоном. Крім того, угорська практика свідчить, що пропорційно-мажоритарна система виборів до парламенту, а також партійний підхід при формуванні парламентської більшості цілком виправданий і відіграє позитивну роль у розбудові правової держави і ринкової економіки.

Починаючи з 1989 р. в Угорщині вдалося політично структурувати суспільство, що є основою стабільності й подальшого розвитку громадянського суспільства. Усі ці роки ДЗ відігравали величезну роль у становленні ринкової економіки, демократії, міжнародного визнання незалежної Угорської Республіки. Внаслідок чітко продуманої системи розподілу влади в УР не виникало серйозних розбіжностей між парламентом, урядом та президентом. Завдяки цьому Угорщина має імідж стабільної та передбачуваної держави в Європі, а її повна інтеграція у європейські структури є тільки питанням часу.

Щодо України, то, як можна зрозуміти з монографії “Україна у сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти” [34], вона є псевдопарламентською державою. На думку авторів цієї фундаментальної праці, “недостатній парламентаризм” властивий досить слабким, не повністю політично структурованим, малоавторитетним, дещо маргінальним, безвідповідальним, неефективним законодавчим органом держави. У таких парламентах не визначені або є нестабільними правлячі та опозиційні групи, а партійні фракції не довіряють одна одній, їхні позиції під час голосувань мають загальновідомий ситуативний характер. Жодна з партій у парламенті не задоволена підсумками чергових виборів. Нормальну роботу парламентів часто саботують або гальмують у такий спосіб: фракції залишають засідання, відмовляються брати участь у голосуванні, затягують дискусії, вносять величезну кількість несуттєвих пропозицій. Парламентську трибуну депутати досить часто використовують для

реклами власної персони й популістських пропозицій, а не для відстоювання політичних рішень. Такий парламентаризм, зрештою, перебуває ніби у великому динамізмі внутрішньопарламентської діяльності, але без адекватного втілення парламентських рішень у практичну діяльність суспільства.

Серед причин неповноцінного становища й ролі парламентів вирізняють політичну неструктурованість електорату, скептицизм виборців стосовно можливостей поліпшити економічний та соціальний стан суспільства внаслідок діяльності влади, через брак політичної та правової культури народу й депутатів, недовіру до політичної еліти, слабкість політичних партій, їх неадаптованість до демократичних і парламентських процедур, систематичні звинувачення парламентів у всіх гріхах з боку президентських структур, виконавчої влади та залежних від неї засобів масової інформації. Визначення "недостатній парламентаризм" повністю відповідає правовому і фактичному стану Верховної Ради України.

Сучасний стан суспільства в Україні, поза всяким сумнівом, впливає на ставлення населення до подій, що відбувалися і відбуваються в країні. Ейфорія частини населення у 1991 р., надія на краще змінилися відчуттям того, що життя стає гіршим, ніж було до початку трансформацій. Негативні наслідки змін у соціально-економічній сфері безумовно ускладнили процеси демократизації, поглибили недовіру до політичних інститутів, які були ініціаторами реформ, і до парламенту зокрема.

Може виникнути небезпека перетворення парламентської більшості на додаток виконавчої влади, коли певна незгода депутатів з думкою уряду сприйматиметься як неконструктивізм або саботаж. Парламент повинен мати власну позицію з основних проблем життя країни. Критика парламентом уряду має сприйматися не як початок ворожих дій. Навпаки, на критику потрібно відповідати ефективнішими пропозиціями. Для цього уряд також повинен бути відкритим для роботи з парламентом. Але спроба жорстко прив'язати партійно-парламентську більшість Верховної Ради до позицій президента та уряду малоімовірна. Жодні спеціальні домовленості про співробітництво або додаткові координаційні ради не здатні ліквідувати принципову відмінність законодавчих і виконавчих органів, які мають різні засади формування, логіку й технологію функціонування. Моменти напруження виникатимуть обов'язково і застрахуватись від них раз і назавжди неможливо і не потрібно [35].

Ініціатива Президента Л. Д. Кучми (24.08.2002 р.) щодо створення в Україні парламентсько-президентської системи влади є як ніколи актуальною та життєво необхідною. Але мова повинна йти про створення справді такої політичної системи, у якій саме парламент бере на себе всю повноту влади й відповідальність за ситуацію в країні, як це зроблено в Угорщині. Звичайно, розраховувати на те, що завтра влада у країні перейде до парламенту, а післязавтра життя зміниться на краще, не доводиться. Але в будь-якому разі досвід країн ЦСЄ, і насамперед Угорщини, засвідчує, що там, де парламент справді функціонує на демократичних засадах, там створено умови для розвитку ринкової економіки, а також відбувається плюралізація і глибока демократична революція.

3.3. ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА — ПОШУКИ ТА ЗДОБУТКИ

На сучасній політичній мапі Європи Угорська Республіка, за визнанням більшості науковців, які займаються дослідженням проблематики державного устрою, є найбільш яскравим прикладом реалізації моделі парламентсько-президентської республіки.

За цих умов вартий уваги, з погляду дослідника, феномен інституту глави угорської держави як найвищої посадової особи, правова компетенція якого, згідно з нормами Конституції УР, до певної міри обмежена, однак забезпечує президенту дієві функції верховного керівника, або навіть “батька нації”.

Історично посада президента в Угорщині вперше була запроваджена після закінчення Другої світової війни, коли принципи західної демократії у цій країні ще деякий час діяли навіть після її входження до групи країн, які перебували під радянським контролем. Законом ХХ від 1 лютого 1946 року було запроваджено посаду президента республіки. Глава держави визначався як найвищий посадовець, з яким обов'язково погоджувалися всі значні для держави рішення, що приймалися прем'єр-міністром або відповідними міністрами [36]. Після приходу до влади комуністів у 1948 р. Законом ХХ від 1949 року було створено орган “колективного президентства” — Президентську раду Угорської Народної Республіки на чолі з головою Президентської Ради. В такій формі президентська інституція проіснувала сорок років, доти, коли Законом ХХХІ від 1989 року Президентська рада УНР була скасована.

У новітній історії Угорщини інститут президентства був запроваджений у 1990 р. Однак його становлення, визначення повноважень та ком-

петенції президента в Угорщині було досить непростю справою. Так, для прийняття остаточного рішення про інститут президента знадобилося дві політичні угоди, три поправки до Конституції, два загальноугорських референдуми та два рішення Конституційного суду [37]. Зрозуміло, що гостра дискусія, яка велась навколо цього питання, була пов'язана не так з посадою президента, як з формою правління в республіці. Роки панування тоталітаризму та й історичний досвід абсолютизму сформува-ли в угорському суспільстві страх реставрації тією чи іншою мірою анти-демократичних режимів минулого, оскільки для цього ще зберігалися підстави в державному апараті, в політичній системі суспільства.

Тому угорці обрали парламентсько-президентську форму правління як таку, що надає можливість найбільш ефективно контролювати через демократичні інститути виконавчу владу, не допускати волюнтаризму та свавілля владних структур.

Конституцією Угорської Республіки (глава III, розділ 29, §1) визначається, що главою угорської держави є президент, який є виразником єдності нації та гарантом демократичного функціонування державних органів влади [38]. Президент Угорської Республіки, як це передбачено Законом XXXI від 1989 року, обирається Державними Зборами (ДЗ) на п'ять років шляхом таємного голосування. Переобрання на цю посаду однієї і тієї ж особи вдруге можливе лише один раз. Бути обраним на посаду президента УР має право будь-який громадянин Угорщини, який досяг 35-річного віку, для висунення кандидатури якого необхідне внесення письмових пропозиції принаймні 50 депутатів Державних Зборів Угорщини.

Президентом Республіки, обраним при першому голосуванні, вважається особа, яка отримала голоси двох третин депутатів. Якщо жоден із кандидатів не отримав належної більшості голосів, має бути проведений другий тур голосування. Для перемоги в другому турі також потрібно дві третини голосів. Якщо жоден із кандидатів не отримав необхідної кількості голосів у другому турі, то проводиться третій тур голосування. У цьому випадку парламентарії голосують лише за двох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів у другому турі. Президентом стає той кандидат, який набирає просту більшість голосів незалежно від кількості депутатів, які взяли участь у голосуванні. Процедура голосування має бути завершена не пізніше як упродовж трьох наступних днів [39].

Угорське законодавство передбачає, що посада президента несумісна з усіма іншими державними, громадськими або політичними

посадами чи повноваженнями. Президент не займається жодними справами, що дають прибуток, не отримує винагороду за іншу діяльність, крім тієї, яка підпадає під захист авторських прав.

Цікавим правовим моментом є те, що обраний парламентом президент надалі, з моменту вступу на посаду, політично не підзвітний парламенту і виконує свої функції виключно на підставі законодавства. З іншого боку, президент УР не має права приймати самостійних політичних рішень, за винятком ситуації, коли, на його думку, існує серйозна загроза демократичному ладу в державі.

Таким чином, згідно із статтею 30/А Конституції УР, президент республіки:

а) представляє угорську державу;

б) укладає міжнародні договори від імені Угорської Республіки, якщо предмет договорів належить до компетенції законодавства, котрі підлягають ратифікації Державними Зборами УР. Для підписання угод необхідна також попередня згода парламенту;

в) акредитує і приймає послів і посланників; (президент республіки представляє державу також на міжнародній арені (офіційні закордонні поїздки, прийоми делегацій), виносить адміністративні рішення і з інших закордонних справ);

г) призначає дату виборів до Державних Зборів та до місцевих органів влади;

д) може брати участь і має право виступу в Державних Зборах і комітетах ДЗ Угорщини; (президент також може запропонувати Державним Зборам вжити ті чи інші заходи. Однак у 1990–2003 рр. президент досить рідко брав участь у роботі пленарних засідань парламенту. Він був присутній у парламенті тільки тоді, коли це конче необхідно. Практично бере участь лише в урочистих заходах);

е) може вносити пропозиції щодо діяльності Державних Зборів;

є) може бути ініціатором референдумів;

ж) призначає і звільняє — відповідно до вимог законодавства — державних секретарів та уповноважених республіки;

(Взагалі угорська Конституція приділяє багато уваги саме оформленню президентом кадрових рішень. Водночас глава держави виконує цю функцію суто номінально. Підбір та розстановку кадрів здійснює урядова коаліція, а президент лише підписує укази. Так, після завершення виборів до Державних Зборів президент пропонує парламенту кандидатуру прем'єр-міністра, яку висувають або партія, або коаліція партій, яка отримала понад п'ятдесят відсотків депутатських

мандатів та офіційно оформила парламентську більшість. Глава держави бере участь у формуванні уряду та призначенні керівників автономних загальнонаціональних інститутів, незалежних від виконавчої влади. Законодавчо передбачається доволі складна процедура внесення на ім'я президента пропозицій щодо призначення чи звільнення голови Національного банку Угорщини і його заступників; ректорів університетів і професорів; призначення та відставку генералів, Командувача угорської армії, начальника Генерального штабу ЗС УР, Командувача прикордонних військ УР).

Конституція наділяє президента УР правом прийняття рішень і в тих сферах, які притаманні межах компетенції глави держави і в класичних президентських республіках. Президент Угорської Республіки:

з) присвоює звання, а також нагороджує медалями, відзнаками, встановленими законом, і дозволяє їх носити;

і) приймає рішення у справах про помилування;

к) приймає рішення у справах громадянства (глава держави вирішує справи про вихід з угорського громадянства та його набуття, вносить рішення про його позбавлення. У 1990–2003 рр. глава держави виніс рішення з майже 90 000 справ, що стосувалися громадянства. У цих випадках главі держави належить дискреційне право, він може вільно приймати рішення в межах, передбачених законом) [40].

У разі нездатності парламенту прийняти рішення про оголошення воєнного стану, надзвичайного стану, а також стану підвищеної небезпеки їх оголошує президент; однак рішення про нездатність парламенту може бути прийняте лише разом: головою Державних Зборів, головою Конституційного суду та прем'єр-міністром Угорщини [41].

Президент є Верховним головнокомандувачем збройних сил, однак не здійснює управління жодним з родів військ; рамки компетенції президента як головнокомандувача обмежені кадровими призначеннями. Конституційний суд (рішення № 49 від 26 вересня 1991 р.) розтлумачив компетенцію президента у військовій сфері так: це не одне з повноважень, а частина конституційного правового статусу президента, це не ранг і не посада. Головнокомандувач є поза збройними силами, він їх направляє, а не керує ними, він не є їхньою вищою службовою інстанцією. Управління діяльністю збройних сил входить до компетенції уряду. Закон про оборону вітчизни (від 1993 р.) конкретизував ці функції так: глава держави — з подання прем'єр-міністра — затверджує командуючого армією, прикордонними військами, призначає, підвищує або понижує у званні генералів, звільняє їх

із служби в запас, відправляє у відставку або знову приймає на службу. Президент також затверджує у встановленому порядку Військову доктрину Угорщини.

Діяльність президента Угорщини в усіх названих сферах, крім викладених у пунктах а), г), д), е), є), потребує попереднього погодження з прем'єр-міністром або з відповідними міністрами. При наданні такого погодження прем'єр-міністр чи міністр перебирає, таким чином, на себе відповідальність за підписане президентом рішення. Глава держави зобов'язаний відхилити проект будь-якого рішення, якщо не дотримано всіх передбачених законодавством вимог. Однак рішення про призначення на посаду та інші кадрові рішення він має право відхилити лише тоді, якщо таке рішення серйозно зашкодить діяльності демократичного механізму держави [42]. До речі, за більш як чотирнадцять трансформаційних років президент жодного разу не скористався цим правом.

Президент Угорської Республіки має певну систему гарантій своєї діяльності у вигляді стримувань та противаг щодо інших органів державної влади, зокрема: при прийнятті законодавчих рішень має право затвердження, вето, право законодавчої ініціативи. Окрім того, він має право призначати референдуми.

Право вето (від лат. *veto* — забороняю) на практиці означає, що шляхом протесту президент перешкоджає здійсненню того чи іншого закону. Право вето президента в Угорщині має суспенсивний характер: якщо президент не згодний із законом або якоюсь його частиною, він може повернути його до Державних Зборів разом із зауваженнями. Однак якщо парламент повторно прийме цей же закон, президент зобов'язаний підписати й опублікувати його. Перед підписанням закону він може надіслати свої зауваження до Конституційного суду і якщо Конституційний суд визнає, що цей документ не відповідає Конституції, президент повертає закон до парламенту, але якщо він буде визнаний конституційним — зобов'язаний його підписати.

Як засіб угорської системи управління це право президент Угорщини використовує досить рідко. Так, президент А. Гьонц лише кілька разів використав право вето щодо законопроектів. Проте вагу права вето та роль президента республіки підвищує те, що закони, на які було накладено вето, надзвичайно важливі для економічного та суспільного життя Угорщини після зміни суспільного устрою в країні і парламентська більшість вважала їх прийняття принциповим з урахуванням подальшої стратегії розвитку держави. Серед них закони

“Про компенсацію втраченої власності”, “Про відновлення справедливості”, “Про позовну давність”.

Іншим дієвим засобом є право глави держави виступати із законотворчою ініціативою. Угорське конституційне право забезпечує президенту республіки право ініціативи у створенні закону без контрастнації, що для парламентських систем управління є унікальним рішенням. Це означає, що президент повною мірою бере на себе відповідальність за виявлену ініціативу. Знову ж таки, глава держави досить рідко використовував це право. Так, президент А. Гьонц ініціював прийняття Закону V від 1991 р. про проведення загальної амністії, вніс законопроекти про зміни Закону LVII від 1990 р. про порядок призначення керівників засобів масової інформації (Угорського радіо, Угорського телебачення, Угорського телеграфного агентства) та про набуття чинності закону XIV від 1992 року про пошту і Закону LXXII від 1992 р. про зв'язок. Перший законопроект парламент обговорив і прийняв, другий — обговорив, але не прийняв, а третій відхилив ще до початку дискусії [43].

В Угорщині глава держави при виконанні багатьох завдань та здійсненні відповідних компетенцій має постійний зв'язок з прем'єр-міністром, а також із міністерствами внутрішніх та закордонних справ, оборони, юстиції. Таким чином, визначені Конституцією сфери компетенції глави держави нашаровуються на традиційні державні справи.

На основі Закону про самоврядування глава Угорської держави ухвалює рішення про присвоєння статусу містам, про створення населених пунктів, про їх об'єднання, про розукрупнення сіл, про назви міст та сіл. За 1990–2000 рр. глава держави ухвалив і опублікував 165 рішень, що стосувалися державно-територіальної структури.

У галузі юриспруденції президент бере участь у двох сферах діяльності: за поданням міністра юстиції він призначає (звільняє) професійних суддів, заступників голови Верховного Суду, заступників Генерального прокурора, здійснює право індивідуального помилування. У період з 1990 по 2000 р. президент виніс 311 рішень щодо таких призначень.

У повсякденних робочих відносинах між виконавчою владою й главою держави важливі завдання виконує Канцелярія Президента Угорської Республіки. Цей апарат, у якому працює близько 40 осіб, на відміну від апарату прем'єр-міністра з державно-правового погляду є “невидимим”: його структура і діяльність не визначені законом. Очолює апарат титулярний державний секретар, який підтри-

мує безпосередній зв'язок з державним секретарем з питань адміністративного управління апарату прем'єр-міністра. В Канцелярії створена також міжнародна служба, до компетенції якої належить забезпечення міжнародної діяльності президента, підготовка візитів, протокольних зустрічей тощо.

Припинення повноважень президента можливе у разі завершення терміну його діяльності на посаді, у разі смерті, хвороби, якщо президент понад 90 днів не здатний виконувати своїх повноважень. Законодавством передбачається також можливість добровільної відставки президента, а також його усунення з посади шляхом висловлення недовіри, так звана "несумісність посад". Якщо вимога про несумісність посад висунута проти президента тоді, коли він обіймає цю посаду, то з ініціативи будь-якого депутата Державних Зборів парламент приймає рішення про оголошення "несумісності посад". Для прийняття такого рішення необхідно дві третини голосів депутатів. Голосування проводиться таємно. Президент може відмовитися від посади заявою, адресованою Державним Зборам. Для того, щоб відмова набула чинності, необхідно прийняти спеціальне рішення парламенту. Державні Збори Угорщини протягом п'ятнадцяти днів можуть закликати президента переглянути його рішення. Якщо президент наполягає на відставці, парламент повинен прийняти відставку [44].

Звертаючись до угорського досвіду новітньої доби, варто зазначити, що з часу відновлення посади президента Угорської Республіки в сучасному її вигляді главами угорської держави обиралися дві особи — Арпад Ѓонц (1990–2000 рр.) та Ференц Мадл (з 6 липня 2000 року).

Щоправда, в умовах розвалу соціалістичної системи в Угорщині в 1989 р. та з втратою Угорською соціалістичною робітничою партією (УСРП) монополії на владу після відновлення згаданої посади тимчасовим президентом УР був Матяш Сюреш, який склав свої повноваження після обрання Арпада Ѓонца.

На думку більшості дослідників новітньої історії Угорщини, саме постать Ѓонца, його особистий авторитет та риси характеру значною мірою сприяли перетворенню посади президента Угорщини на серйозний політичний чинник як у країні, так і стосовно формування позитивного іміджу держави за кордоном. В умовах серйозного конституційного обмеження самостійності дій в політичній площині Арпад Ѓонц за десять років перебування на посту президента Угорщини зумів, на нашу думку, відшукати можливості для формування угорського зразка "британського монарха", котрий владарює, але не править.

Власне, автори сучасної угорської моделі державного устрою і ставили мету створити у країні таке демократичне суспільство, в якому головним джерелом здійснюваної через парламент державної влади є народ. Водночас у цій моделі передбачено і відображення історичного минулого Угорщини, якою протягом тисячоліття правили монархи, які й уособлювали всю угорську націю.

А. Гьонц, будучи відомим політиком правоцентристського, національного спрямування, учасником революції 1956 р., як глава держави ніколи не втручався у перебіг внутрішньополітичної боротьби, не висловлював своїх особистих політичних поглядів чи симпатій. Так, наприклад, було і в 1994 р., коли до влади прийшла лівоцентристська Угорська соціалістична партія. Президент А. Гьонц вбачав свій обов'язок і свою основну історичну місію у згуртуванні всіх громадян країни незалежно від їх політичних переконань, релігійних та інших уподобань [45].

У цьому зв'язку широко відома роль президента як організатора “круглих столів” політичних партій, у яких брали участь політики як партій урядових коаліцій, так і опозиційних організацій. Одним із прикладів такої діяльності глави Угорської держави є проведення на початку 2000 р. під його егідою “круглий стіл”, де було прийнято спільну позицію всіх шести парламентських партій, якою передбачалося об'єднання зусиль усіх політичних сил Угорщини в інтересах європейської інтеграції. Цей процес дістав схвальну оцінку не лише з боку угорського суспільства, а й був високо оцінений міжнародною спільнотою, зокрема структурами Європейського Союзу.

Результатом діяльності А. Гьонца на міжнародній арені стало підвищення авторитету Угорщини в очах практично всіх країн світу, чому сприяла і широка географія візитів угорського президента. За час свого президентства А. Гьонц неодноразово відвідав з офіційними візитами практично всі країни Європи, Північної та Південної Америки, Австралію, багато держав Азії й Африки. Притаманний А. Гьонцу стиль поведінки, доброзичливість під час офіційних зустрічей, відкритість у спілкуванні з пресою суттєво сприяли формуванню і зміцненню позитивного іміджу Угорщини протягом 90-х років ХХ ст.

Особливу увагу президент А. Гьонц приділяв розвитку відносин із державами регіону Центральної та Східної Європи, насамперед із сусідніми країнами. А. Гьонц був одним з ініціаторів та організаторів відомої Вишеградської четвірки (Угорщина, Словаччина, Чехія і Польща), названої за місцем першої зустрічі президентів названих країн — Вишеграда — угорського міста, розташованого за 40 км на північ від

Будапешта. Не випадково ця форма співробітництва стала одним з ключових каталізаторів процесів євроінтеграції цих держав.

У 2000 р., напередодні завершення другого терміну перебування на посаді президента УР, Арпад Ґонц був господарем одного з найбільш авторитетних регіональних форумів — неформальної зустрічі президентів країн Центральної Європи, яка відбулася у квітні того ж року в Секешфегерварі, на Балатоні. Глави десяти країн-учасниць саміту, які відгукнулися на запрошення А. Ґонца, висловили лідеру Угорщини слова щирої подяки за ту роль у консолідації угорського суспільства на розбудову демократичної держави, зміцнення миру та взаєморозуміння в регіоні ЦСЄ, яку він відігравав протягом десяти років свого президентства.

Особливо потрібно наголосити на ролі Арпада Ґонца в утвердженні міжнародного авторитету України. Ще за часів СРСР, у вересні 1990 р., президент Угорської Республіки відвідав Україну з офіційним візитом. Це було не просто відвідання Києва по дорозі з Москви, а цільовий візит глави іноземної держави в Україну. Переговори з керівництвом нашої країни, парламентаріями, керівниками Закарпатської області відбувалися в теплій і конструктивній атмосфері. У травні — червні 1991 р. Будапешт приймав офіційну делегацію з України на чолі з Головою Верховної Ради Л. М. Кравчуком і знову відбулася дуже тепла і дружня зустріч з Арпадом Ґонцом. Вже тоді угорський президент говорив про необхідність проведення Україною самостійної зовнішньої політики, пропонував свою підтримку. Те, що це були не тільки слова, Україна переконалася після здобуття незалежності.

Всі десять років свого президентства Арпад Ґонц був палким прихильником розбудови незалежної, суверенної української держави як рівноправного члена європейської спільноти. Згадаймо лише підтримку угорським президентом вступу глави української держави до неформального Клубу президентів Центральної та Східної Європи. Завдяки зусиллям угорського президента та президента Словенії Й. Кучана Україна не тільки була прийнята до клубу, а й мала честь бути країною — господаркою чергового засідання президентів ЦСЄ, що відбулося у Львові.

Подією, що стала яскравою ілюстрацією широкого ставлення як угорців, так і іноземних громадян до цієї людини, стало 10 лютого 2002 р., коли А. Ґонц, перебуваючи вже на заслуженому відпочинку, відзначав своє 80-річчя. Для угорців, у свідомості яких А. Ґонц цілковито асоціюється з образом “батька”, цей день став черговою можливістю для висловлення вдячності за його величезний внесок у

справу формування сучасної демократичної Угорщини. Показово, що і глави десятків країн світу надіслали свої привітання людині, яка вже не перебуває при владі.

6 червня 2000 р. Державні Збори УР обрали нового президента Угорської Республіки. Ним став відомий науковець, доктор юридичних наук, член семи іноземних академій наук Ференц Мадл. Для цього політика, який свого часу (з 1990 по 1993 р.) був членом першого демократичного уряду Анталла і має величезний досвід не лише наукової, а й політичної та урядової роботи, вступ на посаду глави угорської держави був пов'язаний з певними труднощами.

Ці труднощі викликані насамперед величезним і незаперечним авторитетом його попередника А. Гьонца, з яким його порівнювали і, поза сумнівом, ще довго порівнюватимуть як фахівці-політологи, політики, так і рядові громадяни.

Втім, Ф. Мадл має свої дуже сильні сторони, які допомагають йому успішно виконувати роль найвищого представника угорської нації. Не в останню чергу це і його великий авторитет у європейських та світових наукових колах, і блискуча обізнаність та ерудиція в складних питаннях різних галузей права, передусім державного. Вхідження до наукової європейської еліти забезпечує Ф. Мадлу безпосередній контакт та приязне ставлення з боку його іноземних колег. Ф. Мадл багато разів заявляв, що зараз найважливішими є завдання, пов'язані з інтеграцією Угорщини у “велику Європу” [46].

Разом з тим Ф. Мадл змушений був боротися із створеним йому, не без участі опозиційних сил, іміджем ставленника прем'єр-міністра В. Орбана (1998–2002 рр.). Справа в тому, що кандидатура Ф. Мадла була подана депутатами урядової партії Союз молодих демократів — Угорської громадянської партії (СМД–УГП) і схвалена парламентом лише з третього голосування (А. Гьонц і в 1990, і в 1995 р. обирався переважною більшістю голосів уже в першому голосуванні).

Якщо за А. Гьонцом міцно утвердився імідж “батька нації”, то Ф. Мадл радше претендує на титул “вчителя нації”. І справа не лише у багаторічній викладацькій діяльності, що позитивно позначилася на його манері публічних виступів. Цікавим моментом є те, що і прем'єр-міністр В. Орбан, і багато членів його кабінету, які є випускниками юридичного факультету Будапештського університету, свого часу навчалися у професора кафедри державного права Ференца Мадла.

Як вже зазначалося, в Угорщині 7 і 21 квітня 2002 р. відбулися два тури парламентських виборів, у результаті яких блок УСП та СВД

отримав загалом 198 мандатів (51 %) і сформував парламентську більшість.

Президент Угорщини як верховний арбітр нації і уповноважений законодавством приймати рішення щодо визначення партії або коаліції партій, які формуватимуть уряд, доручив коаліційній більшості УСП та СВД створити вищий виконавчий орган держави.

Для України, у якій політичний устрій, форма державного правління як організація верховної державної влади, її структура, правовий (конституційний) статус та співвідношення між вищими органами державної влади перебувають у процесі становлення, угорський досвід функціонування інституту президентства має особливе значення.

У цьому зв'язку на основі здійсненого аналізу досвіду становлення інституту президентства в Угорщині, його конституційно-правових та практичних засад функціонування можна спробувати порівняти його з українською практикою і зробити деякі висновки.

По-перше, в Угорщині створена правова основа парламентсько-президентської республіки, в якій чільне місце відведено президентові. Глава держави є гарантом Конституції та виразником єдності нації. І хоча президент має досить обмежені повноваження та обирається парламентом, але завдяки демократичним інституціям, сформованим у країні, він має можливість повною мірою здійснювати свої повноваження і впливати на політичну ситуацію в державі.

В Україні існує президентсько-парламентська форма правління, але її правова основа перебуває у стадії формування. Президент України має досить широкі повноваження, але оскільки балансу між гілками влади практично не існує, главі держави складно в цих умовах реалізувати президентські функції, надані йому Конституцією та іншими нормативними актами.

По-друге, формування конституційно-правового статусу Президента Угорщини не завершено, але йдеться не про принципові зміни, а про розвиток та уточнення тих чи інших повноважень глави держави, що, звичайно, не змінить усталених відносин, які склалися між усіма гілками влади в період новітньої історії Угорщини.

В Україні, як уже зазначалося, цей процес не завершено. І при певних політичних розкладах, враховуючи ініціативу Президента Л. Д. Кучми щодо реформування політичної влади, а також пропозиції окремих депутатів та фракцій щодо відповідних законопроектів, існує можливість створити парламентсько-президентську або навіть парламентську форму правління.

По-третє, угорський досвід становлення інституту президентства свідчить, що без політичної структуризації суспільства, без чіткого розподілу функцій між усіма гілками влади марно розраховувати на успіх як у процесі демократизації постсоціалістичного суспільства, так і в реформуванні економіки.

Останнє особливо актуальне для України, саме політична структуризація українського суспільства, яка дасть можливість створити дієздатну більшість у Верховній Раді, є одним з найактуальніших завдань сьогодення для тих політичних та владних структур, які налаштовані на конструктивну співпрацю та подальший розвиток демократії в нашій державі.

3.4. МОДЕРНІЗАЦІЯ ФУНКЦІЙ УРЯДУ УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Парламентсько-президентська система влади, що діє в Угорщині, надає уряду надзвичайно великі повноваження і робить його відповідальним за створення необхідних умов для економічного процвітання і демократичного розвитку країни.

Повна зміна загального вектора суспільного, політичного, економічного розвитку означало для Угорщини повернення до свого соціалістичного минулого з його розмаїттям суспільних традицій та структур, але з урахуванням того досвіду, який за ці роки здобули європейські держави, що йшли іншим шляхом суспільно-політичного розвитку. Парадигмою державотворення в Угорщині було визначено організацію влади за схемою: громадянин — суспільство — держава. Саме реалізація цієї схеми викликала й викликає суперечки серед провідних політичних партій Угорщини. Не просто було знайти і баланс різних гілок влади як головного гаранта демократії. В результаті довготривалих дискусій угорці відмовилися від інституту “сильного” президента й створили біполярну систему влади, в якій ключові ролі відіграють парламент і виконавча влада при певному контролі за дотриманням Конституції з боку президента та Конституційного суду.

Вищий орган виконавчої влади в Угорщині формується на парламентських засадах і створюється з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті. Такий уряд є відповідальним перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку. Парламент не тільки творить закони і приймає бюджет, а й спрямовує та контролює діяльність уряду. Виконавча влада може належати міцному

уряду тієї партії, що має більшість у парламенті (50 % + один депутат), або коаліційному уряду парламентської більшості, яка складається із парламентських партійних фракцій (також 50% + один депутат).

Формування уряду на парламентських засадах полягає в тому, що персональний склад виконавчої влади певною мірою відображає партійну структуру парламенту — до уряду входять представники партії або партій парламентської більшості, які, керуючись вимогами партійної дисципліни, здійснюють волю своєї фракції. Вотум недовіри з боку парламенту спричинює або відставку уряду, або розпуск парламенту й проведення дострокових виборів. При цьому урядова та парламентська кризи можливі й у разі парламентської рівноваги. Спираючись на парламентську більшість, уряд в Угорщині здатний справляти зворотний вплив на законодавчий орган, на управління справами в країні. Домінуюча роль у системі виконавчої влади належить прем'єр-міністру, що є дуже важливою рисою угорського парламентаризму. Прем'єр-міністром стає лідер партії, що перемогла на виборах, якого при одностайному схваленні програми уряду обирає парламент за поданням президента країни.

Прем'єр-міністр представляє міністрів свого кабінету, яких за його пропозицією призначає президент. До Конституції в результаті угоди між Угорським демократичним форумом (УДФ) і Союзом вільних демократів (СВД) перед виборами 1990 р. було внесено певні поправки, найважливішою з яких є положення про принципи конструктивного вотуму недовіри. Він може бути винесений лише прем'єр-міністру, а не окремим членом кабінету. Одночасно з винесенням питання про вотум недовіри повинна пропонуватися нова кандидатура на посаду прем'єр-міністра, що дає змогу забезпечити стабільність у діяльності уряду. Відкликання прем'єра між виборами до парламенту дуже складне. Після перших демократичних виборів до Державних Зборів в Угорщині, у березні 1990 р. перемогу одержали правоконсервативні, націоналістичні сили, які свою передвиборну програму побудували на шаленій критиці соціалістичного ладу та діяльності УСРП. Оскільки жодна партія не отримала абсолютної більшості, то був сформований коаліційний правоконсервативний уряд із представників партій християнсько-національної орієнтації (УДФ, ХДНП, НПДГ) на чолі з Й. Анталлом.

Йожеф Антал народився 1932 року в родині впливового чиновника хортистської Угорщини. Його батько в 1939–1944 рр. був радником МВС, уповноваженим уряду у справах біженців, у 1945–1946 рр. — депутатом парламенту від НПДГ, яка була тоді правлячою партією, мініс-

тром у двох перших післявоєнних коаліційних урядах. У родині панував дух відданості національно-християнським, консервативним цінностям колишньої Угорщини. Родина й особливо батько дуже вплинули на формування особистості Й. Анталла як політика і людини.

В інтерв'ю, даному в 1989 р. одній із газет, Й. Анталл зазначав: "Батько справив дуже великий вплив на моє політичне мислення і людську поведінку" [47]. За участь у подіях 1956 р. Й. Анталлу було заборонено з 1959 р. по 1962 р. викладати в гімназії, де він раніше працював. З 1964 р. й аж до 1990 р., коли він був обраний прем'єр-міністром, працював в архіві й бібліотеці музею історії медицини імені Земльвейса, певний час був його директором. Під впливом сімейних традицій Й. Анталл був близький до НПДГ і ХДНП, сприяв їх відродженню. Однак у 1988 р. приєднався до Угорського демократичного форуму [48].

Безумовно, Й. Анталл був харизматичним лідером, який мав яскраву індивідуальність, нестандартність і виняткову властивість не тільки розробляти та приймати рішення, а й втілювати їх у життя. Своїм світоглядом, системою цінностей, культурою він значно відрізнявся від свого оточення. Він належав до тієї невеликої групи людей, які мають своє власне бачення світу. Й. Анталл запровадив нові правила поведінки влади і суспільства, які докорінно відрізнялися від тих, що панували за часів Я. Кадара.

Водночас Й. Анталл мав досить великі проблеми через жорсткий стиль керівництва, що було зумовлено певними причинами. З одного боку, перехідне угорське суспільство мало потребу в жорсткому, рішучому лідерові, воно пов'язувало з ним надії на вихід із кризової ситуації, у якій перебувала країна, а з іншого — можливості прем'єр-міністра були досить обмежені. Чому? По-перше, економіка країни перебувала у глибокому кризовому стані, влада на всіх рівнях тільки-но формувалася, старі кадри пішли, а нові не набули досвіду управління державою. По-друге, авторитарний стиль керівництва, притаманний Й. Анталлу, прийняття ним самостійних рішень у тих чи інших сферах без узгодження з партнерами по коаліції викликали невдоволення, а то й відкритий протест як друзів, так і опозиціонерів.

Й. Анталл був цілком сформованим політиком з власним потенціалом, чудовим партнером у суперечці, реалістом. Він прагнув до пошуку компромісу з політичними силами як усередині країни, так і за її межами, бажав, щоб Східна Європа якомога швидше інтегрувалася у європейські структури. Його метою була мирна зміна державного устрою, створення правової держави, яка б базувалася на парламент-

ській демократії. Й. Анталл тяжів до консолідації партій, що поділяють схожі ідеологічні принципи і прагнув знаходити консенсус з різними політичними силами, у тому числі й опозиційними.

Владу він розглядав як інструмент, за допомогою якого можна карати ворогів та винагороджувати прихильників. Вважав, що в Угорщині бізнесмени, банкіри, керівники підприємств належать до того прошарку суспільства, який повинен служити владі, а не навпаки.

Й. Анталл не переймався проблемами маленької людини, він їх просто не помічав, за надзвичайно важливими державними справами в нього не вистачало часу та й бажання на те, щоб зважати на проблеми бідних та знедолених.

Й. Анталл вважав, що політична палітра Угорщини новітньої доби повинна складатися з трьох напрямів: національно-консервативного, соціал-демократичного та ліберального, які можуть перебувати у протистоянні одне до одного, але за певних умов і консолідуватися. У зовнішній політиці на перше місце він ставив принципи національного самовизначення, рівності великих і малих народів. Міжнародне життя він розглядав як зіткнення різних цивілізацій із своєю національною, релігійною та культурною самобутністю.

Й. Анталл зосередив у своїх руках величезну владу. Не було іншої сили, яка б могла протистояти прем'єр-міністру. Без нього не приймалися жодні рішення, водночас для розробки та втілення цих рішень у життя не вистачало професійно підготовленого апарату. На початку в Й. Анталла не було власної адміністрації, стара була створена для обслуговування уряду, а не прем'єра. Команда прем'єр-міністра була не тільки непрофесійною, а й надзвичайно заполітизованою, що заважало загальній справі. У міністерствах та відомствах чистки дійшли ледь не до виконавців. Таким чином, багато фахівців покинули державну службу і перейшли у приватний сектор.

Ще з осені 1990 р. Й. Анталл прогнозував розпад СРСР і досить прискіпливо стежив за політичною ситуацією в Україні з тим, аби, коли УРСР стане незалежною державою, одразу встановити з нею дружні добросусідські відносини.

Помер Й. Анталл у листопаді 1993 р. на посту прем'єр-міністра. Його похорони були пишні та надзвичайно урочисті, на них прибули провідні політики світового рівня, президенти сусідніх держав, у тому числі Президент України Л. Кравчук. Угорщина з сумом прощалася з першим прем'єр-міністром новітньої доби — людиною, яка все своє життя боролася за вільну та незалежну угорську державу.

Той факт, що сучасна угорська структура управління базується на владі прем'єр-міністра, став, в основному, результатом внутрішньої ситуації у правлячій коаліції, у якій УДФ був домінуючою партією. Партнерами Форуму були Партія дрібних сільських господарів і Християнська демократична народна партія (ХДНП). Після утворення коаліції партіям-членам не вдалося укласти угоду про пріоритети діяльності уряду, в результаті чого прем'єр-міністр, який також обіймав посаду голови УДФ, став фактично ключовою фігурою в урядовій політиці. Відсутність угоди члени коаліції пояснювали тим, що ідеологічна ідентичність їхніх партійних програм створює можливість керуватися в діяльності адміністративної та інших гілок влади національними, консервативними та антикомуністичними ідеологічними цінностями.

Ця ілюзія була посилена підходами, які залишилися від соціалістичного минулого, — ленінський підхід також полягав у змішуванні політики з ідеологією. У той час як комуністи безапеляційно проголошували абсолютну цінність своєї ідеології, що базується на волі народу, їхня занадто централізована державна структура приймала свої рішення без урахування думки громадян. В умовах нової Угорщини ситуація була досить схожа на соціалістичну. Прем'єр-міністр, маючи всю повноту виконавчої влади, використовував її для того, щоб втілювати в життя ідеологічні установки своєї партії, перетворюючи їх у конкретні політичні справи. Водночас гомогенна та організаційна адміністративна сфера потребувала не політичних декларацій чи ідеологічних установок, а конкретних рішень, що базуються на професіоналізмі та компетентності, а також дисциплінованої координації. Це завдання для уряду прем'єр-міністра Й. Анталла виявилось не під силу.

Окремим фактором виникнення “прем'єр-міністрівської” влади в Угорщині було те, що Й. Анталл, як про це вже згадувалося, сам по собі був непересічною особистістю серед недосвідчених і часто некваліфікованих членів кабінету. Широко визнаний авторитет прем'єр-міністра призвів до виникнення суто централізованого та авторитарного стилю роботи уряду. Щоправда, ця ситуація сприяла стабільності уряду, а також забезпечувала управління в умовах кризової ситуації, в якій перебувала країна, що потребувало прийняття принципово важливих рішень. Безперечним є також той факт, що політичне, соціальне напруження, яким супроводжувалися політичні зміни, а також політична нестабільність у сусідніх країнах потребували стабільності уряду в Угорщині.

Що ж до структури угорського уряду, то вона була закладена ще урядом М. Неймета (комуністи-реформатори) наприкінці 80-х років. Уже тоді в Угорщині активно велась розмова про перехід на засади ринкової економіки і відповідно до цього йшла перебудова як народного господарства країни, так і державного управління. Саме М. Неймет запропонував перехід від системи галузевих міністерств до функціональних.

Цю ідею вдалося втілити тільки уряду Й. Анталла, та й то наприкінці правління. І хоча із самого початку правління Й. Анталл скоротив кількість міністерств з 18 до 13, суто кількісне скорочення не спричинило перебудови їх роботи за функціональним принципом. Це зумовлювалося насамперед відсутністю відповідної правової та економічної бази для формування ринку. Склалася ситуація, коли галузеві міністерства перестали існувати, а функціональні, ще не маючи досвіду роботи в нових умовах, практично не змогли виконувати свої завдання повною мірою. Тільки під кінець 1993 р. розпочалися реальні реформи і відчувався вплив уряду на процеси в країні. Разом з тим уряд Й. Анталла на початку своєї діяльності, скорочуючи кількість міністерств, скоротив і апарат їхніх працівників, а під кінець свого правління збільшив держапарат до таких розмірів, які майже удвічі перевищували кількість службовців при М. Нейметі.

Правоцентристський, національно-консервативний уряд з приходом до влади почав насильно впроваджувати ідеологічні цінності хортистської Угорщини, що панували в країні до 1945 р. Період соціалістичного будівництва зазнав жорсткої критики. Однак це не завадило Й. Анталлу взяти за основу своєї економічної політики антикризову програму, запропоновану парламенту ще останнім соціалістичним урядом М. Неймета, який завдяки своїй політичній незаангажованості і високому професіоналізмові дістав в Угорщині та на Заході назву уряду експертів. Ця програма відображала не лише офіційні погляди УСРП, а й підходи опозиційних партій. Власне в цій програмі були сформульовані основні напрями економічної трансформації. Вони зводилися до такого: активна лібералізація механізмів регулювання імпорту, цін і заробітної плати, різке звуження державного втручання в господарську сферу; заохочення приватного підприємництва, широка приватизація державної власності; розвиток і зміцнення інститутів ринку (бірж, комерційних банків, цінних паперів, антимонопольних заходів тощо); рішуче скорочення державних витрат, відновлення збалансованості держбюджету, насампе-

ред за рахунок практично повної ліквідації дотацій нерентабельним підприємствам, а також дотацій до роздрібних цін; радикальна перебудова зовнішньоекономічних зв'язків країни в інтересах поступового підключення до інтеграційних процесів у Західній Європі; залучення іноземного капіталу в економіку.

У цій програмі, по суті, було викладено план подальшого перетворення економіки країни на ринкових засадах. "Програма національного оновлення", прийнята правоконсервативним урядом у вересні 1990 р., і "Програма перебудови угорської економіки (Стабілізація і конвертованість)" [49], що була прийнята у квітні 1991 р., стали ніби продовженням наведених тез антикризової програми М. Неймета. Крім того, в останньому документі фігурувало завдання здійснення конвертованості форинта (спочатку планувалося здійснити її вже на початку 1993 р., але погіршення стану зовнішньої збалансованості змусило відкласти вирішення цього завдання до 1996р.), було сформульовано основні стабілізаційні заходи: скорочення темпів інфляції і припинення спаду суспільного виробництва протягом 1991 р., відновлення рівноваги платіжного балансу.

Перші два роки (1991–1992 рр.) уряд вважав основним завданням, поряд із поліпшенням рівноваги і скороченням дефіциту платіжного балансу, боротьбу з інфляцією. В інтересах цього було намічено всебічне витіснення монополізму, розширення конкуренції, проведення політики валютного курсу, що сприятиме захисту національної валюти.

З ідеологічних мотивів було зруйновано кооперативну організацію сільськогосподарського виробництва, внаслідок чого процвітаюче до того угорське сільське господарство, що перебувало на одному з перших місць у світі за виробництвом сільськогосподарської продукції на душу населення, опинилося в глибокій кризі. Суб'єктивні прорахунки доповнилися об'єктивними труднощами. В економіці відбувся значний спад виробництва, що було пов'язано з трансформаційними труднощами і втратою традиційних ринків.

З 1993 р. знову почала посилюватися незбалансованість внутрішнього і зовнішнього економічного розвитку, збільшувалися дефіцит державного бюджету, зовнішньоторговельного і платіжного балансів, зовнішня заборгованість країни, падав рівень життя населення.

Одночасно відбувалося інтенсивне зміцнення правових основ ринкового господарства, що почалося ще до зміни системи влади наприкінці 80-х років, активно йшла приватизація, утверджувалася

нова політична система [50]. Уряд ініціював прийняття в парламенті створення інституціональної системи та правової бази для становлення ринкового господарства. Це стало дуже важливим етапом, який визначив з боку держави правила гри у розвитку трансформаційного процесу. Багато угорських економістів на початку 90-х років наголошували, що, незважаючи на велике, порівняно з іншими країнами регіону, просування Угорщини до ринку її перехід до ринкового господарства не може бути здійснений шляхом “великого стрибка”, що для цього процесу повинні бути підготовлені економічні й інституціональні передумови. Тоді такої ж думки дотримувалися багато західних економістів, наляканих руйнівними наслідками надмірно радикальних заходів у деяких країнах Східної Європи та в Росії. Зокрема, Ж. Атталі, тодішній президент Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), у березні 1992 р. заявив: “Треба змусити зрозуміти східноєвропейські країни, що реформи не можуть бути здійснені наскоком. Спочатку треба створити необхідну інституціональну систему, що й робилося в Угорщині з 1968 р.” [51].

Одним з основних завдань, яке для себе визначив уряд Й. Анталла, було здійснення приватизації. До середини 1994 р. рівень приватизації досяг близько 50 %, причому частка національної приватної власності становила вже 25–30 %, а іноземної — 15–20 % [52]. Того ж року приватизаційний процес уповільнився, оскільки на руках у держави залишалися в основному підприємства ключових галузей угорської економіки (енергетика, металургія, важка хімія, монополії в галузі транспорту) і великі банки, приватизація яких була не під силу вітчизняним підприємцям через відсутність у них достатніх капіталів. Подальше здійснення приватизації потребувало серйозних політичних кроків.

Трансформаційна криза в 1991–1993 рр. призвела до значного спаду виробництва в країні. Ситуація загострилася з прийняттям у 1991 р. трьох досить жорстких законів, що торкнулися банківської сфери: про фінансові інститути, про банкрутство і про звітність. Цими ж роками було ліквідовано майже 1500 підприємств, близько 8500 підприємств торкнулася процедура банкрутства. Наслідки трансформаційної кризи і дія зазначених законів призвели до різкого збільшення кількості неплатоспроможних підприємств і як наслідок цього — до кризи банківської системи. Необхідне було термінове втручання держави.

З грудня 1992 р. почалася реструктуризація угорської банківської системи, що супроводжувалася значним вливанням державних коштів у проблемні, насамперед великі, а й також і середні банки. Цей

процес називався в Угорщині консолідацією банківської системи, що затяглася на кілька років. Консолідація складалася з кількох етапів і відрізнялася методами реалізації, але суть їх полягала в тому, що вони були розроблені державою, здійснювалися за рахунок коштів держави і під її контролем [53].

У сфері зовнішньої політики уряд Й. Анталла визначив три основні напрями: інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури, встановлення добросусідських відносин із прикордонними державами та захист прав угорської національної меншини в сусідніх державах. З жовтня 1990 р. Угорщина першою серед країн ЦСЄ стала повноправним членом Ради Європи, з 1994 р. вона подала заяву про вступ до Євросоюзу. У 1991 р. угорці офіційно заявили про своє бажання приєднатися до НАТО. Й. Анталл особисто зробив дуже багато для налагодження добрих стосунків з Україною, тому що бачив у цьому певну противагу Росії, хоч ставився до нашої молодшої держави завжди з підозрою. Досить суттєвим фактором у цьому контексті залишалися спогади про Радянську імперію та її залишки в українській політиці та практиці. З іншого боку, Й. Анталл рішуче виступив проти спроб деяких політичних сил у парламенті заблокувати ратифікацію українсько-угорського базового договору, тим самим підтвердив своє позитивне ставлення до України. Водночас угорський уряд, його прем'єр, який оголосив себе прем'єром 15 млн угорців, зробили багато невиважених кроків як у здійсненні політики щодо угорців, які проживають за кордоном, так і щодо самих сусідніх держав. У результаті відносини з Югославією, Румунією та Словаччиною не тільки не поліпилися, а значно погіршилися. Не було суттєвих результатів і в просуванні по шляху інтеграції у європейські структури.

Потрібно зазначити, що соціальна ціна зміни системи виявилася високою. Так, якщо в 1990 р. в економіці було зайнято близько 5 млн осіб, то в перші роки трансформації чисельність зайнятих скоротилася на 1,5 млн осіб. Безробіття в лютому 1993 р. досягло 13,6 %. Доходи на душу населення і реальна заробітна плата падали аж до 1994 р. [54]. В цілому, оцінюючи баланс досягнень та невдач коаліційного уряду Й. Анталла на чолі з УДФ, потрібно зазначити, що цей баланс, особливо перед виборами навесні 1994 р., був негативний, що й підтвердили результати голосування. Більшість виборців проголосувала за Угорську соціалістичну партію.

Хоч соціалісти і мали більшість у парламенті (52,4 %), однак вони вирішили створити коаліцію з ліберальною партією — Союзом вільних демократів (СВД). Це давало їм можливість без проблем прово-

дити через парламент будь-які рішення. Прем'єр-міністром Угорщини став лідер УСП Д. Хорн, лідер СВД Г. Кунце зайняв друге місце в уряді, ставши міністром внутрішніх справ.

Дюла Хорн народився 1932 року в простій робочій родині, що значною мірою визначило його післявоєнне життя і діяльність. Як представник робітничої молоді він був направлений на навчання до СРСР. 1954 року закінчив Ростовський економічний інститут, після чого працював у Міністерстві фінансів, захистив кандидатську дисертацію з економіки. В 1956 р. він виступив на боці комуністів, у 1957 р., уже після утворення уряду Я. Кадара, кілька місяців входив у загін МВС із захисту правопорядку.

З 1959 р. Д. Хорн перебував на дипломатичній роботі. У 1969–1985 рр. працював у міжнародному відділі ЦК УСРП, з 1985 р. був першим заступником міністра закордонних справ, а в 1989–1990 рр. в уряді М. Немета обіймав пост міністра закордонних справ. У 1989 р. разом з М. Неметом приймав рішення про дозвіл німцям з НДР, що зібралися на австрійсько-угорському кордоні, перейти до Австрії. Першим з угорських керівників ще 1989 року висловив думку про можливість членства Угорщини в НАТО. Д. Хорн примикав до реформаторського крила колишньої УСРП, яке й очолив як голова утвореної УСП після розколу УСРП у 1989 р. Незважаючи на нищівну поразку соціалістів у 1990 р. та антисоціалістичну істерію і постійне цькування УСП в подальші роки він зумів зберегти і зміцнити партію, привести її до перемоги в 1994 р. [55].

Соціалістичний прем'єр-міністр не мав такої харизми, як його попередник. Він був неперевершеним майстром інтриги, гравцем на випередження. Його розрахунок базувався на об'єктивній оцінці супротивника та використанні його помилок, на вмінні перетворювати супротивників на прихильників. Йому притаманні хитрість, цілеспрямованість, політичний розрахунок, ставка на політику сили. Його оточення відзначало в ньому твердість та нещадність, грубість і насильство, поєднані з посмішкою і прихованими намірами. Усе це створює цілісний образ Д. Хорна — політика й урядовця. Дитячий досвід пошуку шматка хліба, необхідність силою відповідати на життєві виклики вплинули на його формування як політика. Життєве кредо Д. Хорна: “У цьому світі ти тільки тоді чогось вартий, якщо ти сильніший чи хитріший за інших” [56].

На відміну від Й. Анталла Д. Хорн розумів проблеми маленької людини. І справді, у Хорні прості виборці побачили себе: не красень,

трошки кострубатий, так само некомфортно відчувається в оточенні інтелігенції, говорить просто й зрозуміло, не пересипає виступ цитатами та зарозумілими сентенціями.

Досить показовим у плані вміння Д. Хорна майстерно вести політичну гру є досягнення домовленості УСП із Союзом вільних демократів про укладення коаліційної угоди. Потрібно зазначити, що вільні демократи із самого початку створення цієї партії займали жорстку антисоціалістичну позицію, їх пропаганда завжди базувалася на критиці колишнього устрою та сучасної соціалістичної партії. Уважно проаналізувавши політичну ситуацію як ззовні, так і всередині країни, детально розглянувши можливості партнерів по майбутній коаліції з позиції того, якою мірою вони будуть керованими, Д. Хорн разом із своїми соратниками приймає єдино правильне рішення і утворює союз УСП та СВД. Він також враховував великий авторитет вільних демократів у Європі.

Для Д. Хорна ця компромісна угода означала багато: вірогідність домовленості із Заходом (будучи реалістом у зовнішній політиці, розглядав її як зіткнення інтересів різних народів, прагнув, щоб Угорщина посіла однозначне місце у західному світі, адже вона матиме історичний шанс лише тоді, коли свій розвиток пов'яже з великою чи великими державами, їх блоками та союзами); історичне примирення із сусідами (Угорщина може потрапити в Європу, вирішивши проблеми з сусідами, а будучи в Європі, зможе більше допомогти й угорцям, що проживають у сусідніх країнах); домовленість із західним капіталом (якщо західний капітал усвідомить, що лівий уряд підтримуватиме внутрішню та зовнішню стабільність у країні, то це буде сигналом для великих іноземних інвестицій і забезпечення нормальних умов для діяльності іноземних підприємств); домовленість з внутрішнім значним капіталом (не оголошуємо амністію, але і не запитуємо, хто і звідки отримав свій перший мільйон, якщо капітал у свою чергу підтримуватиме уряд); домовленість з профспілками та робітниками (труднощі — це показник перехідного періоду, основа системи — підтримка провідних суспільних груп); домовленість з “малою людиною” (мала людина має знайти собі місце у новому світі, тимчасові труднощі будуть компенсовані згодом, а зараз потрібно потерпіти); домовленість на регіональному рівні (регіони отримують підтримку, в тому числі й фінансову, за свою лояльність до уряду); пакт з опозицією з основних питань подальшого стратегічного розвитку країни (Д. Хорн — прихильник консолідації

всіх політичних сил у парламенті та суспільстві навколо генеральної ідеї побудови демократичного суспільства, що базується на ринковій економіці).

Принципом політики Д. Хорна став відомий вислів періоду Я. Кадара: хто не проти нас, той — з нами, на відміну від періоду Й. Анталла, коли визначальним було: хто не з нами, той проти нас.

Структура уряду Д. Хорна (1994–1998 рр.) хоч і зазнала певних змін, проте базувалася на засадах уряду Й. Анталла. Уряд складався з 12 міністерств (внутрішніх справ, оборони, закордонних справ, землеробства, юстиції, промисловості та торгівлі, охорони навколишнього природного середовища та розвитку територій, транспорту, зв'язку та водного господарства, праці, народного добробуту, культури та освіти, фінансів).

Міністерства очолювали міністри, які у правовому плані повністю відповідали за діяльність своїх відомств, їх заступниками були два державних секретарі — політичний і адміністративний. Посаду політичного держсекретаря обіймав представник однієї з партій урядової коаліції (практично своєрідний партійний комісар у міністерстві). Він також виконував функцію зв'язку міністерства з парламентом і представляв відомство на засіданнях Державних Зборів.

Повсякденною роботою міністерства керував адміністративний держсекретар, який, як правило, був професіоналом. В кожному міністерстві були заступники адміністративного секретаря, які опікувалися відповідними напрямками роботи чи кількома управліннями. У більшості міністерств їх було чотири. Так, у міністерстві транспорту, зв'язку та водного господарства кожний заступник держсекретаря курував, відповідно, управлінням транспорту, водного господарства та зв'язку.

Для уряду Д. Хорна було характерне те, що міністерства переважно стали функціональними. Так, роль Міністерства культури та освіти зводилася у галузі освіти виключно до розробки концепції реформи освіти, проектів необхідних законодавчих актів, фінансування окремих програм, призначення голів державних екзаменаційних комісій, розробки та впровадження національного мінімуму знань. У повсякденну роботу навчальних закладів, кадрові питання міністерство не втручалось.

Показовим є також приклад Міністерства внутрішніх справ. Воно стало виключно цивільною організацією, яка сприяла законодавчому забезпеченню роботи служб, що входили до його складу, здійснювало

координацію їх діяльності, розробку та реалізацію національних програм. Водночас міністерство не мало права втручатися в оперативну роботу Головного управління поліції, Головного управління прикордонної охорони, Головного управління пожежної охорони, які входили до його складу, але голів яких призначав президент республіки. Названі головні управління мали свій відокремлений бюджет і користувалися широкою автономією.

Адміністрація прем'єр-міністра Угорщини була робочим органом глави уряду, на який покладалося також виконання завдань, пов'язаних з діяльністю уряду як єдиного найвищого органу виконавчої влади. Очолював адміністрацію адміністративний державний секретар, який представляв уряд на засіданнях парламентських комісій, відповідав за реалізацію викладених у програмі уряду принципів, а також здійснював керівництво адміністрацією. У структурі адміністрації прем'єр-міністра працювали, виконуючи покладені на них специфічні функції, секретаріати двох міністрів без портфеля (один з них опікувався діяльністю цивільних спецслужб, другий — процесом приватизації); політичний державний секретар, відповідальний за питання національних меншин в Угорщині та угорських меншин за кордоном, і політичний секретар, що відповідав за виконання урядової програми розвитку озера Балатон, а також їх секретаріати; Кабінет і Секретаріат прем'єр-міністра; секретаріати уповноваженого уряду з питань удосконалення структури державного управління та уповноваженого уряду з питань реорганізації Боршодського сталеливарного комплексу; секретаріат титулярного державного секретаря — голови Координаційної ради з питань дітей та молоді, а також секретаріат титулярного державного секретаря з питань відносин між державою та церквою.

Адміністрація прем'єр-міністра забезпечувала розробку проектів рішень і постанов уряду, офіційне видання "Угорського вісника", здійснювала підготовку питань до засідань уряду, інформацій для парламенту, контроль за дотриманням строків виконання урядових рішень, а також відповідей на депутатські запити, кадрову політику в межах своєї компетенції.

З метою вирішення конкретно визначеного кола завдань уряд мав можливість прийняти рішення про створення державного кабінету, урядової комісії, колегії, дорадчого органу, експертної комісії, призначати уповноваженого уряду.

Уряд збирався на засідання, як правило, один раз на тиждень. У засіданні уряду крім прем'єр-міністра та міністрів постійно брали

участь адміністративний держсекретар адміністрації прем'єр-міністра, глава Кабінету прем'єр-міністра, заступник держсекретаря із загальних питань адміністрації прем'єр-міністра, прес-секретар уряду, голова Центрального статистичного управління. У разі неможливості участі глави уряду в засіданні Кабінету його заміняв міністр внутрішніх справ. Члени уряду були зобов'язані брати участь у засіданнях уряду.

За наявності поважних причин прем'єр-міністр міг дозволити членові Уряду бути відсутнім. У такому разі в засіданні з правом дорадчого голосу брав участь політичний державний секретар відповідного міністерства. Усі члени уряду мали рівні голоси. Якщо голоси розподілялися порівну, вирішальним був голос прем'єр-міністра. Після кожного засідання уряду готувалося повідомлення для преси.

Для оперативного вирішення поточних питань внутрішньої та зовнішньої політики, підготовки рішень принципового значення було створено також очолюваний прем'єр-міністром урядовий Кабінет у складі міністрів внутрішніх і закордонних справ, а також міністра фінансів. Працювали також Кабінет у справах європейської інтеграції (члени — міністри внутрішніх і закордонних справ, міністр юстиції, міністр фінансів, міністр промисловості, торгівлі та туризму), Економічний кабінет на чолі з міністром фінансів (члени — міністри сільськогосподарства, промисловості, торгівлі та туризму, охорони навколишнього природного середовища та розвитку територій, праці, соціального забезпечення, транспорту, зв'язку та водного господарства, міністр без портфеля, відповідальний за приватизацію), Кабінет національної безпеки на чолі з міністром внутрішніх справ (члени — міністри оборони та закордонних справ, міністр без портфеля, відповідальний за роботу цивільних спецслужб).

На початку кожного півріччя уряд затверджував робочий план-графік із помісячною розбивкою завдань. Цей документ при підготовці узгоджувався з планом законодавчих ініціатив уряду.

Загалом можна зробити висновок, що під час правління уряду Д. Хорна урядова структура набула подальшого розвитку, у ній вдалося уміло поєднати політичні інтереси та фахові вимоги, досвід попереднього уряду та новації, викликані вимогами часу.

Уряд Д. Хорна власне вивів країну з кризи, завершивши до 1998 р. економічну стабілізацію і перейшовши до політики економічного зростання, завершив масову приватизацію за активної участі іноземного капіталу, поліпшив зовнішню і внутрішню збалансова-

ність, скоротив заборгованість. У 1997–1998 рр. почалося помітне зростання життєвого рівня народу. Однак у боротьбі за стабілізацію уряд змушений був вживати вкрай непопулярних заходів, внаслідок чого УСП як правляча партія зміцнила становище країни і вивела її з кризи, а як політична партія втратила свій імідж захисниці соціальних пріоритетів та інтересів народу. Аналіз діяльності угорського уряду з літа 1994 до літа 1998 р., коли в ньому переважали соціалісти, свідчить про те, що і програму цього уряду, і практику її здійснення важко назвати соціал-демократичними в традиційному розумінні.

У ці роки спостерігався прискорений процес приватизації за активної участі іноземного капіталу, але зі збереженням пільг для вітчизняного менеджменту та працівників. Законом про приватизацію, прийнятим у травні 1995 р., визначалися завдання, умови та механізм приватизації. Ставилася мета, щоб іноземні інвестори, як правило, транснаціональні компанії, вкладали додаткові кошти в приватизовані підприємства та банки. Почався процес приватизації енергетичного комплексу, телекомунікаційного концерну та найбільших комерційних банків.

Прибутки від приватизації стали найважливішим джерелом поповнення державної скарбниці і були спрямовані на вирішення найважливіших народногосподарських завдань. Так, тільки за один рекордний в історії угорської приватизації 1995 рік держава одержала близько 4,5 млрд дол. США, що пішли на скорочення зовнішнього боргу, який був зашморгом на економіці країни.

У 1997 р. масова приватизація в основному була завершена. З двох тисяч досить значних підприємств, що перебували на балансі держави, у її власності на кінець 1998 р. залишилося лише 218, що характерно для умов глобалізації. Від продажу своєї власності держава одержала близько 11 млрд дол. Повністю були приватизовані такі галузі, як фармацевтична, хімічна, тютюнова, підприємства з транспортування нафти й газу, роздрібна торгівля, харчова промисловість [57].

У цей період триває процес зміцнення основ ринкової економіки, формування нового класу підприємців, радикальна переорієнтація зовнішніх зв'язків на Захід — інтеграція до євроатлантичних структур, вживаються практичні заходи щодо вступу країни до НАТО та ЄС.

Не спостерігалось в період правління Д. Хорна і посилення регулюючої ролі держави, зокрема активізації державної промислової політики, яку активно провадили раніше соціалісти. Відбувалося зву-

ження сфери соціального захисту населення, збільшення участі іноземного капіталу в процесі приватизації.

Про труднощі, з якими соціалістична партія зіштовхувалася, прийшовши до влади в 1994 р. в умовах трансформації, лідер УСП Д. Хорн в одному із своїх інтерв'ю ще напередодні 1994 р. зазначав: суть “виклику” полягає в тому, що в Угорщині, де власне відбувається будівництво капіталізму з усіма супутніми явищами, “завдання дня” неминуче заходять у суперечність з основними цінностями лівої партії і традиційними завданнями соціал-демократії.

Класична ж соціал-демократія на Заході в умовах уже розвиненого цивілізованого капіталізму бореться за соціальний захист трудящих, більш справедливий розподіл доходів і податкового тягаря, тобто прагне вносити в існуючу систему соціальні елементи. На тій стадії розвитку, на якій перебувала Угорщина, соціалісти, будучи при владі, були змушені здійснювати “завдання капіталістичного будівництва”. При цьому через реальне економічне становище країни вони не могли підтримати навіть того рівня соціальної захищеності трудящих, що існував раніше.

УСП поплатилася за це на виборах 1998 р., коли праві опозиційні партії виступили проти неї з лівих популістських позицій. При цьому сама УСП настільки була впевнена у своїй перемозі, що не вважала за необхідне вести активну передвиборну кампанію. У результаті УСП, одержавши більше голосів, ніж будь-яка інша партія, програла вибори об'єднаній опозиції на чолі з СМД—УГП, прем'єр-міністром став її лідер Віктор Орбан.

Віктор Орбан — політик нового покоління. Він народився 1963 року. У 1987 р. закінчив юридичний факультет Будапештського університету (кафедра держави і права). У студентські роки виявляв велику політичну активність, редагував студентський суспільно-політичний журнал. Після закінчення навчання до 1988 р. — співробітник Інституту підвищення кваліфікації Міністерства сільського господарства і продовольства. У вересні 1989 р. за стипендією фонду Сороса виїхав вивчати історію англійської політичної філософії в університеті Оксфорда. Однак на початку 1990 р. у зв'язку з парламентськими виборами, що наближалися, достроково повернувся в Угорщину. Він — один з організаторів СМД, який брав активну участь у переговорах “круглого столу” з опозиційними партіями в групі, що готувала пропозицію про зміну Конституції. У 1990, 1994 і 1998 роках В. Орбан обирався депутатом парламенту за партійним списком молодих демокра-

тів, у 1990–1994 рр. був керівником парламентської фракції СМД, з 1993 р. — голова партії, зумів стати визнаним лідером. Він — гарний оратор і яскравий полеміст, уміє налаштувати до себе аудиторію [58]. В. Орбан має багато спільного з Д. Хорном. Обидва не бояться труднощів, можуть поразку перетворити на перемогу, піднятися з глибини аж до висот, твердо й наполегливо йти до своєї мети. Хорн і Орбан націлені на прийняття рішень та реалізацію влади. Обидва нікому не довіряли, вважали, що існує лише одна система відносин, у центрі якої їх особистість і лише від них залежать будь-які рішення, справи в державі, вони вважали політику боротьбою особистостей, а не ідей.

Водночас між В. Орбаном та Д. Хорном існують значні розбіжності. Якщо перший керується бажанням, то другий — інтересами. В. Орбану притаманний категоричний стиль керівництва, він не йде на компроміс, жорсткий у прийнятті рішень. Він — прихильник військових дій: напад, швидкість та рішучість. Обстоюючи двополюсну політичну систему — є праві і ліві, — на практиці прагне до однополярності: або вони, або ми. Його політика розумна й логічна. В. Орбан прагне до централізованої сильної держави, що базується на національній самосвідомості та гордості. У своїй зовнішній політиці він скептик щодо Європи й Заходу, розглядає їх як поле для власної боротьби, де потрібно діяти категорично і безапеляційно [59].

До кожних переговорів ґрунтовно готується, кожен його жест ретельно продуманий. Якщо помиляється, то це теж не помилка, а продуманий крок. Навчився використовувати пресу на відміну від попередників, які або приятелювали, або воювали з нею. Він знає, яким має бути вираз обличчя під час інтерв'ю, коли потрібна посмішка, а коли — серйозність. Зрозумів, що недостатньо лише бути, а треба і поводитися, як прем'єр-міністр.

Попри молодий вік стиль роботи В. Орбана вирізнявся надзвичайною жорстокістю, що межує з диктатом. Не випадково з уряду пішла значна кількість його колишніх соратників по партії, не кажучи про членів коаліції. Він також був надзвичайно високої думки про себе, що досить зашкодило йому у виконанні важливих державних функцій. Через цю хворобливу ваду молодого прем'єр-міністра не сприймала й більшість керівників провідних країн світу.

Уряд В. Орбана приступив до виконання своїх обов'язків у липні 1998 р. Цьому передували такі події. 24 червня 1998 р. Союз молодих демократів — Угорська громадянська партія та Незалежна партія дрібних господарів підписали двосторонній коаліційний договір.

Перед цим, 22 червня, молоді демократи уклали угоду про спільне правління та співробітництво з Угорським демократичним форумом. Таким чином, уряд Угорщини в період з 1998 до 2002 року здійснював свою діяльність на тристоронній коаліційній основі між СМД-УГП і НІДГ та СМД-УГП і УДФ.

Аналіз структури нового коаліційного уряду свідчить про певні її зміни порівняно з попередньою. Так, кількість міністерських постів збільшилася з 12 до 17. На базі Міністерства землеробства і виведених із складу Міністерства розвитку територій та охорони навколишнього середовища управління розвитку територій, управління планування територій, управління упорядкування територій та управління адміністративного будівництва створено Міністерство землеробства та розвитку територій. Управління охорони навколишнього середовища Міністерства розвитку територій та охорони навколишнього середовища дістало статус самостійного міністерства. Міністерство розвитку територій та охорони навколишнього середовища було ліквідоване.

На базі Міністерства промисловості, торгівлі та туризму було створено Міністерство економіки, якому передана частина функцій Міністерства фінансів та міністерства транспорту.

Міністерство культури та освіти ліквідоване. На його основі створено Міністерство національної культурної спадщини та Міністерство освіти.

На базі реформованого Міністерства праці створено Міністерство соціальної політики, сім'ї та праці. Також створено (з 1 січня 1999 р.) самостійне Міністерство у справах молоді та спорту.

Запроваджено нову посаду міністра без портфеля, відповідального за розподіл коштів, що надходять в Угорщину з фондів PHARE. Посаду міністра без портфеля з питань приватизації скасовано.

Коаліційні партії домовилися, що на посади державних секретарів призначатимуться представники тих партій, кандидат від якої одержав призначення на міністерський пост. Це давало можливість кожній з коаліційних партій проводити самостійну політику згідно зі своїми програмними положеннями й відповідати за діяльність того міністерства, яке очолюють її представники.

Підвищилася роль Адміністрації (канцелярії) прем'єр-міністра. Замість попереднього держсекретаря її почав очолювати міністр, який відповідав за формування кваліфікованої думки з усіх важливих напрямів діяльності уряду відповідно до чинного законодавства.

Уряд розробив і затвердив у Державних Зборах “Основні положення програми діяльності коаліційного уряду на період 1998–2002 рр.” Цей документ охоплював практично всі сторони життя угорського суспільства, його розробники мали досить амбітні плани щодо реалізації програми.

Так, зовнішньополітичні орієнтири нового керівництва країни залишились незмінними: євроатлантична інтеграція, розвиток співробітництва з сусідніми державами та забезпечення прав угорців, які проживають за кордоном. Ці три напрями визначалися як взаємозалежні та рівнозначні.

Уряд Угорщини виходив з того, що угорська держава і угорська нація не є тотожними поняттями. Метою уряду проголошено: однаково захищати як інтереси держави, так і інтереси нації. Тому було заявлено про те, що угорська меншина за кордоном відіграє важливу роль у зміцненні стабільності та економічного розвитку східноєвропейського регіону, а також те, що розвиток добросусідських відносин та захист прав угорської закордонної меншини мають не протиставлятися один одному, а узгоджуватися між собою. Уряд особливого значення надавав підтримці постійного діалогу між угорською державою та організаціями закордонних угорців. Для узгодження спільних справ уряд організовував регулярні зустрічі з представниками угорців за кордоном. Це, на думку урядовців, гарантувало залучення легітимних представників угорської меншини до процесу підготовки та прийняття внутрішніх законів, укладення двосторонніх міждержавних угод, що стосуються інтересів угорської спільноти.

Уряд також обіцяв сприяти реалізації цілей, які ставлять перед собою легітимні організації закордонних угорців. Було офіційно заявлено, що в разі бажання цих організацій виявити свою політичну, демократичну волю у рамках автономії обов'язком угорського уряду є підтримка таких прагнень. Цю підтримку уряд надаватиме відповідно до угорської Конституції та міжнародного права.

Особливу увагу уряд зобов'язався приділяти підтримці вивчення угорською меншиною рідної мови, культурної спадщини, віросповідання. Уряд задекларував за необхідне створити автономну систему виховання та навчання угорської спільноти від дитячого садка до університету, що значною мірою сприятиме зміцненню угорського суспільства, а також забезпечуватиме процес поповнення елітної інтелігенції. Однак на практиці ці прагнення уряду не були реалізовані. Мало того, В. Орбан та члени його уряду почали проводити таку по-

літику щодо угорської нацменшини за кордоном, яка призвела до погіршення відносин з більшістю сусідніх країн.

Йдеться насамперед про прийняття Державними Зборами Закону УР № LXII від 2001 р. “Про угорців, які проживають у сусідніх країнах” [60]. Детальніше про це буде сказано у п'ятому розділі монографії.

Щодо інтеграційної політики, то уряд Угорщини запланував не мало не багато як приєднатися до ЄС та набути з 2002 р. повноправного членства в цій організації. Тим часом на переговорах про приєднання потрібно було вирішити серйозні економічні розбіжності і насамперед в економічній та правовій галузі.

Було задекларовано:

- основною метою Угорщини є те, щоб переговорний процес не затягнувся, а приєднання відбулося на найбільш сприятливих для країни умовах;
- уряд особливу увагу приділятиме тій частині переговорів, основним завданням яких є не просто визнання загальних правил Євросоюзу, а створення у процесі переговорів прийнятних для обох сторін умов приєднання. До кола цих питань належить підтримка в галузі сільського господарства, охорони навколишнього середовища, розбудови транспортної інфраструктури, а також участь Угорщини у формуванні спільного бюджету ЄС;
- результатом переговорів повинно стати отримання угорськими товаровиробниками таких самих пільг та підтримки, які надаються виробникам у країнах Євросоюзу. Угорщина намагатиметься досягти того, щоб підтримка, яка надаватиметься країні, була за розміром не меншою, ніж та, яка сьогодні надається найменш розвиненим країнам ЄС;
- коаліційний уряд усвідомлює, що зі вступом до ЄС необхідно прийняти умови візового режиму, надання притулку та міграційної політики. Уряд намагатиметься досягти таких рішень, які б забезпечували можливість безперешкодного підтримання зв'язків із сусідніми країнами, особливо з огляду на угорську меншину, що проживає в цих державах, і водночас не призвели до спаду у відносинах Угорщини з сусідами;
- Угорщина підтримує економічну й фінансову політику ЄС, однак виходить з того, що з набуттям нею повноправного членства в цій організації вона ще не зможе приєднатися до валютного союзу. Уряд працюватиме над виробленням програми, яка дасть можливість приєднатися Угорщині до цього союзу в майбутньому;

- уряд працюватиме над створенням системи закладів та механізмів для ефективного використання допомоги, що надаватиметься Європейським Союзом як до приєднання, так і після завершення цього процесу. Угорський уряд упевнений, що Центральна Європа, у тому числі й Угорщина, спочатку як країна-кандидат, а згодом як повноправний член ЄС, має сприяти створенню єдиної Європи як з політичного, так і з економічного погляду [61].

Проте одна справа задекларувати і запланувати, а інша — виконати, та ще коли процес приєднання до ЄС не є одностороннім, простим і легким. Досить проблематичним для угорців було і виконання принципів вимог Євросоюзу до своїх майбутніх членів. Так, вимога дозволити продавати іноземцям землю викликала однозначно негативну реакцію в угорському суспільстві, 80 % опитаних висловилися категорично проти такого дозволу. Водночас, попри те, що закон забороняє продаж землі, згідно з даними міністерства землеробства, 30 % придатної для землеробства землі у західній частині країни вже перебуває в руках західних хазяїв, переважно австрійців. Для цього використовуються різні схеми в рамках чинного законодавства (довгострокова оренда, застава тощо). В. Орбан, як завжди, емоційно прореагував на цю ситуацію, яка для нього була несподіваною. Він заявив, що уряд вживатиме суворих заходів, аби повернути ці землі угорцям. Заява викликала паніку серед австрійців, які вже кілька років господарюють на території Угорщини. В результаті виникло напруження у австро-угорських відносинах. Відповідні роз'яснення угорцям було зроблено і в ЄС [62]. Таким чином, уряду В. Орбана так і не вдалося виконати своїх обіцянок щодо інтеграції Угорщини в Євросоюз.

Інакша ситуація склалася з членством країни в НАТО, але не завдяки якимось особливим заслугам уряду, просто попередній уряд Д. Хорна зробив практично все можливе для інтеграції Угорщини в євроатлантичний альянс, а В. Орбану дісталися лише лаври переможця.

Щодо економіки, то молодим демократам дісталася досить солідна спадщина, яку не вдалося зруйнувати навіть тим дилетантам-урядовцям, які прийшли до влади в економічній сфері управління. Ринкові важелі були вже запущені на повну потужність і вплив держави на результати діяльності господарського комплексу був мінімальний.

Варта уваги спроба В. Орбана зробити свій внесок у процес приватизації в країні. Як відомо, соціал-ліберальний уряд Д. Хорна вважав, що приватизація в основному завершена. Прийшовши до влади навесні 1998 р., уряд В. Орбана прийняв рішення про її продовження. У 2000 р.

держава розраховувала одержати від приватизації доходи в розмірі 100–140 млрд форинтів. Хоча державний сектор у 2000 р. був у багато разів меншим, ніж 10 років тому, його роль була ще досить велика. В руках держави перебували такі важливі фірми, як монопольне підприємство в галузі енергетики “МВМ”, Угорська пошта, залізниця “МАВ”, Пакшська АЕС, Угорське річкове пароплавство “Махарт”, найбільша нафтогазова фірма “Мол”, авіаційна фірма “Малев”, деякі підприємства хімічної та оборонної промисловості, аграрні об'єднання, лісові господарства, науково-дослідні інститути та ін. Однак, незважаючи на те, що уряд В. Орбана проголосив продовження приватизації, процес практично припинився. Підготовка до приватизації перерахованих фірм йшла повільно, при цьому експерти наголошували на відсутності у держави дієвих механізмів контролю за ефективним керуванням держактивами, тобто за рентабельною діяльністю держпідприємств. Тож і приватизацію складно занести до активів уряду В. Орбана [63].

Таким чином, уряд В. Орбана не виконав більшості своїх передвиборних обіцянок, а програма його діяльності так і залишилася на рівні декларації. Незважаючи на наявність у парламенті коаліційної більшості, кадрового потенціалу (новий уряд мав змогу використати кадри, що пройшли підготовку у кращих навчальних закладах Заходу), коаліційному уряду за роки правління не вдалося досягти помітних результатів, а в самому уряді частина міністрів, висловлюючи свою незгоду з непослідовним курсом В. Орбана, подала у відставку. Загострилася ситуація і в самій коаліції через те, що керівництво НПДГ незадовільно сприймало авторитарні методи прем'єр-міністра, який ніколи не погоджував своїх рішень принципового характеру не тільки з партнерами по коаліції, а й усередині своєї партії.

То ж не випадково, що на виборах до парламенту у квітні 2002 р. перемогла Угорська соціалістична партія, яка разом із Союзом вільних демократів утворила парламентську більшість і сформувала коаліційний уряд на чолі з П. Меддеші.

Новий прем'єр-міністр коаліційного уряду Петер Меддеші розпочав свою діяльність після парламентських виборів навесні 2002 р. Він народився у Будапешті 1942 року. Його рід бере початок від трансільванського дворянства, дід був священником, а один з предків студіював при дворі трансільванського князя Габора Бетлена. 1940 року його родина переїхала з Трансільванії до Будапешта, через те, що батько П. Меддеші отримав роботу в міністерстві постачання. 1947 року

вони переїхали до Бухареста, де його батько був торговим радником. Тут П. Меддеші вивчив румунську та французьку мови.

1966 року П. Меддеші закінчив Будапештський економічний університет ім. Карла Маркса, факультет теоретичної політекономії. Отримав диплом і захистив кандидатську дисертацію. Трудову діяльність розпочав у Міністерстві фінансів, де з 1966 до 1986 р. займав різні посади в головному управлінні економіки, головному управлінні цінової політики, головному управлінні міжнародних фінансових справ, потім був призначений заступником міністра фінансів. У 1987 р. в уряді Кароя Гроса він був призначений на посаду міністра фінансів. З 1988 до 1990 р. в уряді Міклоша Немета — віце-прем'єр-міністр, відповідальний за економічні питання. Саме тоді він подав свій перший великий проект — нову стратегію оподаткування, що лягла в основу тактики переходу Угорщини до ринкової економіки. Запроваджена тоді система ПДВ та податку на особистий прибуток працює дотепер. Меддеші також розробляє програму лібералізації угорської економіки. За його словами, це був найкращий період його життя і він пишається тим, що відіграв значну роль в економічній підготовці зміни політичного устрою. У цей час Угорщина приєдналася до Світового банку та Міжнародного валютного фонду. Адже саме Угорщина була першою з постсоціалістичних країн, яка приєдналася до цих міжнародних фінансових організацій [64].

У своїх виступах він згадує цей період з романтичним забарвленням, мовляв, підготовку до вступу до СБ та МВФ у міністерстві здійснювали жєстами, побоюючись підслуховування КДБ, оскільки СРСР дипломатичними каналами перешкоджав приєднанню Угорщини до них. Проте тоді Меддеші більше боявся прем'єр-міністра Кароя Гроса, ніж КДБ, тому що саме тоді він прийняв досить спірне у своєму житті рішення — ліквідував Інститут фінансових досліджень. Публікації з питань фінансових досліджень того часу, особливо під назвою “Поворот та реформи”, були для керівництва Угорської соціалістичної робітничої партії занадто опозиційними. Якраз у зв'язку з цим було особисте прохання К. Гроса розформувати цю установу. Серед працівників інституту було багато таких особистостей, які й після зміни політичного устрою відігравали значну роль у суспільстві. Серед них — Міхай Купа, Дьордь Матольчі, Дьордь Шурані, Лайош Бокрош, Ласло Лендел. Сам П. Меддеші про ліквідування Інституту багаторазово висловлювався, що “зробив дурницю”. Це єдиний крок у житті П. Меддеші, про який він згадує з соромом, і один з небагатьох

випадків, коли він не зміг знайти вдалого компромісу в складній ситуації. Пізніше Меддеші визнав, що здійснив політичне рішення, але тоді пояснив це раціоналізацією апарату. Якби він не виконав прохання Гроса, його власна партійна кар'єра була б припинена.

Прем'єрство Міклоша Немета, з особистих причин, не викликало у Меддеші позитивних емоцій, оскільки він також був можливим кандидатом на цю посаду. Незважаючи на це Меддеші імпував уряд Немета, який, за його словами, був найкращим урядом Угорщини за останні 50 років. Разом з тим у Меддеші виникли два серйозних конфлікти з М. Неметом. П. Меддеші рішуче протестував проти масової видачі закордонних паспортів громадянам, оскільки вважав, що з масовим виїздом з країни буде вивезено багато валюти. І хоча тоді Меддеші навіть загрожував своєю відставкою, проте публічно, у звичній для нього манері, обережно формулював свою позицію щодо цього конфлікту: "В Неметі сильніше говорить політик, а в мені — економічний фахівець".

Другий конфлікт стався під час будівництва дамби біля міста Надьмарош, коли Меддеші знову виявився більше фінансовим фахівцем, ніж політиком. Незважаючи на протести по всій країні, він вважав за необхідне продовжити будівництво, оскільки, на його думку, консервація будівництва коштуватиме занадто дорого.

У результаті цих конфліктів, а також того, що М. Немету здавалося, що ідеї популярного економіста "надто прозахідні", Меддеші змушений піти з великої політики і цілком присвячує себе банківській і науковій діяльності. З 1990 до 1994 р. він був президентом — генеральним директором АТ Парібас Банк, потім до 1996 р. головою — генеральним директором державного Угорського банку інвестицій та розвитку.

У середині 90-х років уряду очолював Дюла Хорн. Колись Хорн і Меддеші — обоє соціалісти — були суперниками в дискусіях про шляхи подальшого розвитку Угорщини. Д. Хорн був зорієнтований на Захід. Прем'єр згадав про Меддеші і попросив очолити Міністерство фінансів. Той погодився і з властивою для нього енергією узявся за нову програму реформ державного бюджету. Але, як і минулого разу, справу до кінця довести не вдалося, правда, тепер уже з іншої причини. На виборах 1998 р. соціалісти зазнали поразки. Довелося знову повернутися до наукової діяльності і зайнятися бізнесом. П. Меддеші виступає з лекціями в Зальцбургу, Парижі, Лондоні. З 1998 по 2001 р. він очолював банк "Інтер-Європа", створив кілька приватних фірм [65]. Він 15 років викладав в Інституті фінансів та бухгалтерського обліку, був пре-

зидентом Угорського економічного товариства, членом президії Угорського банківського союзу, радником Давоського всесвітнього економічного форуму.

1965 року, ще студентом П. Меддеші вступив до Угорської соціалістичної робітничої партії. У 1999 р. він це пояснив тим, що вірив: систему, яка працює погано, можна виправити зсередини. Залишався членом партії до її розпуску, а наприкінці 80-х років навіть став членом Центрального Комітету УСРП. Через останнє він мав причетність до процесу за законом про люстрацію, оскільки за своєю посадою міг мати доступ до звітів таємного управління МВС (політичної поліції). Проте Меддеші стверджує, що його ніколи не цікавили такі документи і він їх не читав.

За оцінками угорських та зарубіжних політологів, П. Меддеші на посаді прем'єр-міністра від УСРП може досягти значних успіхів у своїй діяльності. Він є майстром компромісу, має виняткове вміння знаходити спільну мову навіть з ідеологічними супротивниками. Постійною його тактикою є деяке дистанціювання від сил, які його підтримують, залишаючись начебто ззовні. Так, попри те, що він ніколи не був членом Угорської соціалістичної партії, він встиг побувати міністром фінансів, а тепер — прем'єр-міністром саме за підтримки з боку УСРП. Він не є харизматичною особистістю і не дуже добрий промовець, проте свою кар'єру роками успішно будує завдяки доброму дипломатичному відчуттю.

З часу зміни в Угорщині політичного устрою він ніби й у політиці, і водночас — дистанціюється від неї. Постійно нагадує про себе, щоб рахувалися з ним, проте ніколи безпосередньо не втручається у політичні буденні справи та проблеми. Багато разів відмовлявся від депутатства, погоджувався тільки на такі пропозиції, які давали переконливий результат. Водночас стабільно тримає економічні позиції в приватній сфері, чим забезпечує собі відповідне підґрунтя для відступу в будь-який час. Так, він двічі заявляв (у 1989 та 1998 р.), що остаточно виходить з політики.

Одним з надійних методів П. Меддеші на шляху до влади є те, що він дуже рідко висловлює однозначну думку про будь-що. Завжди формулює її обережно, шукаючи "золоту середину". Наприклад, коли журналісти запитали про його позицію щодо глобалізації, він зазначив, що треба йти працювати за великі гроші до мультинаціональних компаній, але обідати треба не в Макдональдсі, а в маленьких рестораниках, що зберігають національні традиції.

Він не є вождем мас і ніколи не прагнув до того, щоб його особистість була прапором у боротьбі за депутатські місця в парламенті. Він є прихильником організаційної, апаратної роботи й робить це із задоволенням.

Він уникає відкритих конфліктних ситуацій та рішучих виступів як під час зміни політичного устрою, так і в період стабілізації. Про себе говорить, що він обережний реформатор, а не революціонер. Угорські політологи зазначають, що для Меддеші характерне тривале очікування, відходи назад з тим, щоб пізніше повернутися на справді виграшну позицію.

Загалом для Меддеші характерно те, що перед тим, як погодитися на нову посаду, він завжди висуває свої умови. В обох випадках, коли був міністром фінансів, він пов'язав це з можливістю особистого добору кадрів. Коли був кандидатом на пост прем'єр-міністра, зажадав, щоб у нього був власний виборчий штаб, а також можливість отримати деякі з повноважень голови партії. Прихильність до власної команди пояснюється його переконаністю, що це є ключем до успішної організації роботи, створення відповідного зв'язку з апаратом, що він зрозумів ще на посадах у міністерстві фінансів.

У 1994–1996 рр. П. Меддеші очолив Угорський банк розвитку і торгівлі. В банку він хотів здійснити серйозні реформи. Зокрема розділити сферу приватизації і питання розвитку регіонів. Проте справа не була доведена до кінця, оскільки в 1996 р. після відставки міністра фінансів Лайоша Бокроша П. Меддеші зайняв його посаду.

Вартий уваги той факт, що прем'єр-міністр Д. Хорн побоювався запрошувати Меддеші на цю посаду, бо вважав, що той, ображений на нього, одразу ж відкине пропозицію. Тому голова УСП Ласло Ковач сам взявся запросити П. Меддеші. Мало того, саме Ковач запропонував Хорну, що тільки Меддеші може стати гідним спадкоємцем Бокроша. Врешті Хорн зупинився на Меддеші як на найкращому варіанті. Цей вибір був правильним, бо з трьох міністрів фінансів урядового циклу найменше конфліктів у Хорна було з Меддеші. Він поводився з прем'єр-міністром як розумний тактик. Якщо було потрібно, відмовлявся від своїх рішень і не ображався на критичні заяви Хорна. Коли, наприклад, той публічно пообіцяв безкоштовний проїзд для громадян, які досягли віку 65 років, Меддеші три місяці уникав ситуацій, де ця тема могла б виникнути в обговоренні чи заявах. Врешті-решт Меддеші погодився з цим рішенням. Щодо своїх керівників Меддеші завжди був обережний, чого не можна сказати про ті випадки, коли він сам був керівником. Тут він завжди залишається

рішучим. Наприклад, у 1996–1998 рр. не дозволив своєму державному секретареві виступати за себе на засіданнях уряду, хоча це є загальною практикою.

П. Меддеші з гордістю згадує своє перебування на посаді міністра фінансів. Найважливішим результатом своєї роботи вважає те, що йому вдалося знизити інфляцію з 28 % до 14 %, що за тих часів з'явилося законодавча основа для запровадження окремих видів пенсійного страхування.

1998 року П. Меддеші знову заявив, що залишає політику. Тоді йшлося про те, нібито він повернеться до Угорського банку розвитку і торгівлі, але, зважаючи на можливість його відставки там новим урядом Орбана, Меддеші знов обирає приватну сферу. Він стає генеральним директором банку “Інтер-Європа” і разом зі своєю дружиною створює консультаційну фірму.

Для Меддеші багато важать вишуканість, елегантність. Ці риси він вважає важливими і в громадському житті. Останніми роками він очолив такі неполітичні організації, як Угорську спілку гольфу, Угорський банківський союз, Угорський союз промисловців.

Наприкінці 1999 р. П. Меддеші знову висловлювався, що не займатиметься політикою, проте регулярно робив політичні заяви, намагався залишатися завжди виваженим і щоразу наголошував на “золотій середині” та обережності. За його словами, діяльність уряду В. Орбана розглядав з позиції: “Ні зліва, ні справа, а об'єктивно — як такий уряд, що має помилки, але й правильні рішення також”. Стосовно радикальних партій висловлювався, що і в Партії справедливості та життя (лідер — І. Чурка), так і в Робітничій партії (лідер — Д. Тюрмер) є цінні люди.

Опоненти Меддеші постійно звинувачують його в тому, що він з'являється на політичній арені лише в кризових ситуаціях і бачить проблеми навіть там, де їх нема. За оцінками аналітиків, він справді оцінює ситуацію в країні більш песимістично, ніж опозиція.

До УСП він повернувся тоді, коли внутрішні суперечки дуже розділили партію. Ще раніше він почав працювати над створенням економічної програми партії, сподіваючись повернутися до політики, проте на рівні фахівця. Наприкінці 2000 р. мало прийматися рішення про визначення кандидата на посаду прем'єр-міністра від соціалістів, однак тоді в партії утворилося два крила. Дюла Хорн та його оточення пропонували на цю посаду Ласло Ковача, а крило Шандора Надя підтримувало Міклоша Немета. Слід зазначити, що в партії було досить негативне ставлення до Немета через його відхід від УСП у важкі часи

(М. Немет працював 10 років заступником голови ЄБРР). А тепер, після повернення з-за кордону, він начебто намагається одразу ж вийти в лідери. Проти призначення Л. Ковача висловлювалися ті, хто хотів бачити в партії нових лідерів та вимагав створення нового владного центру. Таким чином, компромісом стала людина, яка сама завжди була схильна до компромісів. Нею став П. Меддеші. Він прийшов ззовні, як і Немет, але ніколи не розривав живих зв'язків з партією, до того ж брав участь в урядовій роботі в урядовому циклі соціалістів. Добрі відносини він зберіг з прихильниками і Хорна, і Ковача. Проте був достатньо незалежним від них, аби внутрішня партійна опозиція не бачила в ньому людину, яка здатна очолити партію.

Офіційне висунення П. Меддеші відбулося 7 червня 2001 р. Як і було погоджено, він створив власну команду і не вступив до партії, засвідчуючи цим, що він, як завжди, — незалежний. Тоді ж відмовляється від головування в банку “Інтер-Європа”, проте його консалтингова фірма працює. Тобто, П. Меддеші залишається вірним своїм принципам: нічого не кидає на самоплив, забезпечуючи собі можливість будь-коли знову вийти з політики.

Новий уряд, до складу якого входить 15 міністрів (11 від УСР та 4 від СВД), розробив програму роботи на перші сто днів, а також документ під назвою “Програма уряду Меддеші”.

Програма перших ста днів складалася з 13 пунктів і переважно була розрахована на поліпшення соціального становища населення країни. Практично всі положення, закладені в програмі, уряд виконав. На 20 % було збільшено розмір пенсій, на 50 % підвищено заробітну плату працівникам сфери освіти та охорони здоров'я, на 30 % збільшено стипендії студентам вузів. Впроваджено низку заходів, спрямованих на поліпшення становища в сільськогосподарському виробництві. Збережено пільги для молодих сімей, у тому числі субсидії на будівництво житла. Скасовано абонентну плату за користування телевізійними програмами. Було також ініційовано низку заходів щодо поліпшення демократичного життя, а саме: започатковано переговори між профспілками, громадськими організаціями та роботодавцями, поновлено тижневі засідання парламенту, а також телевізійні та радіопрограми, незаангажовані на ту чи іншу політичну силу [66]. Виконання цих життєво важливих для угорського суспільства зобов'язань значно підвищили авторитет уряду П. Меддеші.

Що ж до програми на більш віддалену перспективу, то в ній також велику увагу приділено посиленню допомоги соціально незахищеним

верствам населення. Вже протягом найближчих півтора років уряд обіцяє створити у промисловості більш як 400 тисяч нових робочих місць, хоча рівень безробіття у країні в умовах глобалізації, за мірками Євросоюзу, і зараз невисокий — близько 6 %. Окрім того, використовуючи більшість у парламенті, уряд має намір прийняти низку законів для підтримки багатодітних сімей та сімей, у яких є студенти, а також суттєво полегшити податкову політику щодо дрібних фермерів.

Для реалізації тільки цієї амбітної й водночас актуальної програми владі потрібно 800 млн євро. На думку П. Меддеші, який двічі протягом останніх 15 років займав в уряді посаду міністра фінансів, бюджет цілком спроможний виділити ці кошти. Прем'єр вірить у подальше посилення й нині гарних темпів зростання угорської економіки, які у найближчій перспективі повинні досягти 6 % на рік. Цей показник у 2001 р. дорівнював 3,6 %.

Зважаючи на вимоги Євросоюзу, повномасштабним членом якого Будапешт планує стати у травні 2004 р., уряд має намір істотно переглянути стан справ у фінансовій і податковій сферах, зробивши їх максимально прозорими, а також детально розібратися з приватизаційним процесом останніх місяців, коли, мабуть, передбачаючи свою поразку на виборах, уряд В. Орбана поспіхом розпродував своїм прихильникам держпідприємства, що залишилися, і десятки тисяч гектарів сільгоспугідь [67].

У сфері зовнішньої політики уряд, як і обіцяв, переходить від односторонньої орієнтації на Захід до налагодження відносин не тільки з ЄС та НАТО, а й з Україною та Росією. Таким чином, прихід до влади уряду П. Меддеші — уряду професіоналів — значно збільшив шанси Угорщини щодо подальшого просування по шляху економічних та політичних перетворень.

Логіка викладеного в цьому підрозділі потребує певних узагальнень. Зокрема й зв'язку з описаними політичними біографіями та діяльністю провідних угорських політиків.

Перше. Досвід постсоціалістичних перетворень в Угорщині ще раз підтверджує необхідність чіткого правового регулювання діяльності уряду, його взаємовідносин із парламентом та президентом. Формування уряду парламентською більшістю є ключовою умовою для забезпечення ефективної роботи вищого органу виконавчої влади, відіграє позитивну роль у справі розбудови правової держави і ринкової економіки. Цей висновок має особливо важливе значення для України. Водночас автоматичне перенесення принципу партійності на

формування й діяльність уряду, за якого професійність відходить на другий план, не завжди дає бажані результати.

Друге. Діяльність всіх урядів новітньої доби в Угорщині була спрямована на утвердження Угорщини як європейської держави з відповідними політичними та економічними інституціями. При цьому, попри різні ідеологічні підходи всі вони дотримувалися визначеного на початку трансформації курсу на побудову демократичного суспільства, що базується на ринковій економіці.

Третє. Уряди та їхні прем'єр-міністри нової доби в Угорщині мають досить широкі повноваження, що з урахуванням підтримки парламентської більшості забезпечує їм прийняття таких рішень, які, на думку уряду, є ключовими в економічній, соціальній чи політичній сфері. З одного боку, такий механізм взаємодії виконавчої та законодавчої влади спрощує розробку відповідних законодавчих та нормативних актів, їх впровадження у життя, а з іншого — виникає небезпека, що конструктивні пропозиції опозиції будуть “політично” відхилені чи заблоковані, що при певних умовах може спричинити досить серйозні збитки для держави в цілому.

Четверте. Всі прем'єр-міністри були досить жорсткими та безжалісними до свого оточення. Навіть якщо в того чи іншого міністра виникав сумнів у правильності політики, що проводилася главою уряду, його відправляли у відставку. Зазначимо при цьому, що можливості кадрових перестановок, особливо в Й. Анталла та В. Орбана, були дуже обмежені. Перехідний період у житті угорського суспільства може й потребував саме таких жорстких рішень, однак практика диктату однієї особи стосовно кадрових рішень заходить у суперечність з прагненням розбудови в Угорщині правової держави.

Вартий уваги ще один висновок: розроблений і реалізований в Угорщині політичний механізм зміни влади парламентським шляхом повністю себе виправдав. Нова політична система, що базується на збалансованості всіх гілок влади, стабільна, а опозиція діє здебільшого конструктивно та цивілізовано. Уряди хоч і змінюються, але незмінними залишається бажання угорців стати повноправним членом європейської спільноти.

3.5. ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЙ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В СУЧАСНІЙ УГОРЩИНІ

Однією з важливих складових політичної системи постсоціалістичних держав є органи місцевого самоврядування. Більш як чотир-

надцятирічний досвід реформування місцевих органів влади в Угорській Республіці свідчить про те, що цей процес торкається практично всіх сторін життя суспільства й відбувається досить складно, а в окремих випадках навіть драматично. І це не дивно, тому що корінної перебудови потребували і політичні механізми, й економічна система, й інститути та практика управління органів місцевого самоврядування. Потрібно було створити цілісну систему інститутів і процесів, принципів і механізмів їх функціонування, покликаних бути засобами цілеспрямовано-еволюційного розширення демократичного простору, ліквідації історично зумовленої суперечності між державою та суспільством, подолання політичного відчуження населення від влади. У зв'язку з цим можна сформулювати такі напрями практичних дій щодо реформування органів самоврядування [68]:

- надання місцевим органам влади максимальних можливостей самостійного законодавчого і практичного вирішення екологічних, ресурсозберігаючих, правозахисних та інших проблем;
- розв'язання проблеми максимальної самозабезпечуваності на рівні місцевих громад і адміністративно-владних самоврядних структур;
- урахування динамічного характеру суспільного розвитку на локальному рівні та постійного ускладнення й наростання глобальних проблем;
- всебічне сприяння активізації участі органів місцевого самоврядування в розширенні системи міжнародних організацій місцевих влад, інтернаціоналізації загальнодемократичного процесу і подоланні ізоляціонізму.
- забезпечення формування в низових адміністративних самоврядних структурах “зустрічних” умов для виникнення якісно нової державності з плюралістичним підходом до характерних особливостей і відмінностей регіонального і місцевого розвитку, важливою спільною рисою яких має стати домінування об'єднаних політичних моделей над тими, що відкривають “плюзи” національного і суспільного розбрату і стоять на перешкоді новітньої стратегії розвитку людської цивілізації.

З цього узагальнення випливає й основна суперечність у здійсненні самоврядування в постсоціалістичних країнах, а саме: взаємодія центру та периферії. Держава як централізована система влади намагається створити “керівну вертикаль”, через яку впливатиме на місцеву владу, контролюватиме дотримання законів, виконання відповідних директив. У свою чергу, органи самоврядування прагнуть

отримати якомога більшу самостійність, широкі повноваження та незалежність у прийнятті рішень.

До так званої “оксамитової революції” органи місцевої влади в Угорщині перебували під подвійним тиском. З одного боку, на місцевому рівні ради працювали під жорстким наглядом партійних комітетів, а з іншого — під суворим контролем центральної влади через відповідну вертикаль: центр — {округ=місто} — {район} — {містечко=селище=село}. Ця схема була привнесена в Угорщину Радянським Союзом. Тому після виборів 1990 р. й проголошення новим урядом курсу на євроінтеграцію цілком зрозумілим було повернення до традиційних для угорців принципів діяльності місцевої влади, поєднання їх з вимогами Європейської хартії про місцеве самоврядування, прийнятої Радою Європи. На початковому етапі переходу від адміністративно-командної до демократичної системи управління угорці повинні були вирішити такі завдання:

- відмова від централізованої системи управління місцевими органами влади, деполітизація діяльності органів самоврядування;
- запровадження плюралістичної, демократичної системи місцевого управління, основою якого є незалежне муніципальне самоврядування;
- делегування місцевим органам влади якомога більше повноважень для вирішення питань, які належать до їх компетенції;
- створення “деконцентрованих” та “відокремлених” органів центральної влади (це органи, що діють на місцевому рівні як складові міністерств та відомств).

Реформування угорської системи місцевого самоврядування тривало упродовж 90-х років і потребувало досить радикального реформування інститутів та механізмів місцевої демократії. Насамперед потрібно було створити законодавчу базу для таких перетворень. Цю роботу було розпочато з внесення у 1989 р. змін до Конституції. Так, у ст. 42 говориться, що об'єднання виборців у громадах, містах, столиці та її районах, а також в округах мають право на місцеве самоврядування, яке є формою незалежного і демократичного управління місцевими громадськими справами, формою здійснення місцевої влади в інтересах населення [69]. Далі упродовж 1990 р. було прийнято низку законів, серед яких: № LXIV “Про вибори представників та мерів місцевих органів самоврядування”, № LXV “Про місцеве самоврядування”, № С “Про місцеві податки”. В 1991–1992 рр. було прийнято закони, які визначали місцеве самоврядування столиці та її районів, регламентували зміни прав власників, а також регулювали

фінансову діяльність місцевих органів влади. Водночас в них окреслювалися повноваження та обов'язки органів державного управління на всіх рівнях.

Наступним важливим кроком у створенні законодавчої бази функціонування органів самоврядування було прийняття парламентом Закону № LXIII 1994 р., який містив серйозні поправки до Закону № LXV "Про місцеве самоврядування". Зміни ґрунтувалися на таких факторах. Чотири роки практичного досвіду роботи системи місцевого самоврядування демонстрували те, що вона працювала добре. Вдалося створити основні інститути й принципи суспільного управління, проте водночас виникли і деякі проблеми, які потребували вирішення. За цей період було прийнято низку рішень Конституційного суду та інших судів, зроблено фаховий і науково-теоретичний аналіз, вивчено та опрацьовано закордонний досвід. Значно змінилася політична та економічна ситуація в країні.

Таким чином, необхідно було розширити конституційні гарантії для місцевого самоврядування, усунути неузгодженості й невідповідності у законодавстві ще до проведення місцевих виборів з тим, щоб нові посадові особи й представники могли розпочати свою роботу згідно з новими положеннями. Необхідно було не тільки вдосконалювати, а й розвивати систему відповідно до політичних, економічних умов і конституційних норм.

Зміни до Закону стосувалися й таких моментів. В усіх населених пунктах запроваджувалися прямі вибори мера. Було чітко регламентовано гарантії публічності роботи органів самоврядування, чіткіше визначено обов'язки місцевих представників, детально розроблені правила об'єднаного місцевого самоврядування. Округи одержали статус одиниць територіального місцевого самоврядування і їхня роль підвищилася. Було визначено нові їхні функції, змінився правовий статус, запроваджено прямі вибори до окружних представницьких органів. Чинний Закон про столицю і її райони було скасовано. Управління у столичному місті почало здійснюватися відповідно до законів, що регулюють повноваження всіх органів місцевого самоврядування. Інститут уповноважених республіки було скасовано, а замість нього створено окружні й столичні органи громадського управління.

У подальші роки законотворчий процес у сфері місцевого самоврядування продовжувався, приймалися нові та модифікувалися прийняті закони й розпорядження уряду. І хоча в цілому цей процес не завершився, можна стверджувати, що в Угорщині створено дієву

правову основу для здійснення процесу реформування інститутів та механізмів місцевої демократії.

Отже, в цій сфері законодавчі реформи спираються на такі основні принципи: децентралізація, незмішування компетенцій, підконтрольність, деконцентрація. Досить чітко вимальовується й основна мета цих реформ, а саме — діяльність органів самоврядування повинна бути максимально наближена до простого громадянина.

Нова система місцевого самоврядування згідно із згаданими вище нормативно-правовими документами має такий вигляд: центр — {округ=муніципалітет}. Таким чином, замість трирівневої системи, яка функціонувала в Угорщині при соціалізмі, утвердилася дворівнева система. Перша містить у собі центральні урядові органи і їхні місцеві й територіальні підрозділи, що підпорядковуються державній адміністрації. Друга структура складається з місцевих органів самоврядування, які діють на принципах децентралізації і автономії.

Муніципалітети в плані самоврядування мають значний пріоритет порівняно з округами і створюються в селах, селищах, містах, а також у містах, які прирівнюються до округів. У країні створено дев'ятнадцять округів та м. Будапешт, яке має особливий статус.

У ст. 43 Конституції Угорщини закріплено положення про те, що муніципалітети мають рівні права [70]. Таким чином, ці органи влади не підпорядковані округам, вони повністю самостійні щодо вирішення питань місцевого значення. Водночас округи вирішують питання, що мають регіональний характер. Така модель у науковій літературі дістала назву неінтегрованої і на практиці означає, що місцева автономія та структура надання комунальних послуг розділені. При цьому продовжують існувати безліч невеличких державних підрозділів, а саме: в кожному населеному пункті є власні муніципалітети, а загальне господарювання здійснюється за допомогою інтегрованих закладів [71].

Автономія округів в Угорщині базується на столітніх традиціях і це стало однією з причин того, що при здійсненні реформи державного управління в Угорщині не вдалося уникнути включення округів у нову систему органів місцевого самоврядування. У Законі “Про місцеве самоврядування” 1990 р. округи були визначені як ланки місцевого самоврядування, до відання яких віднесена в основному допоміжна роль у вирішенні місцевих господарських завдань. Після внесення поправок до цього закону правовий статус округів змінився. Починаючи з 1994 р., округ вважається регіональною ланкою місце-

вого самоврядування, але його роль у вирішенні питань місцевого значення залишається другорядною. До компетенції округів входить вирішення завдань, які не зобов'язані виконувати муніципальні органи, проте в законі не перераховано конкретні обов'язки округів, а скоріше описуються ситуації, в яких повноваження переходять від окружних органів до муніципальних. За рішенням парламенту до відання округів можуть бути передані додаткові питання місцевого значення на регіональному рівні.

За певних умов, регламентованих законодавством, муніципалітети можуть виконувати функції місцевих органів самоврядування, що перебувають у віданні округів. Зокрема муніципальні органи окружних центрів можуть виконувати господарські завдання регіонального рівня за узгодженням з органами самоврядування округу або керувати діяльністю, розвитком і управлінням окружних органів. Якщо протягом чотирьох років основними споживачами конкретного виду соціально-побутових послуг були жителі муніципального утворення (наприклад, у сфері освіти), то органи окружного самоврядування зобов'язані передати відання цими соціально-побутовими послугами муніципальним органам самоврядування на їх прохання.

Окружні органи самоврядування можуть здійснювати і додаткові повноваження. Законом передбачено, що на додачу до виконання обов'язків, продиктованих законом, до відання окружних органів можуть бути віднесені питання місцевого значення, що визначені для інших органів, або вирішення яких не торкається інтересів муніципальних органів самоврядування цього округу. На практиці основною функцією окружних органів є утримання закладів, що надають соціально-побутові послуги, — лікарень, середніх шкіл, музеїв, бібліотек, театрів тощо [72].

Водночас обидві зазначені структури відповідають за виконання обов'язків державного управління, що призводить до суперництва між відповідними органами влади на місцевому рівні за виконання цих завдань. У цьому і полягає суть конфлікту інтересів між місцевими органами самоврядування і територіальними органами державної адміністрації.

Конституція Угорщини надає муніципалітетам широкі права та покладає на них важливі обов'язки. Так, у ст. 44/А говориться, що органи місцевого самоврядування:

а) незалежно регулюють і керують муніципальними справами; їхні рішення мають бути перевірені на відповідність законодавству;

б) здійснюють право власності щодо муніципального майна, незалежно розпоряджаються доходом муніципалітету та мають право вступати в ділові стосунки на власний розсуд;

в) наділяються правом мати свій власний дохід, необхідний їм для виконання своїх функцій, як визначено законом, а також мають державну підтримку відповідно до обсягу цих функцій;

г) відповідно до законів визначають види і розміри місцевих податків;

д) відповідно до законів утворюють свою власну організацію та визначають порядок її функціонування;

е) мають право створювати символіку місцевого характеру і встановлювати місцеві нагороди та звання;

є) мають право виступати з ініціативою щодо справ місцевої громади, звертаючись до органів, уповноважених приймати рішення;

ж) мають право об'єднуватися з іншими органами місцевого самоврядування для спільного вирішення справ у межах своєї компетенції, співпрацювати з муніципалітетами в інших країнах та бути членами міжнародних організацій муніципалітетів.

Згідно із згаданою ст. 44/А, для прийняття закону про муніципалітети потрібно дві третини голосів присутніх депутатів Державних Зборів. Така сама кількість голосів необхідна для прийняття закону, що обмежує основні права муніципалітетів.

Місцеві органи самоврядування повинні вирішувати всі практичні громадські проблеми на підпорядкованих територіях. Для цього їм надаються обов'язкові й додаткові функції. Перші визначаються Державними Зборами, які забезпечують через державний бюджет надання коштів, необхідних для виконання цих завдань.

Закон "Про місцеве самоврядування" регламентує функції муніципалітетів у сільських і міських поселеннях. До обов'язкових функцій належать: розвиток свого регіону, землевпорядкування та землекористування, захист природного середовища та споруд, житлові проблеми, постачання чистою питною водою, каналізація стічних вод, відвід дощової води, місцевий громадський транспорт, чистота території міста (села), протипожежний захист, місцева служба громадської безпеки, організація дошкільних дитячих закладів і початкової шкільної освіти, надання базових медичних і соціальних послуг, забезпечення місцевого енергопостачання, утримання доріг місцевого значення і цвинтарів, бібліотек, культурних центрів, підтрим-

ка культурних та спортивних заходів, а також забезпечення прав етнічних і національних меншин [73].

Окрім обов'язкових функцій муніципалітети можуть бути уповноважені виборним органом місцевого самоврядування вирішувати спеціальні (додаткові) питання і займатися іншими справами місцевого значення за наявності відповідних фінансових можливостей.

Комунальні послуги можуть надаватися у різноманітних формах. Згідно з вимогами законодавства, місцеві органи влади виконують свої завдання з урахуванням потреб місцевого населення через свої бюджетні органи, приватні організації і на договірній основі. Місцеві органи влади самостійно вибирають форми надання послуг.

Перший тип послуг надається самими місцевими органами влади. Здебільшого надання послуг організовує місцеве управління або його бюджетні установи; послуги фінансуються з місцевого бюджету. Крім того, місцеві органи влади можуть залучити до цього компанії, які вони контролюють. Представницькі органи можуть створювати муніципальні установи, підприємства й інші організації і призначати їхніх керівників з метою надання комунальних послуг, за які вони відповідають. З 31 грудня 1993 р. місцеві органи влади дістали право створювати комерційні підприємства тільки у формі бізнес-асоціацій або кооперативів. Як один з прикладів таких послуг можна навести управління власністю, утримання парків, муніципальних цвинтарів і забезпечення громадської санітарії.

Другий тип послуг надається приватними підприємствами, які працюють на договірній основі. Як правило, такі договори укладаються з приватними компаніями або підприємцями, але в окремих випадках партнером місцевого органу влади може бути державна компанія. Прикладами послуг, наданих таким чином, є водопостачання, постачання газу і громадський транспорт.

Окрема форма надання договірних послуг ґрунтується на концесіях. Закон № XVI від 1991 р. "Про концесії" дозволяє місцевим органам влади використовувати свої основні фонди для одержання прибутку, особливо шляхом використання власності і здійснення права власності на майно. До послуг, наданих на основі концесії, входить експлуатація місцевих доріг і використання комунальних споруд (наприклад, водопроводи, каналізації, електромережі, газові мережі, центральне опалення і телекомунікації). Проблема з наданням послуг на основі концесій пов'язана з тим, що більшість місцевих комунальних споруд є частиною значних регіональних або національних

систем, що підлягають державній концесії. Таким чином, на практиці концесії, дозволені місцевим органам влади, можливі тільки у сфері водопостачання, каналізації і місцевого радіомовлення.

Третій тип послуг надається через асоціації або інші муніципалітети. Такий спосіб застосовується тільки в галузі управління водними ресурсами і, у виняткових випадках, експлуатації смітників.

Столиця Угорщини має особливе значення. Тут проживає кожен п'ятий мешканець країни. У ст. 74 Конституції УР зазначається, що столицею Республіки Угорщина є Будапешт. Основний Закон країни регламентує поділ столиці на райони, а також те, що об'єднання виборців у столиці та її районах мають право на самоврядування. Після зміни державного устрою, враховуючи важливість столиці, 1991 року був прийнятий Закон № XXIV "Про органи самоврядування столиці", але зважаючи на те, що основною ідеєю демократизації системи місцевого самоврядування було те, що всі муніципалітети мають рівні права, було прийнято рішення включити цей Закон до Глави VII Закону "Про місцеві органи влади" (1994 р.).

Згідно з цим нормативним актом, система самоврядування столиці складається з двох рівнів: столичного та районного (у Будапешті функціонує двадцять три райони). Представницьким органом столиці є Збори, в районах також обираються депутати. Міський та районний голови (бургомістри) обираються прямим голосуванням, а їхні заступники — на засіданнях представницьких органів таємним голосуванням.

Муніципальні органи влади столиці і районів мають рівні права й незалежні один від одного функції і повноваження. Уряд столиці здійснює обов'язкові і добровільно взяті на себе муніципальні функції й повноваження, що стосуються всієї столиці або більше як одного району, а також завдання, що обумовлюються особливим значенням столиці в житті держави. У параграфі 63/А Закону "Про місцеві органи влади" серед завдань і повноважень називаються: прийняття рішень щодо програм подальшого розвитку та реставрації міста; піклування про житлове господарство міста; попередження та запобігання надзвичайним ситуаціям; забезпечення водою, у тому числі питною, газом, зв'язком, електроенергією; освітлення вулиць; каналізація та очистка стічних вод; піклування про чистоту міста; вивезення сміття; визначення розміщення цвинтарів і турбота про їх утримання; забезпечення населення міським транспортом; утримання центральних вулиць і тих, про які не піклуються райони, у належно-

му стані, а також мостів, тунелів; визначення місць для паркування та створення системи платних автостоянок; розроблення концепції столичного туризму; співробітництво у сфері забезпечення продуктами харчування, сприяння функціонуванню ринків і забезпечення на них порядку; захист навколишнього середовища; співробітництво в галузі забезпечення робочих місць, турбота про функціонування середніх шкіл, ПТУ, закладів мистецтва, музеїв; забезпечення роботи органів охорони здоров'я та соціального обслуговування; захист дітей та молоді, забезпечення умов для заняття спортом, фізкультурою; піклування про національні меншини (культура, мова, освіта); діяльність міської інформаційної мережі [74].

До компетенції органів самоврядування районів Закон відносить піклування про виховання та освіту у дитячих яслах і садках, восьмирічних школах, надання елементарних послуг у сфері охорони здоров'я та соціального обслуговування, забезпечення питною водою, утримання місцевих вулиць, гарантування прав національним та етнічним меншинам [75].

На практиці завдання і послуги, надані на обох рівнях, не розмежовуються. На підставі договору районні органи влади можуть братися за надання певних послуг, що підпадають під юрисдикцію столичного уряду; так само столиця може делегувати організацію цих послуг районним органам за умови одночасного виділення коштів на їх виконання.

Представницькі органи міста та районів на своїх засіданнях приймають ті чи інші рішення у межах своєї компетенції. Але міські Збори не мають права скасувати рішення районних і навпаки.

Зміни до територіального поділу м. Будапешта може вносити тільки парламент країни за відповідним поданням органів самоврядування міста та району. Закон також чітко розмежовує відносини між містом та районами, що стосуються питань власності. При цьому пріоритет віддається районним органам самоврядування.

Створюючи демократичну систему місцевої влади, законодавець разом із виконавчою владою прагнув чітко визначити взаємовідносини між центром та периферією. Цій темі присвячений X розділ Закону "Про місцеві органи влади", що називається "Центральні державні органи та органи самоврядування, захист прав самоврядування".

Зазначений документ законодавчо закріплює (§ 93) положення про те, що Державні Збори визначають правовий статус місцевих органів самоврядування, обов'язкові функції та органи, виняткові фун-

кції й повноваження, фінансові ресурси, основні правила управління власністю, правовий статус представників місцевих органів влади, процедуру виборів, права й обов'язки. Згідно з Конституцією, Державні Збори за рекомендацією уряду, поданою після отримання рішення Конституційного суду, розпускають місцеві представницькі органи, діяльність яких суперечить Конституції. У цьому разі мер місцевого органу влади повинен бути запрошений для участі при розгляді його питання на засіданні парламенту і має право відстоювати позицію представницького органу. Якщо парламент прийме рішення про розпуск представницького органу місцевої влади, то одночасно призначається дата виборів, які мають відбутися протягом шістдесяти днів після прийняття такого рішення [76].

Парламент визначає територіальний поділ країни після вивчення думок місцевих органів влади щодо об'єднання, відділення, зміни меж, назв і місцезнаходження центрів округів, а також щодо надання містам привілеїв округів та щодо формування районів столичного міста.

Президент країни оголошує загальні вибори органів місцевого самоврядування, з ініціативи місцевих органів влади приймає рішення про присвоєння статусу міста, а також про створення або ліквідацію села, містечка, а такою про назви міст і громад. Якщо парламент розпускає місцеві представницькі органи, президент призначає уповноваженого республіки для виконання обов'язків місцевого самоврядування і завдань державного управління протягом проміжного періоду до виборів нового представницького органу.

Уряд, згідно зі ст. 35 d Конституції, у співробітництві з міністром внутрішніх справ забезпечує нагляд за законністю дій місцевих органів влади через відповідні державні управління. Таким чином, Міністерство внутрішніх справ є основним координатором взаємодії уряду та органів самоврядування. Керівники адміністрацій столиці, округу мають право вносити через МВС пропозиції про територіальний поділ, про розпуск місцевих представницьких органів у зв'язку з антиконституційною діяльністю, визначати порядок надання місцевих комунальних послуг, давати рекомендації про передачу державних адміністративних функцій і забезпечувати їхнє виконання, а також вирішувати спори між державними адміністраціями і місцевими органами влади, що не регламентуються іншими положеннями законодавства.

Міністерство бере участь у підготовці законів, що визначають функції і повноваження місцевих органів влади, сфери відповідальності бургомістрів, головних бургомістрів і керівників державної адмініс-

трації в столиці й округах. Міністерство внутрішніх справ координує виконання державних завдань щодо муніципального та окружного розвитку, планування й використання коштів. Міністр рекомендує кандидатів на посади глав державної адміністрації столиці й округів і контролює їхню діяльність.

Діяльність органів місцевого самоврядування перебуває у полі зору Конституційного суду, який захищає права цих органів, здійснює нагляд за законністю діяльності місцевих органів влади і виконує конституційний контроль за розпорядженнями місцевих органів влади. Конституційний суд має право їх скасовувати, якщо вони суперечать Конституції.

Державне аудиторське управління як фінансово-економічний контрольний орган парламенту також має стосунок до органів самоврядування, а саме: воно контролює виділення та використання державних коштів місцевими органами влади. Повноваження Державного управління аудиту стосовно місцевих органів влади визначені в Законі № XXXVIII від 1992 р. "Про державне фінансування", у якому передбачено, що управління регламентує використання нормативних бюджетних коштів, допомоги, наданої для вирішення конкретних завдань, депозитних фондів та інших державних асигнувань, а також передбачено звітність про використання цих коштів.

Законом LXV 1990 р. в Угорщині було започатковано інститут уповноважених республіки, що діяли у восьми регіонах, до кожного з яких входило два–три округи і Будапешт. Уповноважених призначав президент. Але, як засвідчила практика, запровадження цих посад виявилось неефективним. Уповноважений, який мав невеличкий апарат управління, не встигав справлятися із своїми обов'язками, що викликало незадоволення як центру, так і місцевих керівників. Тому у Законі № LXIII 1994 р. інститут уповноважених республіки було замінено на державні адміністрації, які функціонують у кожному окрузі та столиці. Прем'єр-міністр, за рекомендацією міністра внутрішніх справ, призначає глав управлінь. Ці управління є бюджетними організаціями, що виконують завдання державної адміністрації за чотирма напрямками: контроль за дотриманням законності; визначення завдань державної адміністрації у першій інстанції; виконання апеляційних функцій державної адміністрації у другій інстанції; координація діяльності місцевих органів влади й органів управління, підпорядкованих центральному уряду.

Глава адміністрації контролює законність діяльності місцевих органів влади, органів влади меншин і населених пунктів, у яких вони

мешкають. Голова управління відповідає за перевірку організації діяльності, процедур прийняття рішень, власне рішень і резолюцій органів місцевого самоврядування, залучаючи до перевірки комітети, бургомістрів, генеральні асамблеї округів і їхніх голів, та забезпечує дотримання законодавства. У разі порушення законодавства глава адміністрації може офіційно зажадати, щоб винна сторона виправила ситуацію у призначений термін. Зазначена сторона повинна вивчити цю вимогу і поінформувати главу адміністрації про вжиті заходи або подати апеляцію з приводу цієї вимоги. Якщо в зазначений термін заходи не вживаються, глава адміністрації може подати позов про незаконну діяльність на розгляд Конституційного суду, ініціювати судове розслідування або за допомогою мера скликати засідання представницького органу з метою припинення порушення. Глава адміністрації може також скликати збори місцевого представницького органу, якщо мер не дотримується вимог про скликання чверті представників або комітету представницького органу протягом п'ятнадцяти днів. Глава адміністрації також може залучити до розслідування порушень у використанні коштів місцевих органів влади Державне аудиторське управління.

Що стосується державних адміністративних завдань першої інстанції, то глава адміністрації виконує функції державної адміністрації, доручені йому урядом або законом. На практиці це означає, що він виконує конкретні адміністративні завдання, які перебувають у віданні держави, зокрема відчуження власності, запобігання стихійним лихам і катастрофам тощо.

Глава діє як апеляційний орган при вирішенні адміністративних справ за умови проходження апеляції на першому рівні, тобто на рівні бургомистра, голови окружної асамблеї, голови районного управління міста, виконавчого директора або генерального виконавчого директора тоді, коли рішення такої справи не потребує залучення інших повноважних органів державної адміністрації. Він координує діяльність місцевих органів влади та органів державної адміністрації [77].

Закон "Про місцеві органи влади" передбачає, що місцеві органи влади мають право подавати апеляції з приводу рішень інших державних органів. Якщо йдеться про будь-які питання, що стосуються прав, завдань і повноважень місцевих органів влади, представницькі органи можуть звернутися за вирішенням цих питань безпосередньо або через представницькі асоціації до глави державного органу, у юрисдикції якого перебуває розв'язання цього питання. Цей орган

може зажадати інформацію, дані, фахові думки й тлумачення законів, а також може висувати пропозиції або вживати заходів для вирішення питання. Місцеві представницькі органи можуть висловлювати власну думку, заперечення або вимагати зміни чи скасування рішень державних органів. Зазначені державні органи зобов'язані відреагувати на такі звертання протягом тридцяти днів [78].

У травні 1999 р. уряд Угорщини ухвалив резолюцію про подальші плани розвитку державного управління у період з 1999–2000 рр. До основних завдань регіональних і муніципальних державних адміністрацій, визначених цією резолюцією, належать:

- розгляд правового статусу, організації, діяльності, функцій і повноважень органів державної адміністрації центрального підпорядкування у населених пунктах і округах, внесення пропозицій про необхідні зміни, включаючи вивчення можливості організації державної адміністрації на базі регіонів;
- розгляд функцій і повноважень місцевих органів влади, внесення пропозицій про делегування їх функцій і повноважень і про поліпшення системи фінансування;
- на підставі оцінки зовнішнього контролю за фінансами і управлінням майном місцевих органів влади висловлення пропозицій про контроль за достовірністю і законністю претензій і про звітність про доходи, отримані з державного бюджету;
- вивчення можливості створення регіональних органів влади з виборними представницькими органами відповідно до Закону “Про регіональний розвиток”.

Подальший розвиток місцевої демократії в Угорщині пов'язаний з процесом інтеграції країни у європейські структури, насамперед у ЄС. У всіх країнах Європейського Союзу існує система NUTS — “Номенклатура статистичних територіальних одиниць”. Одиниці системи NUTS в основному використовуються в статистичних цілях; вони не обов'язково потребують нового адміністративного поділу, хоча межі цих одиниць у країнах — членах ЄС збігаються з адміністративними межами. У директивах ЄС немає вимог про такий адміністративний поділ, але інструментарій, організація і фінансування регіональної політики ЄС передбачають створення відповідної системи територіального поділу.

З огляду на зазначене 1996 року парламент прийняв Закон № XXI “Про регіональний розвиток”, у якому визначено два типи регіональних установ: планово-статистичний регіон і регіон розвитку. Останні

охоплюють територію одного або кількох округів або столиці і утворюються шляхом формування вільних асоціацій. Округи, що входять до складу асоціації, утворюють загальний орган — раду розвитку регіону.

У березні 1998 р. парламент прийняв резолюцію “Про національну концепцію регіонального розвитку”, що дало змогу створити відповідно до системи NUTS сім планово-статистичних регіонів. Виконуючи резолюцію, уряд прийняв постанову, в якій визначив функції й повноваження канцелярії прем'єр-міністра щодо державного управління та регіонального розвитку.

Закон № XXI 1996 р. “Про планування і розвиток регіонів” заснував інститут рад розвитку округів, які координують регіональний розвиток. До ради входять обрані й призначені посадові особи. Представницькі органи муніципальної влади можуть створювати регіональні спільноти розвитку, але це не є обов'язковим. Ради розвитку округів можуть формувати регіональні ради розвитку, що займаються питаннями більш як одного округу. Враховуючи досить великий демократичний потенціал, ради та спільноти мають непогану перспективу.

Згідно з Конституцією, місцеві органи влади мають право створювати асоціації. Закон № CXXXV від 1997 р. “Про асоціації та кооперації місцевих органів влади” чітко регламентує діяльність таких асоціацій. Їх діяльність спрямована на підтримання постійного зв'язку між місцевими органами влади й центральним урядом і парламентом з місцевих питань; репрезентування муніципальних інтересів на національному рівні; організацію тренінгів і семінарів для мерів, обраних представників, місцевих посадових осіб і управлінців державних органів; створення інформаційного центру і бази даних з питань місцевих органів влади (законотворчість, фінанси, кадри тощо); аналіз діяльності місцевих органів влади; публікацію інформаційних бюлетенів, довідників і навчальних посібників; надання спеціальних послуг (юридичних, фінансового аудиту, менеджменту кризових ситуацій тощо).

Діючи в рамках своїх завдань і повноважень, такі асоціації можуть співробітничати із закордонними місцевими органами влади або вступати в міжнародні організації місцевих органів влади.

Асоціації місцевих органів влади в Угорщині нині існують у таких формах:

- місцеві представницькі органи створюють асоціації адміністративної влади для вирішення конкретних завдань державного управління;

- представницькі органи створюють асоціації відомчого контролю для управління установами, що обслуговують кілька населених пунктів;

- кілька місцевих представницьких органів формують спільні представницькі органи. У таких випадках органи, що співробітничать, можуть частково або повністю об'єднати свої бюджети і разом керувати канцелярією і установами. У питаннях, що стосуються окремих населених пунктів, рішення приймаються самостійно представницьким органом цього населеного пункту.

Крім асоціацій, що створюються на добровільній основі, невеличке село з населенням менше тисячі чоловік зобов'язане сформувати спільні органи самоврядування з іншими такими селами цього округу. Спільні органи самоврядування вирішують адміністративні питання. Населені пункти з населенням більше тисячі, але менше двох тисяч чоловік також можуть брати участь у спільних органах місцевого самоврядування. З іншого боку, населені пункти з населенням менше тисячі чоловік можуть відмовитися від участі у спільних органах влади, якщо створять власний орган під керівництвом виконавчого директора, що має необхідну кваліфікацію.

Спільні органи влади створюються за згодою між представницькими органами зацікавлених сторін. Виконавчий директор спільного органу самоврядування вирішує адміністративні питання, що належать до діяльності представницьких органів, комітетів і населених пунктів, готує і реалізовує державні адміністративні рішення у рамках повноважень мера.

Багато органів самоврядування в Угорщині є членами міжнародних організацій або беруть участь у програмах "побратимів", у тому числі з містами України (Київ – Будапешт, Луганськ – Секешфехервар, Ужгород – Ніредьхаз).

Неодноразово робилися зусилля щодо створення національної асоціації місцевих органів влади, яка б захищала їхні інтереси, але ці задуми дотепер не реалізовані. З 1989 р. було створено вісім асоціацій. У 1996 р. сім існуючих на той час асоціацій організували спільний орган. Але він не зміг вирішити низки поставлених завдань і був розпущений у 1998 р. 1997 року парламент прийняв Закон № СХХХV "Про асоціації і співробітництво місцевих органів влади". Закон розширює можливості формування асоціацій місцевими органами влади й форми співробітництва, включаючи створення недержавних організацій. Після прийняття цього Закону вісім

асоціацій місцевих органів влади постійно підтримують зв'язок і співробітничать між собою, але єдиної національної асоціації поки що не створено.

Муніципалітети в плані самоврядування мають значний пріоритет порівняно з округом і створюються у селах, селищах, містах та містах, які прирівнюються до округів.

Місцеві органи самоврядування повинні вирішувати всі практичні громадські проблеми на підпорядкованих їм територіях. Для цього їм надаються обов'язкові й додаткові функції. Перші визначаються Державними Зборами, які забезпечують через державний бюджет надання коштів, необхідних для виконання цих завдань.

Конституція, закони УР чітко регламентують відносини парламенту, уряду, президента, Конституційного суду та Державного аудиторського управління з органами самоврядування. На рівні уряду за зв'язок з місцевими владами відповідає Міністерство внутрішніх справ. У кожному окрузі та в столиці створено державні адміністрації. Прем'єр-міністр, за рекомендацією міністра внутрішніх справ, призначає голів управлінь. Ці управління є бюджетними організаціями, що виконують завдання державної адміністрації у чотирьох сферах: контроль за дотриманням законності; визначення завдань державної адміністрації у першій інстанції; виконання апеляційних функцій державної адміністрації у другій інстанції; координація діяльності місцевих органів влади й органів управління, підпорядкованих центральному уряду.

Створення системи місцевого самоврядування, яка б відповідала європейським стандартам, потребувало змін процедури виборів до місцевих органів влади. Тому в 1994 р. парламент прийняв Закон № XIV "Про вибори місцевих представників і мерів", що модифікував Закон "Про вибори в місцеві органи влади", який був прийнятий у рамках початкового процесу реформ.

Згідно із Законом, виборче право загальне і рівне, а голосування пряме і таємне. Всі повнолітні громадяни Угорщини, які мають постійне місце проживання, мають право обирати і бути обраними на виборах до місцевих органів влади. Мають право голосувати також і не громадяни Угорщини, що постійно мешкають у країні. Система виборів представницького органу відрізняється в невеличких і значних населених пунктах; використовуються дві системи — система "скороченого списку" і "змішана". Міста з населенням десять тисяч і менше утворюють єдиний виборчий округ, до складу представницького органу

якого обирають від трьох до тринадцяти представників залежно від кількості населення. Кандидати обираються простою більшістю.

Змішана система виборів застосовується у муніципалітетах з населенням понад десять тисяч жителів, включаючи райони столиці. При цій системі одна частина представників обирається в одномандатних виборчих округах, а друга – виборює мандати за партійними списками. Кількість мандатів для кожної частини встановлюється відповідно до законодавства. У Будапешті всі шістьдесят шість членів столичних Зборів обираються безпосередньо виборцями за партійними списками [79].

Наступною формою прямого волевиявлення виборців в Угорщині є місцевий референдум, місцева громадська ініціатива і громадські слухання. У референдумах та громадських ініціативах беруть участь усі повнолітні громадяни. Представницькі органи влади уповноважені проводити місцеві референдуми. Статутом місцевого самоврядування визначено, що для проведення місцевого референдуму потрібна ініціатива одного з таких суб'єктів місцевого самоврядування: комітету представницького органу, виконавчого органу місцевої громадської організації, чверті місцевих депутатів, не менше десяти і не більше двадцяти п'яти відсотків виборців.

Згідно із Законом 1990 р. “Про місцеве самоврядування”, обов'язковим є проведення місцевих референдумів щодо ініціатив про об'єднання і відокремлення сіл, утворення нових територіальних громад, заснування і поділу об'єднаних представницьких органів та інших питань, визначених відповідно до статутів місцевого самоврядування. Крім того, представницький орган може приймати рішення про проведення референдумів з питань, що належать до його компетенції, для підтвердження його рішень. Заборонено проводити референдуми з питань, що стосуються бюджету місцевого самоврядування, місцевих податків та ставок оподаткування, організаційних, персональних питань і питань повсякденної діяльності, оголошення про розпуск представницького органу.

Якщо учасники референдуму проголосували проти, представницький орган має право прийняти рішення про проведення повторного референдуму, але не раніше ніж через рік.

У селах із населенням менше п'ятисот жителів місцеві референдуми можуть проводитися на зустрічах жителів села з місцевою владою. Причому результат зустрічі розглядається як рішення референдуму, якщо на зустрічі присутні більше половини виборців.

Громадська ініціатива є формою зворотного впливу виборців на представницький орган. Виборці в кількості не менше п'яти відсотків або не більш десяти відсотків звертаються до бургомістра з пропозицією заслухати те чи інше питання громадського життя на зборах мешканців. У цьому разі Закон зобов'язує представницький орган провести обговорення громадської ініціативи.

Громадські слухання є також дієвою формою прямої демократії і повинні проводитися представницьким органом не менш як один раз на рік. Про час, місце, порядок денний громадських слухань повідомляється завчасно. Громадяни й представники місцевих організацій мають право брати участь у таких слуханнях, голосувати й вносити пропозиції [80].

Місцева влада має широкі права та повноваження щодо організаційної діяльності, яка здійснюється представницьким органом (радою). Рада може передати частину своїх повноважень меру, своїм комітетам, представницьким органам районів міста й органам місцевого самоврядування меншин. Делеговані повноваження не можуть передаватися далі. Закон 1990 р. "Про місцеве самоврядування" визначає повноваження, які не можна делегувати іншим органам, а саме: прийняття рішень, створення органів місцевого самоврядування, проведення місцевих референдумів, укладання угод про співробітництво з іншими місцевими органами влади, а також створення установ.

Представницький орган приймає статут, який визначає організаційні правила й процедури його діяльності. Кожна рада вибирає та визначає сферу, напрям діяльності комітетів. Винятком є фінансовий комітет, який є обов'язковим для органу місцевої влади при населенні більше двох тисяч жителів, і комітет з питань меншин, який повинен бути створений з ініціативи меншини населення, яке одержало мандат у представницькому органі. Цікавою нормою є те, що більше половини членів комітету повинні бути обрані з представників, а інші члени є експертами у певному виді діяльності відповідних комісій.

Комітети готують рішення представницького органу, організовують і контролюють їх виконання. Рада своєю постановою може надавати комітетам повноваження приймати і переглядати рішення, прийняті комітетами. Кожен член ради є, як правило, членом однієї або двох комісій. Голова комісії має прямий і постійний зв'язок з керівниками підрозділів відповідного характеру, наприклад, відділ освіти постійно контактує передусім із комісіями з питань культури, освіти, спорту.

Служба муніципальної ради (служба мера або, інакше, бургомістра) виконує дві функції. По-перше, вона відповідає за виконання рішень і постанов, прийнятих радою та комітетами. По-друге, вона зобов'язана виконувати державні адміністративні функції, делеговані муніципалітетові згідно із законами.

Мер — політичний і адміністративний глава місцевого самоврядування, який відповідає за реалізацію місцевої політики, він має подвійну адміністративну функцію: виконує і місцеві, і державні адміністративні завдання, а також представляє раду як представницький орган.

Мер виконує свої обов'язки і здійснює повноваження за допомогою служби ради. Він керує службою в організації роботи місцевого самоврядування, у підготовці рішень та їх виконанні відповідно до статуту представницького органу. Приймає рішення з державних, адміністративних питань і має право делегувати такі повноваження. На підставі пропозиції керівника служби мер подає на розгляд представницькому органу проект внутрішньої організаційної структури, завдань і пріоритетів служби. Мер здійснює права роботодавця щодо віце-мера, виконавчого директора і керівників установ місцевого самоврядування.

Відповідно до Закону 1990 р. “Про місцеве самоврядування”, у селах з населенням менше трьох тисяч жителів мер може працювати на громадських засадах.

Віце-мер або віце-мери можуть обиратися за пропозицією мера на термін повноважень представницького органу з його членів. Віце-мери виконують функції під керівництвом мера. У населених пунктах із населенням більше трьох тисяч жителів ця посада повністю оплачується. Практично інститут віце-мерів є політичною поступкою представникам політичних партій у місцевому самоврядуванні. Наприклад, якщо мер представляє партію меншості, яка має представників у раді, то він може призначити віце-мера з членів політичної більшості в представницькому органі.

Виконавчий директор або нотаріус є фаховим державним службовцем, тоді як мер представляє політичну сторону адміністрації. Таким чином, виконавчий директор не обирається, а призначається на посаду представницьким органом на невизначений період на основі відкритого конкурсу. Він керує секретаріатом ради. Мер спрямовує загальну стратегію офісу, а його керівник відповідає за повсякденну діяльність офісу і здійснює повноваження працедавця щодо службовців. Виконавчий директор виконує завдання, пов'язані з діяльністю

місцевих органів влади і готує за вказівкою мера рішення з питань державного управління.

Виконавчий директор відповідає за забезпечення законності в діяльності муніципалітету. Він бере участь у засіданнях представницького органу і його комітетів та перевіряє законність їхніх рішень і рішень мера. На пропозицію виконавчого директора рада призначає заступника виконавчого директора. Призначення заступника виконавчого директора можливе в селах і обов'язкове в інших місцевих органах влади.

Представницький орган може обрати радника або радників зі своїх членів за рекомендацією мера або своїх представників. Радники здійснюють нагляд за виконанням функцій самоврядування, визначених представницьким органом [81].

Співробітники управління представницького органу є державними службовцями. В Угорщині питання державної служби регламентуються Законом № XXIII від 1992 р. "Про статус державних службовців" незалежно від того, є орган управління центральним чи місцевим. Хоча правила дійсні для всіх рівнів державної служби, закон передбачає деякі розходження щодо персоналу місцевих органів влади.

Закон № XXIII від 1992 р. регулює всі кваліфікаційні вимоги до певних посад. Структура зарплати державних службовців, які здійснюють виконавчі повноваження, також визначається представницьким органом. Інші штатні співробітники можуть бути прийняті на роботу до представницького органу згідно з існуючим законодавством.

В Угорщині створено законодавчу базу для забезпечення прав та свобод національних та етнічних меншин, у тому числі й у сфері самоврядування.

Усі національні й етнічні меншини мають право формувати власні органи самоврядування в населених пунктах, де вони проживають. Процедура виборів представників органів влади національних та етнічних меншин регулюється Законом № LXIV 1990 р. "Про вибори представників і мерів органів місцевого самоврядування".

Органи самоврядування національних та етнічних меншин можуть бути організовані як на місцевому, так і на національному рівнях.

Кожна меншина може створити місцеві органи влади в селах, містах, а також у районах Будапешта. Муніципальний уряд може оголосити себе органом влади меншини, якщо більше половини його обраних представників належать до певної національності або етнічної меншини. Якщо понад 30 % місцевих представників обрано кандида-

тами від однієї меншини, то вони можуть утворити орган самоврядування меншини, до якого може входити як мінімум три чоловіки. Місцеві органи влади меншини можуть безпосередньо обиратися громадянами. Порядок таких виборів визначено Законом № LXIV від 1990 р. Органи самоврядування меншини обирають власних посадових осіб.

Меншина може сформувати тільки один місцевий орган влади. Незважаючи на це функції і повноваження місцевих органів влади меншини такі самі, як у всіх інших місцевих органів влади плюс ті, що встановлені в Законі № LXXVII від 1993 р. “Про права національних та етнічних меншин”. Служба представницького органу місцевого самоврядування зобов’язана надавати допомогу у діяльності органів влади меншин на умовах, визначених у його статуті. Приймаючи рішення з таких питань, як освіта, засоби масової інформації, місцеві традиції, культура і використання мови, місцеві органи влади повинні укласти угоду з місцевими органами влади меншини зацікавленої етнічної групи.

Крім права обирати кандидатів до національних і місцевих органів самоврядування всі етнічні меншини можуть вибирати спікера. Спікер — це кандидат від національної або етнічної меншини, який одержав найбільшу кількість голосів на місцевих загальних виборах. Якщо спікер не обраний до представницького органу, то він має право брати участь у його засіданнях. Інші права спікерів регулюються законом “Про права національних та етнічних меншин”.

Якщо представник етнічної групи в представницькому органі ініціює формування комітету у справах меншини, то представницький орган зобов’язаний сформувати такий комітет [82].

Контроль і аудит місцевих органів влади здійснюється двома способами: силами внутрішніх установ і зовнішніх організацій. За внутрішній контроль відповідає представницький орган, що здійснює такий контроль через виконавчого директора (його контрольні функції описано вище), аудитора (який контролює управління коштами), фінансовий комітет (який оцінює річні бюджетні пропозиції й звіти) і бухгалтера. Крім того, фінансовий комітет відстежує зміни бюджетних доходів, вивчає коректність економічної обґрунтованості позик, може регулювати дотримання правил грошових операцій і забезпечує дотримання фінансових правил і дисципліни. В округах, містах окружного статусу, столиці та її районах представницькі органи зобов’язані наймати на роботу кваліфікованих бухгалтерів.

Державне аудиторське управління здійснює контроль над використанням коштів місцевими органами влади; його діяльність регламентується Законом “Про державний аудит”. Уряд здійснює контроль за дотриманням законності через міністра внутрішніх справ і глав окружних управлінь державної адміністрації.

Управління державної адміністрації і суди відповідають за контроль над місцевими органами влади, проте управління державної адміністрації не мають права безпосередньо втручатися у діяльність місцевих органів влади: вони можуть тільки порушити адміністративний судовий розгляд. Місцеві органи влади, що виконують функції державного управління, підпорядковуються вищим органам. Наприклад, глава окружної державної адміністрації і деякі державні адміністративні органи, що підпорядковуються центральному уряду на окружному і регіональному рівнях, є вищими органами для виконавчих директорів.

Варта уваги і система господарювання органів самоврядування, що охоплює фінансування, прибутки та витрати. Щодо першого, то основні положення про місцеве фінансування названі в розділі IX Закону “Про органи місцевого самоврядування” під назвою: “Основи економіки місцевих органів влади” [83]. Про зміст цього розділу можна дістати уявлення з назви його підрозділів: власність органів самоврядування, прибуток органів самоврядування, господарювання органів самоврядування, планування, бухгалтерський облік, інформація.

Місцеві органи влади мають власні активи і самостійно розпоряджаються бюджетними прибутками й витратами. Бюджет органів самоврядування підпорядковується правилам управління державним бюджетом у частині державного регулювання законності й доцільності використання державних фондів, але процес наповнення бюджету місцевих органів влади цілком незалежний від держави.

Джерела прибутків бюджету місцевих органів влади складаються із самостійних прибутків, спільних прибутків, нормативних субсидій із центрального бюджету і фінансування інвестицій.

Самостійні прибутки формуються на основі місцевих податків, обумовлених і стягнутих місцевими органами влади відповідно до законодавства. Нині місцеві органи влади можуть встановлювати майновий податок на нерухомість і землю; комунальні податки на ділянки землі або будинки, що перебувають у власності або оренді громадян; податок на туризм; прибуткові податки на комерційну діяль-

ність. Муніципальні органи влади можуть вибирати джерела оподаткування, але суб'єкти можуть оподатковуватися тільки один раз.

Іншими видами власних надходжень є прибутки, дивіденди, відсотки і лізингові платежі, що надходять у результаті діяльності місцевих органів влади, й прибутки від муніципального майна. Місцеві збори регулюються Законом "Про збори". Фінансування може надходити шляхом перерахувань з інших організацій за керування комунальними послугами. Наприклад, медичні послуги фінансуються Фондом соціального страхування шляхом перерахування коштів місцевим органам влади, а штрафи, стягнуті від імені держави за забруднення навколишнього середовища, залишаються у розпорядженні місцевих органів влади. Крім того, прибутки можуть надходити за рахунок надання дозволів на полювання на муніципальній території. Інші прибутки надходять від приватизації, видачі позик і випуску облігацій.

Ще одна категорія прибутків надходить за рахунок механізмів спільного одержання асигнувань. Місцева частка надходжень від загальнодержавних податків визначається щороку. Значна частина спільних прибутків — це прибутковий податок з громадян, сорок відсотків якого нині перераховується місцевим органам влади. Частина податків на транспортні засоби також розподіляється між центральними і місцевими органами влади.

Розмір нормативних бюджетних субсидій визначають Державні Збори пропорційно кількості населення і відповідно до різноманітних груп населених пунктів з урахуванням фінансування, наданого іншими установами, а також інших показників. Такі субсидії можуть використовуватися місцевими органами влади без обмежень.

Цільові субсидії для капіталовкладень можуть використовуватися місцевими органами влади для вирішення завдань, визначених як соціальні пріоритети. Державні Збори визначають ці завдання, суми й умови надання субсидій для кожного проекту. Місцеві органи влади можуть звернутися за субсидіями індивідуально або разом з іншими. Субсидії, призначені для капіталовкладень, можуть використовуватися винятково з цією метою. У період з 1999 до 2002 р. були актуальними такі пріоритети: 1) управління водними ресурсами, в тому числі створення споруджень з очищення води і відходів, а також каналізаційних споруд; 2) реконструкція навчальних закладів; 3) медичні послуги, особливо обладнання для медичних установ; 4) системи переробки сміття. Заявки на такі субсидії повинні відповідати заздале-

гідь визначеним вимогам, а місцеві органи влади повинні внести певну частину власних фінансових коштів на здійснення проекту.

Спеціальні цільові субсидії можуть надаватися Державними Зборами для здійснення конкретних завдань, витрати на які перевищують 200 мільйонів форинтів. Також існує умова, за якої субсидії для здійснення інвестицій не надаватимуться в структурі цільових субсидій для капіталовкладень. Фінансування дефіциту надається тим органам влади населених пунктів, що пережили несподівану нестачу коштів. Такі субсидії призначені для захисту незалежності і продовження діяльності зазначених органів влади. Умови і розміри дефіцитного фінансування визначені в Законі "Про державний бюджет".

Обсяг витрат місцевих органів влади в Угорщині перевищує середній рівень через їхні широкі повноваження. Освіта, охорона здоров'я і соціальне забезпечення є важливими функціями місцевих органів влади, тоді як комунальні послуги, культура і спорт обслуговуються в основному комерційними і позабюджетними структурами. Витрати місцевих органів влади включають адміністративні витрати, обслуговування боргів та інших економічних питань.

Держава покладає на місцеві органи влади велику кількість завдань. У соціальному секторі всі вони фінансуються за рахунок центрального уряду. Згідно з оцінками фахівців, субсидії і частка від національних податкових надходжень, що давалися як субсидії, становили 70,3 % доходів місцевих органів влади у 2002 р. Це серйозно вплинуло на забезпечення витрат місцевих органів влади.

Якщо в столиці на першому місці за витратами стоїть охорона здоров'я, потім економічні послуги та освіта, то у муніципалітетах основні витрати йдуть на освіту, а вже потім охорона здоров'я та економічні послуги. В округах лівова частка витрат йде на охорону здоров'я, тому що до їх компетенції входить утримання великих лікарень.

Витрати місцевих органів влади містять витрати на утримання апарату, внески роботодавців, матеріальні витрати і витрати на накопичення і відновлення. Кадрові витрати містять у собі зарплату співробітників місцевих органів влади, спільних управлінь місцевих органів влади і їх установ. До матеріальних витрат належать щоденні робочі витрати управлінь і установ, включаючи надання послуг.

Витрати на накопичення й відновлення містять у собі капіталовкладення, пов'язані з виконанням завдань місцевих органів влади. За останні кілька років обсяг інвестицій місцевих органів підвищився завдяки фінансовій допомозі з боку центрального уряду, ефектив-

нішій діяльності місцевих органів влади, прибуткам, отриманим від приватизації, а також завдяки новій системі регіонального розвитку. Ця категорія становила тільки 14 % загальних витрат у 1997 р., у 1998 р. — 15,5 %, а у 2002 р. — 16,3 %. Більша частина цих витрат була використана в секторі управління водними ресурсами, а також в охороні здоров'я та освіті.

Звичайно, процес реформування місцевих органів самоврядування в Угорщині не завершено, як і не завершено формування політико-правової бази їх функціонування. Життя висуває перед місцевою владою нові й нові вимоги, ставить актуальні проблеми, серед яких відомий у цій галузі угорський дослідник місцевого самоврядування Томаш Хорват [84; 85] називає:

- удосконалення системи територіального управління, системи територіальних (або регіональних) адміністративних державних органів. На територіальному рівні існує понад сорок різноманітних державних адміністративних органів. Така велика їх кількість і труднощі розподілу управлінських функцій як між органами самоврядування округів і органами державної адміністрації, так і між різноманітними державними адміністративними органами змусили уряд вжити певних заходів у 90-ті та в подальші роки. Результатом цього стало створення в округах і столиці адміністративних управлінь, що виконують координуючу роль. Водночас процес інтеграції державних адміністративних управлінь у громадські органи управління, який був задуманий на самому початку реформ, відбувається досить повільними темпами;

- забезпечення захисту прав місцевих органів влади Конституційним судом. Такий захист означає в основному регулювання законності рішень, прийнятих місцевими органами влади. Проте велика кількість рішень, прийнятих численними місцевими органами влади в Угорщині, унеможлиблює ефективну роботу Конституційного суду в цьому напрямі;

- створення та забезпечення діяльності асоціацій малих населених пунктів, що визначено Законом 1990 р. "Про місцеві органи влади". (Це пов'язано з тим, що однією з головних характеристик угорської системи місцевих органів влади є велика кількість дуже малих населених пунктів, що утруднює ефективне функціонування державного управління.) На практиці асоціації діють неефективно і не розвинулися до оптимальних масштабів;

- створення на ринкових засадах нових підрозділів комунальних служб, які будуть опікуватися місцевою власністю — утримувати житлове господарство, прибирати сміття, прибирати та доглядати вулиці;

- забезпечення роботи муніципальних систем громадського користування в умовах децентралізованої власності з урахуванням того, що фізична інфраструктура потребує кооперування на регіональному рівні;

- забезпечення потреби в спеціальному одноцільовому самоврядуванні (наприклад, у школах запроваджені піклувальні ради, до яких входять різні групи людей, зацікавлених у якісній роботі школи; такі ж піклувальні ради створюються в системі охорони здоров'я, соціальній службі);

- створення новими власниками органів самоврядування за місцем проживання, що пов'язане зі зміною форми власності насамперед на житло;

- залучення громадськості до виконання тих чи інших функцій органів самоврядування, насамперед на соціальні програми, спорт, культуру.

Для України, яка вже понад дванадцять років йде шляхом демократизації та економічних реформ, цікавим є досвід Угорщини в реформуванні системи органів місцевого самоврядування. На особливу увагу заслуговує створення дворівневої системи управління: центр — орган місцевого самоврядування, відносини між державними адміністраціями округів та столиці і місцевою владою, передача багатьох функцій державою в управління громадою, створення умов для залучення національних та етнічних меншин до вирішення місцевих проблем.

Вивчення та впровадження угорських здобутків у цій галузі важливо і тому, що процеси, які відбуваються в Угорщині, на кілька років випереджають ті, що відбуваються в Україні. Отже, ми маємо гарну нагоду не повторювати чужих помилок, а брати на озброєння все краще, що є в наших сусідів.

3.6. РОЗБУДОВА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ — ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТІЇ В УР

Проблема розбудови правової держави, забезпечення прав і свобод людини для сучасної Угорської держави і суспільства набуває нині особливого значення. Права людини як невід'ємна складова правової держави є складним, багатовимірним явищем. Яким чином обмежити всевладдя держави, утвердити на практиці принцип рівноправнос-

ті, зменшити розрив між проголошеними в Конституції правами і свободами особи, а також закріпленими в ній гарантіями цих прав і свобод, та повсякденною практикою їх реалізації і захисту? На ці та інші питання шукають відповідей юристи та політологи, громадські діячі, урядовці та парламентарії.

Суть цієї проблеми полягає у недостатньому забезпеченні прав людини, що виявляється як у певних труднощах практичної реалізації деяких прав і свобод, закріплених у Конституції Угорської Республіки, так і в незадовільному стані їх захищеності. Існуючий стан можна пояснити тим, що основні передумови ефективного забезпечення прав і свобод особи, якими є вільне громадянське суспільство і демократична правова соціальна держава, перебувають в Угорщині у процесі становлення.

З самого початку перехідного періоду в Угорщині було задекларовано два головних напрями розвитку держави: у політичній сфері — побудову демократичного суспільства, в економічній — перехід до ринку. Хоч різні політичні партії та рухи по-своєму трактували визначення демократії, однак всі вони сходилися на тому, що із суспільно-політичного погляду демократію потрібно розглядати як народовладдя.

Слід зазначити, що демократія, власне, тоді і досягає зрілих форм, коли в країні встановлюється народовладдя, а здійснення народом реального контролю за всіма вузлами та інститутами влади є гарантією незворотності демократичного процесу [86]. Демократія в Угорщині розглядається як правова система, особливий наголос у якій робиться на правах людини. Чому саме права людини виходили на першій план?

Справа в тому, що правова система соціалістичної Угорщини завжди робила акцент не на правах, а на обов'язках громадян щодо держави. Декларуючи те, що соціалістична правова система гарантує права нового типу, а саме право на житло, право на працю, на відпочинок тощо, угорські соціалісти звертали увагу на те, що здійснення цих прав є передумовою для забезпечення свободи слова й свободи віросповідання. Тим часом навіть так звані матеріальні права були перетворені на обов'язки громадян і використовувалися з метою соціального контролю.

Що ж стосується прав людини, то Угорщина, як і інші колишні соціалістичні країни, належала до країн, де ці права порушувалися, хоч насамперед йшлося про такі порушення, як відсутність свободи друку, обмеження свободи віросповідання, утиски політичних прав і

права на участь у незалежних рухах. Втім, потрібно зазначити, що починаючи з 70-х років у країні не було відомо фактів грубих порушень прав людини. Навпаки, були створені деякі громадські об'єднання та організації, які виступали захисниками таких прав, у той же час ці права неможливо було відстоювати у незалежному суді. Держава дозволяючи правозахисну діяльність не брала на себе ніяких зобов'язань, водночас вимагаючи від громадян політичної лояльності чи принаймні конформізму.

Особливу роль відіграли права людини в останній період існування соціалізму. Чим активніше Угорщина прагнула продемонструвати Заходу свою лояльність, тим настійливіше Захід, використовуючи правозахисну риторіку, тиснув на угорців. З іншого боку, опозиційні організації, які почали рости як гриби після дощу, виступали з різкою критикою офіційної влади, апелюючи саме до захисту прав людини. Така правозахисна діяльність стала можлива завдяки тому, що на той час Угорщина ратифікувала деякі міжнародні документи з прав людини і повинна була діяти в руслі взятих на себе зобов'язань.

Після зміни державного ладу угорський уряд офіційно заявив про свій намір відновити і додержуватися в подальшому визнаних в усьому світі прав людини. А дотримання прав людини провідними політичними партіями було визнано умовою, необхідною для "повернення в Європу". Саме дотримання цих прав було передумовою визнання Угорщини країнами Заходу, тобто передумовою моральної та економічної підтримки у європейській та євроатлантичній інтеграції.

Після зміни суспільного ладу до влади в Угорщині прийшли колишні дисиденти, які за соціалістичних часів досить потерпали саме через відсутність прав людини у країні. Багато з них за свої переконання відсиділи у тюрмах, не мали права працювати за спеціальністю [87]. Тому їх не потрібно було переконувати в необхідності додержувати прав людини, вони це сприймали як норму цивілізованого суспільства, оскільки були прихильниками ідеалів правової держави і вважали за необхідне відновлення громадянської гідності, ущемлення якої вони викривали.

З огляду на зазначене перший демократично призначений уряд Й. Анталла на початку своєї діяльності у правовій сфері зробив важливі кроки, метою яких були розбудова правової держави та захист прав людини. До цих кроків належать:

- скасування законів і конституційних положень, що були підставою для грубих порушень прав людини;

- реабілітація жертв порушень прав людини;
- захист прав людини, включення їх до Конституції.

Паралельно зі змінами в Конституції — частково у зв'язку з тим, що ці зміни потребували перегляду інших галузей законодавства, — були проведені реформи в галузі кримінального права і кримінальної процедури, а також в адміністративній процедурі (зокрема була надана можливість оскарження адміністративних рішень у судовому порядку).

Так, Конституція Угорської Республіки у главі XII “Основні права та обов’язки” (ст. 54–70) [88] формулює ряд положень щодо прав людини, які практично збігаються із Першою Поправкою до Конституції США. У цій частині Основного Закону дано вичерпне визначення прав людини в Угорщині, яке відповідає найвищим світовим вимогам.

У перші трансформаційні роки з метою захисту Конституції Угорщини було створено Конституційний суд (КС). Цей орган згідно з Основним Законом стежить за конституційністю законів та підзаконних актів і виконує інші завдання, передбачені законом, у разі виявлення неконституційності законів та інших підзаконних актів скасовує їх. Окрім того до завдань КС входить:

- попередній (до прийняття закону) контроль нормативності з позиції конституційності;
- подальший контроль нормативності закону (або іншої правової норми) після його прийняття;
- тлумачення Конституції;
- розгляд скарг, які стосуються конституційного права;
- розгляд конфліктних ситуацій, пов'язаних зі сферою компетенцій.

Як впливає з перерахованих завдань діяльність Конституційного суду має велике значення для створення правової держави, контролю за дотриманням конституційних норм як урядом, так і парламентом, від яких він повністю не залежить. Цей орган також відіграє досить велику роль у формуванні урядової політики, хоч у принциповому плані він повинен вирішувати не політичні, а правові проблеми. Політичне значення діяльності Конституційного суду пояснюється тим, що уряд здійснює свою політику в рамках, тим чи іншим чином сформульованих і закріплених юридично, керуючись певними правовими принципами. Однак, виконавча влада, навіть діючи в цих рамках, має багато можливостей, керуючись політичними міркуваннями, порушувати Конституцію.

Необхідно наголосити, що ця “політична діяльність” Конституційного суду має неопосередкований характер. Через те, що КС не бажає втру-

чатися в процес правотворення, він приймає рішення тільки з тих політичних питань, які вже кодифіковані, і тільки щодо їх юридичних взаємозв'язків, незважаючи на обставини та наслідки політичних рішень.

Одним із найважливіших напрямків діяльності Конституційного суду є захист основних прав та здійснення правової гарантованості, розробка їх змісту, адже чимало постанов побічно пов'язані саме з захистом прав людини і громадянина, з роз'ясненням межі державної влади на основі Конституції. При цьому КС виходить з вимог Страсбурзького суду, бо Угорщина визнала правові повноваження та рішення Європейського суду з прав людини, а також ратифікувала відповідну Європейську Конвенцію.

Певною мірою Конституційний суд допомагає здійсненню плюралізму, адже саме завдяки йому реалізуються законні вимоги не тільки опозиційних партій, а й простих громадян.

В Угорщині також створено та активно діє інститут уповноваженого Державних Зборів з прав людини і з прав національних та етнічних меншин. Стаття 32/В Конституції визначає, що цей високопосадовець має розслідувати та збирати факти порушення конституційних прав людини, прав національних та етнічних меншин і бути ініціатором заходів, спрямованих на їх усунення. Уповноважений обирається Державними Зборами за пропозицією президента Республіки двома третинами голосів, він очолює орган, до складу якого входить по одному представникові від кожної національної та етнічної групи, висунутому організаціями національних та етнічних меншин та обраному парламентом [89].

Законодавство Угорщини чітко регулює всі питання, пов'язані з функціонуванням такого невід'ємного елемента сучасної правової держави, як система правосуддя.

Судовій системі присвячено окремих Х розділ Конституції Угорщини "Судочинство", яким визначається, що "в Угорській Республіці судочинство здійснюється Верховним Судом Угорської Республіки, Столичним Судом та національними судами, а також місцевими судами".

Таким чином, Конституція дає загальне визначення основних ланок судової вертикалі, на чолі якої стоїть Верховний Суд, головним завданням якого є забезпечення єдності у здійсненні правосуддя всіма судами держави.

Як зафіксовано в Основному Законі Угорщини, Голова Верховного Суду УР обирається шляхом парламентського голосування (дво-

ма третинами голосів) за поданою Президентом Угорщини кандидатурою. Заступники ж призначаються Президентом УР за поданням Голови Верховного Суду Угорщини.

Конституційно передбачена також можливість створення спеціальних судів для розгляду справ з особливих питань. Навколо цього параграфу тривалий час точилися дискусії правників, які обговорювалися і на шпальтах угорської преси. Супротивники внесення до Конституції окремого положення, що передбачало б можливість створення особливих судів, які в історичній пам'яті угорців асоціювалися з особливими трійками VO та VH (абревіатура угорської спецслужби до 1953 і 1956 р.), наголошували, що в Конституції європейської держави не можуть залишатися рудименти тоталітаризму. Пошук компромісу привів до згаданого формулювання — “за визначеними законом групами справ”.

Конституцією УР визначено також основоположні засади функціонування угорських судів (§ 50), а саме:

1. Суди захищають і забезпечують конституційний лад, права і законні інтереси громадян, карають злочинців.

2. Суди контролюють законність рішень державної адміністрації.

3. Судді є незалежними і підпорядковуються лише закону. Судді не можуть бути членами партій і не можуть займатися політичною діяльністю.

4. Прийняття закону про судовий устрій і його управління, про статус та межі компетенції суддів можливе лише за підтримки двома третинами депутатів парламенту.

Практичні сторони функціонування судової системи в Угорщині регулюються окремими законами, головними серед яких є Закон про організацію судів та їх управління, а також Закон про правовий статус та оплату діяльності суддів [90]. Обидва закони розглядалися Державними Зборами Угорщини в пакеті і були прийняті одночасно 23 липня 1997 р.

Незважаючи на незначний період, що минув з часу прийняття цих законів (на кінець 2003 р.), угорський парламент вже чотирнадцять разів вносив до них зміни і кожного разу — конституційною (дві третини) більшістю голосів [91].

Досвід діяльності Державних Зборів Угорщини з удосконалення законодавства про функціонування судової системи держави свідчить не тільки про високий фаховий, юридичний рівень, а й про такий феномен, який, до речі, історично притаманний угорській націо-

нальній ментальності, як здатність консолідуватися для забезпечення вищих інтересів країни.

Майже вся робота зі зміни судового законодавства, що потребувало конституційної більшості депутатів, припала на попередній парламентський цикл — 1998–2002 рр. Тодішня урядова коаліція контролювала незначну кількість парламентських мандатів, хоча протистояння між урядом і опозицією протягом усіх чотирьох років було гострим і принциповим і навіть з яскраво вираженою персональною неприязню. Однак робота з реалізації стратегічної мети держави — інтеграції до ЄС — спонукала всі політичні партії до взаємодії, отож у питанні гармонізації національного законодавства відповідно до вимог Євросоюзу вони незмінно виступали єдиним фронтом.

Закон Угорської Республіки про організацію судів та їх управління 1997 р., опираючись на Конституцію УР, дає більш чітке трактування кожної ланки судової системи держави.

До судів першої інстанції Закон 1997 р. відносить місцеві (міські та районні) суди, а також трудові суди, хоча вони створюються лише на обласному та столичному рівнях (§ 19, п. 3). Судами першої інстанції є також обласні та столичний (далі — обласні) суди, якщо вони розглядають справу вперше (за визначеними законом категоріями справ). При розгляді касаційних заяв, що стосуються рішень місцевих судів, обласні суди вважаються судами другої інстанції.

Суттєвою відмінністю між місцевими та обласними судами є та підкреслена законом особливість, що коли другі розглядаються як юридична особа, то перші нею не вважаються (§§ 19–20).

Окремою, надзвичайно важливою в судовій системі Угорщини ланкою є апеляційні суди. До завдань апеляційних судів, які є виключно судами другої інстанції, належить розгляд позовів, які вчиняються проти рішень місцевих або обласних судів. У рамках цих судів створюються окремі колегії (колегіуми), а саме: з кримінальних, цивільних та адміністративних справ.

У правову основу судового законодавства УР закладено принцип, що судові рішення виносяться колегіально, а за визначеними законом категоріями справ рішення можуть прийматися судьєю одноособово.

Як вже зазначалося, контроль та забезпечення юридичної єдності в рішеннях, які виносяться судами всіх рівнів, є основною функцією Верховного Суду Угорської Республіки.

Якщо апеляційний, обласний або місцевий суд прийняв рішення з якогось принципового питання або в разі прийняття судьєю одноосо-

бового рішення, вони зобов'язані ознайомити з цим рішенням голову суду.

Голови судів, керівники судових колегій зобов'язані відстежувати всі рішення, які приймаються судами чи суддями, котрі перебувають під їхнім управлінням, одноособово. У разі фіксування головою суду прецеденту, коли з однакових справ приймаються протилежні рішення він зобов'язаний поінформувати про такий випадок голову вищої судової інстанції з доданням матеріалів зі згаданих судових рішень.

Голова обласного або апеляційного суду, який отримав такі матеріали, може звернутися із запитом до членів суду стосовно кожного конкретного питання.

У рамках Верховного Суду Угорщини діє Рада з питань правової єдності. Її члени є п'ять суддів ВС, які представляють такі напрямки: кримінальний, цивільний, господарський, трудовий та адміністративний. Якщо справа стосується більшої кількості напрямків, голова Ради може залучити ще двох суддів, які є фахівцями в цих галузях, і таким чином її кількісний склад збільшується до семи членів.

Прийняті Радою рішення з конкретних справ повідомляються підпорядкованим судам, а також публікуються у Відомостях Верховного Суду, орієнтуючи таким чином суди до єдиного підходу у вирішенні тих чи інших справ.

Завданням судових колегій Верховного Суду, апеляційних, обласних та місцевих судів є постійний аналіз практики винесення рішень та оприлюднення їх думки з приводу спірних судових рішень. Верховний Суд УР через делегування свого представника може брати участь у засіданнях колегій цих судів.

Функції практичного управління угорськими судами покладено на Державну раду юстиції Угорської Республіки [92], яка є конституційним органом і здійснює свої повноваження на підставі положень окремого, IV розділу Закону про організацію судів та їх управління відповідно до принципу незалежності суддів.

Державна рада юстиції (ДРЮ) складається з 15 членів і до неї входять дев'ять суддів [93], міністр юстиції, генеральний прокурор, президент угорської палати адвокатів і по одному депутату Державних Зборів УР, що представляють конституційно-правовий та бюджетно-фінансовий комітети угорського парламенту.

Для забезпечення належного виконання ДРЮ покладених на неї завдань в її підпорядкуванні функціонує відповідне відомство. До ос-

новних завдань, які згідно із Законом 1997 р. (§ 40) покладаються на ДРЮ, належать:

- управління та контроль за управлінською діяльністю голів всіх судів Угорщини, за винятком Голови Верховного Суду УР;
- підготовка та подання на розгляд уряду пропозицій до розділу Державного бюджету, що стосується діяльності судів, а також звітів про виконання попередніх бюджетів;
- здійснення управління господарською діяльністю судів;
- здійснення кадрового забезпечення діяльності судів;
- ініціювання перегляду нормативних правил, що регулюють діяльність судів та висловлювання своєї думки щодо інших відповідних пропозицій;
- безпосереднє керівництво внутрішнім контролем за фінансовою діяльністю судів;
- забезпечення централізованого вирішення освітніх завдань;
- організація та забезпечення збирання статистичних даних про діяльність судів.

Крім того, ДРЮ готує попереднє подання щодо кандидатур Голови Верховного Суду УР та його заступників, а також призначає та звільняє з посад:

- голів апеляційних судів та їхніх заступників;
- голів обласних судів та їхніх заступників;
- голів судових колегій;
- керівника Відомства ДРЮ та його заступників.

Діяльність ДРЮ відбувається у формі щомісячних засідань і її рішення приймаються простою більшістю голосів.

Законодавством Угорщини передбачаються також суддівські об'єднання, які згідно з § 77 Закону 1997 р. поділяються на такі види:

- загальне засідання Верховного Суду Угорщини, загальні збори суддів апеляційних, обласних та місцевих судів (далі — загальні конференції суддів);
- суддівські колегії;
- ради суддів Верховного Суду Угорщини, апеляційних, обласних та місцевих судів.

До завдань загальних конференцій суддів, які скликає у міру потреби голова відповідного суду або за наявності ініціативи з боку принаймні третьої частини загальної кількості суддів, належать:

- обрання делегацій для виборів членів Державної Ради юстиції УР;

- внесення до оголошених ДРЮ конкурсів на заміщення вакантних посад суддів пропозицій щодо конкретних кандидатур, а також ініціювання звільнення суддів з посад;

- обрання членів рад суддів та їх заступників, звіти яких заслуховує щонайменше один раз на рік;

- приймає рішення про складання повноважень членами суддівських рад.

Важливою є роль суддівських рад при прийнятті конкретних кадрових рішень щодо ротації суддів. Члени цих рад обираються загальними конференціями суддів терміном на шість років. Кількісний склад цих рад Законом 1997 р. визначається в межах 5–15 членів і 3–13 заступників (§ 84), однак зазначається: якщо в окремій раді загальна кількість членів та їх заступників стає меншою п'яти, то обов'язково скликається позачергова конференція, яка добирає необхідну кількість членів ради (§ 82).

До функцій рад суддів належать:

- висловлення своєї думки щодо призначення, звільнення, переміщення суддів;

- висловлення своєї думки щодо кандидатур, що виносяться на конкурси із заміщення всіх посад у відповідних судах, за винятком посади голови суддівської колегії та його заступників;

- вносить пропозиції щодо річного бюджету суду та щодо використання затвердженого бюджету.

Судові колегії створюються за галузевим принципом з повноважних суддів, що спеціалізуються в тій чи іншій галузі права. У рамках Верховного Суду Угорщини, як уже зазначалося, п'ять постійно діючих колегій: кримінальна, цивільна, господарська, трудова та адміністративна. До складу цих колегій входять як члени Верховного Суду, так і голови колегій відповідних апеляційних судів.

До складу ж колегій апеляційних судів входять члени цих судів, а також голови відповідних колегій обласних судів. Якщо в тій чи іншій області немає відповідної колегії або якщо така колегія є змішаною і діє в складі фахівців з інших галузей права, до колегії апеляційного суду обирається будь-який суддя обласного суду, що є фахівцем з даної галузі права. Такий самий принцип діє і на рівні колегій обласних судів – до їх складу входять як члени обласного суду, так і судді місцевих судів.

До компетенції суддівських колегій належать:

- внесення пропозицій щодо призначення суддів, за винятком суддів місцевих судів;

- участь в оцінці професійної діяльності суддів;
- внесення пропозицій щодо кандидатур керівника колегії, його заступників, а також щодо кандидатури голови ради суддів.

Угорською системою правосуддя передбачено посаду судді з виконання покарань на рівні обласних судів, у підпорядкуванні якого перебувають інспектори з питань виконання покарань та судові виконавці, які входять до складу як обласних, так і місцевих судів.

До завдань перерахованих осіб належить виконання судових рішень у цивільних, трудових та адміністративних справах, а також рішень, прийнятих при розгляді судових спорів з питань власності.

Як бачимо, в Угорщині створена дієва законодавча та нормативна база для функціонування правової держави та забезпечення прав людини. Однак прийняття відповідних правових документів є тільки передумовою для забезпечення на практиці прав людини. Вже на етапі прийняття змін до Конституції безумовне визнання і підтвердження прав людини поступово піддавалося певній ревізії, стаючи не таким вже безумовним. У міру того, як новий уряд відчув упевненість у своїх силах, нова еліта зрозуміла, що їй вдалося ліквідувати колишній дефіцит легітимності. Водночас повне та безумовне дотримання прав людини на практиці виявилася досить дорогою та складною справою. Перед новими угорськими лідерами постало завдання повністю змінити систему виправних закладів, виділити значні бюджетні кошти на утримання судів, прокуратури, поліції. Значно ускладнювалася в разі дотримання основних прав людини і діяльність правоохоронних органів, адже потрібно було б відмовитися від таких “зручних” та звичних методів, як одиночне утримання, менш жорстке поводження тощо.

Перехідний період у житті суспільства супроводжувався загостренням соціального напруження, посиленням злочинності, і навіть політичного екстремізму, що, звісно, потребувало вживання рішучих заходів, які не завжди відповідали гуманістичним вимогам. Тому тема захисту прав людини для вчорашніх правозахисників, а сьогоднішніх урядовців втратила свою актуальність і тільки ті з них, хто залишився поза владою, продовжували займати принципові позиції поборників демократії. Досить несприятливою у плані захисту прав людини і міжнародна ситуація. Повідомлення про ганебні порушення цих прав у сусідніх Югославії, Хорватії, Боснії і Герцеговині та Румунії робили не такою гострою для сприйняття суспільством власну практику законодавчого нігілізму.

Тим часом, чим повніше нова політична еліта досягала владу і ті переваги та преференції, які діставалися їй в руки разом із урядовими посадами, тим гостріше почала вона усвідомлювати, наскільки тяжіють над нею обмеження, що випливають з обов'язку дотримуватися основних прав людини. Процес створення правової системи як фундаменту забезпечення прав людини, так активно розпочатий новим істеблшментом, ним же й був загальмований. Укотре в історії людства гноблені після приходу до влади ставали гнобителями і зовсім забували про свої вчорашні біди та образи, самі починали ображати та пригноблювати. Як результат, нові високопосадовці не відмовилися від привілеїв колишнього уряду, засоби масової інформації не стали вільними, змінився лише диктат компартійний на диктат капіталу. Як можна зробити висновок із публікацій угорських ЗМІ, практика підслуховування телефонних розмов, незаконного стеження використовувалася й надалі, хоча не так відкрито, а грошей, що були призначені для діяльності правоохоронних органів, виявилось недостатньо для того, щоб вони могли незалежно й чесно захищати простих людей. І знову як у старі соціалістичні часи, основною причиною недостатньої або незакінченої інституціоналізації правової системи, що базується на правах людини, представники влади почали називати міркування державного порядку.

Задля об'єктивності потрібно зауважити, що незавершеність революції у правовій сфері Угорщини також є наслідком великого комплексу незалежних факторів, серед яких варто назвати відсутність у суспільстві такої політичної культури, яка не створює умови для адекватного сприйняття прав людини населенням, неготовність нової еліти йти на самопожертви та самообмеження заради створення правової держави, а також небажання урядовців опуститися на "грішну землю" з владного олімпу і заглибитися в проблеми простої людини, її повсякденні турботи та негаразди. Ці психологічні фактори тісно пов'язані зі структурними проблемами, які, у свою чергу, зумовлені історичними особливостями постсоціалістичної Угорщини.

Серед цих особливостей варто назвати певне зростання націоналістичних настроїв у суспільстві. Навіть на парламентському рівні на початку 90-х років тут спостерігалися факти антисемітизму, були досить поширені антициганські настрої, які час від часу призводять до проявів дискримінації і насилля, не завжди зустрічаючи відповідну протидію з боку державної влади. Але й тоді, коли певні дії проти расової ворожнечі вживаються, вони часто є доволі спірними з погляду дотримання прав людини.

Так, Конституційний суд Угорщини у своїй постанові, спрямованій проти “поспішних обмежувачих дій уряду”, висловився проти кримінального переслідування випадків групової дезінформації, мотивуючи своє рішення тим, що саме спростування наклепу через громадський позов є достатнім відшкодуванням завданих збитків. Групи громадян, гідність яких була принижена через дезінформацію, продовжували критикувати уряд через невжиття рішучих заходів, але санкції, передбачені законодавством за наклеп, так і не були вжиті.

Сама природа постсоціалістичної держави не сприяє розвитку захисту прав людини. Угорська державна система хоч і відмежовується від адміністративно-командного соціалістичного минулого, все одно не хоче випустити із своїх рук основних важелів управлінської та економічної влади. Цікаво те, що прості громадяни у своїй більшості підтримують таку систему влади, в якій уряд має досить великі повноваження. Цей рудимент соціалізму пов'язаний з тим, що на побутовому рівні все ще залишається надія, що держава й надалі перейматиметься проблемами простого громадянина, а для цього вона повинна бути сильною і мати відповідні можливості. Очікування соціальних послуг поєднується з поширеним серед широкої громадськості сприйняттям законодавства як засобу соціального керування змінами тощо. Такий підхід, який можна назвати “інструменталістським”, позначений інтересом винятково до наслідків — у зв'язку з цим право не розглядається як автономний елемент громадського контролю. А отже — право не є серйозною перешкодою для досягнення урядом поставлених ним цілей — він може досягти бажаного, застосовуючи адміністративні заходи. Серед згаданих спокус соціально-економічні міркування займають найважливіше місце. Як результат, ці міркування набирають форми таких прав, які інституціоналізують неринкові підходи до вирішення загальних проблем, що стоять перед суспільством.

Звичайно, контроль над економічною і культурною монополією держави в нових умовах набирає нових форм. Тут провідну роль розпочинають відігравати політичні партії та економічна еліта. Перші, у разі перемоги на виборах, ділять серед своїх членів державні пости, а другі, з одного боку, прагнуть приватизувати найбільш привабливі підприємства, а з іншого — залишити в державній власності великі компанії для того, щоб контролювати їх через використання особистих зв'язків і корупцію та отримувати надприбутки.

Згадані елементи незаконної нормативної системи тісно пов'язані зі структурою ринкової економіки, яка перебуває на етапі свого ста-

новлення, коли основні переваги сучасного господарського права, що базується на законодавстві, не мають ніякого значення для основних дійових осіб економічного процесу, котрі зацікавлені в заміні офіційного права деякими субправовими положеннями. Нова буржуазія зацікавлена не так у формуванні прозорого ринку, що функціонує на законних засадах, як в економіці, що базується на особистих зв'язках. Місце індикаторів цін займає кланова солідарність.

Однією з причин виникнення таких структурних перекосів була відсутність у широкої громадськості інтересу до питань правової культури, зокрема — до громадянських і політичних прав. Соціологічні дослідження, які проводилися на початку 90-х років в Угорщині, засвідчили, що в суспільстві панували настрої, згідно яких з владою краще вести діалог щодо прав людини і шукати компроміс. Таку позицію займали насамперед представники інтелігенції та люди з вищою освітою. Ця категорія громадян вважає також, що жінкам не слід вступати в суперечки з владою, бідним більше притаманна покірність. Замість традиційної для країн Заходу віри у фундаментальні поняття громадянської гідності — поняття, що ґрунтуються на правах і законності, — в Угорщині переважає культ скарги. У соціалістичному суспільстві не існувало традиції індивідуалістичної моралі, яка могла б сприяти створенню загальношанованого правового захисту прав окремих осіб. Навпаки, у громадській свідомості будь-яка тяжба, як правило, асоціювалася з чимось неприємним. Серед угорських селян поширена думка, що потрібно, докладаючи максимум зусиль, намагатися уникати конфліктів з офіційною владою, оскільки “закони — це вигадка панів”.

Небажання народу звертатися до суду у зв'язку з порушенням тих чи інших прав стає більш зрозумілим з того факту, що й самі суди не зовсім готові адекватно відповісти на такі звернення. (За роки існування демократії в Угорській Республіці жоден суд країни не виніс жодного рішення у зв'язку із захистом основних конституційних прав.) Сама судова процедура виявляється занадто затягнутою, і, як результат, винесений вирок навряд чи може вважатися адекватною компенсацією за заподіяне порушення. Добре відомо, що захист прав людини є предметом соціокультурних традицій та цінностей. Деякі права людини можуть видатися не досить привабливими (наприклад, усілякі труднощі, пов'язані із законним веденням процедури розгляду кримінальних справ), коли мова заходить про надання цих прав тим, хто, на думку багатьох, не заслуговує такого ставлення

(наприклад, злочинцям, іноземцям, особам нетрадиційної сексуальної орієнтації).

Вся концепція прав, які підпадають під судовий захист, залишається проблематичною принаймні через дві причини. По-перше, ані соціально-політичні, ані міжособові та ділові відносини не сприймаються як безумовні вимоги. Відповідно до існуючої традиції, людина схильна розглядати надання захисту як деяку милість з боку влади, тоді як повсякденні ділові та інші соціальні відносини базуються на фаворитизмі, привілеях, примусу, або ж навпаки, на добрій волі та чесності, що базується на солідарності. По-друге, суди та інші офіційні заклади не розглядаються громадськістю як дієві та надійні захисники інтересів і вимог “простих громадян”. Потрібно сказати, що таке сприйняття можна назвати цілком адекватним, якщо врахувати протидію, яка чиниться дотриманню прав на структурному, юридичному та ментальному рівнях при здійсненні правосуддя. Суди не звикли до привілейованого ставлення до прав людини. Що стосується народу, то він і досі не усвідомлює всієї законності своїх вимог до держави, а відтак і обов'язків держави щодо до нього.

Як уже зазначалося, законодавча система посткомуністичної епохи не завжди може функціонувати відповідно до нормативних очікувань, які висуваються до системи верховенства права. Економіка, що зароджується, не базується та й не може базуватися на прозорих, хрестоматійних правилах традиційної ринкової економіки. Це відбувається як через структурні причини (відсутність саморегулюючих ринків, конкретної економіки), так і тому, що частина суспільства зацікавлена в підтримці напівдержавної економічної структури. Відсутність сильної системи, що забезпечує виконання законів, а також тих методів, якими користуються політичні структури і саме суспільство, підривають зусилля, спрямовані на створення системи, що базується на правах. Необхідність встановлення такої системи частіше диктується наявністю зовнішніх факторів (таких як іноземні інвестиції, визнання закордоном) і тому така система здається неприйнятною для “національних будівельників” екстремістського плану.

З огляду на природу суспільства, що перебуває на перехідному етапі, можна поставити собі таке питання: чи справді на цьому етапі існує необхідність у правовій державі? Можливо, це зайва розкіш? Можливо, вона надто “нефункціональна” за такого рівня соціально-економічного розвитку?

Дослідження, проведені в Угорщині, наводять на тривожні міркування. З одного боку, деякі показники у країні досить високі (освіченість, рівень заощаджень населення, відсоток осіб, що перебувають за межею бідності), а з іншого боку — у наявності такі фактори, як пережитки доіндустріальних структур, діючий і донині “ефект колоніального гніту”, авторитарні структури. Напевно, більшість угорського населення, ґрунтуючись на загальнолюдській ієрархії цінностей, була б готова виступити на захист законодавчої системи, що базується на правах, але об’єктивно така система може виявитися занадто дорогою для держави і навіть призвести до підриву економічного розвитку. Економіка вільного ринку передбачає визнання прав як гарантії для дій і вибору, але з цього зовсім не випливає, що в перехідний період, коли ринкова економіка щойно зароджується, права обов’язково мають бути функціональні. Одним з наслідків переходу до ринкової економіки є (певне) зубожіння широких народних мас. А біднота — ворог права. Мало того, розуміння соціальної справедливості може виявитися нездоланною перешкодою на шляху ствердження прав окремих особистостей.

На самому початку перехідного періоду люди плекали великі надії на те, що зміни в економіці приведуть до значного поліпшення добробуту, підвищення життєвого рівня. Ці очікування ще жевріли певний час, але як тільки стало зрозуміло, що всі ці надії ілюзорні і що, навпаки, ринок загострює соціальну диференціацію в суспільстві — бідних стає дедалі більше, а багатих менше, нерівність почала сприйматися як породження економічних трансформацій. Переважна частина населення, з одного боку, не бажає повертатися до соціалістичного минулого, а з іншого — досить критично ставиться до існуючого ладу, вбачаючи саме в ньому причину своїх бід та злидарства. Егалітаристські тенденції почали розвиватися на шкоду відстоюванню прав.

В Угорщині, де сорок років насильно впроваджувалася адміністративно-командна система управління і де всі рішення приймалися у центрі, існує небезпека, що державний апарат відстоюватиме рівність, основою якого є централізований перерозподіл благ, що на практиці означатиме посилення залежності простої людини від державної влади.

Така тенденція особливо небезпечна на початковому періоді переходу від посттоталітарного суспільства, коли нерівність — як соціальна, так і майнова — різко збільшується. На тлі зростаючого невдоволення мас не виключається можливість того, що виборці проголосу-

ють за егалітаризм, який, до речі, не обов'язково береться на озброєння тільки лівими, усе частіше принцип зрівнялівки використовують і крайні праві партії. Окрім того, в суспільстві, де основний капітал зароблено завдяки порушенню законів, збереження системи, в якій ці зловживання можливі, життєво необхідне для нуворишів, що саме по собі збільшує нерівність на основі порушення прав людини. У цьому плані політичні інститути Угорщини, насамперед парламент, відчувають на собі певний тиск представників нового капіталу, які зацікавлені у збереженні напівдержавного сектору економіки.

До основних труднощів перехідного процесу в Угорщині слід зарахувати також дефіцит політичної культури, яка повинна існувати в демократичному суспільстві. Надання правам людини позитивного характеру через законодавство не має надійної основи і щоразу, коли процес демократизації сповільнюється (подекуди через соціальні і економічні труднощі перехідного періоду, а також у зв'язку з наявністю такого "пережитку", як надмірно сильний державний апарат), це завдає удару і по позитивних правах. На жаль, повільне формування громадянського суспільства також не дає змоги створити противагу етатистським тенденціям. Нині основна проблема, пов'язана з правами людини в Угорщині, полягає не в систематичних грубих порушеннях цих прав органами державної влади, а в тому, що дотепер відкладається незворотна інституціоналізація прав людини, що передбачає обов'язкове їх дотримання.

У той час, коли у перехідний період формується система верховенства права, яка не містить розвинених механізмів дотримання законів, права людини можуть виявитися чимось другорядним. Пануюча роль державного апарату і реалізація його інтересів, спрямовані на збереження існуючої перекрученої структури ринку, вочевидь не сприятимуть зародженню правової культури, що ґрунтується на правах людини.

Досвід Угорщини з розбудови правової держави та забезпечення прав людини, як позитивний, так і негативний, має важливе значення для України. Які уроки варто зробити для України з угорської практики?

Урок перший. Створення потужної законодавчої бази, приєднання до основних міжнародних документів, що регламентують права людини, започаткування діяльності відповідних державних та громадських інституцій ще не гарантує того, що автоматично забезпечуватимуться основні права людини. На жаль, рудименти соціалізму мають досить

серйозний вплив на угорську дійсність і після більш як тринадцяти років трансформації, пересічні громадяни сприймають політичні та соціально-економічні зміни в державі через призму вчорашнього суспільства. На жаль, не готовою до позитивної дискримінації щодо забезпечення прав людини виявилася і політична еліта суспільства.

Урок другий. На перехідному етапі, коли тема розбудови правової держави та захисту прав людини дуже модна, існує реальна загроза “заговорити” цю проблему так, що зовні все видаватиметься пристойним, а насправді жодних суттєвих зрушень у житті простої людини не відбудеться. Мало того, прикриваючись лозунгом боротьби за права людини, чиновники можуть збільшити своє свавілля щодо пересічних громадян.

Урок третій. Захист прав людини як ключовий елемент у забезпеченні демократії, створенні правової держави в постсоціалістичних країнах неможливо реалізувати без створення громадянського суспільства. Коли кожна людина зрозуміє, що саме від неї залежить майбутнє держави і його неможливо віддавати на відкуп “добрим начальникам”, тільки тоді можна сподіватися, що демократія з лозунгів перетвориться на дійсність і її переваги відчує кожний громадянин.

3.7. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА, ЙОГО СТРУКТУРИ, ІНСТИТУТІВ НА ЕТАПІ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Із самого початку політичних та економічних перетворень в Угорщині урядовці, політики, громадські багато уваги приділяють становленню громадянського суспільства. Трансформаційна парадигма тут розвивається у трикутнику громадянин — суспільство — держава. У цій схемі громадянин не випадково поставлений першим, саме він є основою і громадянського суспільства, і держави. Громадянин — це людина, яка добровільно бере участь у політичному та громадському житті суспільства, вільно та спільно з іншими залучається до обговорення та вирішення всіх найважливіших громадських справ. Громадянин живе не тільки приватними, а й суспільними інтересами. На відміну від професійного політика він не має політичної посади, на яку його вибрали чи призначили, він є учасником політичного процесу, усвідомлюючи свою громадянську чи суспільну відповідальність [94].

Громадянське суспільство — це сфера реалізації економічних, соціальних, етнонаціональних, культурних, релігійних та інших громад-

ських інтересів, які перебувають поза сферою безпосередньої діяльності держави [95]. Воно виникає у результаті громадської ініціативи та самодіяльності різних груп і об'єднань вільних людей, які тільки тому й можуть називати себе громадянами.

Тож як формувався громадянин Угорщини в роки переходу від одного суспільного ладу до іншого, які чинники мали визначальний вплив на ці процеси? Перед тим як перейти до аналізу практики останнього десятиріччя, на думку автора, потрібно зробити невеличкий екскурс в історію.

XX століття було роками досить драматичних випробувань для угорського народу. Дві революції, одна соціалістична — 1919 року, друга демократична — 1956 року закінчилися нищівними поразками. Перша призвела до втрати Угорщиною 2/3 території, друга викликала велику хвилю імміграції з країни та внутрішні репресії (більш як 200 тисяч угорців іммігрували на Захід, кожний десятий дорослий громадянин був репресований). Дві війни, а також післявоєнні трансформації внесли у духовно-психологічний стан угорського суспільства досить суттєвий розлад та призвели до багатьох негативних наслідків. Часті зміни суспільного ладу, форм правління, ідеологій стали причиною аномійного суспільного стану. Дезінтеграція угорського суспільства в ці роки мала практично постійний характер, що виявлялося, з одного боку, у макросуспільних процесах (структура, мобільність, система цінностей, культура та ін.), з іншого — у мікросоціальній сфері (освіта, сім'я, приватна сфера, релігія, сфера праці тощо).

Як зауважує з цього приводу угорський вчений-соціолог І. Вінгендер, аномійний стан суспільства в макро- і мікросфері виникає майже завжди одночасно, дуже рідко траплялося так, щоб принаймні один з рівнів посилював суспільну інтегрованість. Аномійні ситуації глибоко проникали в структуру суспільства. Ціннісні і нормативні кризи, відсутність засобів, необхідних для перетворення культурних цілей, суспільні ілегітимації, як правило, не залишалися на рівні суспільної свідомості, а об'єктивізувалися в структурі установ суспільства, його побудові і механізмі дії і тому органічно вросли в макроструктуру суспільства. Сьогодні угорському суспільству недостатньо боротися тільки з актуальними ситуаціями аномії, не менш важливіми і значимими є наслідки минулого [96].

Результатом трансформаційних процесів 90-х років стало те, суспільні зміни позицій індивідів, які розцінювалися формально як

розвиток, здебільшого супроводжувалися втратою ідентичності, втратою здатності до соціальної орієнтації, сегрегацією, маргіналізацією, почуттям безнадійності тощо. Варто зазначити, що зміни, які перевернули життя угорського суспільства, дезінтегрували як соціальну структуру, так і становище окремих людей, починаючи з кінця 80-х років сповільнилися, а пізніше зупинилися для великих суспільних груп (якщо не враховувати зубожіння середнього класу і утворення нечисленної нової еліти). Таким чином, структура угорського суспільства була заморожена і це відбулося, коли дисфункціональний вплив попередніх процесів ще тривав. Така консервація хворобливого стану суспільства безумовно посилювала поширення аномії.

І в соціальному сенсі, і психологічно обтяжуючим фактором виступає сформована після зміни режиму система соціальної диференціації. З одного боку, засвоєна раніше ідея рівності (що ніколи не здійснювалося на задекларованому рівні) викликає в значній частині угорського суспільства підозрілість і нетерпимість до приватної власності, люди пов'язують наявність великого капіталу не з високими здібностями його власників, завдяки яким досягаються високі позиції, а з порушенням законності, лихварством та обманом. З іншого боку, нерівність досягла небувалих розмірів, що призводить до розпаду суспільної солідарності і загострення почуття соціальної справедливості. Така нерівність нерідко демонструє більшості членам суспільства те, що вони не помиляються у своїх підозрах [97].

Всі ці фактори безумовно вплинули на просту людину, на її життєву позицію, уповільнили процес формування з підлеглого та залежного — вільного громадянина.

Певний інтерес у контексті формування громадянського суспільства становить класова структура угорського суспільства, яка утворилася під час і після трансформації.

Постперехідна приватизація привела до розширення приватного сектору, що став значущим класоформуєчим фактором 1990-х. Частково це було викликано тим, що сили, які структурували економіку і суспільство, почали дедалі більше відрізнятися від тих, що не увійшли в ринок, оскільки представники однієї і тієї самої професії можуть працювати у приватному секторі або в державному, тож і умови їхньої праці, і заробіток досить різняться.

До початку переходу, на кінець 1980-х, більшість зайнятих за наймом працювали у суспільному секторі (70 % у державних підприємс-

твах і 16 % у кооперативах). Шість відсотків робочої сили становили самозайняті і лише 8 % були зайняті в приватному секторі. У 1992 р. уже 60 % були зайняті в держсекторі. На 2000 р. ця цифра упала до 36 %. Відповідно у 90-ті роки щораз більша частина робочої сили припадала на зайнятих у приватному секторі [98]. Відмінність між ринковою і неринковою сферами дала ті ж самі результати в дослідженнях стилів життя і використання вільного часу. Більшість угорських інтелігентів (близько 2/3) працюють у суспільному секторі, як і інші працівники нефізичної праці (клерки та ін.). Водночас практично три чверті кваліфікованих і напівкваліфікованих працівників зайняті у приватному секторі. Розподіл службовців відповідає розподілові працюючих за наймом, оскільки дві третини їх працюють у приватному секторі, а решта в державному. Тобто ринок домінує у промисловості, торгівлі і послугах, а більшість зайнятих в освіті, охороні здоров'я й управлінні працюють у держсекторі.

Угорське суспільство 1990-х було диференційоване в основному по лінії розходжень у зайнятості в двох сферах. Існували безперечні розходження динаміки заробітків залежно від праці індивідів у державному або у приватному секторах. Розходження були також пов'язані з переходом працівника з одного сектору в інший і зі зміною працівником місця зайнятості [99]. Водночас, нерівність ставала помітнішою в обох секторах. Розриви у приватному секторі залежно від успіху чи неуспіху на ринку, здібностей та зусиль індивідів відіграють при цьому велику роль. Розходження у приватній сфері збільшуються або скорочуються відповідно до перерозподільних рішень уряду, що призводять до диференціації між групами і менше залежать від особистих зусиль і здібностей. Така ж диференціація спостерігається в державному секторі, де високопосадовці беруть участь у перерозподілі і тим самим поліпшують своє матеріальне становище, тоді як наймані працівники цього сектору поліпшень майже не відчували. Розрив між цими двома групами працівників збільшився, а розходження в групах залежно від продуктивності залишилися маргінальними [100].

Із розвитком приватного сектору з'явився новий класовий статус, невідомий соціалізму: народився клас господарів [101]. Підприємці з 1980-х років вважалися людьми успіху. Завдяки приватизації і ринковій інтеграції збільшилися можливості стати власником або великим підприємцем. Колишні наймані працівники йшли в підприємці, власники малих підприємств нарощували масштаби свого бізнесу. З'явилося багато тих, хто змушений займатися підприємництвом.

твом через втрату роботи. Частина з них стала великими підприємцями і важливим сегментом нової еліти і правлячого класу. Велика частина — власники середніх і малих підприємств — збільшують лави середнього класу.

В Угорщині у 1990-ті роки класові відносини дедалі менше визначалися індустріалізацією і технічним прогресом і все більше розвитком — у широкому сенсі — сектору послуг, що охоплює торгівлю, транспорт, комунікації і телекомунікації, страхування, фінансові, правові і ділові послуги, освіту, охорону здоров'я, державне управління і різні особисті послуги. Дехто з авторів у цьому зв'язку пише про розвиток інформаційного суспільства: інформація стає базовою послугою і нерівність виникає внаслідок можливості, здатності мати до інформації доступ.

Важливим новим фактором зміни класових відносин став гендерний поділ. Колишні класові теорії, що базувалися на власності і владі, застосовувалися для описування розподілу чоловічої робочої сили. У постіндустріальних суспільствах, де послуги домінують, жіноча робоча сила почала цінуватися вище, постіндустріальний ринок праці великою мірою став також жіночим ринком праці.

За роки перехідного періоду зросло економічне і політичне значення середнього класу. Сильний автономний середній клас став стабілізуючим фактором угорського суспільства під час перехідного періоду. У структурі суспільства він, перебуваючи між робітничим класом і верхнім класом, може скоротити соціальну поляризацію, в основі якої лежить власність та влада. Суспільство, що розривається по лінії “верхи” і “низи”, відрізняється від суспільства, де між цими двома верствами існує широка маса громадян, яку ми називаємо середнім класом. Середній клас більш збалансований політично і існує менша ймовірність того, що він може потрапити під вплив правого або лівого екстремізму. Його члени віддають перевагу “мирним” процесам, а не “революційним” змінам. Економічно середній клас має серйозний потенціал. Це створює такий ефективний попит, що на ньому може ґрунтуватися зростання економіки країни. Середній клас споживає не тільки товари повсякденного попиту, а й культурні блага, що робить цей клас культурною опорою суспільства. Фактично саме фінансова і культурна стійкість забезпечують автономію середньому класові, а економічна незалежність зменшує політичну вразливість. Оскільки цей клас відіграє провідну роль у формуванні громадянського суспільства, розглянемо більш детально формування серед-

нього класу протягом років перехідного періоду в Угорщині, концентруючи увагу на об'єктивних соціальних процесах.

Концептуально термін “середній клас” означає дві великі групи працівників. Одна — так званий традиційний середній клас. Цей термін визначає осіб самозайнятих, які працюють на своїх підприємствах самі або з членами родини. У рамках класичної системи класів традиційний середній клас займає місце між робітниками і капіталістами, оскільки на відміну від робітників він є власником, але не має найманих працівників. Інша група — новий середній клас — охоплює “білі комірці”, інтелектуалів і менеджерів. Структурно ця група перебуває в суперечливій класовій позиції, оскільки людський капітал і становище в структурі влади його членів дає їм певну ринковість, якою вони відрізняються від робітників, але водночас вони наймані працівники, не власники [102].

Якщо виходити з незалежної зайнятості, ми дістанемо збільшення частки підприємців серед працівників у 90-ті роки більш як на 10 %. Частка керівників перевищила 5 % за десять років, а випускники університетів становили більше як 10 %. Вхідження в зростаючий середній клас було складним процесом селекції. За емпіричними даними до 90-х років збільшилася кількість підприємців, батьки яких також були самозайнятими. “Колишній” соціальний статус, однак, виявився більш важливим фактором, ніж біографія або походження. За даними опитувань відбувалося збільшення кількості підприємців, які почали свою справу в тій же сфері, секторі і навіть професії, в яких вони до цього працювали. Це навряд чи здивує, оскільки нове підприємство потребує, крім грошей, значних професійних знань, інформації та особистих зв'язків, які можна набути, будучи найманим працівником. Досвід роботи у приватній сфері ще за соціалістичних часів, діяльність у так званій вторинній економіці значно підвищували шанси стати підприємцем. Наступний можливий фактор відбору — конвертація політичного капіталу в економічний після перехідного періоду. Очевидно, членство в компартії не мало великого значення порівняно з такими факторами, як освіта та набутий досвід роботи, але без цього членства досить проблематично було отримати престижний диплом, а тим паче високу посаду.

Питання використання політичного капіталу особливо виявилось актуальним у сфері управління, де колишня політична й економічна еліта знову піднялася на поверхню після перехідного періоду. “У більш точній версії цієї посилки лише досить вузькому колу полі-

тичних лідерів випав шанс зберегти свої привілейовані позиції, а саме членам більш молодій і кваліфікованій групі “нових технократів”. Такий розвиток верхнього “сервіс-класу” має багато спільного з динамікою становлення класу технократів. Саме цей “новий клас” дав змогу видатному угорському соціологу І. Селені говорити про “посткомуністичний менеджменталізм”, у якому влада менше пов’язана з власністю, ніж з правом нею розпоряджатися [103]. Втім, емпіричні дані, особливо в другій половині 1990-х, засвідчують, що багато менеджерів мали свою частку в керованій ними компанії.

Сегментацію середнього класу в Угорщині найлегше простежити через його фінансові і культурні характеристики. У плані заробітної плати традиційний (підприємницький) середній клас перебуває у вигіднішій позиції, ніж новий (найманий) середній клас. Серед членів останнього менеджер оплачується краще, ніж професіонал (інтелектуал некерівник). Середній клас повинен вочевидь споживати матеріальні та культурні блага вище за середній рівень. В Угорщині в цьому плані підприємці і менеджери, як правило, вибирають матеріальні блага, а інтелектуали воліють споживати культурні блага.

Варті уваги дослідження угорських соціологів, які стосуються суб’єктивної класової ідентифікації. Опитування проводилися починаючи з весни 1991 до кінця 2000 р. Починаючи зверху і до найнижчих верств соціальної структури, за весь період 1–2 % опитаних ідентифікували себе з верхнім середнім класом, значно більше — з нижнім класом. Остання група почала збільшуватися в 1995 р. і збільшувалася до кінця 1996 р. (до 12 %), очевидно, через запровадження “пакета Бокроша”. Після фази скорочення, під час загальних виборів 1998 р., велика частка людей зараховувала себе до нижнього класу. Після чого цифра трималася нижче 10 %, хоча нижче 8 % опустилася лише раз, навесні 1999 р., в атмосфері оптимізму, звичайного після загальних виборів.

На початку 90-х кожен другий респондент ідентифікував себе з робітничим класом. За десять років ця цифра — з деякими коливаннями — знизилася до 40 %, а в другій половині 2000 р. опустилася нижче 40 %. Якщо цей тренд не викликає запитань, належність до середнього класу і нижнього середнього класу не досить визначена. Ідентифікації обох категорій рухаються разом у різних напрямках: якщо збільшується одна, інша зменшується. З 1997 р. вибір обох категорій був приблизно однаковий, а до кінця 1998 р. 30 % віддали перевагу середньому класові. Навесні 1999 р. кожен третій респондент ідентифікував себе із середнім класом, після чого тренд почав знижуватися.

За останні 18 місяців десятиліття 25–30 % стабільно вважали себе частиною середнього класу, і ця цифра завжди перевищувала кількість тих, хто вважав, що належить до нижнього середнього класу.

Певною мірою ці дані на руку критикам методу, які стверджують, що люди дедалі менше можуть ідентифікувати себе з певною соціальною групою або класом. Вимірювання, особливо в початковій частині періоду, досить коливаються, засвідчуючи сильний вплив поточної політичної ситуації й атмосфери в суспільстві. Але на 2000 р. ситуація стала стабільнішою. Найбільшим класом угорського суспільства є, згідно з ідентифікацією, робітничий клас (40 %). Потім йде середній клас — 28 %. Нижній середній клас дає 22 %. Сума охоплює ідентифікації 90 % угорського суспільства. 8–9 % почувають себе на дні суспільства, а 1–2 % — на самому верху, як панівний клас [104].

Аналіз класової структури угорського суспільства, проявив аномії та девіації як реакції на процеси трансформацій та революційних подій, які час від часу відбуваються і відбувалися в Угорщині, дають можливість зробити висновок про те, що в результаті зміни суспільного ладу в 90-х роках у країні створюються умови для утвердження у свідомої частини населення активної громадянської позиції, що є запорукою формування людини-громадянина.

В Угорщині ідея утворення громадянського суспільства ніколи не підтримувалася однозначно як на політичному, так і на побутовому рівні. Угорське суспільство після 1956 р. було для цього і занадто апатичним, і занадто індивідуалістичним. Проте угорська демократична опозиція на чолі з Яношем Кішем, яка групувалася навколо підпільного журналу “Бесельо”, прийняла як модель майбутнього суспільства польський “радикал-реформізм” у модифікованій та більш ускладненій формі, серцевину якої становили громадянське суспільство і незалежні засоби масової комунікації. До 1988 р. виникло надзвичайно багато незалежних груп, асоціацій, фондаций, які виступили під гаслом утворення громадянського суспільства, за політичну демократизацію і ринкову економіку. Навіть на виборах у березні 1990 р. 55 % населення проголосувало за партії, що переважно були створені з цих угруповань.

Однак дехто з тих, хто в 1988 р. був прихильником громадянського суспільства, коли прийшов до влади у 1990 р., як виявилось, не дуже був схильний втілювати у життя задекларовані раніше уподобання. Вони прагнули до реваншу, до чисток і покарань представників колишньої влади, а орієнтація на громадянське суспільство не давала такої можливості, з урахуванням захисту прав людини та інших

демократичних цінностей. На думку нових господарів країни, така відкритість ставила під загрозу їхню роками омріяну монополію на владу. Поборникам економічного лібералізму, які вчора закликали у своїх програмах та деклараціях до громадянського суспільства як до єдино можливого середовища для створення ринкової економіки, суспільство, в якому диктату держави протистоять профспілки, екологи, різні асоціації та спільноти, почало здаватися розкішшю, яку можуть дозволити собі тільки розвинені західні держави. На початковому етапі, на їхню думку, можна було обійтися сурогатним громадянським суспільством, основним завданням якого буде захист власності. Таким чином, вони прагнули ізолювати значну частину суспільства від активної участі у політичному житті, не розуміючи, що самого лише тонкого прошарку легітимності, здобутої за допомогою демократичних виборів, може не вистачити для населення, що потерпає від впровадження економічних реформ.

Націоналістів, які також прийшли до влади на початковому етапі трансформації угорського суспільства, лякали й лякають нині насамперед сучасні демократичні перетворення, нові соціальні рухи. Все, що викорінює минулі досоціалістичні цінності із свідомості людей, що пов'язане із викликами XXI ст., вони сприймають як загрозу існуванню угорської нації. Тому навмисно або ненавмисно вони виступають проти тих елементів громадянського суспільства, які не вписуються у їх концептуальні рамки. Саме з таких популістських позицій виступає упродовж всіх років реформ Незалежна партія дрібних господарів.

Загальною метою для зазначених політичних сил є витіснення дискусії і реальної політики щодо ствердження громадянського суспільства методами, які вже дискредитували себе у недавньому минулому. Вийшло так, що ті політики, які ще вчора голосніше за всіх волали про утиски демократії, порушення прав людини, сьогодні, коли прийшли до влади, взяли на озброєння методи своїх опонентів. Така непослідовність слів і дій призвела до підриву основної лінії розвитку концепції громадянського суспільства, особливо в середовищі інтелектуальної еліти.

Громадянська активність населення в Угорщині значно вища, ніж в Україні. Це підтверджують і показники участі у громадських організаціях (табл. 3.5). Так, у 1990 р. в країні було зареєстровано приблизно 10 тисяч громадських організацій, у 1998 вже 40 тисяч, а у 2000 р. — 47 тисяч 144 [105]. Практично кожний другий угорець є членом однієї чи кількох громадських організацій. Угорська держава приділяє велику увагу забезпеченню їх діяльності. 1998 року у

Державних Зборах було створено комітет з питань роботи з громадськими організаціями, було також сформовано міжвідомчу комісію з координації діяльності уряду щодо цих організацій на чолі з міністром канцелярії прем'єр-міністра. У рамках цього управління створено також головне управління зв'язків з громадськими організаціями.

Таблиця 3.5

Сфери діяльності громадських організацій Угорщини у 2000 р.

Сфера діяльності	Фонди		Неприбуткові громадські організації		Разом	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
культура	2662	13,5	2280	8,3	4942	10,5
релігія	1126	5,7	169	0,6	1295	2,7
спорт	1084	5,5	5385	19,6	6469	13,7
хобі	498	2,5	6848	24,9	7346	13,7
освіта	6301	32,0	565	2,1	6866	14,6
дослідження	581	3,0	476	1,7	1057	2,2
охорона здоров'я	1705	8,7	406	1,5	2111	4,5
соціальне забезпечення	2933	14,9	1204	4,4	4137	8,8
пожежна та цивільна оборона	100	0,5	792	2,9	892	1,9
охорона навколишнього середовища	418	2,1	601	2,2	1019	2,2
розвиток територій	1057	5,4	1344	4,9	2401	5,1
розвиток економіки	317	1,6	561	2,0	878	1,9
правоохоронна	98	0,5	463	1,7	561	1,2
громадська безпека	360	1,8	1048	3,8	1408	3,0
неприбуткові союзи	42	0,2	646	2,4	688	1,5
міжнародні зв'язки	291	1,5	346	1,3	637	1,4
організації, що репрезентують професійні та економічні інтереси	42	0,2	4046	14,7	4088	8,7
політичні	85	0,4	264	1,0	349	0,7
<i>Разом</i>	<i>19700</i>	<i>100,0</i>	<i>27444</i>	<i>100,0</i>	<i>47144</i>	<i>100,0</i>

Джерело: Nonprofit szervezetek Magyarországon 2000. Budapest, 2002., old.106..

Парламент Угорщини прийняв шість законів, які стосуються діяльності громадських організацій. Серед них важливий Закон CVLV "Про неприбуткові громадські організації", прийнятий у 1997 р. Цей закон серед цих організацій визначає громадські організації, які не належать до партій та організацій, які представляють інтереси працевлагодівців, фонди, соціальні товариства, організації, які у своїй діяльнос-

ті не порушують цей закон. Цим документом також визначено двадцять дві сфери суспільного життя, у яких можна створювати такі організації [106]. Ще в 1992 р. уряд прийняв розпорядження 114/1992.(VII.23.) “Про господарську діяльність громадських організацій”, одним із положень якого дозволяється передавати у власність громадським організаціям нерухомість [107]. Щоправда, з цієї гарної справи вийшов не дуже гарний скандал під час правління уряду Орбана. Так, дружина одного з лідерів партії урядової коаліції Й. Тордяна отримала незаконно велику нерухомість для діяльності Спілки незалежних жінок, яку вона очолює, те ж саме зробила і дружина лідера іншої коаліційної партії Чурки [108]. Цікавою інституцією, яка створена з допомогою головного управління, є Дім громадських організацій. Філії цієї організації створено у 18 регіонах країни. Їх основне завдання — допомагати процесу становлення громадських організацій, координувати їх діяльність на певних напрямках.

Угорські вчені активно досліджують роль громадянського суспільства у становленні демократії та ринкової економіки. Тільки за останні три роки проведено кілька міжнародних наукових конференцій, серед яких: “Цивільна Європа — цивільна Угорщина”, “Діалог про громадянську Угорщину”. В цих конференціях взяли участь високі урядові посадовці, члени парламенту, провідні науковці країни [109].

Що стосується акцій громадянського протесту, то вони час від часу виникають в Угорщині як реакція на авторитарні дії чергового уряду щодо його політики у сфері культури та освіти, засобів масової інформації, стосовно тих, хто незгоден з його спробами різними методами впливати на органи місцевого самоврядування, з його прагненням приймати ті чи інші рішення без консультацій із зацікавленими організаціями. Ці акції, як правило, ініціюють опозиційні партії, представлені у парламенті. Так, 4 липня 2002 р. прихильники правих сил, які програли вибори, на чолі з СМД – УГП вчинили акти громадянської непокорності, блокували мости у центрі міста, а також деякі вулиці. Основною вимогою демонстрантів було знову перевірити результати виборів до парламенту Угорщини (зробити ще раз нові підрахунки бюлетенів, правильність їх заповнення тощо), які нещодавно відбулися в країні, та відправити уряд у відставку. Поліція Будапешта була змушена силою примусити протестантів покинути мости та вулиці. Ці дії партії, яка ще в квітні очолювала урядову коаліцію, виглядають досить дивно хоч би тому, що лідер правих В. Орбан одразу після виборів офіційно визнав свою поразку і навіть привітав

з перемогою своїх опонентів. Але, як виявилось, у молодого демократа демократичної витримки надовго не вистачило. До речі, ці дії правої опозиції негативно сприйняла більшість населення країни і рейтинг Орбана впав практично вдвічі. І ще одне: гасло “менше держави” і “менше централізації”, яке бере собі на озброєння опозиція, досить швидко забувається, коли ця опозиція приходить до влади. І тому нинішня роль Демократичної хартії, клубу “Гласність” і Незалежного форуму юристів в угорському суспільстві не менш важлива, ніж їх діяльність на останніх етапах комуністичного режиму.

Окрім цих протестних виступів в Угорщині урядова коаліція, опозиція, різні партії та рухи використовують свята 15 березня (річниця революції 1848 р.) та кінець жовтня — початок листопада (річниця революції 1956 р.) для проведення демонстрацій, мітингів, пікетувань тощо. При цьому завдання кожного з учасників цих заходів значно відрізняються. Якщо владні структури прагнуть показати, що вони поважають революційні традиції і продовжують їх у практиці сьогодення, то опозиція, навпаки, говорить про те, що уряд зраджує ці традиції і що тільки опозиціонери є гідними нащадками революцій, інші партії, рухи, громадські організації використовують цю нагоду, щоб просто засвітитися на екранах телевізорів та в засобах масової інформації. У цілому ж ці заходи відбуваються при невеликій кількості учасників, що більше залежить від погоди, ніж від політичного клімату.

Наступним базовим інститутом громадянського суспільства в Угорщині є сім'я. На думку угорського соціолога І. Вінгендера, сім'я як найголовніший соціалізуючий та інтегруючий інститут в Угорщині перебуває в жалюгідному стані. Антисімейна ідеологія 50-х років, негативні впливи на сім'ю в 60–70-ті роки, економічний спад і криза цінностей, що розпочалася у 80-х роках, а також процеси індивідуалізації життя, що доповнюються вибухоподібною зміною суспільно-економічної активності жінок (саме починаючи з 80-х років для жінок розкриваються нові можливості для кар'єри), прискоренням процесів модернізації суспільства, дією ліберального сімейного права, скороченням заходів що підтримки сім'ї, призвели до дезорганізації сімейного життя. Такий стан характеризується певними рисами: 1) спостерігається надзвичайно висока кількість розлучень (із 100 укладених шлюбів понад сорок розпадаються); 2) зменшується кількість бажаючих взяти шлюб і значно менше бажаючих повторно взяти шлюб; 3) скорочується кількість немовлят; 4) поряд із зни-

женням прагнення створити сім'ю збільшується кількість проблематичних шлюбів (шлюби в занадто молодому віці, "вимушені" шлюби, шлюби, що укладаються через екзистенціальну, соціальну і психічну незрілість); 5) дедалі важливішу роль відіграють нуклеарні сім'ї, що втратили переваги спільного проживання упродовж кількох поколінь; 6) поширюється феномен роздроблення сімейної функції. За розвиток дитини батьки відповідають лише частково. Акушери допомагають дитині з'явитися на світ, дитячий лікар несе відповідальність за захворювання та лікування, вчителі — за знання. Торговельна мережа і харчова промисловість — за харчування, телебачення — за міфи. Усі статистичні дані про збільшення злочинності, підліткову злочинність, самогубства і нервові потрясіння переконують у тім, що благодійні установи далеко не ідеально замінюють сім'ю; 7) режими існування сімей найчастіше проблематичні (безробіття, конфлікти між поколіннями та ін.).

Враховуючи окрім всього іншого й те, що сім'я покликана виконувати основне завдання культурної репродукції суспільства, неважко зрозуміти, що дезінтеграція сім'ї є не тільки наслідком суспільних процесів, а й основою майбутнього суспільного стану.

Важливим інститутом реалізації демократичного потенціалу громадянського суспільства є демократичні вибори парламенту та органів місцевого самоврядування. Вибори, що повторюються на регулярній основі, — це періоди неподільного домінування громадянського суспільства над державою. Підсумком такого панування над ієрархією, звичайно, якщо результати виборів не фальсифіковані, є оновлена держава, здатна протягом певного періоду перебувати у відповідній гармонії з громадянським суспільством. Участь у виборах є проявом громадянської позиції, бажання вплинути на перебіг подій як на місцевому рівні, так і на рівні держави. У цьому зв'язку певний інтерес становлять дані про активність виборців під час виборів до парламентів Угорщини (табл. 3.6) різних років.

Таблиця 3.6

Дані про участь населення країни у виборах до Державних Зборів Угорщини за 1990, 1994, 1998, 2002 роки

1990 р.		1994 р.		1998 р.		2002 р.	
1 тур	2 тур	1 тур	2 тур	1 тур	2 тур	1 тур	2 тур
65,09	45,51	68,92	55,12	57,01	56,26	49,52	50,2

Складено автором за даними Міністерства внутрішніх справ Угорщини: www.b-t.hu.

Як випливає з таблиці, активність виборців в Угорщині падає з кожними виборами. Угорські політологи пов'язують таке явище з певним розчаруванням угорського суспільства в результатах тих економічних та політичних реформ, які понад десять років відбуваються у країні. З іншого боку, соціологічні дослідження засвідчують, що лише незначна кількість населення (5–8 %) бажають повернення до старих соціалістичних часів.

Для України, яка із самого початку здобуття незалежності продекларувала прагнення до повної політичної та економічної інтеграції у європейський простір, досвід утвердження в Угорщині основ громадянського суспільства має непересічне значення. Саме становлення інституцій громадянського суспільства, забезпечення прав людини, демократичних свобод є основною передумовою для входження у політико-правовий, економічний та гуманітарний європейський простір. Без реальних результатів на цьому шляху, як засвідчила практика, марно розраховувати на визнання України демократичною державою з ринковою економікою. Процес становлення громадянського суспільства в Угорщині ще не завершився, але те, чого угорцям уже вдалося досягнути, заслуговує на увагу не тільки науковців, а й політиків, громадських діячів та урядовців.

Населення України вперше за всю історію країни має реальні передумови для виявлення свого громадянського потенціалу. Допомогти українцям стати не підлеглими і підданими, а вільними громадянами — єдиний шлях для утвердження України як справді незалежної та суверенної держави.

3.8. СУЧАСНА УГОРСЬКА ПОЛІТИЧНА ТА ЕКОНОМІЧНА ЕЛІТА ЯК РУШІЙНА СИЛА ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УГОРЩИНІ

Аналіз суспільно-політичної практики постсоціалістичних держав у Центральній та Східній Європі свідчить про те, що на кожному етапі трансформації еліта суспільства відігравала і відіграє визначальну роль у політичному, економічному та культурному житті цих держав. Перетворення в Угорщині підтверджують цю тезу. Але перед тим як перейти до безпосереднього розгляду цієї проблеми, на думку автора, варто зробити кілька попередніх зауважень.

Серед досить великого розмаїття дефініцій щодо визначення терміна “політична еліта” автор більш схильний до такого: політична еліта — це внутрішньо спаяна, що становить меншість суспільства, соціальна група, яка є суб’єктом підготовки і прийняття (або впливу на прийняття — неприйняття) найважливіших стратегічних рішень і яка володіє необхідним для цього ресурсним потенціалом.

Найважливіша функція еліти, що конститує її ознаку, — вироблення і прийняття стратегічних рішень і забезпечення їх трансляції на рівень масової свідомості і поведінки. Владну вертикаль сучасного суспільства можна відобразити у вигляді трирівневої піраміди: верхній рівень займає правляча еліта (еліти); на середньому виявляються політичні групи, що здійснюють передачу прийнятих “нагорі” рішень; основу піраміди становлять маси населення, що виступають об’єктом управління. Можливість зворотного впливу основи соціальної піраміди на її вершину залежить від конкретних обставин: особливостей політичної культури, історичних традицій політичного розвитку, типу політичного режиму тощо [110].

Очевидно, що ті ресурси, які використовує політична еліта, не обов’язково є політичними за своїм характером. В аналізі ресурсного потенціалу політичних еліт очевидно потрібно виходити з багатомірного соціального простору, у рамках якого функціонують індивіди, які володіють різними видами капіталів: економічним, соціальним, символічним, культурним (до перерахованих типів капіталів можна додати ще один — силовий, володіння яким, на жаль, у деяких постсоціалістичних країнах стає все більш значущим фактором впливу). Капітал (той чи інший його різновид), можна назвати політичним, коли він задіяний з метою вплинути на процес прийняття рішень [111].

Із практичного погляду, до політичної еліти суспільства належать насамперед структури всіх гілок влади на рівні центру, а також місцеві органи управління, зокрема перші керівники держави, депутати парламенту, президентська адміністрація, члени уряду, його служби, вищі чини військових і каральних органів, дипломати, депутати місцевих органів самоврядування та чиновницька бюрократія на місцях тощо. Таку еліту називають “формальною” [112].

Окремої уваги потребує економічна еліта. Перехід від соціалізму до ринкової демократії в Угорщині на початку 90-х років призвів до докорінної зміни угорської політичної еліти. Функціонери Угорської соціалістичної робочої партії (УСРП), члени уряду та частина високопосадовців міністерств і відомств, керівники органів місцевого

самоврядування, лідери та працівники соціалістичних молодіжних організацій, керівники господарських організацій національного рівня були практично викинуті із суспільно-політичного життя, а це автоматично означало, що й з правлячої еліти також. Тільки невеличка частина представників колишніх владних структур була обрана до Державних Зборів у складі фракції Угорської соціалістичної партії (УСП) (33 депутати або 8,54 % від загальної кількості). Велика кількість відставної номенклатури змушена була шукати нове застосування своїх здібностей та набутого досвіду у різних сферах, і насамперед у підприємницькій. Ті з них, хто був більш далекозорим, та мав запас капіталу у вигляді власності чи грошей, стали власниками підприємств і банків, інші знайшли себе на посадах менеджерів різного рівня. Таким чином вчорашні комуністи отримали статус нових капіталістів, або їхніх безпосередніх прислужників [113].

Хто ж прийшов до влади? Хто дістав право називати себе елітою угорського суспільства? На ці питання автор спробує відповісти на основі аналізу політичної та економічної еліти сучасної Угорщини.

Державні Збори країни, як про це докладно було сказано у підрозділі 3.2.1. цієї монографії, є ключовим елементом формування політичної структури угорського суспільства. Починаючи з 1990 року перед тими, хто прагнув досягти владних висот у Будапешті, відкрилася можливість потрапити туди через Державні Збори Угорщини, виборовши право стати членом парламенту країни як через перемогу на виборах в одномандатному окрузі, так і в багатомандатному за партійними списками. Перемога на виборах створює умови для проникнення в еліту не тільки представників класу чиновників, а й інших прошарків суспільства. На першому етапі посттоталітарних перетворень серед депутатів більше було науковців, представників творчої інтелігенції, колишніх дисидентів. Другий парламент більше ніж на половину складався з бюрократичної еліти; це були представники або урядової коаліції Й. Анталла (перший прем'єр-міністр країни), яка зазнала поразки на виборах, або Угорської соціалістичної партії (УСП), яка перемогла і знову покликала під свої прапори старі перевірені кадри. Треті вибори, попри те, що УСП програла, а перемогу отримала коаліція на чолі із Союзом молодих демократів – Угорською громадянською партією (СМД–УГП), в цю ситуацію суттєвих змін не внесли, єдине, що парламентська більшість значно поповнилася за рахунок молодих демократів. Четвертий парламент практично повторив за своїм складом другий з тією різницею, що більшість

сформували УСП та Союз вільних демократів (СВД). Більшість у ДЗ останніх трьох скликань можна представити, як два табори: старий, до складу якого входять колишні партійні, державні функціонери різних рівнів, а також і ті, хто значно підвищив свій статус за останнє десятиріччя, а також новий, основу якого становлять члени урядів Й. Анталла та В. Орбана, партійні функціонери, професійні депутати, які обиралися до ДЗ кількох скликань та ін.

Домінування представників бюрократії у парламентській еліті у посттоталітарній Угорщині було зумовлено як розвиненістю цього класу і наявністю в нього солідного “стартового капіталу”, так і незрілістю громадянського суспільства. Значна частина угорського чиновництва виявилася досить гнучкою та адаптованою і достатньо швидко пристосувалася до нових політичних реалій, використовуючи для свого самоутвердження демократичні інститути вільних виборів і політичних партій. Важливу роль тут відіграла та обставина, що при вирішенні завдань суспільно-політичного, державного рівня угорці найчастіше були не готові виявити самостійність, і погоджувалися, аби їхніми проблемами займалося “керівництво”. Зміна керівників ДЗ не міняла докорінно цю ситуацію, тому що колишні представники інших прошарків суспільства, отримавши чиновницький статус не дуже квапилися з ним розстатися. Для багатьох із них належати до верхівки суспільства було важливо не тільки з позиції престижу, а й можливості забезпечити відповідний рівень власного добробуту.

Певну роль серед членів угорського парламенту відіграє інтелігенція. Саме депутати, представники угорської інтелігенції заклали фундамент сучасної багатопартійності, брали активну участь у виборах всіх рівнів, у розробці й ініціюванні економічних та політичних реформ. Завдяки їм суспільство усвідомило суть і глибину кризи, що охопило, визначило завдання, які стоять перед країною, і розпочало їх реалізацію. Згодом політичний вплив цього прошарку помітно знизився, через те, що значна частина інтелігенції мімікрувала в чиновницький прошарок. Проте як у ДЗ, так і за їх межами інтелігенція як і раніше визначає ідеологічний вектор політичної боротьби, провідні учасники якої — різні загони чиновництва — змушені рахуватися з думкою інтелігенції і час від часу шукати її підтримки.

На початковому етапі розвитку парламентаризму Угорщини у парламенті були представлені також так звані люмпени. На перших, других і третіх виборах до складу ДЗ увійшла фракція відверто люмпен-

ської Незалежної партії дрібних господарів. І хоч її представленість у парламенті була вкрай невелика (табл. 3.7), а в 2002 р. дрібні господарі зовсім не потрапили до складу ДЗ, галасу за ці роки вони наробили досить багато, чим завадили як авторитетові вищого законодавчого органу держави, так і Угорщині загалом.

Таблиця 3.7

Представленість НПДГ у Державних Зборах Угорщини 1990–2002 рр.

1990 р.		1994 р.		1998 р.		2002 р.	
Кількість депутатів	% від загальної кількості	Кількість депутатів	% від загальної кількості	Кількість депутатів	% від загальної кількості	Кількість депутатів	% від загальної кількості
44	11,39	26	6,74	48	12,44	–	–

Джерело: Magyarorszag evtizedkonyve. A rendszervaltas (1988–1998). – Вр.: ДКМКА, 1998.

Незначною є кількість у парламенті Угорщини — буржуазії — наймолодшого класу сучасного угорського суспільства. Це пов'язано насамперед з тим, що угорським підприємцям не потрібно ховатися у стінах парламенту від правосуддя за скоєння тих чи інших економічних злочинів, не потрібно тут і мати “дах” у вигляді депутатського мандата, для захисту від різноманітних контрольних та карних органів влади. Представники економічної еліти чудово розуміють, що в країні створено таке правове поле, у якому, якщо ти вчинив правопорушення, тебе не врятує жоден імунітет чи привілей. Певна річ, не потрібно ідеалізувати угорське життя. У парламенті є певні групи, які любіють інтереси того чи іншого капіталу, регіону та ін. Але все це робиться у межах існуючих норм, правил і законів, які писані для всіх — від президента до бомжа. Тим часом угорський соціолог Колоші-Шагі зазначає, що саме з виборів 1998 р. починається активне зближення політичної та економічної еліти, мало того остання прагнула впливати на виборчий процес як до парламенту, так і в органи місцевого самоврядування [114].

Наступною після Державних Зборів гілкою влади за політичним значенням для угорського суспільства є уряд. За час, що минув від перших демократичних виборів в Угорщині (1990 р.), у країні змінилися чотири і зараз працює п'ятий прем'єр-міністр. Практично в одному парламентському циклі працював один прем'єр, винятком був перший уряд, голова якого Й. Анталл помер за рік до закінчення терміну перебування на цій посаді.

Щодо членів уряду спостерігається закономірність. Уряди Й. Анталла та В. Орбана були сформовані з колишніх викладачів вищих навчальних закладів, науковців і тільки незначна частина членів вищого органу виконавчої влади була рекрутована з колишніх владних структур (наприклад, міністром закордонних справ 1998–2002 рр. був професійний дипломат, держсекретар уряду Д. Хорна Мартоні). Тому їхні дії як міністрів були досить непрофесійними, не випадково і перший, і другий уряд дістав у народі назву “уряду дилетантів”. Можна дискутувати з приводу правильності чи хибності тих чи інших рішень, але члени уряду мали можливість їх приймати, а також отримувати відповідне законодавче забезпечення своєї діяльності від парламенту. Члени уряду Д. Хорна, П. Меддеші, як правило, мали і мають відповідну освіту і досвід роботи у виконавчих органах влади. Цим вони вигідно відрізняються від своїх попередників. Так, із шістнадцяти вищих посадовців уряду П. Меддеші тринадцять у різні роки працювали на різних посадах у міністерствах та відомствах, три були членами парламенту і займалися саме тими питаннями, які зараз входять до їх компетенції. Всі вони мають вищу освіту за профілем міністерств, які вони очолюють, за винятком міністерства оборони, яке традиційно очолюється цивільною особою, і, як правило, досвід роботи в галузі. Середній вік соціал-ліберального уряду — 52,3 року [115].

Чільне місце в парламентсько-президентській системі влади в Угорщині відведено президентові. Глава держави є гарантом Конституції та виразником єдності нації. Про роль інституту президентства в Угорщині було вже сказано. Досить докладно було сказано також і про двох угорських президентів — А. Гьонца та Ф. Мадла. Залишається лише додати, що і перший, і другий президент Угорщини ще до зайняття цієї відповідальної посади займали гідне місце в угорській інтелектуальній еліті і дістали визнання як президенти не тільки у себе в країні, а й за кордоном

Численним є кадровий склад місцевих органів самоврядування — як вибраних, так і призначених. Так історично склалося в Угорщині, що більшість чиновників місцевого рівня залишилися від соціалістичного минулого. Населення на рівні міст, містечок, сіл довіряє насамперед людям, яких знає роками і які не скомпрометували себе своєю діяльністю як керівники. З урахуванням того, що на місцевому рівні від рішень, які приймають керівники органів самоврядування, залежать доля і добробут багатьох людей, їх також можна зарахувати до регіональної політичної еліти угорського суспільства.

Окремо потрібно охарактеризувати новий клас угорського суспільства — національну буржуазію. Економічна еліта в Угорщині формувалася ще за соціалістичних часів. Завдяки можливості створювати невеликі приватні підприємства у сфері обслуговування, торгівлі, легкої промисловості в країні нагромаджувався фінансовий і духовний потенціал, який вдалося досить успішно реалізувати за роки ринкових реформ. Тож які особливості верхівки національної угорської буржуазії? Інститут політики АНУ, Рураліш Європейським дім та Центр порівняльних досліджень Угорщини спільно провели соціологічні дослідження економічної еліти у 1997–2001 рр. До цієї категорії вони зарахували керівників фірм, підприємств та інших виробничих утворень, які мають річний оборот 500 млн форинтів. Результати досліджень подано у табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Диференціація за віком економічної еліти Угорщини

Вікові групи	1997 р.	2001 р.
До 40 років	12,5	16,0
40–49 років	40,5	35,4
50–59 років	40,9	36,4
60 і більше років	6,1	12,2

Джерело: Valasz. — 2001. — 08.03.

Як бачимо з табл. 3.8, збільшення на 4 % кількості молоді серед економічної еліти найімовірніше пов'язано з приходом до влади досить молодої за віком партії СМД–УГП, а збільшення удвічі в цій категорії людей після 60 років, мабуть, можна пояснити прагненням молодої політичної номенклатури сховатися у своїх економічних справах за спину своїх батьків.

Серед елітарних підприємців мають неповну середню освіту 7,5 %, середню — 51,5 %, вищу — 41,0 %. Тож, очевидно, що освіта не завжди є запорукою успіху в угорському бізнесі. За місцем народження 40,1 % побачили вперше світ у столиці, 37,1 — у місті, 22,8 — у селі та селищі [116].

Варті уваги й спостереження про те, що у 1993 р. 80 % угорської еліти у 1988 році займали керівні пости (були менеджерами) переважно на соціалістичних підприємствах. Там вони заробили стартовий капітал, там же змогли заволодіти контрольним пакетом акцій. Сталою є також тенденція підтримки правлячою коаліцією тих підприємців, які підтримували партію парламентської більшості на виборах або поділяють її політичні погляди. Цю практику започаткував

уряд Й. Анталла і всі наступні уряди продовжували її. За часів першого та другого уряду, коли найбільш активно проходила приватизація, на посади керівників державних підприємств, а також підприємств, які належали органам самоврядування, призначалися ставленики партії коаліції, які готували фабрики та заводи до приватизації і здійснювали її, відповідним чином забезпечуючи власний та партійний інтерес [117].

Очевидно, що процес формування нової політичної та економічної угорської еліти ще не завершився, хоч угорці завдяки досить послідовному курсу на демократизацію суспільства змогли досягти значних успіхів на цьому шляху. Звичайно, еліта не створюється за один місяць і навіть десять років для цього замало, але ядро політичної та економічної верхівки Угорщини фактично вже сформувалося. Попри зміну урядів, коаліційної більшості у Державних Зборах основні актори на політичній та економічній сценах країни залишаються незмінними. Вони міняються ролями, критикують один одного, запекло борються, особливо під час виборчої кампанії, але від цього їх статус та становище в суспільстві не змінюється, що свідчить про те, що політична та економічна стабільність в Угорщині, звичайно, далека від ідеалу, але вона достатня, щоб рухатися вперед і поліпшувати життя угорського народу.

Список використаної літератури

1. *Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов.* — М.: ЭПИКОН, 1997. — С. 55–94.
2. *Марков Д. С., Поляков А. С., Глинкина С. П.* Революционные преобразования в странах Центральной Европы: причины и следствия. — М.: ЭПИКОН, 1990. Ч. 1. — С. 86–87.
3. *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века.* Т. 3. — Ч. 1. — М.: Наука, 2000. — С. 33.
4. *Fricz T.* Pártok és pártrendszer Magyarországon//A politikatudomány arcai. — Вр.: Akadémiai kiadó, 1999. — Old. 227.
5. *Népszabadság.* — 1999. — 10.09.
6. *Pártprogramok és dokumentumok//Magyarország Politikai Évkönyve.* — Вр.: Aula-Omik, 1990. — Old. 867–968.
7. *Pártprogramok és dokumentumok//Magyarország Politikai Évkönyve.* — Вр.: Demokrácia Kutatások, 1999. — Old. 491–616.

8. *Голосов Г. В.* Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации // *Полис.* — 1998. — № 1.

9. *Ignotus P.* Hungary. — N.Y., 1972; *Lengyel L.* The Character of the Political Parties in Hungary (Autumn 1989); *Bozóki A., Körösenyi A., Schöpflin G.* Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary. — L., 1992.

10. *Fricz T.* A magyarországi pártrendszer 1987-1995. — Вр.: Cserépfalvi, 1966. — Old. 208; *Enyedi Zsolt, Körösenyi András.* Pártok és pártrendszerek. — Вр.: Osiris, 2001; *Kéri L.* Tíz év probaidő. — Вр.: Hekikon, 1998; *Bihari M.* Parlamentarizmus // *Kritika.* — 1990 — N 7. — С. 36–38.

11. *За результатами* виборів в одномандатних округах обирається 176 депутатів. 152 місця розподіляється пропорційно між партіями, що у ході виборів подолали 5 % бар'єр за результатами голосування в окружних та столичних округах, або, як їх ще називають, територіальних округах. Крім того, угорським законодавством передбачено також існування так званого компенсаційного загальнодержавного списку, за яким у другому турі за партійними списками розподіляється 58 парламентських мандатів. *Országgyűlési kézikönyv.* — Вр., 1992. — Old. 67.

12. *Макаров А. М.* Трансформація парламентаризму в Україні і державах Центральної і Східної Європи // *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний та прикладний аспекти: [Кол. моногр.] / За ред. Ф. М. Рудича.* — К.: МАУП, 2002. — С. 198–215.

13. *Конституція* Республіки Угорщина // Конституції нових держав Європи та Азії — К.: Укр. Прав. Фундація "Право", 1996. — С. 311. Проголошена 20 серпня 1949 року як Конституція Угорської Народної Республіки, вона залишається чинною й до сьогодні зазнавши, однак, ряду принципових модифікацій. Для внесення змін до Конституції Державні Збори (парламент) Угорщини починаючи з 1972 р. прийняв вісімнадцять законів. Найсуттєвіші зміни Конституції відбулися вже після 1989 р., в результаті яких Основний Закон УР набув сучасного вигляду і цілком відповідає стандартам демократичної правової держави.

14. *Там само.* — С. 312.

15. *Там само.* — С. 311–312.

16. *Там само.* — С. 206–207.

17. *Pokol Béla.* A magyar parlamentarizmus. — Вр.: Cserépfalvi, 1994. Old. 69.

18. *Sczmidt P.* A magyar parlamentarizmus közjogi ellentmondásai. Magyarország politikai évkönyve. — Bp., 1996. — Old. 233.
19. *Parlamenti pártok és törvényhozás (1997–1998).* — Bp.: A Magyar Politikai Intézet, 2000. — Old. 117.
20. *Конституционное (государственное) право зарубежных стран.* Т. 2. — М.: Право, 1995. — С. 154.
21. *Magyarország évtizedkönyve. A rendszerváltás (1988–1998).* — Bp.: DKMKA, 1998. — Old. 294.
22. *Országgyűlés.* OGY határozata. — 1990. — V. 18.
23. *Országgyűlési bizottsági kézikönyv.* — Bp., 1992. — Old. 250.
24. *1990. évi LV. Törvény. Az országgyűlési képviselők jogállásáról. 1990; évi LVI. Törvény. Az országgyűlési képviselők tiszteletdíjáról, költségtérítéséről és kedvezményeiről. 46/1994. (IX. 30.) OGY határozat. A Magyar Köztársaság Országgyűlésének Házaszabályáról.*
25. *Országgyűlési kézikönyv.* — Bp., 1992. — Old. 280.
26. *Конституція Республіки Угорщина//Конституції нових держав Європи та Азії.* — К.: Укр. Прав. Фундація, "Право", 1996. — С. 315.
27. *Там само.* С. 316.
28. *A nemzeti megújulás programja.* — Bp., 1999. A magyar gazdaság átalának és fejlődésének programja. Stabilizáció és konvertibilitás.
29. *Adair Bianca.* Democratization and regime transformation in Hungary // Problems of Post-Communism. — 2002. — Mar/Apr. — P. 56.
30. *Там само.* — P. 59.
31. *Magyarország kormánya. Az első száz nap programja. A Medgyessy kormány programja.* www.gov.hu
32. *Magyar Közlöny 1996/109 szám. 6105 – 6114., 6220.*
33. *Pesti Sándor.* Az újkori magyar parlament. — Bp.: Osiris, 2002. — Old. 149.
34. *Макаров А. М.* Трансформація парламентаризму в Україні і державах Центральної і Східної Європи / Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний та прикладний аспекти: [Кол. моногр.]; За ред. Ф. М. Рудича. — К.: МАУП, 2002. — С. 211–212.
35. *Семиноженко В.* Програма діяльності або політичне кредо Кабінету? // Дзеркало тижня. — 2000. — 18 березня.
36. *Rainer M. János.* A Magyarországi fordulatok és a szoviet politika, 1944–1948. A fordulat évei 1947–1949. — Bp.: 1956-intezet, 1998. — Old. 78
37. *Holló András.* A köztársasági elnök az új alkotmányban. — Bp.: KJK-MTA ÁJI, 1995. — Old. 148.

38. *Конституція* Республіки Угорщина // Конституції нових держав Європи та Азії. Українська правова фундація. — К.: Право, 1996. — С. 317.
39. *Там само*. С. 318.
40. *Értelmezett alkotmány*. Szerk. Balogh Zsolt — Holló András. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. — Бр., 2003. — Old. 131.
41. *Конституція* Республіки Угорщина // Конституції нових держав Європи та Азії. Українська правова фундація. — К.: Право, 1996. — С. 319–320.
42. *Holló András*. A köztársasági elnök az új alkotmányban. — Бр.: KJK-MTA ÁJI, 1995. — Old. 134.
43. *Kukorelli István*. Alkotmánytan. — Бр.: “Osiris”, 1996. — Old. 78.
44. *Конституція* Республіки Угорщина // Конституції нових держав Європи та Азії. Українська правова фундація. — К.: Право, 1996. — С. 320.
45. *Fitzmaurice, John*. Politics and government in the Visegrad countries Poland, Hungary, Czech Republic and Slovakia. — Basingstoke: Macmillan, 1998. — P. 203.
46. ЭХО планеты. ИТАР-ТАСС. — 2000. — № 25. — 16–22 июня.
47. *HVG*. — 1989. — okt. 7.
48. *Усевич М. А.* Десятилетие Реформ в Венгрии. 90-е годы XX в.// Новая и новейшая история. — 2002. — № 5. — С. 91.
49. *A nemzeti megújulás programja*. Бр., 1999; *A Magyar gazdaság átalának és fejlődésének programja*. Stabilizáció és konvertibilitás. — Бр., 1991. — С. 86.
50. *Усевич М. А.* Десятилетие Реформ в Венгрии. 90-е годы XX в.// Новая и новейшая история. — 2002. — № 5. — С. 82.
51. *Népszabadság*. — 1992. — Marc. 7.
52. *Népszabadság*. — 1994. — Nov. 30.
53. *Усевич М. А.* Десятилетие Реформ в Венгрии. 90-е годы XX в.// Новая и новейшая история. — 2002. — № 5. — С. 90.
54. *Там само*. — С. 84.
55. *Там само*. — С. 92.
56. *Magyarország évtized könyve (1988–1999)*. — Бр.: DKMKA. — С. 461.
57. *Népszabadság*. — 2002. — Jan. 20.
58. *Усевич М. А.* Десятилетие Реформ в Венгрии. 90-е годы XX в.// Новая и новейшая история. — 2002. — № 5. — С. 92.
59. *Magyarország évtized könyve (1988–1999)*. — Бр.: DKMKA. — С. 464.
60. *Státustörvény*. — Бр.: TLA, 2002. — Old. 682.
61. *www.gov.hu*. Magyarország kormány programja 1998–2002.
62. Эхо планеты. 14.09.2001. — С. 22.

63. *Усєвич М. А.* Десятилетие Реформ в Венгрии. 90-е годы XX в.// Новая и новейшая история. — 2002. — № 5. — С. 89
64. *Эхо планеты.* ИТАР-ТАСС. — 2002. — 5–11 апреля.
65. *Кузьмин А.* Портрет П. Меддеша. Эхо планеты. — 2002. — № 6. — С. 14.
66. *www.gov.hu.* Magyarország kormánya. Az első száz nap programja.
67. *Там само.*
68. *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. — К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. — С. 182–183.
69. *Конституції нових держав Європи та Азії.* — К.: Українська правова фундація “Право”, 1996. — С. 328.
70. *Там само.* — С. 329.
71. *Horvath Tamas.* Decentralization in Public Administration and Provision of Services: an East-Central. — М., 1997.
72. *Децентрализація: експерименти и реформы.* Local Government and Public Service. — Будапешт, 2000. — С. 417.
73. *1990 évi LXV – törvény. § 8.*
74. *1994 évi LXIII – törvény § 63/A.*
75. *Там само.*
76. *1990 évi LXV – törvény. § 93.*
77. *Horvath Tamas.* Decentralization in Public Administration and Provision of Services: an East-Central European View. Environment and Planning C: Government and Policy 15. — М., 1997. — Р. 161–175.
78. *1990 évi LXV – törvény. § 101.*
79. *1994 évi XIV – törvény.*
80. *1990 évi LXV – törvény. § 45–51.*
81. *Місцеве самоврядування в країнах Східної Європи та Співдружності Незалежних Держав у 1994 році.* Інститут місцевого врядування та державної служби. — Будапешт, 1995. — С. 102.
82. *Horvath Tamas.* Decentralization in Public Administration and Provision of Services: an East-Central European View. Environment and Planning C: Government and Policy 15. — М., 1997. — Р. 161.
83. *1990 évi LXV – törvény. § 77–92.*
84. *Децентрализація: експерименти и реформы.* Local Government and Public Service. — Будапешт, 2000. — С. 427
85. *Місцеве самоврядування в країнах Східної Європи та Співдружності Незалежних Держав у 1994 році.* Інститут місцевого врядування та державної служби. — Будапешт, 1995. — С. 107.

86. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку*. К.: Парламентське вид-во, 1998. — С. 50.

87. *Так Президент Угорщини А. Гьонц за участь в революції 1956 р. був засуджений до страти, пізніше цей вирок замінили на довічне ув'язнення, Й. Анталлу було заборонено викладати у гімназії.*

88. *Конституції нових держав Європи та Азії*. — К.: "Право", 1996. — С. 331–338.

89. *Там само*.

90. *1997. évi LXVI. törvény a biroságok szervezetéről es igazgatásáról.*

91. *Зміни вносилися, відповідно: 1997. CXIX évi tv.; 1998. XI évi tv.; 1999. CX évi tv.; 2000. CXXXVI évi tv., 2001. CV évi tv.; та 1999. LVI évi tv.; 1999. LXXXV évi tv.; 1999. CX évi tv.; 2000. XXXIII évi tv.; 2000. XXXIX évi tv.; 2000. CVI évi tv.; 2001. XVI évi tv.; 2001. XXXVI évi tv.; 2001. XCV évi tv.*

92. *ДРЮ* — аналог Вищої Ради юстиції України.

93. *9 суддів-членів ДРЮ обираються генеральними Зборами суддів УР в ході таємного голосування та обираються з числа колег, що мають практичний досвід роботи на посаді судді не менш ніж п'ять років. З метою забезпечення безперебійності в роботі ДРЮ обираються також 9 заступників суддів-членів ДРЮ.*

94. *Гражданское общество, правовое государство и право ("Круглый стол" журналов "Государство и право" и "Вопросы философии") // Государство и право. — 2002. — № 1. — С. 16.*

95. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку*. — К.: Парламентське вид-во, 2002. — С. 187.

96. *Вингендер И. Аномия и девиация в венгерском обществе// "Социологические исследования". — 2002. — № 3. — С. 86.*

97. *Там само*. С. 90.

98. *Kolosi T., Sági M. Hullamzd haztartasok / Kolosi, Toth, Vukovics szerk. Tarsadalmi riport 1998. — Вр.: TARKI, 1998.*

99. *Szivos P., Toth I. Gy. A haztartasok jovedelmi szerkezete, egyenlőtlenségek, szegenység es ajdieti tamogatasok / Sik, Toth, szerk. Zardtanulmany. Jelentes az MHP 6. hullamardl. — ВКЕ-TARKI, 1998. — P. 44–57.*

100. *KS H (HCSO) A foglakoztatás alakulása 1980–1996, Mikrocensus 1996. — Вр., 1997. — Old. 57.*

101. *Robert P., Bukodi Zs. Who are the Entrepreneurs and Where Do They Come From? Transitions to Self-Employment Before, Under and After Communism in Hungary // International Review of Sociology. — 2000. — Vol. 10. — N 1. — P. 147–171.*

102. *Speder Zs., Paksi B., Elekes Zs.* Anomy and Satisfaction / Kolosi, Toth, Vukovch, ed.. Social riport 2000. — Bp.: TARKI, 2001. — P. 490–513.
103. *Szelenyi I.* The Rise of Managerialism: The “New Class” after the Fall of Communism. — Bp.: Collegium, 1995. — Discussion Papers no. 16.
104. *Speder Zs., Paksi B., Elekes Zs.* Anomy and Satisfaction / Kolosi, Toth, Vukovch, ed. Social riport 1991–2000. — Bp.: TARKI, 2001. — P. 49–53.
105. *Nonprofit szervezetek Magyarországon 2000.* — Bp., 2002. — Old. 23.
106. *1997. évi CLVL. Törvény a kozhasznú szervezetekről.*
107. *114–1992. (VII. 23) Korm.rendelet.*
108. *Beszélő.* 2001.7–8., Old. 26.
109. *www.civil.info.hu*
110. *Гаман-Голутвина О.* Определение основных понятий этиологии // Полис. — 2000. — № 5.
111. *Бурдые П.* Социология политики. — М.: Socio Logos, 1993. — С. 104.
112. *Пахарев А. Д.* Політичне лідерство і політичні еліти в Україні та державах Центральної і Східної Європи: тенденції формування / Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний та прикладний аспекти: [Кол. моногр.] За ред. Ф. М. Рудича. — К.: МАУП, 2002. — С. 219.
113. *Hankiss E., Matkó I.* A tulajdon kötelez. — Bp.: Figyelő Kiado Rt., 1997. — Old. 43.
114. *Kovách Imre.* Polgárosodás: új burzsoázia vagy a gazdasági elit szerepvállalása? // In: Róbert P. et al. Középosztályok nyomában. — Bp.: MTA PTI, 1995. — 102 o.
115. *www.ekorvanyzat.hu*
116. *Válasz.* — 2001. — 08.03.
117. *Kolosi T., Sági M.* Az új elit formálódása // Ezredforduló. — 1999. — 30 o.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИЧНОЇ, ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УГОРЩИНІ

4.1. РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ УГОРЩИНИ: НАЙВАЖЛИВІШІ КРОКИ НА ШЛЯХУ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Реформування економіки Угорщини в останнє десятиліття відбувалося дещо за іншим сценарієм порівняно з окремими країнами ЦСЄ. Пов'язано це було насамперед з тим, що угорці в кінці 80-х років уже мали досить розвинений порівняно з іншими країнами перехідного періоду ринковий потенціал, сформований ще за соціалістичних часів. Так, уряд М. Немета (1989–1990 рр.) розробив антикризову програму, в якій було сформульовано основні напрямки економічної економічної реформи, в основу якої було покладено ринкові принципи [1].

Ця програма лягла в основу “Програми національного відновлення”, прийнятої правоконсервативним урядом Угорщини у вересні 1990 р., і “Програми перебудови угорської економіки (Стабілізація й конвертованість)” [2], прийнятої у квітні 1991 р.

Здійснення програм у сфері лібералізації господарської діяльності, приватизації економіки та формування адекватних ринку суб'єктів господарювання, становлення інститутів та інфраструктури ринкової економіки, впровадження аграрної реформи тривало упродовж діяльності всіх трьох урядів Угорщини. Деякі з цих позицій залишилися актуальними і для уряду Петера Меддеші (2002–2006 рр.). Оскільки у цій праці розглядається політологічний аспект трансформацій у постсоціалістичний період, то автор має намір докладно розглянути лише соціально-економічні наслідки політичних та ринкових перетворень в Угорщині. Водночас, щоб краще зрозуміти цю пробле-

матику, на нашу думку, доцільно стисло проаналізувати те, як угорці долають перехід від економіки директивної, планово-розподільної до ринкової.

4.1.1. Лібералізація господарської діяльності як перший крок на шляху економічних трансформацій

Для того щоб розпочати ринкові перетворення в країні, потрібно було відійти від адміністративно-командної системи управління економікою. Як зазначають економісти Дж. Сакс та О. Пивоварський, вирізняють дві стадії переходу до ринкової економіки – просту та складну. Проста стадія полягає у знищенні перешкод, встановлених централізованою плановою системою на шляху до економічної свободи та конкуренції. Складна передбачає створення нової системи, що ґрунтується на законі та приватизації власності [3]. В Угорщині проста стадія, зокрема процес ліквідації механізмів та інститутів старої системи, пройшла швидко й безболісно. На практиці це означало відмову від системи державного директивного планування, а також від централізованого розподілу матеріально-технічних ресурсів. Таким чином, відповідальність за прийняття рішень переносилася з центру на підприємство; зокрема питання забезпечення обладнанням, сировиною тощо вирішувалися не в міністерстві, а їх вже регулював ринок.

Наступним кроком стала лібералізація виробничої та комерційної діяльності. За формою це була відмова держави від більшості заборон та обмежень, якими зловживали в умовах директивної економіки, а за суттю це означало ліквідацію обмежень на створення і функціонування приватних підприємств, відмову від контролю за цінами, від обмежень у зовнішній торгівлі, запровадження конвертованості валюти, відхід від контролю за процентними ставками [4]. Лібералізація в Угорщині відбувалася на трьох рівнях. У галузі внутрішніх національних ринків – лібералізація внутрішніх цін і поступове скасування державної монополії на торгівлю. У галузі зовнішніх ринків – лібералізація міжнародного торгового режиму, конвертованість валюти тощо. І нарешті, відкритість економіки для розвитку приватного сектору.

Щодо першого рівня, то ключову роль тут відіграє лібералізація цін, яка полягає в тому, що виробникам, продавцям та посередникам

надається право визначати та встановлювати ціни з урахуванням кон'юнктури ринку. Цінову лібералізацію Угорщина розпочала ще з реформ 1968 року. Тоді частка лібералізованих цін становила 23 %, в 1986 р. — 55 %, у 1989 р. — 80 % і в 1992 р. — 92 % [5].

Угорська держава залишила за собою право централізовано встановлювати ціни на певні групи товарів та послуг. Якщо за допомогою монетарної політики впливають на формування цін через попит, то через державні ціни держава впливає на формування індексу споживчих цін. У грудні 1999 р. частка товарів і послуг із регульованими цінами становила 17,7 %, у 2000 р. — 17,99 %. До товарів з регульованими цінами належать побутова енергія (електроенергія, газ) і ліки, до послуг — тарифи на громадський транспорт і комунальні послуги [6].

Державне регулювання у галузі цін поширювалося також на контроль за формуванням цін угорських фірм, які мають монопольне становище на ринку. З цією метою в Угорщині 1991 року було створено Відомство з конкуренції, основне завдання якого — недопущення зловживань у цій сфері, відстеження картельних угод, що обмежують конкуренцію, а також контроль за концентрацією виробництва.

Перші кроки на шляху впровадження ринкових реформ, насамперед лібералізація, дуже негативно вплинули на стан економіки держави. Утворилася досить складна ситуація, коли стара система управління була зруйнована, а нова, яка базувалася на ринкових інститутах, щойно народжувалася. В результаті Угорщина потрапила в глибоку економічну кризу, особливо в 1992–1993 рр. Доходи населення були знецінені, обігові кошти підприємств також значно зменшилися, дуже знизилася і споживання. І хоч угорці уникнули “шокової терапії”, лібералізація господарської діяльності супроводжувалася реалізацією радикальних програм макроекономічної та фінансової стабілізації, спрямованих на приборкання інфляції, зміцнення національної грошової одиниці та надання стійкості валютним курсам та іншим макроекономічним фінансовим параметрам. Невід'ємною складовою цих програм були стандартні монетарні схеми регулювання попиту через обмеження грошової маси, встановлення високої ставки рефінансування та скорочення бюджетного дефіциту. Жорстка фінансова політика, навіть якщо вона здійснювалася не завжди послідовно, дала змогу звести показники річних темпів інфляції до відносно невисоких двозначних чисел, а до кінця 90-х років інфляція вже не перевищувала 10 %.

Стійка результативність і незворотність макроекономічної стабілізації в Угорщині не були пов'язані лише з використанням рецептури ортодоксального монетаризму, який обмежується тільки регулюванням грошового обігу. Угорські реформатори усвідомлювали, що динаміка цін у перехідних економіках визначається не тільки попитом на товари й послуги, а й можливостями його задовольнити. Вони розуміли, що інфляція залежить не тільки (а часом і не стільки) від динаміки грошової емісії, а й від так званих немонетарних факторів. Саме тому їм вдалося виокремити дві найбільш діючі хибні спіралі у знеціненні грошей: “ціни — доходи — ціни” і “інфляція — девальвація — інфляція”. А точний “діагноз” визначив і правильність “лікування”, яке із самого початку реформ зводилося до використання пакета взаємодоповнюючих заходів для регулювання грошового обігу, частково цін, особистих доходів і валютного курсу.

Винятково важливий висновок із порівняльного аналізу практики ринкової трансформації в Угорщині полягає в тому, що досягнення макроекономічної стабілізації потрібно розглядати як необхідну, але ще недостатню умову для стійкого економічного зростання. Ставка тільки на приборкання інфляції себе не виправдовує. На певних етапах потрібно здійснювати принципово іншу макроекономічну політику, що передбачає поєднання заходів для стримування підвищення загального рівня цін із стимулюванням господарського розвитку.

Результатом економічної діяльності уряду Угорщини останніми роками стало те, що великої інфляції вдалося уникнути і порівняно із сусідніми країнами ситуація є більш-менш контрольованою. Норма інфляції, яка з 1988 р. виражається двозначними величинами, досягла піку в 1991 р. — 35 %. У подальші роки вона поступово знижувалася (виняток становив 1995 р. — 28,2 %) і в 1999 р. досягла 10 %, а в 2000 р. — 9,8 % [7].

Досить відчутне для населення підвищення цін у 1991–1993 рр. аналітики пов'язують з тим, що в ці роки держава значно скоротила дотації до роздрібних цін, істотно підвищилися ціни на опалення та побутову енергію у зв'язку з тим, що в торговельних операціях з СРСР Угорщина перейшла з розрахунків у карбованцях (це були так звані перевідні карбованці, що забезпечувалися товарами; їх ніхто не бачив, але протягом багатьох років вони діяли всередині РЕВ) на розрахунки в доларах. Нагадаємо, що на той час 89 % енергоносіїв Угорщина імпортувала переважно з Радянського Союзу. Підвищення інфляції з 22,5 % у 1993 р. до 28,2% у 1995 р. було результатом знач-

ної одноразової девальвації форинта [8]. За таких темпів інфляції країна не мала необхідності вдаватися до шоккових методів її подолання, як це було, наприклад, у Польщі, де в 1990 р. норма інфляції становила 586 %. Не було також потреби здійснювати грошову реформу чи деномінацію форинта.

Факторами збереження керованості інфляції в Угорщині на початку переходу до ринкової економіки стали: досягнута висока насиченість споживчого ринку, забезпечення збалансованості платоспроможного попиту й товарного покриття; поступова лібералізація цін з одночасним збереженням певної регулюючої ролі держави, боротьба з монополізмом на ринку за рахунок впровадження серйозних санкцій щодо виробників, які намагалися використовувати своє монополне становище на ринку для нав'язування покупцеві монополно високих цін, а також за допомогою швидкої лібералізації імпорту (в 1990 р. 90 % його обсягу); антиінфляційна спрямованість програми стабілізації загалом.

Держава в Угорщині послідовно приділяла і приділяє багато уваги аналізу причин інфляції та пошуку засобів її стримування. Антиінфляційна політика використовувала інструменти як непрямого впливу, насамперед засоби монетарної політики (політика процентних ставок і валютного курсу), так і адміністративне централізоване встановлення цін на групу товарів з регульованими цінами.

В Угорщині досить обережно підійшли й до запровадження валютного плаваючого курсу. В 1990–1994 рр. у країні було встановлено фіксований валютний курс з валютним коридором, визначеним Угорським національним банком.

Державна політика цього валютного курсу виконувала двоєдине завдання: підтримка стабільності національної валюти й забезпечення інтересів вітчизняних експортерів, незацікавлених у завищенні курсу форинта. Тому коли в 1994–1995 рр. курс форинта виявився завищеним, при тому, що значно збільшився дефіцит зовнішньоторговельного балансу, в березні 1995 р. у рамках пакета стабілізаційних заходів, що мали назву “пакета Бокроша”, було ухвалено рішення про разову девальвацію форинта на 9 % й одночасне запровадження змінного курсу форинта із щомісячною нормою девальвації (про це повідомлялося заздалегідь): до середини 1995 р. — 1,9 % на місяць, у другому півріччі 1995 р. — 1,3 %, у 1996 р. — 1,2–1,1 %, у 1997 р. — 1,0–0,9 %, у 1998 р. — 0,7 %, у 1999 р. (січень) — 0,6 %, потім — 0,4 %, з жовтня 1999 р. — 0,4 %, на початку 2000 р. — 0,3 %, з квітня 2001 р. —

до 0,2 % [9]. З 1 жовтня 2001 р. цей захід було скасовано. У результаті норма інфляції спочатку різко підвищилася, а потім почала знижуватися.

Уряд Д. Хорна і керівництво Угорського національного банку (УНБ) із самого початку своєї діяльності заявили, що доки середньорічні темпи інфляції не впадуть нижче 4-5 %, вони продовжуватимуть політику поступової девальвації, за якої курс долара щодо форинта постійно знижуватиметься. Результати монетарної, антиінфляційної політики Угорщини в 1995–1998 рр. довели правильність обраного шляху (в Угорщині з літа 1995 р. темпи інфляції знижувалися більш як на 4 % за рік, тоді як у деяких сусідніх країнах цей показник був значно гіршим. Наприклад, у Румунії з 1975 до 1997 р. темпи інфляції підвищилися у 5 разів (32,5–154,8), у Югославії з 1997 до 2000 р. — в 4 рази (21,6–85,7). Голова УНБ Г. Шурані у відповідь на критику політики поступової девальвації заявив, що Центробанк не бачить поки що причин змінювати курсову політику. “Мають рацію ті економісти, — зазначив Г. Шурані, — які думають, що не можна вважати гарною самою по собі ні вільно плаваючу систему, ні систему фіксованого курсу. Усе залежить від конкретних умов” [10].

На початковому етапі ринкових трансформацій в Угорщині значна увага приділялася й лібералізації зовнішньоекономічної діяльності. На практиці це означало насамперед скасування державної монополії зовнішньої торгівлі та надання господарським об'єктам (як державним підприємствам, так і приватним фірмам та змішаним товариствам) права самостійно виходити на зовнішній ринок і здійснювати на ньому експортні й імпорتنі операції. Порядок одержання дозволу на ведення зовнішньоторговельної діяльності було максимально спрощено, запроваджувався ресстраційний режим для створення зовнішньоторговельних фірм. У результаті кількість учасників зовнішньоекономічної діяльності різко збільшилася: наприкінці 80-х років їх було кілька десятків, а на середину 90-х — тисячі, хоч у багатьох із них для успішного ведення цього виду діяльності не було ні достатніх капіталів, ні досвіду роботи [11].

Ступінь лібералізації експорту та імпорту вже на початковому етапі реформ виявився досить високим (одночасно було лібералізовано до 90 % імпорту та 70 % експорту). Керування зовнішньоекономічними зв'язками почало здійснюватися переважно за допомогою непрямих методів — мита, квот тощо.

Реалізація наданого підприємствам права ведення зовнішньоекономічної діяльності вимагала створення механізму, який би забезпечував доступ імпортерів до іноземної валюти. Для цього було лібералізовано валютний режим, а саме — запроваджено обмін національної валюти й скасовано валютні обмеження (зокрема й дозвіл купувати і продавати валюту).

Лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків мала на меті створення відкритої економіки, тобто господарської системи, орієнтованої на максимальну участь у міжнародному розподілі праці та світових господарських зв'язках. Це безумовно був позитивний процес, оскільки штучна ізоляція економіки країн з директивною економікою від світового ринку і відповідно від конкуренції з іноземними товарами стала однією з основних причин їх відставання від промислово розвинених країн як за технологічним рівнем виробництва, так і за якістю більшості продукції. Крім того, в умовах закритості внутрішніх ринків країна розвивалася значною мірою на основі самозабезпечення, випускаючи багато видів продукції, які було б вигідніше купувати за кордоном. Зруйнування автаркічних господарських систем дало змогу повніше використовувати переваги міжнародної спеціалізації. Нарешті, перехід до моделі відкритої економіки включав країну у процеси інтернаціоналізації виробництва, міжнародного руху капіталів, робочої сили й науково-технічних знань та інформації, що було особливо важливо у зв'язку зі стрімким підвищенням ролі науково-технічного прогресу як фактора економічного розвитку [12].

На етапі процесу створення відкритої економіки угорці розуміли, що лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності потрібно здійснювати дуже обережно. Це стосувалося насамперед зовнішньоторговельних і валютних операцій, експорту й імпорту капіталу. Тому рух до відкритості узгоджувався з поступовим скасуванням обмежень, суворим контролем за діяльністю суб'єктів господарювання, що допомогло уникнути багатьох негативних явищ, якими супроводжували ці процеси в Україні.

Виважено в Угорщині підійшли, наприклад, до реалізації прагнення досягти обміну національної валюти на конвертовану і навпаки. Скасування валютних обмежень було поетапним. Із самого початку здійснення реформ було запроваджено правило обов'язкового продажу експортерами державі 100 % валютного виторгу. Тільки в міру зміцнення валютного стану підприємства діставали право відкривати валютні рахунки в національних комерційних банках. Це правило

скасували лише через 5-6 років після початку реформ (у 1995–1996 рр.). Громадяни мали право купувати тільки певну кількість валюти на конкретний термін. Обмежувалися валютні суми при виїзді громадян за кордон. Такий підхід відіграв поряд з іншими факторами важливу роль у запобіганні “валютизації” платіжного обігу.

В Угорщині активно використовувалася практика нетарифних обмежень. У середині 90-х років система ліцензування охоплювала 30 % експорту та 7–8 % імпорту (передусім це стосувалося країн — членів РЕВ).

Ще більш виваженим був підхід в Угорщині до скасування обмежень на експорт капіталу. Якщо залучення іноземного капіталу у формі прямих інвестицій було для угорців абсолютним пріоритетом, то їх ставлення до вільного відпливу з країни національного капіталу було значно стриманішим. Власне кажучи, політика перших урядів щодо регулювання операцій з купівлі нерухомості за кордоном, а також портфельних інвестицій була досить жорсткою. Хоч останнім часом спостерігається лібералізація у сфері прямих інвестицій за кордон. Однак прибуток від них повинен репатріюватися у вітчизняні комерційні банки. Важливо також зазначити, що завдяки політиці дозованого протекціонізму забезпечується захист внутрішнього ринку.

Зіштовхнувшись у результаті надмірної лібералізації зовнішньої торгівлі з непосильною для національного виробника конкуренцією, угорці посилювали режим імпорту товарів. Активно застосовувалися також такі заходи, як нормативи якості імпортованої продукції, обов'язкове сервісне обслуговування імпортованих товарів тощо. Для запобігання вимиванню вітчизняних товарів із внутрішнього ринку дотепер зберігаються і адміністративні експортні обмеження (як правило, тимчасові) у вигляді ліцензій, квот і прямих заборон. При цьому спеціально підтримується так званий інвестиційний імпорт, скасовуються мита на імпорт передових технологій.

Дії уряду в цій сфері дали змогу попередити вплив капіталу за кордон, повернути його в бік вітчизняного товаровиробника та сфери послуг. В Угорщині не зайняла великого місця у грошовому обігу й іноземна валюта. На неї ніколи не припадало більш як 25 % загального обсягу і вона не використовувалася широко ані як платіжний засіб, ані як засіб нагромадження. Закони, що суттєво пом'якшили валютний режим, було прийнято в країні після зміцнення валютного становища. Тільки в червні 2001 р. форинт став повністю конвертованим, а уряд лібералізував валютні регламентації [13].

Однак заходи в зовнішньоекономічній сфері не змогли повністю нейтралізувати суперечливих наслідків лібералізації, яку в Угорщині деякі автори називають одним з факторів збільшення негативно-го сальдо поточних операцій та збільшення зовнішньої заборгованості.

Перша половина 90-х років в Угорщині пройшла під знаком форсованої переорієнтації у зовнішньоекономічних зв'язках з колишнього Радянського Союзу на Захід. Заради справедливості треба визнати, що багато в чому вона мала вимушений характер, була зумовлена розпадом РЕВ, потім СРСР, затяжною глибокою економічною кризою у країнах колишнього СРСР, на який працювало більше половини угорської переробної промисловості. Стрімке скорочення торгівлі з Росією та іншими країнами СНД не могло не завдати болючого удару по національному господарству Угорщини, насамперед по машинобудуванню, легкій промисловості, агропромислому комплексу, що розвивав свої потужності протягом усього післявоєнного періоду переважно в розрахунку на потреби СРСР. Перелаштувати ж виробництво на західні, більш вимогливі ринки та ще й у порівняно короткий термін було дуже проблематично. Продукція, що призначалася для СРСР та інших партнерів по РЕВ, здебільшого, була неконкурентоспроможною на світових ринках і реалізувати її там навіть шляхом значних знижок в ціні було часом неможливо.

Проте на початку 90-х років буквально за два – три роки Угорщина зуміла значно відкоригувати географічний розподіл своєї зовнішньої торгівлі; саме в цей період їй вдалося 20–30 % продукції, що раніше поставлялася на східноєвропейський ринок, спрямувати в західні країни.

Згодом подальше збільшення питомої ваги розвинених країн в угорському експорті відбулося вже винятково за рахунок згортання поставок у країни, що розвиваються; експорт у країни Східної Європи, особливо в країни “Вишеградської групи”, стабілізувався.

У ці роки ефективність і конкурентоспроможність угорського експорту помітно знизилася, в його структурі закріпилася паливно-сировинна спрямованість, а питома вага машин і обладнання істотно скоротилася. Причому Угорщині вдавалося продавати на Захід в основному матеріало- та енергомістку машинобудівну продукцію: промислову арматуру, радіатори, вироби зі сталевих дроту, газові плити, емальований посуд, підшипники, землерийні і дорожньо-будівельні машини, баржі, зварювальне устаткування тощо.

У найскрутнішому становищі опинилися наукомісткі галузі: електронна промисловість, приладобудування, виробництво устаткування зв'язку, тобто ті галузі, які тісніше за інші були пов'язані з військово-промисловим комплексом. На окремих підприємствах частка військових замовлень досягала 50–70 % валової продукції, а на експорт до СРСР та інших країн РЕВ відправлялося 60–70 % виробленої військової техніки. Залишившись без зазначених ринків збуту, ці підприємства опинилися на грані повного краху.

Низька конкурентоспроможність угорських товарів, дефіцит експортних фондів призвели до катастрофічного падіння експорту Угорщини в 1993 р. (на 13,1 % за фізичним обсягом і на 16,8 % за вартістю). При цьому найбільшими темпами скорочувався експорт саме в розвинені країни (відповідно на 16,4 і 21,0 %). Різке скорочення витрат у ці роки на науково-технічні розробки і капітальні вкладення згубно позначилося на модернізації виробництва. Велика частина угорських підприємств, у тому числі й приватизованих, мала незадовільне технічне оснащення, випускала застарілий асортимент продукції, була нездатна самостійно пристосуватися до ринкових умов.

Усе це спонукало новий коаліційний уряд терміново прийняти на другу половину 1994 р. і на 1995 р. антикризову програму, а навесні 1995 р. — пакет стабілізаційних заходів і програму модернізації, важливе місце в якій надавалося заходам щодо стимулювання експорту та обмеження імпорту. У сфері зовнішньої торгівлі перших позитивних зрушень удалося досягти лише на кінець 1995 р. При цьому, як засвідчило дослідження, виконане угорським науково-дослідним центром Копінт-Даторг, подальше збільшення угорського експорту значною мірою забезпечували змішані підприємства з участю іноземного капіталу, на які в 1995 р. припадало вже більше половини всього угорського експорту [14]. Ця тенденція збереглася й надалі; за рахунок підприємств, які належали іноземним власникам, а також модернізованих за допомогою інвестицій з-за кордону угорський експорт істотно збільшився.

Водночас під впливом майже цілковитої лібералізації імпорту в першій половині 90-х років сформувалася стійка імпортна залежність угорської економіки від країн Заходу. Втім, Угорщині вдалося помітно послабити свою залежність від імпорту з країн СНД, і насамперед з Росії.

Потрібно зазначити, що адаптація угорського національного господарства до потреб економіки західних країн у 90-ті роки здійсню-

валася набагато інтенсивніше, ніж це відбувалося раніше. Часто цей процес відбувався дуже болісно, і насамперед у соціально-економічній сфері. Країни Заходу нав'язували Угорщині свої правила гри.

Справді, навіщо, наприклад, країнам Європейського Союзу Угорщина як експортер аграрної продукції, коли вони в себе борються з надвиробництвом продовольства? Тому Угорщина, самозабезпеченість якої продукцією сільського господарства й харчової промисловості іноді досягала 170 %, почала щорічно скорочувати аграрне виробництво, обмежувати свій експорт продовольства і розширювати його імпорт. Так, у 1991–1994 рр. угорський експорт сільгосппродукції і харчових товарів до країн ЄС збільшився несуттєво, тоді як зустрічний імпорт збільшився майже втричі. Якщо в 1990 р. угорські поставки аграрної продукції до країн ЄС у 6 разів перевищували зустрічний імпорт товарів цієї групи, то в 1994 р. — вже тільки у 2 рази.

З лібералізацією імпорту угорський ринок заповнили якісні промислові товари народного споживання західного виробництва, їх імпорт почав стрімко збільшуватися (тільки за 1991 рік, наприклад, одразу збільшився у 3 рази). Імпортний ширвжиток, часом дешевший за вітчизняні аналоги, почав рішуче витісняти з угорського ринку вітчизняних виробників. Якщо до лібералізації імпорту частка імпортованих товарів у роздрібній торгівлі становила не більше 20 %, то в 1991 р. — уже 29,2 %, а в 1994 р. — 35,6 % [15]. Так, внутрішній ринок ранніх овочів і фруктів цілковито заповнений західними фірмами. Істотно потіснено на вітчизняному ринку й угорських виробників медикаментів, пральних засобів, косметики, а також взуття.

Конкуренція з боку західного імпорту стала для угорських підприємств потужним стимулом до власного розвитку, активного пошуку іноземних партнерів по промисловій кооперації і спільному підприємству. Хоча було й чимало прикладів того, коли вітчизняне виробництво певних товарів просто припинялося і країна цілковито переходила на їх імпорт. Так було, зокрема, з чавунними й іншими металевими відливками, а також із багатьма виробами машинобудування.

У галузі енергопостачання в Угорщині було взято курс на диверсифікованість імпорту енергоносіїв, зниження залежності від поставчань із Росії та інших країн СНД. Для цього здійснювалося широке підключення до західноєвропейських енергетичних мереж. Так, наприкінці 1992 р. було введено в експлуатацію ЛЕП напругою 400 кВт між Угорщиною і Австрією. У 1994 р. розпочато будівництво газо-

проводу від Дьора (УР) до австрійського кордону й далі через Австрію з підключенням до західноєвропейської системи газопроводів з виходом на виробників газу в Північній Європі. Проробляється проект газопроводу на південний напрямок з підключенням до алжирського скрапленого газу. Планується також підключення до нафтопроводу Трієст — Інгольштадт, будівництво нафтопроводів, що зв'яжуть нафтопереробні комбінати у Швехате (Австрія), Братиславі (Словаччина) і Сазхаломбатге (Угорщина).

Проте активне підключення до західноєвропейських систем енергопостачання не означає, що Угорщина збирається відмовитися від закупівель енергоносіїв у Росії та інших країнах СНД, що, звичайно, вигідніше для неї, ніж імпорт із третіх країн. Досягнуті в Москві восени 1993 р. домовленості про те, що Росія не скоротить своїх поставок до Угорщини нафти й газу, були ініційовані саме угорською стороною. Західноєвропейські джерела постачання Угорщина розглядає як резервні на випадок перебоїв із постачаннями з Росії та інших країн СНД. Крім того, транспортна інфраструктура, що створюється, може використовуватися Угорщиною для транзиту енергоносіїв із країн СНД на Захід, а також і прихованого їх реекспорту.

Досвід пошуку Угорщиною альтернативних джерел енергоносіїв надзвичайно цікавий для України. За всі роки політичних та економічних трансформацій Росія жодного разу не використала фактору залежності угорців від поставки російської нафти та газу для тиску на Угорщину в тих чи інших зовнішньополітичних питаннях, стосувалося це членства в НАТО чи в ЄС. Угорці справно платили за енергоносії, росіяни вчасно їх поставляли. Тому, очевидно, й Україні не треба боятися перекриття Росією нафтогазового крана, потрібно лише вчасно розраховуватися за відповідні поставки.

Хоч як бажали перші та й наступні реформатори в Угорщині применшити роль держави в економічному житті країни, на практиці виявилось, що лібералізація, впровадження ринкових механізмів неможливі без втручання владних структур. Звичайно, багато завдань у сучасному суспільстві неможливо вирішити за допомогою лише ринкових механізмів, оскільки ринок їх просто ігнорує. Це стосується, наприклад, підтримання конкуруючого середовища, про що вже йшлося раніше, виробництва “соціальних благ”, соціально прийнятого розподілу прибутків [16].

Якщо це твердження справедливе для країн із сталими ринковими відносинами, то тим більше воно актуальне для перехідних суспільств,

у яких становлення ринкових механізмів шойно розпочинається. Тому за угорською державою в економіці було збережено дуже широкі повноваження та функції, що дало змогу урядам новітньої доби ефективно забезпечувати керованість трансформаційним процесом.

Звичайно, держава в нових умовах відмовилася від старих методів управління: міністерства, відомства перейшли від галузевого, директивного інтервенціоналізму до функціонального координування та забезпечення тих функцій, які не спроможний виконувати ринок. При цьому на передній план виходили саме непрямі важелі економічного регулювання.

Угорська держава в сучасних умовах виконує дві функції: адміністративно-правову та економічну.

Перша функція полягає у формуванні адекватного ринковим економічним системам правового поля й механізмів примусу дотримуватися господарськими суб'єктами встановлених на ньому "правил гри". Завдяки створенню нормативно-правової бази для реформування економіки Угорщина поряд з такими країнами-лідерами перехідного періоду, як Польща та Чехія, спромоглася у максимально короткі терміни заповнити "інституційний вакуум" після демонтажу адміністративно-командної системи і створити сприятливі умови для господарської діяльності й відносно надійну систему її захисту [17].

Ці заходи допомогли Угорській Республіці уникнути проблем, перед якими постала економіка України через зволікання з інституціональними реформами, що породило формування віртуальної економіки, глибоку криміналізацію господарської сфери, широкомасштабну корупцію.

Друга економічна функція має досить широкий спектр. Серед його основних компонентів слід назвати такі: макроекономічне регулювання; створення умов для функціонування фінансового капіталу та його інституцій; стимулювання економічного зростання та розвитку; підтримка малого та середнього підприємництва; стимулювання експорту; контроль за цінами "природних монополій" (у сфері енергетики, трубопровідного транспорту, залізничних перевезень, зв'язку, комунального господарства); підтримка обороноздатності, підтримка громадського порядку, екологічна безпека, розвиток та функціонування транспортних систем, забезпечення діяльності фундаментальних наук та надання населенню соціально значущих послуг [18].

Завдяки продуманій комплексній програмі антиінфляційних заходів, яка особливо успішно реалізувалася за часів уряду Д. Хорна,

Угорщина наприкінці 90-х років досягла сталих результатів у стабілізації економіки.

Ефективною формою державного втручання в угорську економічну сферу став фінансовий капітал. Угорська держава активно сприяла створенню таких нових для постсоціалістичних реалій фінансових інституцій, як комерційні банки, товарні, фондові та валютні біржі, інвестиційні фонди тощо.

Окремо потрібно сказати про реформування кредитно-банківської системи. Основне завдання банківських реформ, що постало у зв'язку з переходом до ринкової економіки, полягало в тому, щоб подолати глибокий розрив між адміністративними й ринковими відносинами у банківській сфері. Для переходу від адміністративних до ринкових відносин треба було відмовитися від монополії держави, сформувати умови для перетворення банківських інститутів, а також правил і практики їх створення, функціонування та припинення діяльності (банкрутства).

В Угорщині створена й удосконалюється ринкова банківська система з переважанням рис німецького типу. Втім, вона, принаймні на сучасному етапі розвитку, містить багато інших елементів, у зокрема й успадкованих від колишньої адміністративної системи організації банківської справи.

Перший поштовх цьому процесові було дано ще до зміни системи, в 1987 р., коли було утворено дворівневу банківську систему, в якій поряд із центральним емісійним банком почала діяти мережа комерційних банків (КБ). Цим КБ, названим згодом "старими КБ", передавалися відповідні державні активи й пасиви, майно, клієнтська мережа й кадровий персонал. У складі активів при цьому були й проблемні, або "погані" борги. Загалом зміст перетворення полягав у підвищенні комерційної самостійності й відповідальності інститутів, що виконують банківські функції.

Водночас державний Монобанк, який діяв раніше, звільнявся від адміністративних і комерційних функцій, перетворювався в установу зі статусом звичайного для ринкової економіки Центрального банку (ЦБ) і перебирав на себе функції емісійного центру, банку банків і центральних органів держави.

Обидва напрямки перетворень, тобто створення перших КБ і становлення ЦБ, не можна розглядати як якусь разову акцію. Це тривалий і складний процес, що продовжується в Угорщині дотепер. Незавершеність процесу трансформації у цій сфері виражається зокрема в тому, що в КБ постійно виникають проблеми з ліквідністю, прива-

тизацією, реструктуризацією тощо, а в ЦБ — проблеми звуження адміністративних та розширення ринкових методів регулювання грошової маси, створення і забезпечення діяльності КБ.

Наступний важливий крок у розвитку банківської системи ринкового типу полягав у відмові від державної монополії у сфері діяльності фінансових інститутів. У 1991 р. було прийнято закони, що регулюють діяльність банків відповідно до нових економічних умов і характеризуються рішучим переходом до ринку. Згідно з цими законами дозволяється створення й функціонування нових недержавних, у тому числі приватних та іноземних чи змішаних КБ й інших фінансових інститутів з участю недержавних власників.

У 1991–1993 рр. Угорщина потрапила в кризу, пов'язану з проведенням економічних реформ. Ця криза торкнулася і банківської сфери, оскільки призвела до різкого збільшення кількості неплатоспроможних підприємств. Цьому сприяли й не зовсім продумані дії уряду, який ініціював прийняття в 1991 р. трьох дуже жорстких законів: про фінансові інститути, про звітність і про банкрутство. В результаті прийняття останнього в 1991–1993 рр. було ліквідовано близько 1500 підприємств, проти майже 8500 було порушено процедуру банкрутства. Ці підприємства давали 30 % промислової продукції, 25 % експорту. Все зазначене, звичайно, вкрай негативно вплинуло на становище банків. Для ліквідації кризи банківської системи потрібно було термінове втручання держави.

З грудня 1992 р. розпочався процес реструктурування угорської банківської системи. Він супроводжувався значною державною дотацією проблемних, насамперед великих, а також середніх банків. Процес дістав назву консолідації банківської системи, що затяглася на кілька років. Консолідація складалася з кількох етапів і різнилася методами реалізації, які були розроблені державою і здійснювалися за рахунок коштів держави і під її контролем.

На першому етапі реструктурування банківської системи держава надала комерційним банкам гарантії на половину ненадійних кредитів, які вони успадкували від Угорського національного банку в 1987 р. На другому етапі в грудні 1992 р. було проголошено так звану консолідацію (реструктуризацію) кредитів, у рамках якої відбувалося очищення банківських активів через обмін у певній пропорції їх “поганих” кредитів на державні облігації.

У 1993 р. відбулося кілька процесів консолідації великих і середніх банків, які базувалися на збільшенні капіталу. Частка держави в

капіталі консолідованих банків із 41,4 % у 1991 р. досягла 69 % у 1994 р. Політика консолідації не принесла особливих успіхів, зате обійшлася тоді державі в 600 млрд форинтів. І оскільки виділення державою таких великих коштів не супроводжувалося висуванням до банків достатньо жорстких вимог щодо подальшої діяльності, то в 1995 р. комерційний банківський сектор знов опинився в критичному стані. Почався новий етап консолідації банків, але тепер уже жорстко пов'язаний з підготовкою їх до подальшої приватизації. Цього разу вплив державних заходів відбувався у разовому порядку і поширювався тільки на великі державні банки, призначені для приватизації з участю іноземного капіталу.

Таким чином, якщо консолідація 1992–1994 рр. привела практично до ренаціоналізації банків, то її продовження в 1995–1997 рр. супроводжувалося прискореною їх приватизацією.

Внаслідок реструктуризації обсяг “поганих” боргів у 1994–1997 рр. знизився більш як на 300 млрд форинтів, їхня питома вага в загальній сумі боргів скоротилася з 13,2 % у 1993 р. до 1,2 % у 1997 р., а всіх проблемних кредитів — відповідно з 29,5 % до 8,8 %. Зміцнилося фінансове становище банків, середній по банківській системі коефіцієнт достатності капіталу значно перевищив запропонований Законом про фінансові інститути 1991 р. рівень 8 %, досягнувши в 1995–1997 рр. майже 18 %. Кількість банків зменшилася лише на три, не було жодного випадку заморожування банківських рахунків чи відмови повернути гроші вкладникам. Таким чином, незважаючи на серйозні витрати проведена реструктуризація, або, як кажуть угорці, консолідація, врятувала угорську банківську систему від розвалу, сприяла впорядкуванню банківських активів, запобігла втраті вкладниками своїх вкладів і виникненню недовіри до банків, що могло б викликати серйозне соціальне потрясіння [19].

І хоча частина угорських економістів критикує уряд за те, що держава заплатила занадто високу ціну за консолідацію, західні експерти оцінюють її підсумки як досить позитивні. Так, експерти Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) вважають процес реструктуризації в Угорщині цілком вдалим, а банківську систему країни, що сформувалася в її результаті на 1997 р., найбільш здоровою і стабільною серед країн регіону. Високо оцінюють стабільність угорської банківської системи й експерти комісії ЄС, які підготували аналітичний матеріал у зв'язку із заявою Угорщини про прийняття її до ЄС [20].

Під кінець 1995 р. банківська система Угорщини нараховувала вже крім ЦБ 43 комерційні та інвестиційні банки і спеціалізовані інститути; 251 ощадний і 4 кредитні кооперативи. Банківську сферу обслуговували незалежне від ЦБ державне АТ Інвестиційний банк (державне управління КБ з високою часткою проблемних активів), Державний фонд страхування вкладів (ДФСВ), Фонд страхування вкладів ощадних і кредитних кооперативів. Функціонували також Корпорація з кредитних гарантій (АТ з участю держави і КБ за гарантіями усіх видів кредитів для підприємців і заліку взаємних вимог), державна Корпорація з гарантій експорту (страхування експортних ризиків, кредитування експорту за рахунок рефінансованих кредитів ЦБ), Гарантійний фонд для малого бізнесу та інші організації.

Станом на червень 1996 р. баланс усіх фінансових інститутів становив 4194,1 млрд форинтів. З цієї суми на частку КБ припадало 95,2 %, на частку кооперативних інституцій — 4,8 %. Державна власність становила 21,3 %, приватна — 73,9 %, у тому числі іноземна — 38,7 %. Розподіл цієї суми (4194,1 млрд форинтів), узяті за 100 %, за окремими категоріями банків мав такий вигляд: великі банки — 67,6 %; середні — 18,6 %; дрібні — 9,0 %. Разом — 95,2 %. Іноземна участь у великих КБ становила 18,7 %, у середніх — 15,6 %, у дрібних — 4,4 %, разом — 38,7 % [21].

На середину січня 1996 р. долар США дорівнював 136,9 форинтів, на середину квітня 1997 р. — уже 180,535, а на грудень 2002 р. — 250 форинтів. Отже, баланс фінансових інститутів у доларовому еквіваленті не перевищує 30 млрд дол., що менше за активи одного найбільшого банку, наприклад, в Австрії. Активи німецького “Дойче банку”, який за їх сумою займає серед КБ перше місце у світі, в 1995 р. становили 503 млрд дол.

За оцінками окремих західних експертів, комерційний банк може почуватися вільно й упевнено вирішувати свої проблеми за умови, що він має у своєму розпорядженні не менш як 20 млрд доларів [22].

У 1990–1997 рр. відбулася приватизація угорських банків за участі іноземних інвесторів. Так, якщо в 1990 р. усі великі банки були державними, то в 1997 р. сім великих банків перейшли у приватну власність, в тому числі п'ять — в іноземну. Найінтенсивніше цей процес відбувався в 1994–1997 рр., коли було прийнято політичне рішення про приватизацію великих банків за участі іноземного капіталу. В 1997 р. вона завершилася: частка іноземного капіталу перевищила 60 %, частка державної власності знизилася до 21,1 % [23].

Центральний банк у 1998 р., за словами його голови, Георгі Шурані, відігравав важливу роль у реформуванні всієї банківської системи країни. Центральний банк, на його думку, не повинен займатися комерційними питаннями. Його функції — забезпечити стабільність і нульову інфляцію. Що стосується розподілу ресурсів, то це — привілей ринку. Таким чином, Центральний банк повинен бути незалежним як від парламенту, так і від уряду. Тільки за такої умови він зможе виконувати свої функції.

Угорський банкір зазначив також, що саме після створення цього банку успішно було вирішено й питання залучення іноземних інвестицій. На 1998 р., наголосив він, 90 відсотків банків Угорщини — приватні. Дві третини з них належать іноземним інвесторам. Проте до керівництва таких банків входять угорці. На думку західних експертів, сьогодні Центральний банк Угорщини — один з найкращих у Східній Європі. Це підтверджується й тим, що економіка Угорщини фактично не постраждала від фінансової кризи [24].

Отже, основними напрямками та результатами банківських реформ в Угорщині були, по-перше, формування нової законодавчої бази банківської справи, що відповідає вимогам ринкових відносин. У новому законодавстві зафіксовані такі положення, як відмова від монополії держави на банківську справу, впровадження підприємництва й конкуренції фінансових інститутів на фінансових ринках, перехід держави від адміністративного управління до економічного регулювання ринків коштів і капіталів.

По-друге, найважливішим елементом реформи в банківській сфері стала приватизація державної власності як умови розвитку конкурентної боротьби за обслуговування клієнтури, особливо недержавних і приватних підприємств. Конкуренція, у принципі, веде до стабілізації обґрунтованих цін на банківські послуги, розширення їх асортименту й підвищення якості.

По-третє, просуванню реформи у банківській сфері сприяє перехід від адміністративного до ринкового регулювання діяльності банківського сектору загалом й окремо узятих КБ. Становлення й розвиток нової системи регулювання ґрунтується на відповідній законодавчій базі. В Угорщині системи грошово-кредитного й банківського регулювання постійно змінюються, удосконалюються і в цілому посилюються. Найбільш загальний напрямок змін — зближення з відповідними параметрами аналогічних систем у країнах ЄС. Ускладнилася процедура одержання ліцензії для створення нових

КБ. Підвищуються вимоги до мінімуму статутного капіталу (еквівалент 5 млн екю і більше), до професіоналізму, ділової і громадянської репутації керівництва КБ, обґрунтованості пропонованих ним стратегій, програм діяльності й розвитку на найближчі 3–5 років. Поступово ліквідується відмінність у вимогах до вітчизняних та іноземних засновників. З метою недопущення надмірного монополізму встановлено правило, згідно з яким лімітується частка володіння акціями КБ одного чи групи взаємозалежних акціонерів (до 15 або 25 %), а також частка володіння КБ акціями суб'єктів господарювання, які не є фінансовими інститутами (наприклад, до 15 % загального капіталу КБ і до 10 % у капіталі суб'єкта господарювання). Стали більш жорсткими і процедури вкладання коштів у статутний капітал при створенні нового КБ. Половину коштів одразу потрібно вносити готівкою, а решту — із розстрочкою (до року) і, можливо, в іншій, але ліквідній формі.

По-четверте, банківські реформи в Угорщині передбачають послідовне підпорядкування побудови й функціонування КБ принципам ринкової, комерційної діяльності, тобто одержанню прибутку й використанню частини його на збільшення власного капіталу, резервів і кредитоспроможності. Кожен КБ повинен мати свою нішу на ринку банківського продукту, одержувати прибуток, а не бути збитковим, розробляти стратегію подальшого розвитку й використовувати певну частину прибутку на реалізацію цієї стратегії. У стратегії може передбачатися, наприклад, просте розширення масштабів виконуваної діяльності, освоєння нових ніш чи розширення спеціалізації, відхід від принципу універсальності тощо.

Успішне просування ринкових реформ банківського сектору в усіх зазначених напрямках сприяло його оздоровленню і підвищенню потенціалу ефективної діяльності. Така діяльність, спрямована на обслуговування своєї клієнтури, особливо приватного й корпоративного підприємництва в реальному секторі економіки, може зробити істотний внесок у вирішення проблеми переходу від кризи до економічного зростання.

Стимулювання державою економічного розвитку в Угорщині на першому етапі економічних реформ здійснювалося переважно через грошово-кредитне та податкове регулювання. Водночас інвестиційна, інноваційна, промислова та науково-технічна політика, необхідна для структурної адаптації національного виробника до вимог внутрішнього та зовнішнього ринків, практично не здійснювалася через

брак коштів. І оскільки умови господарювання погіршувалися, то загроза згортання виробництва торкнулася не тільки застарілих підприємств, а й модерних, які в умовах соціалізму були цілком конкурентні на зовнішньому ринку. Це стосувалося насамперед машинобудування, електронної, фармацевтичної промисловості. Ситуація ускладнювалася і через те, що на підприємствах цих галузей працювало дуже багато людей і в разі зупинки підприємств це могло призвести до соціального вибуху.

Таким чином, у держави не залишалося іншого вибору, ніж узяти на себе функцію підтримки перспективних виробництв, що не було властиве для ринкової економіки. Про те, як проблему неплатежів вирішував уряд Й. Анталла було вже сказано. Уряд Д. Хорна, у свою чергу, змушений був вдатися до фінансової реструктуризації тих підприємств, які мали найважливіше економічне значення для держави, використовуючи навіть такі неринкові методи, як відстрочка погашення боргів, взаємозалік та списання частини з них, надання гарантій під нові позики, митних та податкових пільг. Фінансовим джерелом для здійснення цих заходів був бюджет, що є також винятком у ринковій економіці.

Поряд з цим в Угорщині докладалися зусилля для збільшення зацікавленості та можливостей банків у мобілізації коштів, зокрема заощаджень населення, для вкладання в реальний сектор економіки. Через низьку прибутковість та високі ризики кредитування виробництва угорські банки почали віддавати перевагу вкладанню грошей у більш надійні та прибуткові державні цінні папери. Для переорієнтації національного капіталу з фінансово-спекулятивної сфери на матеріальне виробництво й концентрацію кредитної діяльності банків на суспільно необхідних напрямках у країні почали розроблятися цільові програми, створюватися спеціалізовані державні та змішані інститути довгострокового інвестування, кредиторам і тим, хто отримує кредити, надавалися податкові пільги, здійснювалася державна підтримка житлових кредитів тощо. Ці заходи стимулювали поширення банківського кредитування на ризикові галузі та сфери економіки, підвищували доступність кредитів для підприємств і населення і, нарешті, забезпечували переведення економіки на нормальну кредитну основу [25].

Багато уваги в Угорщині приділялося також створенню привабливих умов для іноземних інвестицій. Адже на тлі кризи стратегії діяльності угорських економічних суб'єктів та непослідовної стратегії дер-

жави діяльність в економіці іноземного інвестора має стабілізуючий ефект, бо саме він є суб'єктом ефективної економічної стратегії, носієм новітніх технологій виробництва та управління, створює умови для збільшення зайнятості, доходів та експорту. Для залучення іноземного капіталу уряд Й. Анталла створив пільгові умови для інвесторів. Вони звільнялися від сплати податків і мали можливість користуватися дешевою робочою силою, у тому числі й спеціалістами, а також вільно вивозити свої прибутки за кордон. Це стосувалося насамперед всього сектору промисловості, телекомунікації, енергетики, оптової торгівлі, банківських операцій. Пізніше частину цих преференцій було скасовано. Але капітал пішов в Угорщину, прижився там і успішно функціонує.

Експерти МВФ називають кілька ключових факторів, що забезпечили Угорщині приплив прямих іноземних інвестицій.

По-перше, відносна стабільність макроекономічних умов і сприятливе інвестиційне законодавство.

По-друге, сприятливий податковий клімат і використання спеціальних стимулів для залучення інвесторів (наприклад, корпоративний податок в Угорщині становить 18 % порівняно з 34 % у Польщі і 30–40 % у країнах Євросоюзу).

По-третє, наявність гнучкого ринку праці, на якому заробітна плата, тривалість робочого дня й умови охорони праці залежать від реальних економічних можливостей країни (наприклад, реальна зарплата в Угорщині значно нижча, ніж у країнах ЄС, хоча рівень кваліфікації і трудової дисципліни працівників високий).

Галузева структура здійснених у 90-х роках іноземних інвестицій, а також багато інших фактичних даних дають підстави зробити висновки, що іноземний капітал справляє у цілому позитивний вплив як на структурну перебудову виробничої сфери, так і на формування сучасної інфраструктури в країні. Майже 60 % іноземних капіталовкладень було спрямовано в промисловість, причому переважно в обробні галузі, 16 % – у розвиток телекомунікацій, 7,5 % – у готельний сектор, будівництво ділових центрів і нерухомість, 7,7 % – у фінансову й торгову сферу.

Для таких наукомістких галузей угорської промисловості, як машинобудування і фармацевтика, залучення іноземного капіталу, на думку угорських аналітиків, – єдино можливий шлях їх врятування в умовах, що склалися. Лише за допомогою західного обладнання, технологій, культури праці та виробництва можна динамічно зміни-

ти структуру виробництва, перейти від випуску переважно кінцевої продукції до технологічної й повузлової спеціалізації, ставши субпостачальником провідних західних фірм.

Важливо наголосити й на іншому. Експерти зазначають, що в Угорщині відбуваються сприятливі зрушення у структурі іноземних інвестицій. Якщо на початку 90-х років тут, як і в інших державах із перехідною економікою, інвестиції йшли в основному в такі трудомісткі галузі, як харчова й текстильна промисловість, металургія, автомобілебудування, то сьогодні різко підвищується роль галузей високих технологій. Прямі іноземні інвестиції радикально змінили зокрема угорський телекомунікаційний сектор. У 1990 р. на 100 чоловік припадало лише 9,6 телефонних ліній, тоді як у 1997 р. цей показник збільшився до 33,2. Водночас кількість абонентів мобільного стільникового зв'язку з 1990 до 1998 р. збільшилося з 0,03 до 8,4 на 100 чоловік населення і швидко наближається до рівня західних країн. За кількістю користувачів Інтернету Угорщина уже випередила деякі провідні ринкові країни — Італію, Францію, Японію.

Принципове значення для майбутнього угорської промисловості мають транснаціональні корпорації (ТНК), які останніми роками почали виявляти певний інтерес і до Угорщини: 35 з 50 найбільших ТНК уже постійно присутні на угорському ринку. Досвід співробітництва з цими компаніями свідчить про те, що їх участь гарантує Угорщині створення нових для неї видів виробництва, докорінне перетворення традиційних галузей економіки.

Дуже показовий у цьому зв'язку приклад угорського підприємства “Тунгсрам”, яке практично цілковито придбала американська компанія “Дженерал Електрик”. Завдяки великим інвестиціям (близько 600 млн дол.), здійсненим “Дженерал Електрик”, що пішли на підготовку працівників, охорону навколишнього середовища, гарантування якості продукції, запровадження нових технологій, удалося санувати підприємство, домогтися того, що продуктивність праці щорічно підвищувалася двозначними числами, а кількість працівників скоротилася з 20 тис. до 9 тис. чоловік. Сьогодні “Тунгсрам” — найбільший угорський експортер, що забезпечує близько 3 % загального експорту країни. Крім того, “Дженерал Електрик” інтегрувала угорську компанію у свою глобальну виробничу мережу і здійснила раціоналізацію виробництва, заклавши деякі виробничі лінії і філії, зосередивши натомість усе виробництво на високорентабельних видах продукції, зокрема, на виробництві зовсім нової продукції — першої

у світі компактної світлоспрямовуючої лампи, в якій використано технологію індукції.

Цікаво, що з 1995 р. 90 % європейського виробництва “Дженерал Електрик” зосереджено в Угорщині, тоді як деякі недавно придбані компанії західноєвропейські підприємства було закрито. Крім того, в Угорщині розміщується єдиний за межами США дослідний центр “Дженерал Електрик” [26].

Потужний приплив інвестицій, безперечно, значною мірою забезпечив підвищення продуктивності праці в Угорщині. Якщо в 1991 р. продуктивність праці становила третину порівняно з австрійською, то в 1998 р. — вже дві третини.

Завдяки інвестиціям у середині 90-х років в Угорщину з боку таких гігантів світового автомобілебудування, як “Дженерал Моторс” (250 млн дол.), “Фольксваген-Ауді” (200 млн дол.), “Судзуки” (180 млн дол.), “Форд” (123 млн дол.), у країні створено практично нову для неї галузь — легкове автомобілебудування. Лише на одному із спільних підприємств за участі цих компаній — АТ “Угорське Судзукі” — у 1995 р. було випущено близько 35 тис. легкових автомобілів “Судзуки Свіфт”, з яких 20 тис. експортовано. З жовтня 1995 р. завод вийшов на проектну потужність — 50 тис. автомобілів на рік. Відповідно буде розширено й експорт. У планах підприємства — освоєння потужних ринків Китаю та Росії [27].

Перші вдалі кроки було зроблено й у фармацевтичній промисловості: навесні 1991 р. французька компанія “Санofi” придбала 40 % акцій найбільшого угорського фармацевтичного заводу “Хіноін”, водночас зарезервувавши за собою право на одержання в майбутньому контрольного пакета акцій. Приватизовано й інші великі фармацевтичні підприємства: “Теден Ріхтер”, Кебанський фармацевтичний завод. Крім того, формується сектор таких дрібних і середніх фармацевтичних фірм за участю західного капіталу, як “Фармавіт” і “Уніфарма”.

Те, що західні інвестори активно йдуть саме в Угорщину, пов'язано не тільки з географічною близькістю країни до цього регіону, а й з тим, що існує чітка залежність між збільшенням припливу капіталу та ступенем відкритості економіки і правом участі інвесторів у приватизації [28].

Визнаючи в цілому позитивну роль іноземного капіталу у формуванні сучасної галузевої структури угорської економіки, водночас слід зазначити прагнення західних інвесторів до монополізації цілих

галузей і виробництв. В Угорщині, наприклад, під контроль іноземного капіталу, причому на пільгових умовах, потрапили такі галузі угорської економіки, як цементна, паперова, поліграфічна, цукрова, тютюнова, маслорізно-жирова, лікєро-горілчана промисловість, будівництво автомобільних доріг, мережа станцій заправки балонів пропан-бутаном, виробництво електроламп і трубок денного світла, побутових холодильників, сірчаної кислоти. На місце колишньої державної монополії поволі приходять монополія іноземного капіталу, з усіма наслідками, які з цього випливають.

Із розглянутого досвіду Угорщини з лібералізації господарської діяльності як першого кроку на шляху економічних трансформацій стає зрозуміло, що проведення економічних реформ без втручання держави на перехідному етапі є фактично нереальним. Успіх нинішніх угорських реформаторів полягає у правильному поєднанні лібералізації з контролем з боку держави, руйнування старих механізмів не викликало “хаосу” в економічній та соціальній сферах, а створення адекватної ринковим умовам системи владного адміністрування та законодавчого забезпечення дало змогу успішно подолати перші етапи капіталізації суспільства.

4.1.2. Приватизація власності. Формування нових суб'єктів господарювання

Одним із найважливіших процесів угорської перехідної економіки, який радикально змінив суспільно-політичний та економічний устрій країни, стала приватизація. В офіційних угорських документах під приватизацією мається на увазі передача державної власності в руки приватних — як вітчизняних, так і іноземних — власників на ринкових умовах.

В Угорщині офіційна приватизація, що здійснювалася на основі відповідних урядових програм, доповнювалася формуванням приватного сектору на власній основі (для цього було непогане підґрунтя, сформоване за соціалістичних часів), “неофіційною приватизацією” (відбувалися тіньові економічні операції — привласнення коштів держбюджету, кредитів комерційних банків, відмивання грошей через різноманітні фонди та фундації), декапіталізацією державного сектору, яка частково здійснювалася за рахунок експропріації представниками номенклатури. Щодо останнього, то з приводу “обміну влади на власність” досить влучно сказав Є. Гайдар у вступі до книж-

ки російського економіста А. Радигіна: “Якби шлях до ринку для номенклатури не був наче медом вимашений і встелений доларами, то навряд чи пішла б вона по ньому добровільно і навряд чи країна змогла б пройти цей шлях мирно, безкровно” [29].

Чим же керувалися угорські реформатори, які основні причини спонукали їх до здійснення приватизації у країні? Зміна власника була необхідна не тільки з позиції політичних трансформацій. До цього рішення новий уряд підштовхнула й системна економічна криза, в якій перебувало народне господарство країни. Тільки докорінна перебудова економіки на основі ринкових правил створювала реальні перспективи виходу з цієї ситуації. Угорські урядовці 90-х років були переконані, що приватний власник господарюватиме ефективніше, а це означає, що сама економічна система, що ґрунтується на ініціативі та відповідальності, жорстких бюджетних обмеженнях, децентралізації, управлінні ризиками, розв'язанні проблеми власник — суб'єкт управління, мобільності капіталу, буде стабільною та результативною.

У 1990 р. в Угорщині до влади прийшли політичні сили, які мали міцний зв'язок із досоціалістичним минулим. Родини деяких керівників держави до 1949 р. володіли досить великою власністю, яку в них відібрали комуністи. Через те природним було їх бажання відновити соціальну справедливість і в будь-якій формі повернути собі бодай частину втраченого, а також таким же скривдженим колишнім режимом угорським громадянам.

Необхідність широкої приватизації диктувалася і прагненням створити середній клас як політичну, економічну та соціальну основу капіталістичного суспільства. В історичній пам'яті нових урядовців ще залишилися спогади про Угорщину кінця 30-х років минулого століття, в якій середній клас справді відігравав суттєву роль. Практично йшлося про те, що держава надає допомогу економічному становленню дрібних власників в обмін на їхню політичну лояльність.

Ще однією причиною було те, що угорський бюджет мав великий дефіцит, а це означало заборгованість держави перед фізичними чи юридичними особами. Приватизація давала додаткові можливості пошуку джерел фінансування для покриття цього боргу. Те ж саме стосувалося зовнішньої заборгованості держави; в розрахунку на душу населення ця заборгованість була найбільшою серед країн ЦСЄ. При цьому, як впливає з табл. 4.1, внутрішня заборгованість збіль-

шувалася особливо істотно: у 1993 р. практично на 20 % і в 1999 р. трохи менше як на 40 %. У першому випадку уряд Й. Анталла взяв на себе великі зобов'язання в соціальній сфері, у другому — уряд В. Орбана повторив його помилки та ще й сплатив значні кошти за взяті раніше кредити. Зовнішня заборгованість почала знижуватися лише при уряді Д. Хорна і найсуттєвіше знизилась у 1999 р. — до 23 %.

Таблиця 4.1*

Внутрішня та зовнішня заборгованість в Угорщині (у % до ВВП)

Показник	1990 р.	1993 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1999 р.	2000 р.
Внутрішній борг	3,6	23,4	24,0	24,7	26,5	64,0	60,0
Зовнішня заборгованість	56,8	60,2	59,0	61,2	46,8	23,0	24,7

І правлячі, й опозиційні партії були однакові в тому, що приватизація повинна відбуватися через продаж на ринку, а не через безкоштовний розподіл. Угорщина на відміну від Чехії і Східної Німеччини відкинула ідею повернення власності колишнім господарям. Єдиною категорією осіб, які мали право на одержання грошової компенсації, були старі власники, що постраждали від комуністичного режиму. Реприватизація у формі компенсації торкнулася близько 2 млн громадян Угорщини (це практично кожний п'ятий житель країни). Щодо майна, то винятком тут стали тільки сільськогосподарські угіддя, які були колективізовані, поверненню підлягало також майно римсько-католицької церкви.

З огляду на те, що продаж майна — це складний і тривалий процес, який потребує неабиякого мистецтва менеджерів і чиновників, а також значного часу на підготовку, приватизація в Угорщині відбувалася повільно. Відповідальні за роздержавлення урядові структури організовували процес приватизації максимально відповідно до свого бачення цієї проблеми.

Основною метою першого етапу приватизації (1988–1990 рр.) була спроба реструктурувати великі держпідприємства й утворити щось на взірць холдингів, у яких держструктура займала б центральне місце і керувала всім майном. Від такої внутрішньої трансформації ці утворення не змінювали форму власності. Природно, що в по-

* Складено автором за матеріалами: Центральная и Восточная Европа во второй половине XX века. — В 3 т. — Т. 3: Трансформации 90-х годов. — Ч. 1. — М.: Наука, 2002. — С. 124.

дальшому у процесі легальної приватизації підприємства, на думку менеджерів, повинні бути викуплені самими керівниками чи трудовими колективами (щоправда, на першому етапі це відбувалося порівняно рідко) або знайти стратегічного інвестора, здатного забезпечити їх розвиток. Угорська повільна приватизація є більш реальною, більш якісною, ніж масова, прискорена. Специфіку угорської моделі визначали, з одного боку, малі розміри економіки, а з іншого — великий досвід угорських менеджерів, які багато років працювали в умовах, схожих до ринкових.

У 1990 р. було створено державне Агентство з власності, яке підходило до підприємств суворо індивідуально, намагаючись у кожному окремому випадку звести конкретного покупця з конкретним підприємством, тобто виступало як брокер. Метою було отримання доходу від продажу підприємств, спрямованого в державну скарбницю. На початковому етапі в роботі цього агентства було багато плутанини й помилок, чим скористалися директори підприємств. Спираючись на законодавчу базу, вони почали купувати акції інших підприємств і водночас так організовували процес, щоб інші підприємства стали акціонерами їхніх підприємств. Ці дії були викликані насамперед труднощами в знаходженні покупця в Угорщині, що спостерігається й в Україні. В результаті виникла тісно взаємопов'язана власність, яка охоплювала практично всі галузі економіки. Такі відносини були особливо характерні для великих підприємств і потужних банків.

Так звана спонтанна приватизація активно відбувалася вже з 1987 р. На середину 1990 р. приблизно 40 % державних підприємств створили кілька сотень дочірніх компаній і спільних підприємств, куди було переказано близько 10 % активів. На 1991 р. в країні створено майже 8 000 спільних підприємств, швидко розвивався малий бізнес.

Другий етап приватизації (1990–1992 рр.) можна назвати централізованим. У державну програму було залучено 366 малих і середніх підприємств, що підлягали продажу як уроздріб, так і стратегічним інвесторам.

Третій етап (1992–1994 рр.) теж мав свої відмінні риси. В 1992 р. утворено державну холдингову компанію (ДХК), завданням якої було контролювати держпідприємства, що не підлягали повній або частковій приватизації. До цієї структури ввійшли 163 організації із загальними активами 1,5 млрд доларів. Усі інші держпідприємства законом підпорядковувалися безпосередньо Агентству державної

власності (АДВ). ДХК знову наголошувала на поліпшенні управління і реструктуризації, а не на зміні форми власності. З метою збільшення внутрішнього попиту закон передбачав пріоритетне й пільгове одержання холдинговою компанією кредитів, державної підтримки, надання особливих умов для лізингу обладнання й підприємств.

Проблематично відбувалася повномасштабна приватизація середніх і великих підприємств. Цьому процесові суттєво заважали бюрократична тяганина, недосконалість законодавства і громадський скептицизм. Велика частина приватизованих об'єктів припадала на так звану спонтанну, "чиновницьку" приватизацію або ж на прямий продаж іноземним інвесторам. Спонтанна приватизація по суті навіть не була зміною форми власності.

Угорщина відмовилася від ваучерної приватизації, відповідно до якої акції підприємств розподіляються серед громадян безкоштовно або за номінальною ціною. Замість цього уряд вирішив продавати підприємства вроздріб, перетворюючи їх спочатку на акціонерні товариства зі стовідсотковою державною власністю, а вже потім пропонувати акції цих підприємств на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Приватизація відбувалася вкрай повільно. На 1993 р. тільки 44 % підприємств було продано приватним інвесторам. Крім автомобілебудування нові промислові експортні галузі Угорщини не дістали серйозного розвитку. До того ж держава по суті "монополізувала приватизацію". Державне агентство з власності визначало список приватизованих підприємств і блокувало розширення цього процесу. Нова політична еліта хотіла блокувати дорогу до так званої спонтанної приватизації і не дати колишнім соціалістичним директорам і чиновникам, які зберегли зв'язки й вплив, стати "новими угорцями". Втім, це могло лише означати заміну однієї еліти іншою, а суть процесу від цього не змінювалася. Змінилися лише власники "приватизованих" об'єктів. У багатьох випадках процес супроводжувався корупцією, коли директори підприємств свідомо занижували їхню вартість за право бути співзасновником або одержати керівну посаду вже у приватній структурі. З іншого боку, нова партія влади затримала приватизацію, аби показати, що вона теж може керувати державною власністю і збирати як політичні, так і економічні дивіденди. Серед угорських реформаторів переважала думка, що після соціалістичної планової економіки найкращою моделлю буде welfare state із значною присутністю держави в економіці. Така політика уряду призвела до

того, що частка іноземних інвестицій у 1993 р. у приватизованих об'єктах не перевищила 50 %, хоча в 1992 р. становила 80 %. У 1992 р. від приватизації було отримано 75 млрд форинтів, у 1993 р. — лише 40 млрд форинтів.

Великого поширення набула практика створення при великих державних структурах приватних фірм, через які й “прокачувались гроші” і в яких “осідав” особистий інтерес керівників і чиновників. Рестрикційна монетарна й фіскальна політика створила гострий дефіцит оборотних коштів, багато підприємств опинилися на межі банкрутства.

На вересень 1993 р. кількість фірм різних форм власності перевищила 800 тис. підприємств проти 360 тис. у 1988 р. На середину 1994 р. ступінь приватизації досяг майже 50 %, причому частка національної приватної власності становила вже 25–30 %, а іноземної — 15–20 % [30]. Того ж року приватизаційний процес сповільнився, оскільки в розпорядженні держави залишалися в основному підприємства ключових галузей угорської економіки (енергетика, металургія, хімія, транспорт) і великі банки, приватизувати які було не під силу вітчизняним підприємцям через відсутність у них достатніх капіталів. Тим часом іноземний капітал хоч і йшов у країну, але повільними темпами і в найнефективніші галузі з високоліквідною продукцією. Подальше проведення приватизації вимагало серйозних політичних кроків. Протягом трьох етапів — з 1990 до 1994 рр. — Угорщина змогла продати лише третину своїх активів [31].

Багато опонентів у зв'язку з таким напрямом угорської приватизації висловлювали побоювання, що продаж стратегічно важливих галузей в руки іноземного капіталу загрозливий для національної економічної безпеки країни. Однак керівництво країни вважало, що угорська законодавча база дає можливість захистити державні інтереси. До того ж в умовах Угорщини, де до 80 % енергоресурсів забезпечується за рахунок імпорту, і без приватизації створюється високий ступінь залежності країни від зовнішнього ринку. Крім того, вважалося, що присутність західного капіталу в промисловості і банківській справі створює сприятливі умови для більш тісної інтеграції Угорщини в західноєвропейські структури напередодні вступу до ЄС.

Незважаючи на задекларовану рівність форм власності, уряд проводив політику штучного виокремлення державного сектору, створював йому пільгові умови господарювання, дбав лише про короткочасну стабілізацію, а не про фундаментальне вирішення основних макроекономічних проблем. Півзаходи не поліпшили роботу держав-

ного сектору. На 1993 р. 58 % державних підприємств були збитковими. Прискорили процес перетворень зміни, внесені до Закону про банкрутство, який практично не працював. Кредиторам і боржникам надали набагато більше можливостей задовольняти взаємні претензії. Четверта частина банкрутств закінчувалася домовленістю зацікавлених сторін. Таким чином, контрольована державою реструктуризація й порятунок держсектору були аргументовані бажанням прискорити процес приватизації та необхідністю вирішувати проблему кризи великих підприємств, сконцентрованих в окремих регіонах.

Четвертий етап (1995–1997 рр.) можна вважати найпродуктивнішим за всі роки приватизації. Було реалізовано близько 60 % усієї власності, приватизованої за 1990–1999 рр. Відмітною рисою цього процесу став її переважно платний, грошовий характер. І оскільки подальше здійснення приватизації потребувало дієвих політичних кроків, уряд на чолі із соціалістами, який прийшов до влади всередині 1994 р., узяв курс на прискорену приватизацію за активної участі іноземного капіталу, але зі збереженням пільг для вітчизняних підприємців. Законом про приватизацію, прийнятим у травні 1995 р., визначалися завдання, умови й механізм приватизації. Ставилася мета, щоб іноземні інвестори, як правило транснаціональні компанії, вкладали додаткові кошти у приватизовані підприємства й банки.

1995 року уряд поставив перед собою завдання одержати від приватизації 1,2 млрд доларів. Ставка робилася насамперед на приватизацію угорських банків, до яких у цей період західні інвестори виявили великий інтерес. Зокрема до одного з найбільших банків — ощадбанку Угорщини ОТР. На період приватизації він мав залучених коштів на депозитах на суму 5 млрд доларів і власних коштів на 7,8 млрд доларів. Навіть Дж. Сорос запропонував 50 млн доларів за значний пакет акцій ОТР. У результаті акціонування і приватизації цього банку держава продала 30 % акцій для нестратегічних інвесторів, внаслідок чого кількість приватних акціонерів збільшилася і вони володіли 50 % акцій. У травні 1995 р. 20 % акцій було запропоновано на європейському ринку, 5 % — для внутрішніх інвесторів і 5 % — для службовців банку. За законом угорські фізичні і юридичні особи не мають права володіти більш як 10 % акцій одного банку, а іноземні — більш як 5 %. Загальний обсяг іноземних інвестицій обмежується 49 %, що є ефективною перешкодою для стримування експансії іноземних інвесторів у банківській сфері. Держава також залишає собі 25 % плюс одну акцію. Ощадбанк має 380 філій, що в 4 рази більше, ніж

найближчий конкурент. Він охоплює 65 % роздрібного ринку й ринку фінансових ресурсів домашніх господарств, 95 % муніципального ринку. Розширюючи свої можливості, банк став більш універсальним. При банку створено страхову компанію, лізингову структуру. Загалом продаж акцій ОТР приніс бюджетові майже 120 млн доларів.

У процесі приватизаційного процесу угорці дедалі більше переконалися в перевагах та ефективній діяльності приватних підприємств. У 1994 р. в Угорщині було здійснено дослідження 201 підприємства, 61 з яких були приватними (30 % від загальної кількості). Дослідження засвідчили, що приватний сектор оптимально використовує ресурси і має кращі економічні показники на одиницю інвестицій. Серед показників, отриманих у результаті дослідження, виокремимо такі: акціонерний капітал — 14 %, доходи від продажу — 36 %, експорт — 38 %, операційний прибуток — 43 %, прибуток до податків — 45%, додана вартість — 48 %. Показник “прибуток” у п'ять разів вищий, ніж у держпідприємств. Аналогічні дослідження були проведені в Польщі й Чехії. Результати однозначно підтверджують велику ефективність приватної власності.

Ще одне дослідження здійснено угорським соціологом Д. Старком та його колегами навесні 1996 р. Вони зібрали дані про більш як 200 найбільших підприємств Угорщини, включаючи банки. Потім виконали аналіз 20 найбільших власників кожної корпорації (що становить 90 % власників усіх акцій). Результати виявилися такими. держава залишалася найбільшим власником у 44,4 % найбільших корпорацій і банків у 1996 р. і єдиним власником 16,4 % цих 200 корпорацій. Тільки п'ятьма компаніями володіли приватні особи. У 1996 р. тільки 61 приватна особа була серед 20 основних власників і тільки у 7,3 % досліджених корпорацій. Зате відсоток підприємств, у яких усі 20 найбільших власників були іншими корпораціями, досяг 40,2 %. Багато хто з цих корпоративних власників були найбільшими підприємствами й банками країни [32].

Інакше кажучи, утворилася дуже щільна мережа взаємозалежних власників. Саме ці конфігурації власності визначають поведінку корпорацій у конкретних умовах угорської економічної й політико-правової ситуації, а також стратегію адаптації до умов, які змінюються досить часто. Ці конфігурації виникли спонтанно, у результаті взаємодії стратегій сотень окремих власників. Кожен власник у цій мережі діє самостійно в межах доступних йому можливостей, при цьому

утворюються складні альянси. Загальним для цих мереж є стратегія об'єднання дуже різних ресурсів та нова комбінована власність. Вона не чисто державна, не чисто приватна, не чисто акціонерна. Виникли також підприємства — корпоративні сателіти великих підприємств, що мають ще більш невизначений статус власності. Це, у свою чергу, відкриває можливість специфічних у кожному окремому випадку стратегій ризику й інновацій.

Варті уваги такі спостереження. Незважаючи на те, що законодавство прагне розвиватися в однаковому темпі з приватизаційним процесом, воно часто відстає від практики, що дає можливість підприємствам, навіть не порушуючи його, але, спираючись на його невизначені зони, домагатися переваг. Відповідно реструктуризація цих фірм іде швидше й ефективніше.

1996 року розпочався процес приватизації енергетичного комплексу, телекомунікаційного концерну і найбільших комерційних банків. Доходи від приватизації стали найважливішим джерелом поповнення державної скарбниці й були спрямовані на вирішення найважливіших народногосподарських завдань. Так, тільки за один рекордний в історії угорської приватизації 1995 рік держава одержала близько 4,5 млрд доларів, які було спрямовано на скорочення зовнішнього боргу, який зашморгом стискував економіку країни.

У 1997 р. масова приватизація в основному була завершена. З двох тисяч значних підприємств, що перебували на балансі держави, в її власності на кінець 1998 р. залишилося лише 218. Від продажу власності держава одержала близько 11 млрд доларів. За 1994–1997 рр. було зареєстровано близько 78 000 приватних підприємств, які на кінець 1997 р. виробляли близько 62 % ВВП. Кількість спільних і приватних підприємств збільшилася до 10 000. Повністю були приватизовані фармацевтична, хімічна, тютюнова галузі, підприємства з транспортування нафти й газу, роздрібна торгівля, харчова промисловість [33].

Потрібно зауважити, що крім таких великих проектів, як інвестиції General Motors, General Electric, Suzuki і Opel, велику частину іноземних інвестицій становили дрібні й середні проекти: вартість 90 % з них не перевищувала 130 000 доларів. До того ж дрібні інвестори не були зацікавлені в реінвестуванні прибутку в економіку Угорщини. Їх скоріше цікавили швидкі гроші, а не довгострокове заняття ринкової ніші [34].

П'ятий етап (1998–2002 рр.) пов'язаний з приходом до влади уряду В. Орбана і намаганням молодих демократів зробити свій внесок у

приватизаційний процес. У той час як соціал-ліберальний уряд вважав, що приватизація в основному завершена, то уряд В. Орбана, який прийшов до влади навесні 1998 р., прийняв рішення про її продовження. У 2000 р. держава розраховувала одержати від приватизації 100–140 млрд форинтів. Хоча державний сектор у 2000 р. був у багато разів меншим, ніж 10 років тому, його роль залишалася великою. На той час повністю або частково в руках держави перебували такі важливі фірми, як монопольне підприємство в галузі енергетики “МВМ”, Угорська пошта, залізниці “МАВ”, Пакшська АЕС, Угорське річкове пароплавство “МАХАРТ”, найбільша нафтогазова фірма “МОЛ”, авіаційна фірма “МАЛЕВ”, деякі підприємства хімічної й оборонної промисловості, аграрні об’єднання, лісові господарства, науково-дослідні інститути тощо. І незважаючи на те, що уряд В. Орбана оголосив продовження приватизації, процес практично призупинився. Підготовка зазначених фірм до приватизації відбувалася повільно. Експерти зазначали відсутність у держави дієвих механізмів контролю за ефективним керуванням державними активами, тобто за рентабельною діяльністю держпідприємств [35].

Шостий етап (2002–2006 рр.). Уряд П. Меддеші має обмежене поле для приватизаційної діяльності, оскільки більшість підприємств роздержавлені, однак у довгостроковій програмі уряду, прийнятій на весь період його діяльності, значне місце відведено завершенню процесу приватизації в Угорщині.

Коли наприкінці 80-х — на початку 90-х років готувалася програма приватизації в Угорщині, домінувала думка, що проведення приватизації саме по собі стане стимулом економічного зростання. Реформатори виходили з того, що приватизоване підприємство як синонім приватного завжди працює краще, ніж державне. Здавалося, що радикальної приватизаційної політики буде достатньо для поліпшення економічної ситуації, оскільки приватизація автоматично приведе до появи конкурентних ринків в економіці. Неприватизована частина економіки в такому разі буде змушена поліпшити своє функціонування під загрозою банкрутства.

Однак досвід засвідчив, що прямої залежності між приватизацією і темпами економічного зростання немає. Втім, це аж ніяк не означає, нібито приватизація негативно впливає на економічну ефективність. Тут йдеться про те, що вона справляє значно складніший вплив на економічні результати, ніж передбачалося раніше, а позитивний ефект можливий лише в разі дотримання певних додаткових умов.

Для того щоб приватизація дала позитивний внесок у розвиток економіки та в зміну економічної системи, вона повинна супроводжуватися трансформацією інституційного середовища та ефективною економічною політикою, спрямованою на створення рушійного механізму ринкової економіки — конкуренції.

Складнішою, ніж уявлялося раніше, виявилася залежність між наявністю в того чи іншого суб'єкта господарювання власності та виникненням у нього мотивів і стимулів до ефективного її використання. У неререформованому належним чином зовнішньому середовищі, тобто в умовах слабкої інституціональної бази реформ, за відсутності конкуренції поява приватних власників не веде автоматично до максимізації ними прибутку за рахунок мінімізації невиробничих витрат. Чимало приватизованих підприємств виявляються нечутливими до сигналів ринку. Так само, як і люди, вони нерідко реагують на шоківі ситуації шляхом закріплення стереотипів поведінки та відносин, що склалися, демонструючи неринкову поведінку, зокрема, очікуючи підтримки з боку держави, нарощуючи різні заборгованості тощо.

Процес трансформації відносин власності в Угорщині збігся з трансформаційною кризою, через що результати господарської діяльності підприємств виявилися певною мірою детермінованими зовнішніми умовами, що не залежали від них. Серед них такі, як досить обмежені угорські інвестиційні ресурси, рівень макроекономічної стабільності, структура виробництва, що склалася, інвестиційний клімат, наявність ринків збуту та багато іншого.

Неоднозначністю впливу зміни форм власності на ефективність діяльності суб'єктів господарювання пояснюється і закономірність появи різного роду “мутантних”, “невизначених”, “перехресних”, “нечистих” форм власності на етапі трансформації через неможливість формування нової соціально-економічної системи “з чистого аркуша”, традиційно великої ролі неформальних зв'язків, без яких неможливо розраховувати на успіх у підприємницькій сфері.

Специфіка економічних трансформацій в Угорщині визначила формування у країні в результаті приватизації неефективних структур прав і відносин власності. Це зокрема виявилось в тому, що внутрішні інвестори не були зацікавлені у використанні тих преференцій, які надавало їм угорське законодавство. Були також незначними можливості нових власників здійснювати реконструкцію своїх підприємств через відсутність у них достатніх фінансових ресурсів.

Прискорене формування приватного сектору в Угорщині, особливо на перших етапах, розглядалося як гарант неможливості реставрації соціалізму, внаслідок чого приватизація перетворилася в “заручника” політичної боротьби. Тому на другий план відійшли питання економічного ефекту від змін відносин власності і навіть економічної безпеки держави через приватизацію життєво важливих галузей народного господарства.

Формування приватного сектору в умовах нерозвиненої інституціональної інфраструктури, включаючи конкурентні ринки та органи управління, призвело до посилення корупції, ренто-орієнтованої поведінки, тіньової економіки. В розпал масової приватизації правопорушення у цій сфері (заниження балансової вартості об'єктів, що приватизуються, внаслідок фальсифікації даних бухгалтерської та фінансової звітності; навмисне порушення порядку організації торгів, конкурсів, аукціонів; передача в оренду з правом подальшого викупу об'єктів, приватизація яких заборонена законом; зговір про неправомірний розподіл майна та зниження ціни підприємства; використання службового становища для одержання та вкладення кредитів у приватизацію підприємств; незаконне використання державних коштів для приватизації підприємств тощо) в Угорщині набули значних розмірів. Специфічні шляхи формування великих приватних капіталів позначилися на соціально-політичному кліматі, що створився навколо сформованого приватного сектору, визначили особливу поведінку нових власників. Незважаючи на великі масштаби приватного сектору в окремих сферах економіки Угорщини його позиції не є стійкими.

Цілком очевидно, що для вибору варіанта трансформації відносин власності як механізму підвищення ефективності основної ланки господарювання важливо ретельно проаналізувати конкретно-історичні умови розвитку країни. Слепе копіювання тієї чи іншої моделі, як це було нерідко і в Угорщині, не в контексті об'єктивних умов неминуче веде до виникнення численних проблем та дискредитації самої ідеї реформування. Жодна форма майнових прав сама по собі не гарантує ефективного збільшення та використання капіталу. Гарантію може дати лише конкретна комбінація господарських прав усіх учасників суспільного виробництва.

На основі здійсненого аналізу можна зробити висновок про те, що Угорщина, як і група країн Центральної та Східної Європи, що трансформуються, віддає перевагу комерціалізації як першому (і вирі-

шальному) кроку на шляху до ринкової економіки західного зразка, а не швидкій "обвальній" приватизації, якщо особливо при цьому вдається запровадити ефективно діючий кредитний механізм переливання ресурсів.

Вивчення досвіду приватизації розкрило втрачені можливості використання так званої неповної приватизації, тобто приватизації завдань і функцій без приватизації майна, яка широко використовується на Заході. Такі форми приватизації дають змогу державі зберегти у своїх руках значну частину доходів від власності й контролювати їх раціональне використання, виважено підходити до питання пошуку нових власників.

На думку автора, некоректно говорити про ефективність приватизації як такої поза контекстом загальної економічної політики. Також не зовсім виправданим є підхід, що нерідко використовується, до оцінки економічної ефективності приватизації на основі аналізу результатів діяльності підприємств. Щоправда, такий аналіз, як правило, здійснюється без урахування середовища їх функціонування (можливостей доступу до кредитів, рівня здійснюваних капіталовкладень, стану машинного парку, географічної прив'язки, соціальної ситуації на підприємстві). При цьому не враховується той факт, що трансформація власності зачепила насамперед найефективніші підприємства. У багатьох випадках нові власники отримали її практично безкоштовно.

Внаслідок широкомасштабної приватизації в Угорщині сформувався великий приватний сектор. Його частка у створеному в 2001 р. валовому внутрішньому продукті становила 80 %. З позиції завершеності приватизації Угорщина визнається як країна, де межа можливої приватизації практично досягнута і навіть наявні факти ренаціоналізації у банківському секторі.

Вплив приватизації на трансформацію економічної та соціальної системи дуже великий. Так, в Угорщині змінилися структура економіки, експорту та імпорту, джерела та масштаби інвестицій, мотиви та стратегія власників, саме поняття економічної ефективності. Однак ці процеси тривають і здійснюють подальший вплив на економічне й соціальне життя країни.

Важливою метою приватизації є формування ефективного власника, індивідів або груп індивідів, зацікавлених у раціональному використанні власності та отриманні на цій основі очевидних для себе вигод.

У процесі нерозподілу власності в Угорщині з'явилося кілька типів власників, які, як вважає автор, можна поділити на внутрішніх, якими є керівники та рядові працівники підприємств, і власників зовнішніх, представлених окремими фізичними (громадяни країни та іноземці) і юридичними (інвестиційні фонди, банки, приватні компанії) особами, які також можуть бути вітчизняними та закордонними. Аналіз такого розподілу дає змогу зробити висновок, що в Угорщині іноземні інвестори — юридичні особи переважають як нові власники.

4.1.3. Малі та середні підприємства в Угорщині

Поряд з приватизацією в Угорщині відбувався процес утворення нових підприємств, в основному малих і середніх. У результаті трансформаційної кризи сформувався надзвичайно жорсткий за своїми вимогами ринок праці, що зумовило переважання серед індивідуальних підприємців, з одного боку, осіб, зайнятих неповний робочий день, а з іншого — по суті маргінальних елементів (тут йдеться про статус на момент приходу в малий бізнес, а не про такі характеристики, як освітній рівень, технічні навички тощо. Відомо, що однією з особливостей в Угорщині, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, є висока частка серед таких осіб людей з вищою освітою). Якщо в умовах ринкової економіки жертвами економічної кризи, як правило, є зайняті неповний робочий день або ті, хто має приробітки (зайнятість у такому разі навіть може підвищитися разом із збільшенням безробіття за умови експансії населення працездатного віку), то в Угорщині склалася зворотна ситуація. Під впливом кризи попит на робочу силу скорочується, а основним джерелом поповнення лав підприємців стають люди, звільнені з роботи, які не мають шансу бути найнятими знову. Це суттєво позначилося на характері підприємств, які вони створювали. Так, на кінець 2002 р. в Угорщині було зареєстровано близько одного мільйона малих підприємств усіх категорій, але фактично діяло 800-900 тисяч, понад 90 % з них становили мікропідприємства, у тому числі 600 тисяч не мали найманих працівників [36].

Аналіз розглянутих ознак, притаманних переважній частині підприємств малого бізнесу Угорщини, дає авторові підстави зробити висновок про наявність значної подібності між латиноамериканською моделлю дрібного приватного підприємництва і тією, що зародилася ще в УНР.

До основних ознак цієї моделі належать:

- переважання торгово-закупівельних видів діяльності;
- розвиток виробничого малого бізнесу переважно у формі простого товарного виробництва;
- перетворення малого бізнесу на сектор виживання;
- значне представництво у малому бізнесі переважно маргінальних прошарків, що існують ніби за межами офіційного правопорядку, зі своїми власними соціальними та моральними нормами.

Для структури угорського малого бізнесу характерний великий і стійкий прошарок так званих вимушених підприємців. За кількісним і соціальним складом у ньому вирізняють такі три підгрупи.

Перша найбільша підгрупа охоплює дрібних колективних і дрібних індивідуальних підприємців, переважно провінційних. Більшість з них — власники маленьких крамниць, перукарень, майстерень з надання найпростіших традиційних послуг населенню. Низькі доходи цих підприємців дають їм можливість лише виживати. Присутність в Угорщині великого іноземного торгового капіталу, що створює мережу супермаркетів, сучасних сервісних центрів тощо, призводить до того, що десятки тисяч дрібних підприємців змушені припиняти свій бізнес, а це означає, що в найближчі два — три роки їх буде повністю витіснено з підприємницького класу.

Другу велику групу “вимушених підприємців” становлять працівники великих і середніх реформованих підприємств. В інтересах підвищення конкурентоспроможності керівництво таких фірм намагається позбутися надлишкової зайнятості. Інструментом цієї поширеної операції стає примусове переукладення трудових договорів на новий так званий договір підприємця. Працівники постають перед дилемою: або поповнити лави безробітних, або стати “вимушеними підприємцями”. При цьому роботодавці звільнюються від будь-яких витрат, пов'язаних з переведенням своїх працівників на “договір підприємця”, тоді як колишні працівники, які не зі своєї волі стали “підприємцями”, втрачають регулярну зарплату. Формально залишаючись у штаті підприємства, вони зобов'язані платити всі податки, внески до соціальних фондів незалежно від того, мають вони підприємницький дохід чи ні. Через нерівноправне становище значна частина “вимушених підприємців” позбавлена перспективи розвитку. Лише деякі з них здатні самостійно займатися підприємницькою діяльністю і розвивати її в межах фірми чи поза нею.

І третю, відносно невелику підгрупу “вимушених підприємців” становлять особи, які живуть винятково на дитячі та інші соціальні допомоги, а також частина пенсіонерів. Для них дрібна підприємницька діяльність є джерелом поповнення мізерних доходів.

У 1997 р. в Угорщині нараховувалося понад 100 тисяч “вимушених підприємців” [37]. У переважній більшості з них немає жодних перспектив розвитку як самостійних підприємців. У кращому разі, пройшовши професійну перепідготовку в місцевих центрах зайнятості, вони поповнять ряди працівників сучасних приватних фірм.

На основі угорського досвіду й з урахуванням принципів і нормативів ЄС у 1999 р. було прийнято Закон “Про малий і середній бізнес” [38], де закріплено таку структуру угорського малого й середнього бізнесу:

1. Середній бізнес — до нього належать фірми, що мають до 250 зайнятих, річний чистий грошовий дохід становить менш як 4 млрд форинтів або сукупний баланс — менш як 2,7 млрд форинтів.

2. Малий бізнес — фірми, що мають не більш 50 зайнятих, 700 млн форинтів чистого річного доходу або 0,5 млрд форинтів сукупної балансової вартості.

3. Мікропідприємництво — фірми або індивідуальні підприємці, які використовують не більше 10 зайнятих.

У законі передбачено обмеження на право одержання підтримки й пільг: частка учасника, що не належить до жодної із зазначених категорій підприємців, не повинна перевищувати 25 % статутного капіталу його підприємства (фірми).

В Угорщині створена ефективна система підтримки малого й середнього бізнесу, що й пояснює не тільки його виживання в умовах конкуренції з великим іноземним капіталом, а й наявність реальних перспектив для його розвитку.

Нова система підтримки бізнесу суворо структурована за трьома категоріями підприємців. Усі види допомоги мають адресний характер. Підтримка, як правило, цільова, її об'єктом найчастіше є пріоритетна або специфічна діяльність підприємців. Цільові пріоритети згодом змінюються. У середині 90-х років пріоритетним було інвестування, що підвищувало роль малого й середнього бізнесу в прискоренні економічного зростання. З кінця 90-х років і особливо з 2000 р. на перший план виходить підтримка кооперування малих і середніх угорських фірм із діючими в Угорщині ТНК, великими сучасними фірмами.

Одна з важливих особливостей угорської системи підтримки малого й середнього бізнесу — її багатоканальність. Це означає, що той чи інший конкретний підприємець або окрема інвестиція може одночасно багатьма каналами одержувати допомогу, різні пільги. Усі види пільг надаються тільки за конкурсом із обов'язковим поверненням виділених коштів (за винятком особливо пріоритетних цілей, визначених урядом) [39].

Порядок надходження і використання фінансової підтримки малого бізнесу регулює держава. Ці кошти надаються або безпосередньо через органи представництва корпоративних інтересів малого і середнього бізнесу різного рівня — загальноугорського, місцевого чи регіонального, або за їх участі.

Підтримку близького за галузевою належністю малого і середнього бізнесу нерідко беруть на себе міністерства й відомства. Останнім часом вони дедалі частіше здійснюють цю діяльність у кооперації з банками або страховими, гарантійними компаніями.

З початку 90-х років і донині діє спільна з ЄС програма “Фаре — Мікрокредит”, призначена для підтримки, як правило, малоприбуткових мікропідприємців (звідси назва угорської частини програми “Мікрокредит”). Крім Угорщини в цій міжнародній програмі беруть участь й інші країни ЦСЄ, через те цікаво простежити механізм дії двосторонньої програми на прикладі конкретної країни, зокрема Угорщини.

З боку ЄС програму “Фаре” репрезентує Будапештська делегація, яка працює в Угорщині на постійній основі. До завдань цієї нечисленної за складом групи фахівців входить координація фінансових потоків і контроль за їх цільовим використанням. З боку Угорщини у програмі бере участь уряд в особі міністра без портфеля у справах ЄС, до функцій якого зокрема належить керівництво угорською частиною програми “Мікрокредит”.

Фінансування програми “Фаре — Мікрокредит” здійснюється на паритетних засадах: 50 % угорська держава, 50 % — ЄС. Ключовим є питання про централізований чи децентралізований канал використання коштів “Фаре — Мікрокредит”. Керівництво ЄС із самого початку наполягало на недержавних формах використання цих коштів і громадському контролі. Компромісним рішенням є нині діючий механізм. Під угорську частину програми “Мікрокредит” уряд створює за рахунок бюджетних коштів Угорський фонд розвитку підприємництва (далі — Фонд), який має загальноугорський статус. Врахову-

ючи побажання керівництва ЄС про децентралізацію, цей Фонд функціонує як мережа, що складається зі 150 місцевих центрів розвитку підприємництва (далі — місцеві центри), а функцію громадського контролю виконують місцеві представництва корпоративних інтересів малого й середнього бізнесу. Місцеві центри — юридичні особи досить самостійні у розпоряджанні коштами “Фаре — Мікрокредит”.

Відносини між обома учасниками програми будуються на договірній основі. Щорічно Фонд складає рамковий договір і направляє його в Брюссель. У разі схвалення його керівництвом ЄС договір набирає чинності. Договірний механізм часом дає збій. Допомога по лінії “Фаре” надходить не щороку, а якщо приходить, то не в повному обсязі, а частинами. Угорська частина “Мікрокредиту” також нестабільна, не завжди скоординована з термінами надходження коштів ЄС.

Кошти, що надійшли по лінії “Фаре”, направляються спочатку до Фонду, об’єднуються там з угорською частиною “Мікрокредиту”, а потім розподіляються на рахунки місцевих центрів. Останні надають пільгові кредити мікропідприємцям за конкурсом. Після закінчення терміну пільгового фінансування і виконання його умов на рахунки місцевих центрів повертаються суми погашених кредитів, що знову по тендеру надходять мікропідприємцям.

Багаторазове використання пільгових кредитів дає можливість істотно підвищити їх ефективність, розширити коло позичальників. Водночас багаторазовість операцій, що накладається на нерегулярність надходжень вихідних сум “Фаре — Мікрокредит”, ускладнює управління позиковими коштами для місцевих центрів, які часто поводяться як власники коштів, хоч не є такими. Тому експерти Будапештської делегації ЄС запропонували створити єдину структуру управління за англійським зразком, яка наділена правом “юридичного власника” і відповідальна за ефективне використання спільних кредитних ресурсів. Для розвитку цієї ідеї угорські фахівці запропонували або створити одне АТ “Мікрокредит” з метою зосередити в руках одного господаря всі гроші, призначені для пільгового кредитування мікропідприємців, або перевести “Мікрокредит” на казначейське фінансування. Уряд прийняв компромісне рішення: у квітні 1999 р. створив нове “Товариство спільного користування”. Його засновниками стали, з одного боку, держава в особі Міністерства економіки (51 % акцій), з іншого боку — комерційні банки, а також органи представництва і захисту інтересів малого й середнього бізнесу, на спільну частку яких, щоправда, у різній пропорції, припадає решта акцій (49 %).

Проте перебудова механізму програми “Фаре — Мікрокредит” не дістала подальшого розвитку.

У багатоканальній системі гарантій і підтримки малого бізнесу важливу роль відіграють державні бюджетні кошти. У міру поліпшення економічного становища країни збільшуються обсяги бюджетної допомоги. Якщо в 1998 р. сума бюджетних витрат за цією статтею становила 9 млрд форинтів, у 1999 р. 12 млрд форинтів, то в 2000 р. вона збільшилася вчетверо, досягши рекордної суми 50 млрд форинтів [40].

Структура бюджетних витрат чітко відображає державні пріоритети. Із загальної суми майже 12 млрд форинтів, виділених на підтримку малого бізнесу в 1999 р., 7,5 млрд форинтів (подано в міру спадання) становлять безоплатні кредити на створення “промислових парків”; 2,6 млрд форинтів — компенсація пільгових банківських кредитів; 920 млн форинтів — розвиток системи страхування якості продукції й послуг; 700 млн форинтів — кооперація угорських фірм-постачальників з ТНК; 200 млн форинтів — розвиток сучасної торгової мережі.

Структура бюджетних витрат у 2000 р. викликає інтерес не тільки з позиції державних пріоритетів, а й за співвідношенням централізованих і децентралізованих каналів використання бюджетних коштів. Так, із загального обсягу 50 млрд форинтів 6 млрд 310 млн форинтів було спрямовано на реалізацію п'яти урядових програм: 1 млрд 640 млн форинтів — поліпшення умов діяльності підприємців; 1 млрд 400 млн форинтів — інтеграція фірм постачальників з ТНК; 1 млрд 220 млн форинтів — нова програма позики підприємцям; 1 млрд 50 млн форинтів — підвищення конкурентоспроможності на ринку; 600 млн форинтів — децентралізовані джерела реалізації зазначених п'яти програм; 400 млн форинтів — покриття витрат організацій, що беруть участь у здійсненні програм.

Отже, можна констатувати, що, за винятком 6 млрд форинтів прямого централізованого розподілу бюджетних коштів на шість цільових програм, решта майже 44 млрд форинтів використовується децентралізовано за численними каналами. Лівова частка бюджетних коштів припадає на довгострокові програми “Мікрокредит” і “Пільговий відсоток”, а також на нову позику підприємцям. За умовами останнього підприємець, який переміг у конкурсі, отримує до 10 млн форинтів. Разом з 3 млн форинтів за “Мікрокредитом” сума бюджетної допомоги становила 13 млн форинтів. В угорських умовах це є суттєвою підтримкою.

Під час діяльності уряду В. Орбана була розроблена довгострокова програма соціально-економічного розвитку Угорщини “План Сечені”, дві програми якої стосувалися підприємницької сфери, а саме: “Розвиток малого й середнього бізнесу” та “Фірми-постачальники”. За задумом розробників, реалізація цих двох програм дала б змогу перетворити бізнес “малих послуг” на сучасний, інтегрований з міжнародними фірмами конкурентний сектор економіки. Згідно з планом, на розвиток малого та середнього бізнесу виділялося 826 млрд форинтів при спільному фінансуванні від 20 до 80 відсотків [41].

Більшість угорських науковців погоджуються з тим, що нові малі та середні підприємства винятково важливі для економіки, що трансформуються, за такими критеріями: вони створюють багато робочих місць, вносять величезну частку до ВВП. Вони часто використовують нове обладнання і, найголовніше, нові підходи до роботи, швидко пристосовуються до умов, що змінюються, мало залежать від безпосередніх зв'язків з державою, будучи одним із найвагоміших доповнень до приватизації. Проте їх зростання значною мірою залежить від розвитку приватизації, відповідного законодавства, а також від ресурсів, які має країна, у тому числі й людських. Загалом можливості зростання у нових фірм кращі, ніж у приватизованих. Це зазначають практично всі автори, радячи заохочувати створення нових підприємств.

Нові підприємства мають не тільки економічний ефект, а й соціально-психологічний. Здебільшого ці підприємства створюють люди підприємливі, надзвичайно активні, які не бояться ризику, з новим світоглядом і мисленням, з новими підходами до відносин з партнерами по бізнесу, а отже, з новими стратегіями виживання в складних умовах ринкових відносин. Вони, поза сумнівом, є носіями нового в суспільстві, яке перебуває у процесі трансформації.

4.1.4. Перетворення в аграрному секторі. Земельні реформи

Співвідношення між аграрною реформою та аграрною політикою можна визначити так. Аграрна реформа — це система заходів, що ініціює переведення аграрного виробництва в новий стан, що відповідає об'єктивним новим потребам соціально-економічного розвитку. Вона спрямована насамперед на зміну відносин власності та організації праці, трансформацію самої моделі ведення сільського господарства й системи його макроекономічних зв'язків.

Аграрна ж політика забезпечує конкретну реалізацію цієї системи заходів і передбачає визначення відповідної мети та ресурсне забезпечення їх досягнення, встановлення стратегічних пріоритетів, додаткових механізмів їх обґрунтованого тактичного коригування. Аграрні реформи створюють своєрідні віхи на історично безперервній лінії аграрної політики. Вичерпання можливостей ефективного розвитку аграрного сектору на основі послідовних модифікацій аграрної політики в рамках однієї моделі сільського господарства свідчить про необхідність переходу до нової її моделі через відповідну аграрну реформу.

Аграрні реформи й аграрна політика покликані створювати макроекономічні передумови та стимули для перетворень на рівні безпосередньо господарських одиниць та пов'язаних з ними базових соціально-демографічних структур. Вони об'єктивно можуть формулюватися й здійснюватися лише за провідної ролі держави, яка ініціює й бере участь у відповідних перетвореннях на макроекономічному (безпосередньо) і на регіональному, а також на мікроекономічному (переважно через економічний та адміністративно-правовий вплив на виробників) рівнях.

Аграрну політику залежно від сфери дії можна поділити на дві основні складові:

- виробничо-торговельну, що охоплює регулювання безпосередньо сільськогосподарського виробництва, а також його зовнішньоекономічних відносин насамперед для безперебійного постачання населення продовольчими товарами за розумними цінами за підтримання раціонального рівня національної продовольчої самозабезпеченості та ефективного експорту міжнародно-конкурентоспроможної продукції (сільськогосподарська політика або *agricultural policy* — за термінологією ЄС);

- соціально-екологічну, спрямовану насамперед на розвиток систем соціального забезпечення осіб, які проживають у сільській місцевості, невиробничої інфраструктури села, створення негосподарських сфер зайнятості на селі з метою стабілізації (і навіть збільшення) чисельності жителів сільських територій для збереження соціального контролю над цими територіями, відродження етнокультурних традицій села як важливого елемента національного самоусвідомлення, запобігання деградації природних та культурних ландшафтів (сільська політика або *rural policy* — за термінологією ЄС).

Складові аграрної політики розробляються і здійснюються у взаємодії з іншими видами регулювання економіки: перша — переважно з промисловою та зовнішньоторговельною політикою, друга — із соціальною, регіональною та екологічною.

У міру економічного зростання збільшується значення другої складової з відповідним розвитком ролі держави, оскільки ринковий механізм алокації ресурсів індиферентний до соціально-екологічного прогресу села. Саме таким шляхом йде ЄС, сільськогосподарська політика якого починаючи з 1996 р. поступово трансформується у спільну сільськогосподарську й сільську політику, в якій уже з 2008 р. домінуватимуть витрати на соціальну та екологічну складову. Країнам — членам ЄС знадобилося понад 30 років, щоб довести частку витрат на неї до 11 % бюджету спільної аграрної політики, а за останні п'ять років вона має підвищитися до 14 %. Як наголошувалось у Корткській декларації 1997 р., “довготривалий розвиток сільських регіонів повинен стати одним із найважливіших завдань Євросоюзу; він повинен стати базисом для сільськогосподарської політики ЄС у найближчому майбутньому — навіть після розширення ЄС. Завдяки досягненню цієї мети можна буде створити додаткові робочі місця; забезпечити рівні можливості для працевлаштування; задовольнити очікування людей щодо охорони здоров'я, безпеки, індивідуальних інтересів та проведення відпочинку” [42].

У цьому напрямі починають змінюватися й аграрні реформи Угорщини, до чого спонукає її статус асоційованого члена ЄС і повноправного — з травня 2004 року.

У процесі аграрних реформ 1989–1990 рр. на основі реприватизації землі та майна кооперативів і державних господарств, приватизації підприємств харчової промисловості і частково сільськогосподарського машинобудування та агрохімії, лібералізації ціноутворення на внутрішньому ринку та відкриття його для світового ринку в Угорщині закладено основні елементи ринкової аграрної моделі західно-європейського типу.

За цей період було зруйновано стару систему державної аграрної політики, зокрема й через згортання бюджетного фінансування сільгоспвиробників та агропродовольчої продукції. У 1992–1994 рр. у країні в основному було завершено розбудову нової система державного регулювання сільськогосподарських ринків (зокрема обмеження іноземної конкуренції), реструктуризації та модернізації сільгоспвиробництва (в тому числі вирішення питань власності та реорганізації сіль-

госпідприємств), значних успіхів було досягнуто у сфері створення ринкової інформаційної інфраструктури та кредитно-фінансової системи для агропромислового комплексу (АПК). Починаючи з 1995 р. відбувається поступовий процес наближення системи національної аграрної політики Угорщини до спільної аграрної політики ЄС, плано-мірної адаптації до накресленої спільної сільськогосподарської та сільської стратегії ЄС. При цьому в країні при цілковитому домінуванні приватної власності на землю вдалося зберегти досить життєздатні за розмірами й оснащенням господарства. Заохочуються різні форми кооперації у закупівельній, збутовій сферах та в переробці сільськогосподарської сировини, а також холдингові структури, що забезпечують ефективно об'єднання ланок вертикалі одержання кінцевої продовольчої продукції для створення конкурентоспроможного АПК до моменту поширення на цю країну спільної аграрної політики ЄС.

Аграрна політика у початковий пореформений період в Угорщині була спрямована насамперед на заміну колишньої системи державного регулювання іншою, спрямованою на ринкову взаємодію приватних товаровиробників різних галузей АПК. Як наслідок була частково послаблена система державного регулювання, а на окремих напрямках навіть практично припинена. Сільгоспвиробники фактично фінансували переробників та споживачів, а агропромисловий імпорт перевищив раціональні межі.

Однак уже з початку 1992 р. показники PSE (еквівалент підтримки виробника) та NSAr (коефіцієнт номінальної допомоги виробнику) знову почали підвищуватися і в 1997 р. PSE в Угорщині становив 16 %. Він, звичайно, нижчий, ніж у ЄС (42 %), але вже близький до рівня державної підтримки аграрної реформи в умовах ринкової економіки. Показник NSAr у 1997 р. в Угорщині також перевищив одиницю, що означає її повернення до ефективного захисту внутрішнього продовольчого ринку [43]. Ці зміни свідчили про об'єктивну необхідність активної участі держави у функціонуванні АПК незалежно від моделі його розвитку, а також можливості подолання квазіринкового характеру аграрної економіки постсоціалістичної країни на основі цілеспрямованої та збалансованої за завданнями та ресурсами державної політики.

Форми участі держави в реалізації сільськогосподарської та сільської складової аграрної політики суттєво змінилися порівняно з пореформеним періодом. Нині аграрна політика Угорщини здійснюється на основі національної концепції або програми розвитку АПК.

Вона передбачає проведення виробничо-торговельних та соціально-екологічних заходів, спрямованих на структурну раціоналізацію АПК Угорщини на макро- та мікроекономічному рівнях з метою підготовки до інтеграції до ЄС. Така підготовка передбачає:

- адаптацію до норм ЄС національного законодавства в галузі АПК;
- поступовий перехід на стандарти ЄС у сільськогосподарській продукції, засобах для її виробництва та харчових продуктах;
- поетапна уніфікація структури й діяльності інституціональних органів державного регулювання (фондів, які мають підтримувати доходи сільгоспвиробників, сприяти збалансованості ринків важливих сільгосппродуктів) з функціями аналогічних органів країн ЄС;
- відповідні зміни в напрямках бюджетного фінансування аграрного комплексу.

У 2000 р. в Угорщині розроблено національний план розвитку сільського господарства та села, конкретизований за адміністративними регіонами, що відповідає логіці спільної аграрної політики ЄС. Це обов'язкова умова одержання угорцями коштів з бюджету ЄС.

Це стосується насамперед вимог, сформульованих у документі ЄС "Порядок денний 2000 р." (Agenda 2000), які стосовно країн-кандидатів містять такі основні завдання: розробку структурної політики та політики розвитку села; запровадження системи ветеринарного та фітосанітарного контролю на рівні вимог ЄС; зміцнення адміністративних структур, обов'язкових для реалізації спільної сільськогосподарської політики; послідовну реструктуризацію агропромислового комплексу для підвищення його конкурентоспроможності [44].

Кінцевим результатом такого розвитку буде перетворення національної системи аграрної політики Угорщини в складову єдиної системи державного регулювання розширеного ЄС.

Одним із суттєвих елементів цієї системи є активна підтримка експорту продовольчих товарів з боку уряду за допомогою експортного субсидування, спеціальних програм кредитування тощо. Так, ЄС витратив у 1995–1996 рр. на експортні субсидії в аграрному секторі 5,8 млрд доларів [45].

Використовуючи досвід ЄС, в Угорщині 1991 року було створено "Фонд гарантій з кредитів сільському господарству". Фонд бере на себе до 50 % ризиків при кредитуванні підприємства та інвестиційних проектів. Банки сплачують Фонду винагороду в розмірі від 0,5 до 3,5 % від суми гарантованого кредиту. Фонд співпрацює з сімома фінансовими інститутами, кожен з яких має свою мережу комерційних банків

(відділень) або ощадних кооперативних організацій. Право на співробітництво з Фондом отримують ті кредитні організації, які своєю попередньою діяльністю довели здатність ефективно працювати. В агробізнесі за результатами роботи за 1991–1997 рр. Фонд видав 5266 гарантій на суму 244 млн екю. До виплати було подано банками 185 гарантій на суму 4,6 млн екю. Це означає, що частка ризикованих кредитів виявилася порівняно невеликою — близько 2 відсотків [46].

Водночас потрібно зазначити, що ці заходи не змогли запобігти суттєвому скороченню виробництва сільськогосподарської продукції. Як впливає з табл. 4.2, в Угорщині тільки в 2001–2002 рр. вдалося перевищити показники 1990–1995 років. Пов'язано це з багатьма факторами. Серед основних варто назвати послаблення зовнішньоекономічних зв'язків з країнами колишньої РЕВ та переорієнтація на західні ринки, зменшення внутрішнього ринку в результаті зниження життєвого рівня населення, прорахунки та помилки у здійсненні економічних реформ.

Таблиця 4.2

**Індекси обсягу продукції сільського господарства Угорщини
(1991–1995 рр. = 100)**

1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
98,0	98,4	92,1	106,7	102,0

Джерело. Magyar statisztikai zsebköny. — 2002. Вр., KSH, 2003. — Old. 245.

Вартий уваги також той факт, що перехід на нові ринкові відносини в аграрній сфері Угорщини не спонукав селян масово виходити із сільськогосподарських кооперативів.

В Угорщині основний земельний фонд, як і майно колишніх кооперативів, розподілений між їхніми членами залежно від стажу роботи та трудового внеску. Працівники кооперативів, які отримали, відповідно до закону, ділянку та майновий пай, могли або вийти з кооперативу й господарювати одноосібно, або працювати у новостворених господарських структурах. Прохання про вихід з кооперативу керівництво зобов'язане задовольняти протягом 60 днів. З угорських сільськогосподарських кооперативів на початку 90-х років вийшли трохи більше 12 % колишніх їхніх членів, які отримали в середньому по 5 га землі. Серед них визначилися дві основні групи. Перша — члени колишніх кооперативів, які виходили з них одразу по кілька сімей і навіть цілими селами. Вони, як правило, створювали виробничі асоціації

або господарства різного типу, зберігши (за окремим винятком) тісні підносини з кооперативом, від якого вони відокремились як його профільні підрозділи. Друга група — одноосібники, які вирішили господарювати на свій страх і ризик, незалежно від кооперативів, з яких вони вийшли [47]. Середній розмір ферми в Угорщині 1,9 га.

Аграрна реформа суттєво змінила соціально-економічну структуру сільського господарства, організацію виробництва та управління сільськогосподарськими підприємствами. Більшість кооперативів перейшли на справжні кооперативні принципи функціонування з нарахуванням на пай дивідендів з прибутку підприємств і з правом виходу членів з кооперативу із землею, але з обов'язковим її подальшим використанням. Інакше кажучи, якщо той, хто виходить з кооперативу, не бажав займатися сільськогосподарським виробництвом, кооператив може встановити мораторій на надання землі тривалістю кілька років. В Угорщині в нових кооперативах відмовилися від кооперативного принципу “один член — один голос”. Голосування відбувається з урахуванням розміру частини майнового паю.

Виникли деякі перехідні форми від кооперативів до фермерських господарств. В Угорщині на кінець 2002 р. приблизно 40 % тих, хто організовував фермерські господарства, вирішили не розривати остаточно зв'язків з кооперативами і, по суті, продовжують працювати як підрядні підрозділи. Багато підрозділів збереглося, однак вони змінили свою структуру й принципи організації відповідно до нового законодавства та побажань членів кооперативу. Це пояснюється певною консервативністю селян, багаторічною практикою підтримки кооперативами власних підсобних господарств, недостатністю у селян коштів та навичок для ведення самостійного господарства фермерського типу, підвищеним виробничим ризиком, пов'язаним із самостійним господарюванням.

Однією з особливостей аграрного реформування в Угорщині став також поділ великих господарств на дрібніші. Так, внесені у 1994 р. зміни до Закону про кооперативи давали можливість кооперативам, які об'єднують більше як вісім сіл, ділитися на дрібніші. Рішення про поділ приймаються на зборах членів кооперативу простою більшістю [48].

Як впливає з табл. 4.3, в Угорщині колективних господарств удвічі менше, ніж індивідуальних. Щодо чисельності працівників у них, то тут також існує певна закономірність: кількість господарств збільшується в міру зменшення в них штату працівників. Наявність найбільшої кількості господарств з невідомою чисельністю праців-

ників найімовірніше пов'язана з бажанням власників дрібних господарств залучати так звану чорну робочу силу і тим самим уникати сплати податків.

Таблиця 4.3

Господарства, які діяли в аграрному секторі у 2001–2002 рр.

Тип господарства та кількість працюючих	2001 р.	2002 р.
Колективні господарства	13078	12045
Індивідуальні господарства	24583	25167
Разом господарств	37661	38112
У них працівників:		
500 та більше	23	21
250–499	44	35
50–249	663	570
20–49	858	863
10–19	774	782
1–9	9464	9885
0 та невідома кількість	25835	25956

Джерело. Magyar statisztikai zsebkönyv. – 2002. Вр., KSH, 2003. – Old. 240.

Окремо потрібно охарактеризувати ринок землі в Угорщині. Відповідно до чинного законодавства, члени кооперативу мають право продавати свій земельний пай. Ринок землі розвивається насамперед за рахунок продажу землі власникам, які втратили землю та майно у процесі націоналізації та колективізації наприкінці 40-х років минулого століття і одержали за неї внаслідок реституції спеціальні державні зобов'язання у вигляді компенсаційних цінних паперів – бонів.

Компенсаційні бони використовувалися власниками на аукціонах, що проводилися у різних районах країни, для придбання нових земельних ділянок. На 1995 р. на аукціони було виставлено 960 тис. га земельних ділянок, які перейшли у власність 250 тис. нових власників. Однак, за оцінками спеціалістів, на придбання земель було витрачено лише близько 40 % компенсаційних бонів, що значно менше, ніж передбачалося (бони використовувалися крім купівлі землі на придбання невеликих магазинів та ресторанів, а також закладалися у банку з метою отримання невеликої довічної пенсії). Як результат, середня акційна вартість ділянок виявилася нижчою, ніж оцінювали спеціалісти. До того ж землі, придбані за компенсаційні чеки, повинні

були оброблятися не менше п'яти років і протягом цього часу не підлягати продажу, хоча їх можна бути здавати в оренду [49].

Проблематичним є рішення про надання права іноземцям купувати землю у власність. Нагадаємо, що це є однією з вимог ЄС до країн-претендентів. В угорському суспільстві вже кілька років точиться гостра дискусія на цю тему. Але, хоч би які були її результати, урядові П. Меддеші та й парламенту доведеться приймати це рішення ще до весни 2004 р., коли Угорщина стане повноправним членом Європейського Союзу.

Реформування аграрної сфери в Угорщині призвело до того, що сільське господарство країни протягом трансформаційних років поступово втрачає провідну роль в економіці країни. Якщо в 1989 р. частка сільського господарства у ВВП становила 13,7 %, у ньому було зайнято 17,4 % працюючого населення і 22,8 % доходу від експорту формувалося саме в аграрній сфері, то в подальшому ці показники значно знизилися. Так, у 2002 р. ці дані відповідно становили 4,3 %, 6,2 % і 7,8 %. За цими показниками Угорщина практично наблизилася до ЄС [50].

Певні зміни сталися і в структурі сільськогосподарського виробництва. Так, у рослинництві в 2002 р. зернові вирощувалися на 70,3 %

Таблиця 4.4

Порівняльні дані про виробництво сільськогосподарської продукції в рослинництві в Угорщині у 2002–2003 рр., т/га

	2002	2003
Пшениця	3,51	2,65
Ячмінь	2,95	2,54
Жито	1,95	1,47
Тритікале	2,75	2,05
Овес	2,17	1,54
Кукурудза	5,1	4,2
Соняшник	1,8	1,7
Цукровий буряк	39,66	37
Картопля	19,65	17,4
Соя	2,3	1,7
Горox	2,1	1,26

Джерело: www.magyarmezogazdasag.hu

загальної посівної площі, що на 3,4 % менше, ніж у 2001 р. У той самий період на 20 % менше було посіяно картоплі і на 16 % цукрового буряку. Водночас на 34 % було збільшено площі під соняшник і на 13 % під тритікале. Знизилася також урожайність у рослинництві [51].

Значне зниження врожаю у 2003 р. пов'язане з несприятливими кліматичними умовами, проте ці результати не вплинули суттєво на внутрішній ринок, бо в країні є значний надлишок сільськогосподарської продукції, який Угорщина експортує насамперед у країни ЄС.

Дещо краща ситуація у 2002 р. порівняно з 2001 р. склалася у тваринництві. Виробництво молока збільшилося на один відсоток, м'яса свинини – на 5,1 %, овець – 5,0 %, птиці – 11 %, яєць – на 3,7 %. Хоча загальний обсяг виробництва у тваринництві скоротився за трансформаційні роки порівняно з 1989 р. на 32 % [52]. Інша справа, чи потрібно було угорцям залишати виробництво такої кількості продукції тваринництва з урахуванням втрати величезного ринку країн РЕВ та СРСР.

Таким чином, сільське господарство Угорщини з великими труднощами адаптується до ринкових умов. Проте втрати за роки реформування аграрної галузі виявилися не такими великими, щоб суттєво вплинути на продовольчий ринок країни. Водночас значно скоротилося споживання населенням харчових продуктів. Звуження ринку збуту, збільшення витрат на сільгоспвиробництво, недостатні субсидії з боку держави істотно погіршили становище угорських селян, велика частина яких опинилася на межі виживання. Приєднання Угорщини найближчим часом до ЄС кидає нові виклики угорським аграріям. Йдеться, як зазначалося, про зміну системи фінансування сільського господарства, його структури та умов функціонування, про перехід на стандарти Євросоюзу за якістю продукції, нормами фітосанітарного та ветеринарного контролю, розширення матеріальної підтримки соціальних та екологічних програм. Тож майбутнє угорського сільського господарства не таке вже й безхмарне і державі, власне самим селянам, потрібно докласти багато зусиль, аби справитися з комплексом цих та інших проблем, які вже з травня 2004 р. стануть реаліями угорського життя.

З угорського досвіду реформування аграрної галузі можна зробити такі основні висновки

Перше. В Угорщині держава не усунулася від процесу трансформації сільськогосподарського виробництва. Навпаки, у програмах всіх урядів були і є підпрограми, де визначено конкретні заходи щодо

реформування аграрної галузі. При цьому держава прагнула ринковими важелями впливати на цей процес, хоч не завжди й успішно. Отже, в умовах переходу до ринкових відносин на селі державі належить важлива роль.

Друге. Сподівання на істотну фінансову, матеріальну допомогу з боку ЄС у реформуванні аграрного сектору виявилось перебільшеним. Як прогнозують деякі угорські економісти, навіть після вступу до ЄС Угорщина не отримає значних субсидій на зазначені цілі. Угорцям доведеться в основному розраховувати на власні сили. Цей висновок ще актуальніший для України, євроінтеграція якої — питання майбутнього.

Третє. Переорієнтація на західні ринки спонукала угорців до істотних структурних змін у сільськогосподарському виробництві, що відтак потребувало значних інвестицій в галузь. Внаслідок чого продукти харчування значно подорожчали, що спричиняє серед населення невдоволення діями влади, а за певних умов може призвести до соціального вибуху.

Усі ці фактори вже сьогодні потрібно враховувати керівникам аграрного сектору України, аби запобігти їх негативному впливу на українське суспільство у найближчі роки.

4.1.5. Економіка Угорщини від трансформаційної кризи до стабілізації та зростання

Трансформація економічної системи Угорщини виявилася дуже складним та суперечливим процесом. На початковому етапі перетворень спостерігався суттєвий спад економіки, погіршилася фінансова ситуація, держава значно послабила вплив на стан у народногосподарському комплексі. Тим часом ринкові важелі не стали потужними тією мірою, аби відігравати регулюючу роль; відповідно на цю ситуацію відреагувала і соціальна сфера суспільного життя. Таким чином, системні зміни в економіці Угорщини призвели до трансформаційної кризи.

Простежити її розвиток можна, використовуючи найбільш узагальнюючий показник — динаміку валового внутрішнього продукту (ВВП). При цьому потрібно враховувати дві характеристики цього показника — якісну та кількісну.

Перша з них означає просте збільшення вартісних обсягів матеріального виробництва, тобто виробництва товарів і послуг споживчого,

інвестиційного та експортного призначення. В сучасному економічному житті до них належить також інтелектуальна власність, динаміка обсягів і структур нових знань, які можна використати для збільшення вартості обсягів ВВП.

Друга, якісна характеристика динаміки ВВП показує, якою ціною або з якою ефективністю і за рахунок яких факторів виробництва її досягнуто. В принципі, не виключені ситуації, коли зростання ВВП може вважатися негативним, а зниження — позитивним явищем. Так, при певному “перегріванні” економіки, у разі неефективного використання факторів виробництва, порушення необхідних пропорцій у ланцюгу “виробництво — споживання — експорт — імпорт — інвестиції”, певне гальмування зростання і навіть певне тимчасове зниження ВВП може вважатися позитивним, а його збільшення негативним явищем [53].

Як відреагувала господарська сфера Угорщини та України на зміну парадигми економічного розвитку — відображено у табл. 4.5. Тільки під кінець 90-х років угорцям вдалося наблизитися до показників 1989 року.

Таблиця 4.5

Динаміка ВВП у постійних цінах в Угорщині, % (1989 р. = 100 %)

Країна	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Угорщина	0,6	0,9	0,5	0,3	0,6	0,9	0,4	0,3	0,0	0,8

Джерело: Hungary Investment Profile Ceebicnet. Hungary, 2001. www.fifoost.org.

Ще один показник — так звана стагфляція (співвідношення скорочення виробництва та високої інфляції) — також демонструє проблематичність розвитку країни в господарській сфері. Середньорічне підвищення цін у 1989–2000 рр., яке вимірюється через дефлятор валового внутрішнього продукту, для Угорщини було в діапазоні 10–23,5 % (перші три роки).

Про проблеми економіки промовисто говорить дефіцит державного бюджету (табл. 4. 6).

Як бачимо з таблиці, найбільший дефіцит державного бюджету в Угорщині спостерігався в 1993 р., що пов'язано з кризою 1993–1994 рр. Проте й в інші роки, зокрема в 1991, 1996 р. дефіцит становив менше 4 % (нагадаємо, що його рівень, згідно з Маастрихтськими угодами, залежно від методу розрахунку повинен перебувати в інтервалі 1,6–2,4).

**Стан державного консолідованого бюджету Угорщини
за роками, % ВВП**

Показник	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.
Витрати	2,1	53,7	54,5	52,1	48,7	47,5	48,6	46,4	45,1
Доходи	8,4	46,1							
Дефіцит	3,7	-7,6	-8,9	-8,6	-6,2	-3,1	-4,9	-6,8	-5,0

Джерело: EBRD, Transition Report Update. — London, 1999. — P. 59.

Про нестійкість державних фінансів свідчить, зокрема, той факт, що загальні державні витрати (бюджету та небюджетних фондів) знизилися з 52,1 % у 1999 р. та 42,3 ВВП у 2000 р. Дефіцит бюджету (включаючи спеціальні фонди, соціальне забезпечення та муніципальні фінанси) зберігався у 90-ті роки в середньому на рівні 6 % ВВП.

У першій половині 90-х років причини, характерні для трансформаційного спаду, призвели до скорочення доходів. Для підтримання соціальної стабільності уряд підвищив розміри пенсій, допомоги на випадок безробіття, соціальні виплати та субсидії фермерам. Підвищення цін на медичні послуги в основному пов'язувалося із станом бюджету при одночасному бажанні зберегти соціальну стабільність та справедливість. В результаті витрати на задоволення суспільних потреб спочатку збільшилися, у 1994–1996 рр. стабілізувалися, а в подальшому — знов підвищилися. Причини цього, так само як і в країнах ЄС, полягали у фрагментації бюджетного процесу, слабкості міністерства фінансів, сильній позиції представників певних заінтересованих груп.

Отже, економічна трансформація — процес глибинний, його суть не можуть повною мірою відобразити бюджетна реформа чи лібералізація господарської діяльності. Така трансформація означає й інституційне будівництво, і структурні реформи, і створення умов для подальшого стабільного зростання та розвитку через ефективні, всесторонньо виважені рішення.

За такого підходу вже немає значення, наскільки швидко збільшилася частка ВВП. Важливо, чи справді створено ефективні форми корпоративного управління [54], чи зміна титулу власності зміцнила керівну роль номенклатури, чи ж просто дали змогу приватизувати монополію та інші види ситуаційної ренти. Питання, наприклад, не в тому, скільки було створено приватних пенсійних фондів, а в тому, чи

не “закладено пенсійної бомби” уповільненої дії для майбутніх поколінь. Цілком можливо, що (завдяки імпліцитному застереженню про надання допомоги) в результаті приватизації пенсійних фондів просто перерозподіляється майбутнє фінансування дефіцитів, а не створюється краще забезпечення прав людей похилого віку на допомогу або розширюється ринок капіталів [55].

Можна стверджувати, що в оцінці втрат та здобутків трансформації не варто спиратися на елементарні факти, які можна довільно комбінувати. Тут потрібен комплексний підхід, оскільки за поліпшенням чи погіршенням того чи іншого параметра можуть приховуватися неоднозначні процеси.

Таким чином, виходячи з аналізу трансформаційної кризи в Угорщині можна зробити певні висновки. По-перше, у невеликій відкритій економіці зовнішні умови (наприклад, крах РЕВ чи вплив фінансової кризи 1997–1999 рр.) істотно впливають на макроекономічні показники. По-друге, важлива також як наявність початкових диспропорцій, так і нагромаджених економічних активів. По-третє, потрібно враховувати лаг впливу інституціональних змін (тридцять років, включаючи створення неформальних інститутів). По-четверте, руйнація відбувається раптово, а творення потребує багато часу [56].

Торкнемося економічного зростання. У щорічному огляді Всесвітнього економічного форуму береться залежність конкурентоспроможності країни від восьми основних факторів, які найсуттєвіше впливають на довгострокове економічне зростання. Серед них — відкритість, уряд, фінанси, технологія, інфраструктура, менеджмент, праця, інституціональне середовище. Зведений індекс конкурентоспроможності країни розраховується як середньозважена величина субіндексів за цими вісьмома основними факторами. Кожен із цих факторів відображає стан справ у відповідній сфері за великою кількістю вихідних показників. Згідно з цими розрахунками, Угорщина разом з Чехією і Польщею посідає провідне місце серед країн ЦСЄ.

При цьому треба враховувати, що угорці мають невеликі масштаби економіки, досить обмежений внутрішній ринок, через те проблема зростання прямо залежить від зовнішнього ринку продукції та послуг. Якщо в 1990 р. обсяг експорту-імпорту та зовнішньоторговельного обороту порівняно з ВВП становили відповідно 29,6 — 26,2 — 55,8, то у 2000 р. вже 55,2 — 62,2 — 117,4. Нагадаємо, що всі ці процеси відбувалися при переорієнтації ринку з країн колишньої РЕВ на західні країни.

Негативно впливає на зростання економіки Угорщини і зовнішньоторговельний дефіцит, зокрема коли обсяг імпорту постійно перевищує обсяг експорту. Цю проблему угорці вирішують за допомогою збільшення експорту та виробництва власної продукції, що імпортується, активного включення у міжнародну економічну кооперацію. З огляду на це потрібно було максимально адаптуватися до системи міжнародних, насамперед вимог ЄС, стандартів та правил. Ця робота зайняла у законодавця — Державних Зборів, уряду Угорщини понад десять років, триває вона й нині. Її результативність можна оцінити фактом запрошення країни стати 2004 роком членом ЄС.

На економічне зростання у перехідний період також впливають циклічність оновлення основного капіталу, що досягається за рахунок як внутрішніх, так і іноземних інвестицій, наявність можливостей для виробництва за рахунок будівництва нових потужностей або модернізації наявних, для чого потрібно не тільки фінансове забезпечення, а й робоча сила відповідної кваліфікації.

Статистичну картину економічного зростання в Угорщині можна простежити через показники темпів приросту реального ВВП порівняно з попереднім роком, який беруть за 100 %.

Таблиця 4.7

Темпи приросту реального ВВП в Угорщині за роками, %

Рік	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
%	100	104,9	104,2	105,2	103,8	103,3

Джерело: Magyar statisztikai zsebkönyv. — 2002. Bp., KSH, 2003. — Old. 178.

Як свідчать дані таблиці, перші чотири роки трансформації угорська економіка переживала період спаду, пік якого припав на 1991 рік — 11,9 %. У наступні роки спостерігалось хоч і невелике, але стабільне зростання.

Втім, рівень розвитку національної економіки Угорщини значно відстає від країн ЄС. Так, якщо за 100 % взяти середнє значення ВВП на душу населення у 15 країнах ЄС, то в Угорщині цей показник у 1990 р. становив 49 %, а в 2000 р. — 54 % [57]. Суттєвою є також відмінність у рівні нагромадженого капіталу на душу населення або вартість робочого місця, кваліфікації робочої сили та інших показників. Значними є розбіжності в організації виробництва, особливо за якістю корпоративного управління на підприємствах, у банках.

Саме ці фактори змушують угорців шукати ефективні шляхи економічного зростання, темпи якого повинні бути вищі, ніж у країнах ЄС, відповідною має бути і якість. Тільки в такому разі можна наблизитися до західних країн, які, певна річ, також не стоять на місці у своєму розвитку. Таким чином, нагромадження власного і залучення ефективного іноземного капіталу є ключовою проблемою в забезпеченні подальшого просування економічних реформ.

Експерти Всесвітнього банку серед вирішальних факторів економічного зростання у перехідних країнах називають послідовне здійснення політики поєднання лібералізації економіки з помірною стабільністю цін та формування нових організаційних структур, нових інститутів і правил їх функціонування. Вони зазначають, що найсуттєвіший вплив здійснюють фактори якості макроекономічної політики та ефективність дій нових ринкових інститутів, зміна частки у ВВП доходів держави та тіньової економіки. Ці фактори, як наголошується, з урахуванням впливу певних перехідних умов перед початком трансформації (таких як диспропорція у структурі господарства і зовнішній торгівлі, "грошові навіси" та ін.), можуть пояснити до 90 % варіацій у динаміці ВВП країн з перехідною економікою [58].

Науковці Інституту міжнародних економічних та політичних досліджень Російської АН називають такі важливі сфери економічної політики у вирішенні подальших окремо досліджуваних, органічно пов'язаних між собою комплексів проблем зростання.

По-перше, це питання стихійності, хаотичності або організованості, керованості трансформаційним процесом. Регульованою повинна бути насамперед сама лібералізація, а вже потім подальший розвиток економічних процесів в умовах лібералізації.

По-друге, для економічного зростання важливо забезпечити стабілізацію лібералізованої економіки загалом і особливо таких її сфер, як фінанси, банківська справа, грошовий обіг та кредит, ринки інвалюти, фондові ринки, страхові послуги тощо. Досягнення стабілізації у цих сферах узагальнено можна простежити через динаміку показників інфляції. Від динаміки цін (споживчих та виробничих) так чи інакше залежать відповідні оцінки і стан справ в усіх цих сферах, а отже й умови економічного зростання загалом.

По-третє, економічне зростання у країнах ЦСЄ в перехідний період суттєво залежить від формування загального сприятливого середовища для бізнесу. Це середовище складається із широкого комплексу різноманітних елементів, зокрема забезпечення належної

політичної та соціальної стабільності у суспільстві, забезпечення прогресивної правової бази для впровадження, функціонування та припинення діяльності бізнесу, захисту прав власності та самого майна, наявність відповідної прозорості економічних відносин та ін. [59].

У цьому плані суттєвим є співвідношення розвитку приватного сектору і темпів приватизації. Угорський економіст Корнаї наголошував, що “ринковий більшовизм”, який починає “будувати капіталізм” на своїх власних принципах, не може привести до добра. Тому він наполягає на відносно повільних темпах приватизації, вважаючи, що набагато важливіше надати позики підприємцям для того, щоб розвивався справжній, а не фіктивний приватний сектор [60].

Досвід Угорщини, яка йде саме цим шляхом, засвідчує, що формування в суспільстві прошарку власників за рахунок приватного сектору, насамперед дрібних та середніх підприємців, створює як позитивне ставлення населення до економічних перетворень, так і реальні умови для зростання. На відміну від Угорщини в Україні домінує “політичний капіталізм”, а точніше “мафіозний” капіталізм. Якщо в умовах реального капіталізму метою підприємців є розвиток більш ефективного виробництва для досягнення вищого прибутку, то в умовах українського капіталізму мета будь-якого підприємця — політичні зв'язки, тому що саме через них він досить швидко може стати багатим [61].

Таким чином, основною проблемою економічного зростання в Угорщині є нагромадження “критичної маси” ринкових перетворень, які наближають економіку країни до стандартів та вимог ЄС, що створює реальні умови для розвитку взаємовигідних, партнерських та рівноправних відносин з країнами — членами Євросоюзу. Як результат, економіка Угорщини долучається до європейських та світових інтеграційних процесів, що забезпечує країні стабільне й ефективне економічне зростання, а її населенню у перспективі — достойне життя й добробут.

4.2. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

4.2.1. Інституціональні соціальні реформи як основа нової соціальної політики в Угорщині

Основним показником реформування економіки Угорщини в перехідний період є підвищення рівня добробуту та життя населення

країни, створення гуманного й демократичного суспільства, в якому кожна людина відчуває себе захищеною та убезпеченою. Власне, саме з цією метою були розпочаті ті політичні та економічні трансформації, які вже понад тринадцять років здійснюються в Угорщині.

У доповіді Всесвітнього банку з цього приводу зазначається: “В остаточному підсумку основне — люди. Кінцевим критерієм оцінки перехідного періоду в тій чи іншій країні буде відповідь на питання: чи стали громадяни цієї країни жити краще, ніж раніше, і чи справедливо розподіляються в суспільстві переваги й труднощі перехідного періоду” [62].

В Угорщині соціальна ціна економічних реформ виявилася занадто високою. У перші трансформаційні роки в країні знижувався життєвий рівень і погіршувалася якість життя основної частини населення. Для цього періоду характерними були швидкий розвиток масового безробіття, поширення бідності, поглиблення диференціації доходів населення, руйнування системи соціальних гарантій. При цьому глибина падіння життєвого рівня вирішальною мірою визначалася досягнутими раніше рівнем розвитку соціальної сфери і нагромадженим запасом соціальної спроможності.

Для того щоб вижити, зберегти в угорському суспільстві злагоду та стабільність, необхідно було здійснити інституціональні соціальні реформи і пристосувати соціальну систему до вимог ринку. Тому цій темі були присвячені відповідні розділи програм кожного з угорських урядів перехідного періоду, дослідження економістів, політологів, транзитологів [63].

Аналізуючи конкретні процеси перехідного періоду, угорські вчені виходять з широкого трактування поняття “індивідуальний добробут”. Спираючись на концепцію відомого угорського соціолога Еріка Алладара, вони не обмежуються характеристикою матеріального аспекту людського існування, а вважають не менш важливими його компонентами показники становища індивіда в суспільних відносинах і можливості особистості для самореалізації.

В Угорщині вже давно сформувалася наукова школа вивчення соціально-економічних проблем модернізації. Її класик Рудольф Андорка, спираючись на багатий досвід реформування, досліджує у своїх працях проблеми виникнення бідності та прірви між бідними й багатими, що збільшується надто швидко. Одним із джерел даних про зміни в доходах угорського населення є розпочате в 1992 р. панельне дослідження двох тисяч домогосподарств на основі випадкової

вибірки [64]. Звіти цього дослідження демонструють суттєве поглиблення диференціації та збільшення бідності в 1990-х роках. У багатьох працях простежується прагнення дослідити цей процес за допомогою вивчення ринку праці загалом і зокрема безробіття, часткової зайнятості.

Багато наукових праць присвячено проблемі зайнятості, корупції, реформування сфер освіти, культури, охорони здоров'я, створення пенсійної системи.

Зазначені наукові розвідки стали основою для вироблення нової концепції соціальної політики, адекватної ринковим умовам господарювання, що певною мірою давало змогу пом'якшити негативні наслідки проведених реформ. Особлива увага у здійсненні такої політики приділяється системоутворюючій ролі держави, без активного втручання якої процес реформування загрожує досить негативними соціальними наслідками. Йдеться насамперед про створення системи соціального захисту.

Ця система в Угорщині має майже столітню історію. Вона виникла одночасно з німецькою і є найстарішою у Європі. За часів соціалізму вона розвивалася винятково в державних рамках і була по суті частиною держбюджету. Незважаючи на значну еволюцію соціальної системи й нині зберігає переважно перерозподільний характер, подоланню якого перешкоджають об'єктивні труднощі.

Після зміни суспільної системи Угорщина твердо додержується курсу на вступ до ЄС і перетворення законодавчої бази основних систем, включаючи соціальну, відповідно до стандартів цієї міжнародної організації.

Після Другої світової війни в розвинених країнах світу сформувався різні соціальні системи. Подаємо стисло їх характеристику.

Ліберальна модель. Домінують універсальні, незначні за розміром трансферти, рівень соціального захисту й індивідуального соціального страхування дуже низький. Основне завдання соціальних інститутів — коригування впливу ринку. Структуру суспільства характеризує соціальний дуалізм. Більшість членів суспільства залежать від ринку, меншість — від держави. Ліберальна модель характерна для США, Канади, Австралії.

Корпоративно-етатична (консервативна) модель. Соціальні права громадян визначаються належністю до соціальної групи з певним соціальним статусом. Домінує соціальна система німецького (бісмаркського) типу. Відносно незначну роль відіграють індивідуальні

соціальні виплати. Ієрархічні вертикальні зв'язки порівняно невеликі. Але державно-організоване перегрупування доходів і витрат, у тому числі соціальних виплат, має тут більші масштаби, ніж у ліберальній моделі. Програма підтримки доходів консервує суспільний статус, додаючи йому легітимності. Інструменти соціального забезпечення пов'язані з традиційними цінностями, якими є сім'я і церква. Держава застосовує свій вплив тільки тоді, коли ці два інститути діють незадовільно. З державних програм зайнятості перевага віддається суспільним роботам. Консервативна модель існує, наприклад, в Австрії, Німеччині, Італії і Франції.

Соціал-демократична модель. Її ідеологію у стислому вигляді можна охарактеризувати так: кожен бере участь, тому кожний сприяє соціальній стабільності. Декларується незалежність людини від ринку, держави, сім'ї. Ця модель ставить за мету здійснення соціальної рівності на якомога вищому рівні. Характерні універсальні методи, переважає підтримка основного доходу. Ступінь перерозподілу доходів і соціальних витрат значно вищий порівняно з ліберальною і консервативною моделлю. Акцент робиться на підтримці зайнятості працездатного населення, на взаємозв'язку праці й добробуту. Рівні права на соціальне забезпечення мають представники робітничого й середнього класу. До соціал-демократичної моделі найближчі Скандинавські країни, насамперед Швеція.

До початку радикальних суспільних перетворень угорська модель являла собою поєднання консервативної і соціал-демократичної моделей.

Таке поєднання не вкладалося у розглянуту вище міжнародну класифікацію, а тому у працях угорських фахівців ця модель дістала назву комуністично-консервативної. Для такої моделі був характерний тісний зв'язок соціальних гарантій з трудовими відносинами: останні надавали право на пенсію, на частину сімейної допомоги, на значні пільги, пов'язані з відпочинком, лікуванням, вихованням дітей тощо. Починаючи з 60-х років в Угорщині серед методів соціального захисту на перший план дедалі більше виходить підтримка доходів.

Інституціональна основа угорської соціальної системи була цілковито державною, надмірно централізованою. Не допускалося створення комерційних організацій, добровільних страхових товариств, приватних освітніх і медичних установ. Державна монополія на соціальний захист не давала можливості громадянам самостійно вибирати форми й методи соціального забезпечення.

З початком системних перетворень угорська сфера соціального захисту, обтяжена деформаціями соціалістичної спадщини, розвивається у напрямку змішаної консервативно-ліберальної моделі. Управління нею втратило виключно централізований характер, водночас у визначенні соціальних пріоритетів та задоволенні регіональних потреб значно посилилась роль органів місцевого самоврядування. Скорочується частка натуральної допомоги і відповідно збільшується частка грошових форм соціальної допомоги. Серед критеріїв, що визначають право на одержання соціальної допомоги, на перше місце ставиться потреба. Серед ідеологічних пріоритетів на передній план висувається сім'я і церква.

Вибір страхового типу соціального забезпечення посилив корпоративно-самоуправлінський характер угорської соціальної системи. Крім того, він давав можливість тісніше пов'язувати її із заробітками. Однак економічна криза й надмірні витрати на соціальне забезпечення унеможливили послідовне здійснення залежності соціального страхування від заробітної плати. Проти цього діяли встановлені соціальні мінімуми, лімітування максимумів, пов'язана з інфляцією індексація. Внаслідок цього почали поширюватися соціальні виплати в однаковій фіксованій сумі. І нині значна частина пенсіонерів одержує практично однакову пенсію. З цього випливає, що в Угорщині формується квазістрахова соціальна система, що неминуче консервує її розподільний характер.

При формуванні нової системи соціального захисту її розробники не змогли повною мірою врахувати кардинальні зміни в структурі доходів та їх значну диференціацію. Тому в подальшому виникла необхідність переглянути практику використання такого соціального інструменту, як підтримка доходів, і посилити цільову спрямованість використання коштів, що спрямовуються на соціальні потреби.

Цільове використання не адекватне соціальній допомозі. Наприклад, дотепер розмір сімейної допомоги встановлювався у фіксованій сумі незалежно від рівня доходів їх одержувачів. Цільове використання враховує кількість дітей і доходи на одного члена сім'ї й поширюється лише на частину соціальних витрат. Так, замість універсальної системи соціального страхування тимчасової непрацездатності (лікарняні бюлетені) нині в Угорщині її фінансування передається працедавцям, а відповідні виплати розглядаються як частина доходу незарплатного типу.

Цільове використання щодо пенсійної системи означає відмову від універсальної системи й перехід до базової державної пенсії, а як доповнення неї — добровільне пенсійне страхування громадян. Воно означає також ліквідацію всіх нецільових видів допомоги, наприклад, дотацій до цін тощо. Таким чином, посилення цільової спрямованості у використанні обмежених грошових і натуральних соціальних засобів стає в Угорщині генеральним напрямком реформування соціальної системи. Акцент переноситься на переважну допомогу особам і сім'ям з низькими доходами.

У зв'язку з цим актуалізувалася проблема визначення межі бідності й вибору економічної категорії, що визначає мінімальну соціальну гарантію. В Угорщині не відразу підійшли до ідеї соціального мінімуму. На основі аналізу вітчизняного й міжнародного досвіду спочатку сформулювали загальний підхід до проблеми.

Система захисту найбідніших прошарків застосовувалася тоді, коли мінімальний рівень соціальних гарантій був нижчий, ніж допомога безробітним. У разі недотримання цієї умови неминуче виникає антистимулюючий вплив соціальної допомоги. Пошук оптимального співвідношення перебуває зараз у центрі уваги угорських фахівців.

Офіційно розрахований прожитковий мінімум стабільно перевищує середній розмір допомоги на випадок безробіття, а останній вищий, ніж мінімальна зарплата. Чи можливо надати прожитковому мінімуму статусу мінімальної соціальної гарантії? Відповідь негативна. Насамперед через те, що прожитковий мінімум фінансується лише на 38 %. До того ж його використання супроводжується антистимулюючим впливом.

У Законі “Про соціальну політику” (1993 р.) за базовий показник межі бідності визначено мінімальну пенсію за віком в абсолютній сумі, яку виплачують за наявності мінімального трудового стажу. За оцінкою угорських фахівців, мінімальна пенсія краще, ніж мінімальна зарплата, виконує функцію мінімальної соціальної гарантії. Проте вибір на користь мінімальної пенсії хоча й кращий, але не позбавлений недоліків. Основний з них полягає в тому, що узгодження інших інструментів соціального захисту з мінімальною пенсією неминуче стримує її підвищення і через певний час веде до усереднення пенсій.

Наприкінці 1994 р. Міністерство народного добробуту Угорщини розробило концепцію встановлення соціального мінімуму. Її суть зводиться до такого: основні види соціальної допомоги визначаються

на основі єдиного коефіцієнта соціальної допомоги, який розраховується у відсотках до діючого соціального мінімуму (замість розміру грошового забезпечення, визначеного в абсолютній сумі). Необхідність цих змін викликана тим, що соціальна допомога, яка фінансується за рахунок загальних податків (бюджету), дедалі чіткіше відокремлювалась від соціального захисту, що фінансується з фондів соціального страхування. Тим часом розрахунки цих форм соціального захисту пов'язані один з одним. Адже Законом (1993 р.) встановлювалось, що порогом потреби є мінімальна пенсія за віком, яку одержують після досягнення певного виробничого стажу. Наприклад, право на допомогу на виховання дітей мала тільки та сім'я, у якої дохід на члена сім'ї не перевищує три мінімальні пенсії.

Розмір різних видів соціальної допомоги також був пов'язаний з мінімальною пенсією. Так, соціальна допомога, що підтримує (доповнюючи) дохід безробітного, не могла бути нижчою за три мінімальні пенсії, отримані на основі суб'єктного права. За такого підходу разове підвищення пенсії впливало на всю систему соціальної допомоги. Розмір щорічного підвищення пенсії визначав уряд з урахуванням пропозиції органу самоврядування пенсійного забезпечення (громадський орган представництва інтересів пенсіонерів). Новим кроком у створенні цільової допомоги з урахуванням індивідуальних потреб став "пакет Бокроша" (спеціальний пакет термінових заходів уряду (березень — липень 1995 р.) щодо фінансової стабілізації, який передбачав скорочення соціальних витрат). Крім уже зазначеного посилення цільової спрямованості соціального захисту в пакеті було запропоновано при наданні соціальної допомоги відмовитися від так званого суб'єктного права на користь принципу потреби, а також від потреби соціальної групи на користь індивідуальної потреби.

Проте виявилось, що визначити індивідуальний рівень соціального мінімуму не просто. Насамперед важко дотримуватися відомої у світовій практиці вимоги: поріг потреби не повинен бути нижчим за мінімальну зарплату. В Угорщині, як зазначалося, таким порогом є мінімальна пенсія. Вважається правомірною вимога, аби цей поріг у грошовому виразі досягав розміру, необхідного для придбання достатніх для прожиткового мінімуму основних благ.

Особливою органічною складовою угорської соціальної системи є ефективно діюча мережа органів представництва, узгодження і захисту інтересів населення. Очолює цю багаторівневу систему Рада узгодження інтересів, створена ще 1988 року. У роботі цього органу беруть

участь три сторони: представники уряду, роботодавці в особі таких громадських організацій, як Всеугорський союз підприємців, Економічна палата, Рада роботодавців, а також працівники, інтереси яких представляють два найбільші профспілкові центри: Всеугорська рада профорганізацій, створена ще на світанку соціалізму, і Форум співробітництва профспілок, що сформувався вже після зміни системи. На момент створення Ради узгодження інтересів основним предметом тристоронніх угод були трудові відносини і насамперед визначення мінімальної зарплати та умов її підвищення. Досягнута угода визначала обов'язкові параметри, в рамках яких органи представництва інтересів нижчого рівня мали певну свободу маневру з урахуванням конкретних (галузевих, територіальних та інших) інтересів.

Функції Ради узгодження інтересів поступово розширювалися, до її компетенції ввійшло багато важливих політико-економічних напрямів. Наприклад, щорічне обговорення законопроекту про державний бюджет, а також важливих законопроектів про працю, соціальне забезпечення, приватизацію тощо. Домовленість з кожного питання, що входить до компетенції Ради, досягалася через консенсус і фіксувалася в Тристоронній угоді. Постсоціалістичний досвід роботи Ради узгодження інтересів упродовж шести років довів її життєздатність. У кризовий, перехідний період урядові було легше і безпечніше здійснювати непопулярні заходи, що торкаються інтересів широких прошарків населення, спираючись на досягнуті тристоронні угоди. Однак уже на початку 1995 р. сталися перші збої у добре налагодженому механізмі узгодження інтересів. Насамперед не вдалося досягти тристоронньої угоди щодо "пакету Бокроша" і врегулювати проблеми, пов'язані із соціальними наслідками його здійснення. Через необхідність швидких і рішучих дій уряд не мав можливості провести тривалі переговори щодо узгодження позицій. Однак і в цих форс-мажорних обставинах уряд не тільки попередньо повідомив своїх соціальних партнерів, а й організував з ними 5 квітня 1995 р. обговорення пропозицій у Раді узгодження інтересів, у процесі якого чітко виявилися розходження в підходах сторін до запропонованих заходів.

Позиція уряду залишалася незмінною: без систематичного діалогу з соціальними партнерами неможливо досягти успіху в стабілізації економіки. Представники роботодавців, які були зацікавлені в скороченні бюджетних витрат, у цілому підтримали уряд, тим більше, що основною метою стабілізаційних заходів стало перегрупування коштів на користь підприємців. Представники працівників, погодившись з необ-

хідністю й невідкладністю змін у соціальній сфері, розділилися в думках щодо методів досягнення поставленої мети. Представники нового — Форуму співробітництва профорганізацій, що діє в основному серед зайнятих у так званій конкурентній сфері економіки, загалом також були не проти урядових заходів. Тоді як представники старого — Угорської ради профспілок, яка відстоює інтереси традиційних базових галузей і бюджетних організацій, що найбільше потерпіли від “пакета Бокроша”, виступили проти. В умовах профспілкового розколу уряд зайняв позицію третейського судді. Визнавши право на власну позицію кожної з профспілок, він закликав знайти консенсус насамперед у профспілковій сфері і виступити з погодженими пропозиціями. В результаті компроміс було знайдено з основних розділів пакету.

Дискусія навколо “пакету Бокроша” спонукала уряд ініціювати внесення змін до статусу і функцій Ради узгодження інтересів. Так, істотно обмежено компетенцію Ради в політико-економічній сфері, щоб не зв'язувати руки урядові у здійсненні першочергових соціально-економічних заходів.

За прикладом західноєвропейських країн в Угорщині створено новий інститут — Економічну і соціальну раду — консультативний орган при уряді і парламенті водночас. Через цей орган уряд інформує соціальних партнерів про намічені заходи, що торкаються сфери їхніх інтересів, а представники роботодавців і працівників висловлюють свою думку і виступають з пропозиціями. При цьому жодні угоди не укладаються. До компетенції Економічної і соціальної ради передано політико-економічні питання, але з вужчого кола, ніж у Ради узгодження інтересів. Остання збереглася, але її компетенція обмежена питаннями трудових відносин. Новий підхід дає можливість розмежувати політико-економічні й трудові питання і розчистив шлях для проведення більш послідовної урядової політики.

Отже, реформування соціальної сфери в Угорщині відбувається хоч і складно, але результативно. Тут домінують такі тенденції.

По-перше, більшість показників добробуту угорського населення стали більш прогнозованими, вони не міняються різко, як це було на початку періоду системних трансформацій. Усе рідше спостерігається різке зниження доходів, підвищення рівня бідності, під контролем перебуває й інфляція.

По-друге, очевидні ознаки сталого поліпшення становища в соціальній сфері. Багато показників змінюються у позитивний бік. Збільшуються видатки на соціальну допомогу, освіту, охорону здоров'я.

По-третє, держава не втрачає провідної ролі у проведенні соціальної політики, водночас підвищилася роль органів самоврядування при її здійсненні.

Тож чим відрізняється реформування соціальної сфери в Угорщині від аналогічних реформ в Україні? В Угорщині спад перехідного періоду був нетривалим і відносно неглибоким, тривав лише два — три роки і супроводжувався скороченням ВВП на 10–20 %, після чого змінився стійким піднесенням. Нині поточний ВВП приблизно на 20 % перевищує рівень 1990 р.

В Україні спад тривав набагато довше (7 років) і викликав скорочення ВВП до 50 %. З 1999 р. спостерігається його швидке і стійке піднесення при річних темпах зростання 4–7 %, що перевищує темпи зростання в Угорщині. Однак у середньому ВВП у 2002 р. приблизно на 30 % був нижчий за рівень 1990 року.

Такі економічні зміни також мають драматичні соціальні наслідки в Україні. Збільшилася нерівність, населення живе за межею бідності, середня тривалість життя чоловіків скоротилася до 57 років, що на п'ять років менше, ніж в Індії. Витрати на соціальні послуги й соціальний захист різко знизилися, значно впала їх якість. У 2002 р. витрати на охорону здоров'я на душу населення не перевищували 20 дол. Тільки за останні три роки кількість населення в країні зменшилася більш як на один мільйон.

Можна стверджувати, що в Україні, на відміну від Угорщини, держава не змогла адекватно прореагувати на виклик ринкової економіки, залишивши бідних та знедолених наодинці з безліччю проблем, що виникли на етапі економічних перетворень.

4.2.2. Деякі аспекти становлення ринку праці в Угорщині у перехідний період

Становлення ринку праці є тією інтегральною сферою макроекономіки, функціонування якої визначає економічні й соціальні процеси, і насамперед становище працівника, людини. Темпи і якість економічного зростання, а також соціальна й політична ситуація в Угорщині в перехідний період значною мірою формувалися під впливом процесів на ринку праці, який прийшов на зміну державній політиці повної зайнятості. Трансформаційні процеси внесли докорінні зміни у вирішення проблем трудової зайнятості угорського населення. Йдеться насамперед про конкуренцію пропозиції робочої

сили та нагальні потреби в регулюванні державою цього процесу з допомогою ринкових важелів. Тому життя змусило угорських вчених значно підвищити вимоги до вивчення проблеми зайнятості та розширити й поглибити відповідні дослідження. Тільки за останні роки в Угорщині з'явилася велика кількість публікацій, присвячених цій темі. У них на основі соціально-економічного аналізу в Угорщині обґрунтовано необхідність подальшої розробки пріоритетної політики зайнятості для вирішення найгостріших проблем перехідного періоду (безробіття, бідності, соціальної інтеграції) і розроблено відповідні рекомендації.

Одним з найгостріших соціально-економічних наслідків першого етапу ринкових перетворень в Угорщині (етапу лібералізації і макро-економічної стабілізації) було скорочення кількості зайнятих у загальній кількості економічно активного населення. Для порівняння цих процесів автор використовує дані Словаччини та Чехії, країн, які близькі до Угорщини не тільки географічно, а й за загальними підходами до політичних та економічних реформ (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Середньорічні темпи збільшення (скорочення) кількості зайнятих і економічно активного населення Словаччини, Угорщини, Чехії (попередній рік 100 %) за роками

Країна	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Динаміка збільшення (скорочення) чисельності економічно активного населення											
Словаччина	0	0	1,2	-1,1	-0,6	0,6	-0,2	0	0,1	0,3	0,4
Угорщина	0	-2	-2,4	1,9	-1,4	-0,7	-0,7	0,2	0,9	0,2	-0,2
Чехія	0	0	-5,2	0,2	-0,1	-0,3	-0,1	-0,1	0	-0,6	-0,4
Динаміка збільшення (скорочення) чисельності зайнятого населення											
Словаччина	-12,5	1,0	1,0	-4,2	1,7	3,6	-0,9	-0,3	-3,0	-1,4	1,0
Угорщина	-3,2	-9,2	-6,3	-2,0	-1,9	-0,8	0,0	1,4	3,1	1,0	0,3
Чехія	-5,5	-2,6	-1,6	1,1	0,7	0,2	-0,7	-1,4	-2,1	-0,7	0,4

Джерело: Eurostat (Luxembourg); ILO-adatbazis (ILO, Genf); CANSTAT Statistical Bulletin, 2002/3 (KSH, Budapest); CESTAT Statistical Bulletin, 2001/4, 2000/4, 1999/4, 1998/4, 1996/4, 1995/1 (KSH, Budapest); Statistical Yearbook on Candidate and South-East European Countries, 2001, 2000, 1998 (Eurostat, Luxembourg).

Як бачимо з табл. 4.8, найгірші показники динаміки зайнятості були в перші трансформаційні роки. Це пояснювалося тим, що в країнах активно впроваджувалася ринкова економіка, яка супроводжувалася зміною структури виробництва, приватизацією, скороченням надлишків робочої сили, впровадженням передових технологій та відмовою держави від багатьох соціальних гарантій. Під кінець 90-х — на початку 2000-х років ситуація стабілізувалася і намітилася тенденція до збільшення кількості зайнятого населення. Дані про склад безробітних за роками наведено у табл. 4.9.

Таблиця 4.9

**Динаміка кількості безробітних в Угорщині за роками
(в тис. осіб і %)**

Категорії населення	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Зареєстровані працівники	557,0	671,7	568,4	507,7	500,6	470,1	423,1	409,5	390,5	386,0
% безробітних до економічно-активного населення	10,3	12,9	11,3	10,6	11,0	10,5	9,5	9,7	9,3	9,2
Серед безробітних:										
Випускники шкіл	39,6	59,7	62,1	54,5	46,2	42,4	32,5	29,9	26,0	24,4
Ті, хто вже працював	517,4	612,0	506,2	453,2	454,4	427,7	390,6	379,6	364,4	362,6
Чоловіки	328,0	395,3	333,0	293,8	284,1	267,1	233,4	221,4	209,7	212,9
Жінки	228,9	276,4	235,3	213,8	216,5	203,0	189,7	188,1	180,8	173,1
До 25 років	139,7	174,8	153,3	134,2	124,0	105,8	89,9	85,4	79,1	77,3
Представники фізичної праці	465,1	556,0	467,6	414,3	407,4	386,3	349,0	336,8	321,2	323,7
Представники розумової праці	91,9	115,8	100,7	93,4	93,2	83,8	74,1	72,7	69,3	62,3
Розподіл у відсотках										
Випускники шкіл	7,1	8,9	10,9	10,7	9,2	9,0	7,7	7,3	6,7	6,3
Чоловіки	58,9	58,8	58,6	57,9	56,7	56,8	55,2	54,1	53,7	55,1
Віком до 25 років	25,1	26,0	27,0	26,4	24,8	22,5	21,3	20,9	20,3	20,0
Представники фізичної праці	83,5	82,8	82,3	81,6	81,4	82,2	82,5	82,3	82,2	83,8
Безробітні, які отримують дотації	412,9	404,8	228,9	182,8	171,7	141,7	130,7	140,7	131,7	124,4
Кількість безробітних, які знайшли роботу	—	51,2	51,7	47,6	54,3	57,3	60,4	57,2	56,8	58,7

Джерело: Statisztikai táblázatok (a szegénységről). In: Info-Társadalomtudomány 54. sz. 2001. — Old. 230.

Як впливає з табл. 4.9, безробіття в Угорщині як у кількісному відношенні, так і у відсотках з року в рік зменшується. Починаючи з 1995 р. ця тенденція стосується і тих, хто вперше шукає роботу. При цьому зазначений показник за останні сім років зменшився кількісно практично втричі, а це свідчить про те, що на ринок праці молоді люди йдуть достатньо підготовленими та конкурентоспроможними. Таку тенденцію можна простежити і за зменшенням кількості безробітних серед молоді віком від 25 років і нижче. Як потенційно важливий фактор соціального напруження високий рівень безробіття в Угорщині не призвів на складному початковому етапі реформ до порушення соціальної стабільності. Загалом, незважаючи на окремі страйки та інші форми громадського протесту, Угорщині, яка здійснювала активні економічні перетворення, вдалося пройти складний період лібералізації й стабілізації без серйозних політичних конфліктів.

Розвиток малого і середнього підприємництва дав змогу Угорщині та деяким іншим країнам Центрально-Східної Європи вирішити або пом'якшити багато соціальних проблем початкового етапу перехідного періоду, і насамперед — проблему безробіття. Звичайно, розвиток малого підприємництва має свою специфіку в кожній з країн регіону. Так, в Угорщині мале підприємництво і так звана вторинна зайнятість мають давні традиції. На початку 90-х років у країні 50–70 % населення одержувало прибутки від дрібного бізнесу, часто неформального [65].

Незважаючи на тенденцію до зниження безробіття в Угорщині на кінець 90-х років стабілізувалося на досить високій відмітці й досягло рівня західноєвропейського, а на початку XXI ст. навіть зменшилося. Так, у країнах ЄС цей показник у 1997 р. становив 10,6 %, в угорців у 2001 р. — 9,2 %, а у 2002 р. — 5,6 %.

Безробіття стає більш стійким, особливо серед сільського населення, за рахунок так званого сегмента тривалого безробіття. На кінець 2002 р. понад 48 % безробітних в Угорщині не мали роботи більше року. Посилилася тенденція до сегментації ринку праці: структурні перетворення різко знижують ринкову вартість робочої сили соціальних груп з низькою кваліфікацією, ще в гіршому становищі опинилися жінки, молодь, освіта якої не відповідає ринковим вимогам [66].

Відбувається поглиблення регіональної диверсифікованості ринків праці, рівень безробіття за регіонами відрізняється у 4–5 і більше разів.

В Угорщині у 2002 р. середній рівень безробіття серед економічно активного населення становив 5,6 %, але він варіював від 3,7 % у Будапешті до 9,1 % економічно активного населення, наприклад, у регіоні Соболч — Сатмар — Берег. Цілком очевидно, що в найближчій і середньостроковій перспективі темпи і якість економічного зростання, а також економічна і політична ситуація в Угорщині, як і в інших країнах з перехідною економікою, формуватимуться значною мірою під впливом процесів, що відбуваються на ринку праці.

Сьогодні в Угорщині серед пріоритетів соціально-економічної політики на перший план висувається політика зайнятості, регулювання процесів становлення й розвитку ринків праці. Одночасно відбувається і зміна підходів у самій політиці зайнятості.

На першому етапі політика зайнятості мала в основному пасивний характер, який полягав у матеріальному забезпеченні безробітних. Держава значну увагу приділяла формуванню системи страхування на випадок безробіття. Допомоги з безробіття покривали значну частину попереднього заробітку (часто до 75–100 %), було встановлено додатковий період одержання допомоги (більше року), ліберальними були й самі умови її отримання [67]. Регулювалася в основному пропозиція праці (ранній вихід на пенсію, примусові оплачувані й неоплачувані відпустки, порівняно щедра матеріальне забезпечення безробітних тощо). Усі ці програми й заходи тимчасово послабили негативний вплив ситуації, яка склалася на ринку праці, на настрої населення і допомогли уникнути серйозних соціальних конфліктів. Приховане субсидування, списання заборгованості державних підприємств та інші явні й приховані заходи скоротили також пропозицію праці шляхом затримки “неефективної зайнятості” на підприємствах.

На початку 90-х років керівництво країни вважало, що сфера послуг та приватний сектор створять стільки робочих місць, що це зніме проблему зайнятості робочої сили, яка вивільнювалася в результаті реструктуризації державної промисловості та сільського господарства. Однак реальні масштаби безробіття значно перевершили всі найпесимістичніші прогнози, а проблеми поповнення бюджету змусили уряд значно зменшити розміри допомоги і термін її надання.

У середині 90-х років Угорщина взяла курс на значне скорочення соціальних витрат, істотно переглянула систему матеріального забезпечення безробітних. До 1995 р. сформувалася в основному її рестриктивна схема. Величина допомоги не перевищує 40–60 % заробіт-

ку (при цьому в Угорщині встановлено максимальний рівень допомоги — 1,5 мінімальних заробітних плати. Водночас було скорочено терміни одержання допомоги, стали більш жорсткими правила її одержання. Угорщина з липня 1996 р. припинила виплачувати допомогу з безробіття особам, які шукають роботу вперше. Не одержують допомоги в рамках системи державного страхування самостійні господарі, частка яких серед економічно активного населення становить у країні 14,5 % [68]. За цими показниками Угорщина стоїть близько до рівня західноєвропейських держав, але в угорців значно вища частка тривалого безробіття і нижча частка безробітних, які одержують допомогу (до 2/3 безробітних не одержують допомоги). Однак далеко не всі проблеми були вирішені простим скороченням розмірів виплат. Нині, коли країна приступає до реформування своєї соціальної системи, знову постає питання удосконалення методів і форм матеріальної та іншої підтримки безробітних.

У розробці стратегії соціальних перетворень Угорщина орієнтується на досвід Західної Європи і європейську модель вирішення соціальних питань, у тому числі й у сфері політики зайнятості. За основу береться модель, яка при всіх своїх витратах спрямована на якнайповнішу реалізацію трудового й кваліфікаційного потенціалу населення і використання страхових принципів у вирішенні проблеми зниження економічних наслідків безробіття.

У рамках обов'язкової системи соціального страхування на випадок безробіття в Угорщині використовується в основному спільне фінансування відповідних фондів з боку працівників, роботодавців, держави. В Угорщині до Фонду солідарності, з якого виплачуються допомога на випадок безробіття, роботодавці вносили 4 % фонду заробітної плати, з 1999 р. ця величина знижується до 3 %, працівники відраховують 1,5 % свого заробітку.

За термінами виплати допомоги Угорщина наближається до середнього рівня західноєвропейських держав. У країнах ЄС довгострокове безробіття становить у середньому третину від загальної кількості безробітних, а в Угорщині — більш як 50 %. В Угорщині, як зазначалося, велика частина безробітних (до 2/3) не має права на одержання допомоги. Після закінчення терміну виплати допомоги безробітний може розраховувати або на одержання спеціальної допомоги на випадок безробіття, або, що спостерігається частіше, звичайної допомоги з фондів соціальної допомоги. Чим щедріша система допомоги або допомоги на випадок безробіття і ліберальніші пра-

вила їх надання, тим більше стимулів зареєструватися як безробітний і залишатися в цьому стані якомога довше. Тому більшість дослідників схильні вважати, що низький рівень безробіття в Угорщині багато в чому пояснюється жорсткими правилами надання допомоги, яка могла б підтримати в період пошуку роботи. Однак це не означає, що в Угорщині немає проблеми зайнятості, вона виявляється в іншій формі: у розростанні неформального сектору і тіньової економіки.

Невисокі розміри допомоги й відносно невеликі терміни її надання самі по собі не є гарантіями активізації пошуків роботи безробітними. Важливу роль тут відіграє співвідношення допомоги з попереднім заробітком претендента і з мінімальною заробітною платою, з одного боку, а з іншого — можливість одержання робочого місця. До того ж в Угорщині, де найбільша частка низькооплачуваних працівників (менше 2/3 середньої заробітної плати), розмір допомоги чітко прив'язується до заробітної плати, яку безробітний одержував у роки, коли він працював. Ті, хто заробляв 6 тис. форинтів (11 % середньої заробітної плати в країні в квітні 1997 р.), отримують 100 %, а для тих, хто заробляє 36 тис. форинтів і більше (69 % середньої заробітної плати), допомога поступово скорочується до 50 % [69]. Загалом в Угорщині відсоток компенсації середніх трудових доходів найнижчий не тільки серед східноєвропейських, а й серед тих країн, що використовують системи страхування на випадок безробіття.

Виплати допомоги на випадок безробіття належать до страхових систем, але страхові принципи використовуються тут далеко не скрізь і не повною мірою, і це стосується не тільки держав з перехідною економікою, а й багатьох західноєвропейських держав.

Особливою формою матеріальної підтримки безробітних є вихідна допомога. Право її одержання мають усі працівники, які звільнюються відповідно до звичайної процедури або в результаті банкрутства підприємств, при цьому переважно враховується стаж роботи. В Угорщині такі види допомоги призначаються всім звільненим працівникам, які мають стаж роботи більше як три роки (у разі банкрутства підприємства — без урахування стажу); розмір допомоги становить від однієї до максимум шести місячних заробітних плат (при стажі роботи не менш 25 років). У Румунії розмір звичайної вихідної допомоги становить половину місячної заробітної плати працівника, у Чехії — дві місячні заробітні плати. У Польщі, якщо стаж роботи не досягає 10 років, розмір вихідної допомоги не перевищує однієї се-

редньомісячної заробітної плати працівника, а при стажі 10–20 років — двох, понад 20 років — трьох місячних окладів.

Останніми роками в Угорщині акцент робиться на стимулювання попиту на працю через інвестиційні проекти, розвиток малого й середнього бізнесу, прискорення приватизації.

Одним з нових моментів у матеріальному забезпеченні безробітних в країні стало посилення контролю за процесом пошуку ними нового робочого місця. У цілому трансформація страхових систем в Угорщині відбувається в руслі загальних змін у цій системі в розвинених державах. Сучасна політика у сфері зайнятості в країні орієнтується на зв'язок системи страхування на випадок безробіття з активною політикою на ринку праці, а також на заохочення безробітних до більш енергійного пошуку роботи й на програми підвищення якості робочої сили. Для цього прийнято спеціальну програму активізації безробітних. Забезпечується жорстка залежність між активністю у пошуках роботи й одержанням допомоги з безробіття, скорочено терміни реєстрації на біржі праці і здійснюється постійний контроль за тим, є той, хто звернувся за допомогою, справді безробітним чи він зайнятий у тіньовій економіці. Після цього значно знизилася кількість безробітних, які мають право на допомогу. Як і в інших країнах, в Угорщині безробітні повинні щомісяця реєструватися в службах зайнятості та документально підтверджувати свої активні пошуки роботи. Застосовуються різні санкції — від зменшення розмірів допомоги до повного припинення її виплати в разі необґрунтованої відмови від запропонованої роботи [70].

Жорсткішими з 1995 р. стали й умови одержання допомоги в Угорщині. Одержувач мусить пропрацювати щонайменше рік за останні чотири роки і не повинен залишати роботу добровільно, якщо він отримав будь-яку вихідну допомогу. В разі добровільного звільнення з роботи допомога віднімається від субсидій з безробіття. Допомога на випадок безробіття надається максимум на два роки (раніше вона була безстроковою) і тільки тим, хто не підлягає страхуванню на випадок безробіття і чий дохід менший за 80 % мінімальної пенсії за віком. Водночас максимальна величина такої допомоги не перевищує 80 % мінімальної пенсії за віком (вона розглядається в Угорщині як межа бідності). Після двох років одержання субсидій допомога може поновитися за умови, що безробітний знову працюватиме не менш 180 днів принаймні на громадських роботах [71].

Починаючи з середини 90-х років держава активно розвиває систему підтримки малого підприємництва й самозайнятості, а також реалізує програму субсидій для створення нових робочих місць на підприємствах приватного сектору. В Угорщині програма субсидування зайнятості безробітних охоплює п'яту частину всіх учасників активних програм на ринку праці, що уможливорює субсидування від 50 до 100 % заробітної плати найманих працівників. Як фільтруючий, дисциплінуючий захід для запобігання можливій зайнятості безробітних у неформальній економіці в період одержання допомоги використовується залучення безробітних на тривалий час до участі у громадських роботах.

Угорська держава з самого початку впровадження ринкових реформ багато уваги приділяє перепідготовці й підвищенню кваліфікації безробітних. Цей важливий напрям політики зайнятості за умови продуманої його організації дає змогу помітно скоротити рівень безробіття. З одного боку, безробітні стають більш конкурентоспроможними на ринку праці, а з іншого — задовольняються вимоги до рівня кваліфікації, що своєю чергою веде до поліпшення ефективності виробництва. У будь-якому разі шанси знайти роботу з вищим рівнем кваліфікації значною мірою залежать від кон'юнктури на ринку праці і відповідних програм підвищення кваліфікації або перекваліфікації. При цьому, як впливає з табл. 4.9, працівники розумової праці, а в сьогоденних умовах це означає і високої кваліфікації, більш конкурентоспроможні на ринку праці. Для стимулювання участі безробітних у різних програмах перенавчання і підвищення кваліфікації використовуються вищі ставки допомоги на випадок безробіття і компенсується вартість навчання. Відмова від запропонованої роботи, громадських робіт або від пропозицій пройти курси перекваліфікації, як правило, веде до припинення виплати допомоги або позбавлення права на неї.

У сучасних умовах важливим напрямком є сприяння не тільки повній, а й частковій, тимчасовій і навіть епізодичній (якщо йдеться про деякі категорії довгостроково безробітних) зайнятості на основі гнучких графіків. У Західній Європі в другій половині 90-х років 80 % нових робочих місць створюється для частково й тимчасово зайнятих працівників. На відміну від цих країн в Угорщині поки що дуже слабо використовуються різні нестандартні форми зайнятості (неповного й гнучкого робочого часу, розподіл робочого місця між двома працівниками, зайнятість за індивідуальними контрактами та

викликами). Частка зайнятих у режимі неповного робочого дня в 1997 р. в Угорщині становила 5 % усіх зайнятих (в ЄС у середньому 15 %). Розширення застосування цієї практики в країні гальмується низьким рівнем заробітної плати і недостатнім попитом на таку роботу з боку роботодавців [72].

Втім, нині в Угорщині широко обговорюється використання різних нестандартних форм зайнятості, наприклад, розглядається можливість використання датської моделі роботи неповний робочий день і одержання при цьому 1/2 своєї допомоги з безробіття для окремих категорій безробітних.

Важливу роль у розвитку нестандартних форм зайнятості відіграють фірми-посередники. Працівникам вони допомагають скорочувати час пошуків роботи, для роботодавців пропонують організований набір кадрів на певні види робіт і на певний час. Такі фірми-посередники починають організовуватися в Угорщині за сприяння західних фахівців.

Останнім часом в Угорщині набули значного поширення громадські роботи, зорієнтовані значною мірою на довгостроково безробітних. Насамперед це стосується підтримки місцевої інфраструктури: прибирання вулиць, парків, робота, пов'язана з охороною довкілля. Така робота не потребує спеціальної кваліфікації. Громадські роботи дають можливість безробітним заробити невеликі кошти на життя, але не вирішують проблему одержання постійної роботи. Так, у 2000 р. тільки 5 % учасників громадських робіт знайшли постійну роботу [73].

Суттєво впливає на стан політики зайнятості в Угорщині майбутнє її членство в ЄС та необхідність пристосування країни до вимог цієї спільноти (вимоги до нових членів ЄС включають понад 50 рекомендацій, що мають бути внесені в трудове законодавство).

Ринкові перетворення впливають як на динаміку зайнятого населення, так і на його структуру. Йдеться насамперед про розвиток трудової міграції (у тому числі й зовнішньої), становлення відносин між ринками праці й капіталу, трансформація форм власності саме в перехідний період. Тому в ці роки значно підвищилися вимоги до зміни складу робочої сили, посилилася необхідність розширення кола відповідних досліджень. Для вироблення шляхів і методів усунення проблем, які виникають у зв'язку з цим, потрібна ширша інформація щодо її розподілу за певними ознаками — стать, вік, рівень освіти, трудовий стаж тощо.

Одним з ключових видів структурних показників зайнятого населення є його галузевий розподіл. Він значною мірою характеризує досягнутий рівень розподілу й продуктивності праці, що впливає на темпи й ефективність економічного розвитку країни [74].

Процес галузевої трансформації зайнятості в роки перехідного періоду відбувався під впливом певних об'єктивних і суб'єктивних факторів. До перших й основних з них належить становлення ринку праці, в умовах якого потреба в тій чи іншій кількості працівників і їх структурі диктується економічною доцільністю. Перехід до ринку в Угорщині супроводжувався спадом виробництва, зміною його структури й скороченням зайнятих.

До другої групи факторів варто зарахувати так звану хворобу зростання, відсутність досвіду функціонування державних і громадських інститутів в умовах масових звільнень і безробіття, сподівання незайнятим населенням на допомогу з боку держави, використання певними політичними силами проблем перехідного періоду, особливо в структурі зайнятості. Ці розбіжності існують як у темпах, так і в методах проведення реформ, що виявляється в динаміці основних економічних показників, ступені реструктуризації і лібералізації економіки.

Необхідно також зазначити, що Угорщина однією з перших серед країн ЦСЄ відмовилася від статистичної методології галузевої класифікації, яка існувала в рамках РЕВ, і перейшла на загальноприйнятту у світовій статистичній практиці "Міжнародну стандартну господарську класифікацію усіх видів економічної діяльності" (ISIC). У цій класифікації економіка розглядається як функціональна система, що забезпечує виробництво товарів і послуг. Господарські одиниці групуються за відповідними розділами (галузі, сфери) виходячи з основного виду їх економічної діяльності, результатом якої є виробництво товарів чи надання послуг.

Вся суспільно корисна діяльність людей поділяється на три сектори — аграрний, індустріальний і послуги. Аграрний сектор завжди стоїть на першому місці, що дає підстави розглядати його як першооснову трудової діяльності й поділу праці. На другому — індустріальний сектор, який охоплює видобувні й обробні галузі, що об'єднують, власне кажучи, всю промислову діяльність. Кожна з них має свої підгалузі, особливо численні в обробній діяльності. Окремо йде виробництво енергії, газу і води. В національній методології Угорщини ці види раніше були розпорозені по різних галузях, але нині включені

в промисловість. На третьому місці — сектор послуг, що також підрозділяється на окремі галузі і підгалузі.

Новим у галузевій класифікації в Угорщині стало відокремлення в самостійну сферу діяльності, пов'язаної з туризмом — “Готелі і ресторани”, а також “Операції з нерухомістю і комерційні послуги”.

Угорську статистичну практику було переведено на стандарти ISIC одночасно з переходом до ринку. Процес цей виявився дуже складним через велику трудомісткість нової галузевої класифікації.

Як уже зазначалося, економічні реформи супроводжувалися скороченням загальної кількості зайнятих. Загалом за 1991–2002 рр. кількість зайнятих в Угорщині зменшилася на 29 %. Причому найбільший спад відбувся в 1992–1993 рр.

Ситуація в країні почала змінюватися на краще починаючи з 1994 р., а останніми роками кількість зайнятих не тільки стабілізувалася, а й спостерігається невелике зростання. У ці ж роки в Угорщині намітилося певне пожвавлення економіки, що відобразилося в позитивній динаміці ВВП. Але, як зазначають деякі фахівці, економічне зростання відбувається на базі колишньої структури економіки, яка не відповідає новим ринковим умовам, а тому не має потужної основи. Через те показники ефективності виробництва знижувалися й далі, що певною мірою впливало на структурні зміни складу зайнятих [75].

У середині ХХ ст. К. Кларк і А. Фішер [76] сформулювали залежність між економічним зростанням і структурою зайнятості. У міру економічного розвитку зменшується частка зайнятих в аграрному комплексі та видобувній промисловості (перший сектор), а в обробній промисловості, будівництві, на транспорті (другий сектор) підвищується. Потім знижується частка цих двох секторів, а в сфері послуг, що охоплює всю іншу діяльність людей (третій сектор), — збільшується [77]. В остаточному підсумку раціоналізація розподілу зайнятих у галузях призводить до збільшення третього сектору й зниження частки першого і другого секторів. Тривалий період в Угорщині це так і відбувалося. Але розрахунки, проведені деякими дослідниками [78] на рубежі 80–90-х років, показали, що макроструктура зайнятості (у трьох секторах) Угорщини характеризувалася, по-перше, значним відставанням від розвинених країн, по-друге, меншою “зрілістю” порівняно з рівнем її економічного розвитку. В загальному вигляді ця тенденція відобразилася у гіпертрофованому розвитку першого й повільному розвитку третього секторів. Частка

зайнятості в другому секторі в той період в Угорщині була до певної міри надлишковою.

В умовах перехідного періоду в Угорщині активно відбувалася раціоналізація структури зайнятості, де структурні зрушення були особливо масштабними (табл. 4.10). Відбулася різка зміна частки першого й третього секторів, причому в перші роки трансформації, наприкінці 80-х років, на частку аграрного комплексу та видобувної промисловості припадало більш як 22 %, а вже в 1992 р. — близько 13 % зайнятого населення. Частка третього сектору збільшилася за цей час з 33 до 45 %. Відносний рівень зайнятості в другому секторі змінився мало.

Найважливішою галузевою пропорцією на макрорівні є співвідношення між аграрним та індустріальним секторами. Аналіз динаміки зайнятих у цих галузях (табл. 4.11) свідчить про те, що зміна кількості працівників саме в цих двох галузях вплинула на структурні зрушення у складі працівників. Характерною тенденцією для Угорщини була негативна динаміка працівників у промисловості. В аграрному секторі кількість зайнятих також зменшилася.

З наведених у таблиці 4.11 даних випливає, що незважаючи на зниження частки промисловості, вона продовжує домінувати в загальній структурі зайнятих в Угорщині. Водночас звертає на себе увагу той факт, що кількість зайнятих сільськогосподарських працівників має тенденцію до зниження. За величиною цього показника угорці вже в 1998 р. наблизилися до розвинених країн Європейського Союзу [79].

Загалом потрібно зазначити, що аграрна галузь Угорщини в плані зайнятості найбільше постраждала від ринкових перетворень. Впровадження новітніх технологій у сільськогосподарське виробництво, значне його скорочення через втрату ринку колишніх соціалістичних країн, неконкурентоспроможність малих ферм, господарств залишили без роботи десятки тисяч селян. Вирішальну роль відіграє і те, що дешеве продовольство з країн Європейського Союзу підриває місцевого виробника, фермери банкрутують.

З одного боку, розрахунки й порівняння із західними країнами свідчать про відсталість структури та невисоку ефективність угорського аграрного сектору, з другого — жорстка квотна політика ЄС змушує угорців шукати нові ринки збуту сільськогосподарської продукції [80].

В Угорщині, де нині частка зайнятих в аграрному комплексі значно нижча порівняно з іншими країнами регіону, на одного зайнятого в 1997 р. на селі припадало 35 чоловік всього населення замість восьми в 1972 р. [81].

Таблиця 4.10

Розподіл зайнятих у секторах в Угорщині, % до підсумків попередніх років

Галузь	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
I сектор: Аграрний комплекс та видобувна промисловість				
Аграрний комплекс, лісове та рибне господарства	100	97,0	93,1	95,1
Гірнична та видобувна промисловість	100	94,9	78,7	67,7
II сектор: Обробна промисловість (вкл. енергію, газ, воду), будівництво, транспорт				
Будівництво	100	110	105,8	101,8
Обробна промисловість	100	101,8	100,3	102,6
Виробництво електроенергії, газу, води	100	93,1	89,2	99,3
Транспорт, зв'язок та комунікації	100	102,1	101,1	99,7
III сектор: Послуги (вся інша діяльність)				
Готелі та ресторани	100	109,5	100,1	107,3
Фінансове посередництво	100	98,9	103,5	94,3
Оптова та роздрібна торгівля	100	109,6	104,5	101,4
Нерухомість, оренда та підприємницька діяльність	100	112,8	111,3	107,3
Державне адміністрування та оборона, обов'язкова соціальна безпека	100	102,6	99,0	96,9
Освіта	100	100,5	103,6	97,3
Охорона здоров'я та соціальна робота	100	100,6	101,6	97,2
Інші соціальні суспільні, особисті послуги	100	98,1	96,0	98,7
Разом	100	103,1	101,0	100,3

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv 2001. – Budapest: HCSO, 2002. – Old. 35.

Таблиця 4.11

Частка промисловості та сільського господарства у загальній кількості зайнятих, %

Галузі	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Промисловість	100	100,9	98,8	101,7
Сільське господарство	100	97,0	93,1	95,1

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv 2001. – Budapest: HCSO, 2002. – Old. 36.

Однією з особливостей формування структури зайнятості у сфері послуг для Угорщини стало збільшення частки галузей, безпосередньо пов'язаних з ринковою економікою — фінансовою діяльністю, операціями з нерухомістю, розвитком готельно-ресторанного сервісу. Зміни, що відбулися в цих галузях, наведено в табл. 4.12.

Таблиця 4.12

Частка “ринкових” галузей у загальній структурі зайнятих в Угорщині, %

	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Фінансова діяльність	100	98,9	103,5	94,3
Операції з нерухомістю	100	112,8	111,3	107,3
Готелі та ресторани	100	109,5	100,1	107,3

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv 2001. — Budapest: HCSO, 2002. — Old. 37.

Отже, загальною тенденцією є збільшення частки таких галузей, як фінансова діяльність, операції з нерухомістю, розвиток готельно-ресторанного сервісу. Стосовно цих видів діяльності велике значення має характер динаміки їх питомої ваги. Він є показником ступеня розвитку ринкових відносин. В Угорщині, що найбільше просунулася шляхом реформ, темпи підвищення частки працівників, зайнятих у фінансовій сфері, готельному й ресторанному господарстві, операціях з нерухомістю, були вищі, ніж їх частка.

До найважливіших структуроутворюючих галузей економічної діяльності в ринкових умовах належить торгівля. Про те, як змінювалася її частка в загальному розподілі зайнятих, свідчать дані табл. 4.13.

Таблиця 4.13

Частка торгівлі в загальній кількості зайнятих, %

	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
Оптова та роздрібна торгівля (тис.)	272,6	286,2	299,5	303,0
% до загальної кількості зайнятих	10,1	10,5	11,0	11,1

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv 2001. — Budapest: HCSO, 2002. — Old. 37.

Дані табл. 4.13 свідчать про те, що динаміка кількості працівників у торгівлі в Угорщині мала позитивну тенденцію, завдяки чому її становище в період економічної трансформації ще більше зміцнилося. Торгівля є більш доступною і зрозумілою сферою для адаптації еко-

номічної поведінки людей до ринкових умов і в багатьох випадках є способом підтримки або поліпшення населенням свого добробуту.

Не випадково розширення меж приватної власності почалося саме з торгівлі. Для країн з малою місткістю внутрішнього ринку розвиток зовнішніх торговельних зв'язків завжди був важливим джерелом державних доходів. До такої групи країн належить Угорщина, де ця сфера нині займає третє місце в структурі зайнятих. В Угорщині зайнятість у торгівлі була приблизно такою ж, як у державному адмініструванні та збройних силах.

У період трансформації економіки зберегли свою соціально-суспільну значущість дві основні галузі бюджетної сфери — освіта й охорона здоров'я. Динаміка зайнятості в них, якщо й була негативною, то не такою значною, як у базових галузях економіки. В Угорщині їх частка, як свідчать дані табл. 4.14, збільшилася і вони займають важливе місце в загальній структурі зайнятих.

Таблиця 4.14

Кількість зайнятих в освіті та охороні здоров'я в Угорщині, тис.

Галузі	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
Освіта	244,9	247,1	247,1	246,9
Охорона здоров'я та соціальна робота	207,6	208,4	207,8	212,6

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv 2001. — Budapest: HCSO, 2002. — Old. 38.

У перехідний період в Угорщині збільшилася абсолютна й відносна кількість зайнятих. Державне й суспільне управління відбувалося під впливом, по-перше, розвитку політичного плюралізму й створення нових партій і громадських рухів, а по-друге, виникнення таких необхідних для розвитку нормальних ринкових відносин державних інститутів, як установи з проведення приватизації, збирання й контролю за податками тощо. Спостерігалось й значне надмірне розширення штату чиновників, особливо під час правління уряду Й. Анталла.

На рівні галузевої структури найбільше значення має склад і розподіл зайнятих у промисловості — основній економічній галузі, основному секторі технічного прогресу, що визначає диверсифікованість галузей на мікрорівні. Як зазначалося, в Угорщині зайнятість у промисловості скоротилася досить істотно, охопивши практично майже всі структуроутворюючі підгалузі.

Однак зайнятість у найважливіших галузях промисловості, що обслуговують споживчий сектор і акумулюють істотну частину пра-

цівників — текстильній і швейній промисловості, залишилася більш-менш стабільною, що відображено в табл. 4.15.

Таблиця 4.15

Частка текстильної, швейної і харчової промисловості в загальній структурі зайнятих в індустріальному секторі, %

Галузі	1990 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	2002 р.	2003 р.
Текстильна, швейна промисловість	10,7*	12,4	12,6	12,8	12,6	12,8
Харчова промисловість	15,5*	17,1	16,7	15,9	15,3	15,5

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv 2001. — Budapest: HCSO, 2002. — Old. 37.

Існує кілька причин такого явища. Вони пов'язані з тим, що загальний стан цих виробництв у дореформений період в Угорщині був непоганий, а в умовах розвитку ринкових відносин у цю галузь надійшло дуже багато інвестицій, що зробило їх продукцію конкурентоспроможною.

В основній галузі споживчого сектору — харчовій промисловості Угорщини кількість працівників стабілізувалася і становить більш як 15 % усіх працівників індустріального сектору. Приплив робочих рук у цю галузь пов'язаний з розширенням виробництва, але в основному він викликаний вищою оплатою праці порівняно з галузями легкої промисловості.

У машинобудівному комплексі значна кількість працівників залишилася без роботи, однак у цій галузі в Угорщині останніми роками спостерігаються позитивні тенденції у динаміці зайнятих (табл. 4.16). Ці зміни вплинули на місце й рівень зайнятості в інших базових галузях, зокрема хімії і металургії. Відносний рівень зайнятих у цих галузях збільшився.

Таблиця 4.16

Частка машинобудівного комплексу в загальній структурі зайнятих у промисловості Угорщини, %

	1990 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	2002 р.	2003 р.
% до зайнятих у промисловості	32,9**	19,6	20,7	23,2	29,3	29,6

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv 2001. — Budapest: HCSO, 2002. — Old. 38.

* За старою класифікацією; 1992 р.

** Включаючи металообробку.

Як свідчать дані табл. 4.16, в Угорщині можна простежити тенденцію до збільшення частки машинобудування у загальній промисловій зайнятості, що є результатом реструктуризації промислового виробництва. Згідно з нею, до 2005 р. заплановано згортання до оптимальних розмірів найбільш енергомістких виробництв у гірничодобувній, металургійній, хімічній і деяких інших промисловостях.

Виходячи з аналізу галузевого розподілу зайнятих у промисловості можна також зазначити, що машинобудування не займає такого домінуючого становища, як раніше.

За роки економічної трансформації істотно змінився стан енергетичної промисловості. Як уже зазначалося, ця галузь поєднує тепер виробництво енергії, газу і води, частку яких у структурі зайнятих у промисловості подано в табл. 4.17.

Таблиця 4.17

Частка виробництва енергії, газу і води в загальній структурі зайнятих у промисловості Угорщини, %

Галузі	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
%	8,8	8,2	8,0	7,8
Кількість зайнятих (тис.)	78,2	72,8	67,2	63,0

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv 2001. — Budapest: HCSO, 2002. — Old. 38.

З даних таблиці 4.17 випливає, що в Угорщині відбувається постійне зменшення кількості працівників цієї галузі. Це вплинуло на скорочення їх частки в загальній структурі зайнятих у промисловості. Однак за всієї важливості цієї галузі для виробництва та життя людей не останню роль у збільшенні кількості робочих рук відіграв фактор оплати праці, рівень якої тут вищий за середній у промисловості.

Отже, можна констатувати, що у процесі економічних реформ галузевий розподіл зайнятих в Угорщині на макрорівні помітно змінився. Галузеві зрушення тут відбувалися на користь тих видів діяльності, які пов'язані з переходом до ринкової економіки, зокрема з розвитком сфери послуг, економічної інфраструктури. Втім, поки ще зарано вважати галузевий розподіл зайнятих повністю сформованим та раціональним.

В аграрному секторі Угорщини залишається високою надлишкова зайнятість, однією з причин якої є політика протекціонізму, що здійснюється стосовно АПК із самого початку системних перетворень. Зберігаються високі обсяги субсидій галузі, що становлять близько 10 %

від вартості усього сільськогосподарського виробництва. Така політика гальмує прогресивний розвиток галузі, сприяє консервації відсталого техніки й технології виробництва, що заважає вітчизняним виробникам конкурувати із закордонними і, насамперед західними країнами.

Основним фактором структурних перетворень у промисловій зайнятості була реструктуризація промислового виробництва в різних підгалузях, що викликала певний попит на робочу силу. Оскільки на початку реформ це часто відбувалося без будь-якої чіткої програми розвитку промисловості, то й зміну складу зайнятих у галузях не завжди можна вважати раціональною або оптимальною.

Які уроки має винести Україна із змін, що відбулися у галузевій структурі зайнятості населення в Угорщині?

По-перше, з посиленням капіталізації сільськогосподарського виробництва різко зменшиться потреба в робочих руках на селі, що потребує розвитку в сільській місцевості малих та середніх підприємств, сфери послуг, туризму, посередницької діяльності.

По-друге, перехід до ринку значно ускладнює ситуацію у видобувній промисловості, що веде до закриття відповідних підприємств та посилення безробіття в цій галузі. В Україні до таких галузей належить насамперед вугільна промисловість (Донбас, Львівсько-Волинський регіон). Отож необхідно розробити спеціальну урядову програму, спрямовану на зменшення соціального напруження в цих регіонах.

По-третє, зміни в галузевій структурі зайнятості виявилися більш складними й непередбачуваними, ніж очікувалося на початковому етапі трансформації економіки Угорщини. Зазначені процеси потребують глибокого вивчення, узагальнення та вироблення наукових підходів до їх вирішення.

4.2.3. Зміни в стані та поведінці угорських домогосподарств як результат економічних трансформацій в Угорщині

Зміни в становищі домогосподарств відображають реальні результати й соціальну ціну реформ, що часто не збігаються з їх оцінками на основі макроекономічних індикаторів. Невирішені соціальні проблеми, особливо масштаби бідності, безробіття та соціального відчуження, можуть стати серйозною перешкодою на шляху прогресу, джерелом серйозних соціальних, національних і політичних конфліктів.

Це добре розуміють в Угорщині, де аналізу причин і характеру змін у соціально-економічному становищі й поведінці домашніх господарств приділяють багато уваги. Так, науковці насамперед зосереджують увагу на дослідженні умов життя населення, визначенні соціальної ціни реформ на мікрорівні, вивченні характеру стратегій пристосування і виживання, що реформуються і реалізуються самим населенням. Такий підхід дає можливість показати вплив економічного зростання на характер соціальних проблем, проаналізувати реалізовані населенням способи виживання в умовах економічних трансформацій, а також зміни в становищі домогосподарств при цілеспрямованому стимулюванні платоспроможного попиту.

В умовах ринкової економіки бюджети домашніх господарств є інституціональною основою споживчого сектору.

Відповідно до міжнародної соціальної практики розрізняють приватні (одноосібні) й групові домашні господарства, що формують у цілому концепцію так званого споживчого домашнього господарства [82]. Приватне домашнє господарство складається з однієї людини, яка проживає в окремій житловій одиниці, або людини, що займає як мешканець окрему кімнату (кімнати) у житловій одиниці, але не об'єднується з іншими особами, які проживають у цій житловій одиниці з метою утворення групового домашнього господарства [83].

Групове домашнє господарство складається з двох або більше осіб, що об'єдналися для спільного проживання у житловій одиниці або частині її для забезпечення себе продуктами харчування та іншими засобами існування. Така група може цілковито або частково об'єднувати свої доходи і складатися з осіб, які мають родинні зв'язки, або з осіб, що не мають цих зв'язків, або з тих і інших, у тому числі й пенсіонерів.

Як впливає з наведеного, домашнє господарство й родина не є ідентичними поняттями. В основі першого лежать економічні ознаки, а другого — демографічні. В одній родині, яка живе під одним дахом, іноді буває кілька домашніх господарств. Але найчастіше домашнє господарство й родина по суті збігаються, тому їхні бюджети ще називають сімейними.

Основні джерела доходів глави домашнього господарства визначають його соціоекономічний тип, є основною підставою для вивчення економічної поведінки людей з різним соціальним статусом, що відрізняються не тільки рівнем доходів, а й пріоритетами в споживанні. Значні розходження у способі життя існують не тільки між міськими й сільськими жителями, а й між різними соціальними групами — ро-

бітниками, працівниками розумової і творчої праці, селянами, самозайнятими, пенсіонерами. Їх детермінують як матеріальні умови і середовище проживання, так і рівень освіти, професія, наявність тих чи інших творчих здібностей.

Означені фактори враховуються в сучасній практиці бюджетних обстежень Угорщини. Через політичні та економічні трансформації в Угорщині необхідно було внести суттєві зміни в організацію та методологію проведення бюджетних обстежень. Насамперед це було викликано зміною соціальної структури суспільства, що перебуває на стадії формування. Крім того, Угорщина, яка в найближчому майбутньому стане повноправним членом Європейського Союзу, у бюджетних обстеженнях перейшла на використання рекомендацій міжнародних статистичних організацій. Йдеться про те, що в старій системі не було офіційних публікацій про прибутки. Водночас видатки подавалися досить докладно і характеризували динаміку й структуру споживання п'яти соціальних груп: працівників фізичної праці, працівників нефізичної праці, селян, господарств із подвійним джерелом доходів (змішані), пенсіонерів.

В основу сучасної методології бюджетної статистики Угорщини покладено принципи, що містяться в міжнародній Системі національних рахунків (СНР). У ній використовуються таблиці з розгорнутою характеристикою основних зведених показників, у тому числі "Доходи й витрати домашніх господарств і приватних некомерційних інститутів". Згідно з цим і публікується інформація про прибутки (з детальною розбивкою за джерелами надходжень) та витрати (за найважливішими напрямками) усіх домашніх господарств без виокремлення соціальних груп.

На нинішньому етапі розвитку в Угорщині сформувався новий соціально-економічний тип господарства "самозайнятих", що охоплює підприємців і взагалі всіх осіб (з найманими працівниками і без них), які зуміли створити свою самостійну справу в будь-якій законній сфері діяльності.

Господарства робітників та службовців тепер відповідно до міжнародних правил називаються господарствами "працівників найманої праці" або "зайнятих".

В умовах ринкової економіки одним з основних показників домогосподарств є рівень доходів. Для його визначення використовуються децильні (десятивідсоткові) і квінтільні (двадцятивідсоткові) групи. Саме за цими показниками визначається відмінність в умовах

життя між домогосподарствами, і насамперед між найбіднішими та найбагатшими.

В Угорщині загальна кількість домашніх господарств визначається під час переписів населення. При цьому одне із завдань — з'ясувати роль демографічного фактора у формуванні їх складу. Для цього використовуються такі характеристики, як кількість членів домогосподарств, співвідношення економічно активних осіб і утриманців, наявність дітей і їх кількість тощо. Ці дані потрібні для вироблення заходів у сфері допомоги сім'ям з дітьми та підтримки інших галузей соціальної сфери. Аналіз динаміки загальної кількості домашніх господарств свідчить про її позитивну тенденцію. Однак середній розмір одного господарства за кількістю осіб зменшується і нині, згідно з останнім переписом населення (1996 р.), цей показник становить 2,58.

Іншим важливим принципом при проведенні бюджетних обстежень є застосування вибіркового методу, згідно з яким вивчаються не всі домашні господарства, а тільки невелика їх частина — менш як 1 % від їх загальної кількості. Так, в Угорщині в 1996 р. було обстежено 7531 господарство, а в 2001 р. — 7560 господарств, що становило 0,2 % від їх загальної щорічної кількості.

Господарства для спостереження відбираються за допомогою механічної, випадкової вибірки пропорційно від кожної соціальної групи населення. В окремих випадках кількість охоплених обстеженням господарств залежить від мети і програми обстеження.

У використанні вибіркового методу важливим є питання про вірогідність інформації. Для її підвищення використовується ротація домашніх господарств, тобто протягом року (як правило, щокварталу) частково змінюється коло господарств, що обстежуються, але загальна їх кількість зберігається. За результатами обстеження розраховується спеціальний показник, що встановлює величину отриманої помилки спостереження. Його враховують при екстраполяції результатів вибірки на всі домашні господарства.

Бюджети домашніх господарств складаються з двох частин: доходів, які є сумарною величиною всіх надходжень, і витрат, що містять усі канали використання сукупних доходів. В Угорщині, як і в більшості країн, облік ведеться у розрахунку на одне домашнє господарство й на кожного його члена.

Усі джерела надходжень у домашні бюджети можна згрупувати в три укрупнені блоки: доходи від трудової діяльності; соціальні поточні трансферти; інші джерела доходів.

Основні складові першого блоку – заробітна плата і соціальні доплати до неї, оплата праці в сільськогосподарських підприємствах, доходи від приватного сільського господарства та присадибних ділянок. Другий блок – це соціальні виплати, зокрема пенсії і виплати на дітей. У третьому блоці серед головних джерел доходів у перехідний період з'явилися нові складові – надходження від підприємницької діяльності й від власності, що сприяло зближенню національної методології з міжнародною. Загалом розходження методології Угорщини й міжнародної практики стосуються в основному джерел, які не пов'язані з трудовими доходами. Відповідно до Системи національних рахунків (СНР), загальні доходи домашніх господарств крім первинних, поточних трансфертів, доходів від власності містять допомогу із соціального страхування, пенсії та щорічні виплати із страхування життя. Пенсії і виплати із соціального страхування розглядаються в СНР як трансферти капіталів, тобто як форма повернення заощаджень, як поточні доходи, важливі джерела фінансування осіб, які вийшли на пенсію. Тому загальні доходи домашніх господарств аналогічні поняттю особистих доходів. Дуже близька до Системи національних рахунків є сучасна статистика Угорщини, де в дохідній частині бюджетів виокремлюються первинні доходи, діючий залишок (доходи від домашніх послуг власників житла), доходи від власності та деякі інші. В структурі соціальних виплат і трансфертів вирізняють наявні соціальні гарантії, особисте соціальне страхування, соціальну допомогу.

Доходи є основою формування рівня життя населення, зокрема структури особистого споживання. Вони розподіляються відповідно до призначення і використання отриманих матеріальних благ і послуг. Склад споживчих витрат Угорщини в цілому відповідає міжнародній практиці. Розширена класифікація каналів використання доходів домашніх господарств охоплює такі позиції: 1. Продовольство. 2. Напої. 3. Тютюнові вироби. 4. Одяг і взуття. 5. Житло (окремо витрати за наймання і комунальні послуги). 6. Особиста гігієна й охорона здоров'я. 7. Освіта. 8. Культура, розваги, спорт, туризм. 9. Транспорт і зв'язок. 10. Інші витрати. У позиції 2 “Напої” виокремлюють алкогольні або неалкогольні напої, але найчастіше неалкогольні напої включаються до складу продовольства, а алкогольні виділяють окремо. Позицію 6 “Особиста гігієна” почали враховувати окремо, до неї входять переважно послуги перукарень. Витрати на охорону здоров'я містять послуги лікарів, купівлю ліків і різних медикаментів.

Іноді позиції 7 і 8 об'єднуються в одну. До позиції "Інші витрати" можуть входити суми, спрямовані на сплату податків, внесків, виплату кредитів і позик, а також на поповнення заощаджень. Крім того, викремлюється позиція "Облаштованість житла", що означає витрати на придбання меблів, усіляких предметів домашнього вжитку, купівлю товарів тривалого користування. Купівля транспортних засобів і їх обслуговування є частиною витрат, що входять у позицію "Транспорт і зв'язок".

Бюджетні обмеження дають можливість виявити рівень забезпеченості домашніх господарств предметами побутового й культурного призначення, що є важливим аспектом умов життя населення. До цієї групи входить велике коло товарів, але при бюджетних обмеженнях до їх складу включають набір найбільш масових предметів культурно-побутового призначення, що характеризують сформований стандарт споживання конкретної групи товарів і певний рівень життя населення на кожному етапі соціально-економічного розвитку. Кількісний склад цих товарів, відображений у національній статистиці, досить різний: в Угорщині він має понад 20 найменувань, в Україні — одинадцять. У бюджетних обмеженнях Угорщини представлено деякі види сучасних товарів тривалого користування (комп'ютери тощо).

При формуванні структури споживання раціональними й прогресивними вважаються напрями, що ведуть до збільшення частки витрат на послуги, придбання промислових товарів. Однак сучасна класифікація споживання за статтями витрат не завжди дає можливість виявити ці пропорції. Як правило, до загальної суми використаних коштів входять грошові витрати й вартісні еквіваленти натурального споживання, переважно власної сільськогосподарської продукції.

Реальні процеси формування нової моделі соціально-економічного розвитку в Угорщині відбуваються не зовсім так, як планувалося на початковому етапі перехідного періоду. В країні, як зазначалося, завдяки більш сприятливим вихідним умовам, вищому рівню підготовки й організації трансформаційного процесу, а також завдяки вищій якості економічної і політичної еліти вдалося порівняно швидко і без значних соціальних конфліктів пройти основні етапи лібералізації, приватизації та інституціональних змін. Неабияку роль у цьому відіграло продумане управління соціальними процесами. Сьогодні Угорщина стоїть перед новими викликами — необхідністю проведення інституціональних соціальних реформ і пристосування соціальних реформ до вимог ЄС.

Згадані процеси тією чи іншою мірою впливають на соціально-економічне становище домашніх господарств. Насамперед це стосується, по-перше, зниження ролі основного джерела доходів — оплати праці [84], по-друге — створення ринком нових можливостей розширення джерел доходів населення.

Щодо першого, то в Угорщині на початковому етапі системних перетворень значно знизилася економічне й соціальне значення основного джерела трудового доходу — заробітної плати, яка великою мірою втратила свої стимулюючу та відтворювальну функції. Перехід на нові принципи господарювання потребував докорінних змін принципів оплати праці, системи оподаткування, реформи трудового законодавства. А для цього потрібен був час і відповідний досвід та й політична сміливість. Ситуація ускладнювалася також через те, що потрібно було реформувати всю розподільну систему відносин, а не окремі її фрагменти. Для цього необхідні були об'єктивні оцінки критеріїв визначення витрат на робочу силу та час для їх обробки.

Для пом'якшення інфляційного тиску на першому етапі реформ держава дуже активно втручалася у процес регулювання оплати праці через встановлення мінімальної заробітної плати та контроль за обсягом коштів. І хоча ці заходи й стримували темпи інфляції, роль зарплати в доходах населення знижувалася й далі, а її рівень не встигав за збільшенням цін. Частку заробітної плати в доходах домашніх господарств Угорщини подано в табл. 4.18.

Таблиця 4.18

**Частка заробітної плати в доходах домашніх господарств Угорщини
(у % до обсягу доходів усіх домашніх господарств)**

Рік	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
%	53,0	49,7	49,0	49,3	49,9	59,0	60,3	62,5

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv 1997, 2001, 2002. —Budapest: KSH, 1998, 2002, 2003.

Як свідчать дані табл. 4.18, у першій половині 90-х років частка зарплати в доходах домогосподарств зменшувалася. Проте останніми роками частка заробітної плати в доходах домашніх господарств в Угорщині підвищилася і становить більше половини загальних доходів, що практично відповідає реальній ситуації у країнах з розвинутою ринковою економікою, де на зарплату припадає 60–70 % загальних доходів.

У структурі доходів домашніх господарств Угорщини на другому місці стоять соціальні виплати, основну частину яких становлять пенсії. Для більшості угорських пенсіонерів це не тільки основне, а іноді і єдине джерело доходів, особливо для мешканців міста. Тим часом реальна вартість пенсії, інших соціальних виплат знижується і їхня частка в добробуті населення зменшується. Це стосується насамперед допомоги на дітей і стипендій. І хоча їх відносний рівень і при соціалізмі не був високий, для сімейного бюджету в загальній сумі доходів вони були непоганою допомогою. Причини погіршення ситуації у соціальній сфері слід шукати в хронічному дефіциті бюджетних коштів. В Угорщині також переглянуто систему соціальної допомоги сім'ям з дітьми, яка стала більш адресною, у той же час асигнування на ці цілі істотно скоротилися.

Аналіз динаміки соціального розвитку й алгоритм соціальної політики в Угорщині на різних етапах ринкових перетворень виявляє такі тенденції.

Попри потенційно суттєвий фактор соціальної напруженості зниження протягом короткого періоду рівня доходів населення і високий рівень безробіття в Угорщині не призвели до порушення соціальної стабільності на початкових етапах реформ. Така соціальна політика сприяла здійсненню економічних реформ на їхніх початкових, найскладніших з політичного погляду етапах. Можна погодитися з висновком німецьких вчених О. Шольца і Х. Томанна про те, що в умовах перехідного періоду, з огляду на перспективи розвитку, інститути соціальної політики можна розглядати як продуктивні і такі, що забезпечують необхідну політичну підтримку економічним реформам. Ця особливість соціальної політики в умовах перехідного періоду, вважають згадані вчені, ставить під сумнів поширену тезу про те, що справедливість (рівність) завжди має свою ціну з погляду ефективності [85].

Темпи економічного зростання, що сформувалися у процесі ринкових перетворень, не дали змоги зберегти систему соціальних гарантій, яка була створена в країні при соціалізмі й в основному підтримувалася на початкових етапах трансформацій.

Через значний бюджетний дефіцит Угорщина змушена була приступити до реформування соціальної системи. Ця реформа повинна була вирішити два завдання: подолання фінансової неспроможності і переорієнтація допомоги на соціально вразливі прошарки населення [86].

В Угорщині знизилися насамперед гарантовані державою стандарти в цій сфері. Це торкнулося не тільки кількості й розміру різних видів допомоги, а й офіційної межі бідності. Відбувся перехід від більш високих (соціальний і прожитковий мінімуми) до більш низьких (наприклад, мінімальна пенсія) умов надання соціальної допомоги.

Було прийнято соціальні закони, які передбачали перехід до адресної системи надання допомоги й принципу потреби, скорочення ролі держави й перенесення відповідальності на місцеві органи влади, посилення ролі гуманітарних, церковних, цивільних і приватних суб'єктів у наданні соціальної допомоги.

Економічне зростання, скорочення безробіття, підвищення реальної заробітної плати відбувалися на тлі розвитку приватного сектору. В цих умовах для розв'язання соціальних проблем потрібні були інші методи і форми організації державної соціальної політики. Тому системні реформи в соціальній сфері стали об'єктивною необхідністю.

Приблизно із середини 90-х років становище економіки в Угорщині почало поступово поліпшуватися, у реальному секторі почалося поживлення інвестицій, зросли промислове виробництво та валовий внутрішній продукт у цілому. Звичайно, темпи позитивних зрушень були ще нестійкі. Досягти дореформеного рівня реальної зарплати вдалося не одразу. Однак період високої інфляції залишився позаду і в 2000 р. інфляція в Угорщині не вийшла за межі 10 %.

Незважаючи на позитивні зміни в економічній і соціальній сферах Угорщини, вони не змогли поки що компенсувати втрат у рівні життя населення перших років реформ, і навіть більш пізнього періоду. Потрібно зазначити, що в Угорщині перехід до ринку здійснювався не так болісно, як в інших країнах завдяки тому, що з 1968 р. країна пройшла тривалий шлях реформ, які створили сприятливий ґрунт для подальших трансформацій. У країні не було сильного сплеску цін, тому що керованість інфляцією була зобов'язана також попередньому етапові реформ. Різке падіння рівня життя відбулося в 1992–1993 рр. і в 1995 р. В останні роки спостерігається постійне збільшення реальної заробітної плати [87]. Але, якщо судити з динаміки показників загальних фактичних витрат на споживання, докризового рівня добробуту населення ще не досягнуто.

На думку угорського професора Л. Чаби, обмеження споживання позитивно впливає на інвестиції і піднесення економіки, але може супроводжуватися збільшенням розриву в доходах груп населення, що й спостерігалось в Угорщині. Співвідношення доходів 10 % найбідніших

і 10% найбагатших громадян країни становить останнім часом 1:8 замість 1:5 на початку 80-х років. Сучасні показники відповідають рівню Франції і вищі, ніж у Скандинавських країнах і ФРН. Але стримування витрат на споживання було плюсом в економічній політиці Угорщини, тому що сприяло збільшенню інвестицій і виробництва [88].

Змінилося і загальне економічне становище Угорщини у світі, про що свідчить співвідношення ВВП на душу населення з рівнем США. Серед постсоціалістичних країн за обсягом ВВП на душу населення Угорщина посідала друге місце й у 1998 р. він становив 35 % від рівня США [89].

Напрями й структура витрат на споживання залежать насамперед від суми коштів, яка формується в домогосподарствах на основі сукупного доходу і стану споживчого ринку товарів і послуг, і свідчать про умови та якість життя людей. Несприятливі тенденції у цій сфері, що почалися в Угорщині наприкінці 70-х років, поступово наростали і стали однією з основних причин катастрофи соціалізму. Їх ступінь і характер розвивалися неоднаково і створювали різні стартові умови переходу до ринку. Практичне здійснення ринкових перетворень в Угорщині має свої особливості як у темпах, так і в методах. До того ж важливими факторами є національний спосіб життя і культура. Усе це впливало на формування структури споживання у перехідний період.

Основною загальною рисою першого етапу реформ стало те, що з початком лібералізації економіки в Угорщині з'явився великий вибір товарів, швидко почала розвиватися сфера послуг, що також вплинуло на зрушення в структурі витрат домогосподарств. Однак перехід до ринку супроводжувався високою інфляцією, яка випереджала збільшення доходів, що різко звузило матеріальні можливості громадян. У результаті дефіцит товарів і послуг замінився дефіцитом коштів на задоволення навіть найнеобхідніших потреб. Як відомо, це призвело до зниження рівня життя в країні. Але потреба адаптації до мінливого життя, а також формування середовища, в якому можна вільніше реалізувати власні інтереси й можливості, стали імпульсом для пошуку шляхів спочатку для виживання, а потім й утвердження себе в нових умовах. Багатьом довелося вносити корективи у своє життя як у плані особистих доходів, так і стосовно загальних тенденцій у сфері споживання. Але сформовані традиції і звички в поведінці домашніх господарств часто зберігалися попри не завжди сприятливі умови.

Так, одна із суперечностей економічної поведінки домашніх господарств у роки реформ полягала в тому, що незважаючи на труднощі,

погіршення умов життя суми витрат, як і раніше, були менші за доходи, що пов'язано з рухом коштів, спрямованих на нагромадження, виплати кредитів і позик, а також податків. Проте розмір перевищення доходів над витратами багато в чому визначався конкретною ситуацією у країні й можливостями кожного домогосподарства окремо.

Важливим фактором в економічній поведінці домогосподарств є ставлення до нагромадження коштів. В умовах ринкової економіки сектор домашніх господарств відіграє велику роль в кругообігу грошей у країні. Населення є основним споживачем вироблених товарів та послуг, і якщо це в основному вітчизняна продукція, то відбувається збільшення чистого прибутку й відрахувань у фонди накопичення підприємств-виробників. Кошти, що залишилися від особистого споживання, громадяни заощаджують, збільшуючи свої вклади в банках або купуючи цінні папери. В такий спосіб населення кредитує свої права на соціальну допомогу та поповнює бюджет країни. Найбільше схильні до заощаджень селянські господарства.

Різний рівень доходів відповідним чином впливав на їх розподіл, вибір внутрішньосімейних пріоритетів у споживанні. У формуванні структури споживання раціональними й прогресивними вважаються напрями, що ведуть до збільшення витрат на послуги, купівлю промислових товарів і до зниження витрат, не пов'язаних з особистим споживанням, тому що вони характеризують вищий стандарт рівня життя. Але в будь-якому разі основним напрямом споживчих витрат є витрати на продовольчі товари. Саме вони визначають загальну структуру видаткової частини домашніх бюджетів. У роки трансформації рівень витрат на харчування має особливе значення не тільки тому, що воно є першоосновою життєзабезпечення людей, а й у зв'язку з ускладненням умов перехідного періоду, коли в країні помітно збільшилася кількість бідних, насамперед серед одноосібних господарств пенсіонерів і сімей з дітьми. Одним з основних критеріїв бідності став рівень витрат на продовольство (табл. 4.19).

Таблиця 4.19

Частка витрат на продовольство, % до всіх витрат на особисте споживання в домашніх господарствах в Угорщині

Роки	1990 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
%	33,4	35,2	33,3	38,0	35,2	34,0	35,1

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv. 1999, 2002. – Budapest: KSH, 2000, 2003. Statisztikai havi közleményék. – № 4. – 2000.

На основі аналізу даних табл. 4.19 можна зробити такі висновки.

1. В Угорщині за останні 7–8 років витрати на продовольство зберігалися на одному рівні.

2. Ці витрати істотно відрізнялися за типами господарств. Насамперед високий їхній рівень спостерігається у бюджетах пенсіонерів, безробітних, багатодітних родин, а менше – у службовців і самозайнятих.

3. В Угорщині відносний рівень споживання продовольства приблизно відповідає рівневі західноєвропейських країн. Це свідчить про те, що структура споживчих витрат населення відповідає ринковим вимогам. Про це також свідчить низький коефіцієнт диференціації зазначеного показника між домогосподарствами зайнятої частини громадян.

У роки трансформації відбулося зниження споживання багатьох основних продуктів харчування. В умовах, коли одночасно спостерігалось підвищення частки витрат на деякі з них, це означає, що харчування для населення обходиться дорого.

Зміни у структурі й рівні споживання продовольства негативно вплинули на денну енергетичність, яка є однією з основних узагальнюючих показників якості харчування. З 1991 до 2001 р. вона знизилася на 10 %. Це стосується усіх компонентів, що характеризують калорійність харчування, – білків, жирів, вуглеводів. Порівняння фактичного рівня споживання продуктів харчування показує, що у 1991–2001 рр. збільшилося споживання олії рослинної, маргарину, картоплі, риби, борошна, хліба, рису. Споживання інших продуктів, включаючи молоко, м'ясо, яйця, пиво, міцні алкогольні напої, – знизилася. За роки трансформації калорійність харчування також стала помітно падати, про що свідчать дані табл. 4.20.

Таблиця 4.20

Калорійність харчування і кількість білків, жири та вуглеводів на одну особу в день в Угорщині (кДж, г)

	1990 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Кілоджоул, г	14164	12693	13517	12831
Білки	104,7	90,7	98,3	93,9
Жири	152,5	134,9	150,6	140,7
Вуглеводи	401,0	367,0	374,7	359,9

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv. 2002. – Budapest: KSH, 2003.

Одним з наслідків несприятливих процесів у споживанні продовольства в Угорщині було збільшення розриву в цій сфері з державами Заходу. Угорці менше споживають м'яса, молока, вершкового масла, фруктів, яєць, але більше споживають хліба і борошняних виробів. Так, 2001 року споживання м'яса й м'ясопродуктів становило в Угорщині 60–66 % від рівня Австрії. Приблизно таке саме співвідношення одержано й при порівнянні з Францією.

При переході до ринку в особистому споживанні населення Угорщини друге місце після продовольства зайняло утримання житла і насамперед оплата комунальних послуг (табл. 4.21).

Таблиця 4.21

Частка витрат на утримання житла, % до всіх витрат домашніх господарств в Угорщині на особисте споживання

Рік	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Комунальні послуги	18,6	20,6	21,6	20,5	20,1
Найм житла	3,8	4,1	4,4	4,5	4,3

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv. 1999, 2002. – Budapest: KSH, 2000, 2003. Statisztikai havi közlemények. – № 4. – 2000.

Як впливає з даних табл. 4.21, висока динаміка тарифів призвела до збільшення питомої ваги комунальних послуг у структурі витрат домашніх господарств. Ціни на подачу води, газу, електроенергії і паливо скрізь збільшувалися швидше, ніж на товари. В Угорщині при загальному підвищенні індексу споживчих цін до 570 % на паливо й енергію він зокрема становив 1160 % (1991–1999 рр.).

Рівень витрат на ці цілі залежав не тільки від доходів домогосподарств, а й від політики регулювання цін на енергоносії. В Угорщині, де існують більш ліберальні правила встановлення цін на них, послуги обходяться дорожче населенню. До речі, потрібно зазначити, що тарифи на електроенергію в Угорщині значно нижчі порівняно з тарифами в західноєвропейських державах, але багато в чому це пов'язано з нижчою оплатою праці. Наприклад, у 1997–1998 рр. одна кВтг електроенергії для домашніх господарств коштувала в Угорщині 5,5 дол. [90].

В оплаті наймання квартир помітних змін за роки трансформації не відбулося і вона становить порівняно невелику частину домашніх споживчих витрат, приблизно у п'ять разів нижча за оплату комунальних послуг.

До витрат першої необхідності належить купівля одягу й взуття. В роки трансформації вони зайняли доволі скромне місце в домашніх бюджетах, поступившись не тільки продовольству (табл. 4.22), а й утриманню житла, а в деяких випадках — і транспортним витратам.

Таблиця 4.22

Частка витрат на одяг і взуття, % до загальних витрат на особисте споживання в домашніх господарствах в Угорщині

Рік	1995 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
%	6,0	5,8	6,7	6,4	5,8	5,5

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv. 1999, 2002. — Budapest: KSH, 2000, 2003. Statisztikai havi közlemények. — № 4. — 2000.

Дані табл. 4.22 свідчать, що частка витрат на одяг і взуття порівняно із загальними витратами на особисте споживання в домашніх господарствах в Угорщині помітно скоротилася і не піднімається вище за 10 %. Таким чином, виникла нова ситуація у структурі особистого споживання домашніх господарств Угорщини. Вона стала наслідком не тільки того, що громадяни стали рідше обновляти свій гардероб, а й зумовлена зміною пріоритетів у споживанні, особливо у високоприбуткових господарствах. Істотно вплинув і ціновий фактор. Для порівняння можна зазначити, що в британських домогосподарствах відповідні товари займають шосте місце в загальних витратах.

Зміни торкнулися і таких споживчих товарів, як алкогольні напої і тютюнові вироби. Зокрема знизився відносний рівень витрат на них. Так, грошові витрати домогосподарств у 1999 р. на алкогольні напої і тютюнові вироби в Угорщині становили 4,1 %.

Збільшення витрат на транспорт і зв'язок стало однією з найважливіших змін економічної поведінки домашніх господарств у процесі здійснення реформ (табл. 4.23). Для більшості з них воно було викликано підвищенням тарифів на транспортні послуги і зв'язок. Але для певної частини громадян, насамперед тих, що мають високі доходи, а також фахівців і підприємців воно було пов'язане з виробничими й діловими потребами і супроводжувалося купівлею автотранспорту, його обслуговуванням, а також придбанням сучасних засобів комунікації. Це пояснюється дуже високим ступенем забезпеченості домашніх господарств засобами транспорту, а також підви-

щенням потреби в сучасних побутових засобах зв'язку. Хоча наявність останніх у домашніх господарствах зустрічається не так часто, до того ж високі ціни на них істотно збільшують частку відповідних витрат. У пенсіонерів витрати на послуги транспорту і зв'язку нижчі, ніж у тих, хто працює, в 1,5–2 рази.

Таблиця 4.23

Частка витрат на транспорт і зв'язок, % до загальних витрат особистого споживання у домашніх господарствах в Угорщині

Рік	1995 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
%	12,3	13,0	11,9	13,1	10,3	10,1

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv, 1999, 2002. — Budapest: KSH, 2000, 2003. Statisztikai havi közlemények. — № 4. — 2000.

Особливе місце в структурі споживання жителів Угорщини займають витрати на купівлю автомобілів. Автомобілізація розпочалася в 70-ті роки, але на початок реформ вона не досягла високого ступеня. Як свідчать дані табл. 4.24, в Угорщині ще у 1990 р. більше як половина домогосподарств мали легкові автомобілі. Причому якщо на початку 90-х років 25 % автомобільного парку становили автомобілі марки “Жигулі” та “Лада”, то в 2002 р. було 12 % автомобілів “Опель” [91].

Таблиця 4.24

Наявність легкових автомобілів у домашніх господарствах в Угорщині, тис.

Рік	1990 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
Кількість автомобілів	1944,5	2364,7	2482,8	2629,5

Джерело: Magyar statisztikai Zsebkönyv, 2002. — Вр.: KSH, 2003.

У перехідний період у громадян Угорщини збільшилися витрати на охорону здоров'я. Найбільше на ці цілі витрачають, як і раніше, пенсіонери. Так, грошові витрати домогосподарств в Угорщині на охорону здоров'я в 1992 р. становили 3,8 %, а в 2001 р. вже 5,6 %. Підвищилися витрати і на особисту гігієну.

У більшості домогосподарств країни знизився рівень витрат на освіту, культуру, спорт, організацію дозвілля. На це вплинули матеріальні й моральні фактори. Падіння рівня життя на першому етапі реформ істотно обмежило матеріальні можливості для задоволення

культурних потреб, які значною мірою почали реалізовуватися за “залишковим” принципом. Частково ці втрати компенсувалися купівлею сучасних приладів культурного призначення. Але їх могли дозволити собі далеко не всі домогосподарства. Тим часом у розвинених країнах Заходу зазначені витрати дуже високі. Так, британці найбільше грошей витрачають на дозвілля й розваги, випереджаючи за цими статтями витрати на продовольство. В Угорщині відмінність між соціальними групами населення у рівні витрат на ці види послуг досить висока. Вона існувала завжди й залежить насамперед від способу життя кожної групи, рівня культури та доходів. Селяни та пенсіонери мають найменші можливості для задоволення своїх освітніх, культурних, спортивних потреб.

Важливим критерієм визначення рівня й стандарту життя населення є оснащеність домашніх господарств предметами тривалого користування. Розширення асортименту й обсягу продажу цієї групи товарів є важливим чинником оптимізації структури роздрібної торгівлі. Вони істотно впливають на формування способу життя людей, вносять зміни у форми проведення дозвілля, а також підвищують комфортність домашнього побуту. На динаміку витрат на придбання товарів тривалого користування у роки трансформації впливали два основні фактори: широкий вибір товарів різноманітного асортименту; обмеженість переважної більшості громадян у коштах для їх придбання. Тому оснащення домогосподарств сучасною культурно-побутовою технікою відбувалося по-різному й безпосередньо залежало від рівня доходів. Відповідні зрушення відбувалися як у кількості, так і в якості придбаних предметів. Забезпеченість домашніх господарств традиційними товарами подано в табл. 4.25.

Таблиця 4.25

**Забезпеченість домашніх господарств традиційними товарами
(на 100 домашніх господарств)**

	Холодильники	Радіоприймачі	Телевізори	у т. ч. кольорові	Пральні машини	у т. ч. автоматичні	Пилососи	Швейні машини	Велосипеди	Мотоцикли
1990	103	123	123	76	107	47	98	52	131	17
2001	107	102	120	104	105	53	90	43	117	10

Джерело: Magyar statisztikai Zsebkönyv, 2002. — Вр.: KSH, 2003.

Дані табл. 4.25 свідчать про те, що в Угорщині домашні господарства були повністю або майже повністю забезпечені телевізорами, пральними машинами, холодильниками вже перед початком реформ.

Звичайно, всередині груп цих товарів відбулися суттєві якісні та цінові зміни, однак кількість їх залишилася на рівні початку 90-х років. За роки реформ втратили своє значення у побуті звичайні радіоприймачі, особливо в містах, і тепер їх у людей значно менше. Це стало результатом як більш розвиненої мережі телебачення, так і зумовлено появою нових поколінь радіопристроїв (музичних центрів, аудіоапаратури тощо).

Очевидно, знижуватиметься й значення у побуті швейних машин, бо їх кількість також почала зменшуватися. Це пов'язано з тим, що на ринку з'явилось багато готових швейних виробів, змінилися темпи життя, воно стало динамічнішим. Змінилася ситуація і з пилососами, нині в Угорщині практично немає господарств без цього необхідного предмета. Аналіз засвідчив, що найбільша забезпеченість товарами тривалого користування спостерігається у тій сім'ї, де главою є особа пенсійного віку (60 років і більше). Потім ідуть домогосподарства, де вік глави сім'ї 40–49 років, далі йдуть вікові групи 50–59, 30–39 і до 29 років, тобто молоді сім'ї забезпечені найменше.

Товари тривалого користування нових видів і поколінь відрізняються більшим розмаїттям, але, як засвідчують дані табл. 4.26, рівень забезпечення ними незначний. Угорщина за наявністю персональних комп'ютерів поступається західним сусідам, хоча таке відставання поступово скорочується. Так, за даними International Telecommunication Union, у 1997 р. в розрахунку на 100 мешканців їх в Угорщині припадало 4,9, 1999 р. — 7,47, 2000 р. — 8,7, 2001 р. — 9,57, 2002 р. — 10,84 [92].

Таблиця 4.26

**Сучасні товари тривалого користування в Угорщині в 1999 р.
(на 100 домашніх господарств)**

Назви товарів	Персональні комп'ютери	Морозильники	Музичні центри Hi-Fi	Відеомагнітофони	Відеокамери	Мікрохвильові печі	Плейери
%	7,47	61	26	49	3	37	15

Джерело: Magyar statisztikai évkönyv. 1999, 2002. Budapest, KSH. 2000, 2003. Statisztikai havi közlemények. — № 4. — 2000.

Найактивніше із сучасної культурно-побутової техніки домогосподарства купували морозильні камери. Певний пріоритет у країні належить відеомагнітофонам, музичним центрам тощо.

Здійснений автором аналіз дає підстави зробити такі висновки.

Незважаючи на позитивні зрушення в економіці в Угорщині за роки економічних трансформацій у сфері споживання домашніх господарств відповідних змін не відбулося. Тільки в 2000–2002 рр. почали виявлятися тенденції до збільшення споживання продуктів харчування на душу населення, водночас частка витрат на продовольство в загальній сумі витрат на особисте споживання збільшилася.

Зміни, що відбувалися, були пов'язані переважно з витратами на продукти харчування та оплатою комунальних послуг. У високоприбуткових домогосподарствах істотно вплинули на структуру споживання також витрати на купівлю товарів тривалого користування і оплата послуг за їх використання й утримання.

Про зниження якості життя свідчить стагнація в оснащенні домогосподарств товарами тривалого користування, хоча в їхніх якісних характеристиках відбулися суттєві зміни. Набір у сім'ях сучасної техніки побутового й культурного призначення розширюється повільно. Ще досить рідко зустрічаються вироби вищого стандарту споживання. Найважливішою характеристикою сфери споживання товарів тривалого користування є досягнення відносно рівномірного забезпечення ними всіх прошарків населення.

До негативних моментів погіршення якості життя населення варто зарахувати зниження витрат на культуру, освіту й дозвілля.

Домашні господарства службовців (працівників розумової і творчої праці), а також самозайнятих мають більш раціональну структуру споживання порівняно з іншими типами господарств. Це пов'язано як з відмінністю в доходах, так і з ширшим колом інтересів і потреб, що також залежить від способу життя, характеру трудової діяльності й рівня освіти. У цих господарствах вищі витрати на послуги, але менші витрати на продовольство, в них більше уваги приділяється підвищенню освіти, організації й проведенню дозвілля. У них вища забезпеченість особистим автотранспортом та іншими товарами тривалого користування.

У домашніх господарствах пенсіонерів досить високі витрати на харчування і утримання житла, у них також вищий рівень витрат порівняно з іншими типами домогосподарств на гігієну й охорону здоров'я, і насамперед на купівлю медикаментів. Водночас пенсіонери

більше, ніж робітники й селяни, приділяють увагу задоволенню культурних потреб, частіше користуються різними послугами. Але через низький рівень доходів пенсіонери не завжди можуть реалізувати свої потреби, особливо в медичних послугах та організації дозвілля.

Тема змін, що відбувалися у стані та поведінці угорських домогосподарств у результаті економічних трансформацій, є актуальною і для українських дослідників, урядовців та політиків. Наші сусіди за темпами та результатами ринкових перетворень досягла помітних успіхів і оскільки Україна вибрала для себе схожу модель економічних та політичних трансформацій, то нам доведеться пройти той же шлях, який пройшли угорці. Тому врахування угорського досвіду економічних перетворень саме через призму домогосподарств є принципово важливим для України, адже наслідки змін у соціально-економічній поведінці населення можуть вирішальною мірою визначати подальшу долю реформ і суттєво впливати на характер суспільного розвитку.

4.2.4. Освіта, охорона здоров'я, доступ та можливості. Пенсійна реформа

Одним із комплексних показників реальних змін у соціальній політиці є реформування таких великих соціальних систем, як освіта, охорона здоров'я та пенсійне забезпечення. Ці реформи, що залежать від глибини, масштабів і темпів здійснення трансформації як у політиці так і в економіці, з самого початку перехідного періоду в Угорщині були спрямовані не на повне руйнування діючих схем, а на внесення до них змін ринкового характеру.

Освіта є ключовим елементом соціальної політики, і не тільки тому, що досягнення в цій сфері насамперед визначають рівень можливостей людини щодо працевлаштування та заробляння коштів на життя, а й тому, що досягнення країни у сфері освіти є невід'ємною умовою економічного успіху багатьох країн і підвищення конкурентоспроможності в сучасному світі за рахунок новітніх технологій.

Системна перебудова галузі освіти Угорщини була розпочата урядом Й. Анталла. У Програмі пріоритетного розвитку Угорщини, прийнятій 1990 року, основними напрямками освітянської політики було визначено поліпшення доступу до навчання для всіх груп насе-

лення, підвищення його якості й ефективності. Основними елементами політики у сфері освіти було названо:

- створення раціональної мережі шкіл, яка повинна відповідати демографічним змінам;
- підвищення заробітної плати й рівня підготовки вчителів;
- перехід на сучасні програми й методики навчання, в основі яких лежить не механічне вивчення фактів, а стимулювання інтересу учнів до набуття досвіду вирішення проблемних завдань;
- використання сучасних інформаційних технологій і дистанційного навчання;
- приділення уваги навчанню дорослих у рамках програм безперервного навчання;
- удосконалення адміністративного управління та фінансування освіти на рівні центральної влади та органах самоврядування [93].

Визначені на початку 90-х років основні напрями реформування сфери освіти залишалися пріоритетними у програмах урядів Д. Хорна, В. Орбана та П. Медеші. Тож яких результатів удалося досягти і яка ситуація склалася на освітянських теренах в Угорщині за роки трансформаційних перетворень? Кількісні показники щодо тих, хто навчається в угорській сфері освіти, подано в табл. 4.27

Таблиця 4.27

Кількість дітей, які відвідують дитячі садки, учнів шкіл та студентів вузів (у тис.)

Назва навчального закладу	1990–1991	1999–2000	2001–2002	2002–2003
Дитячий садок	391,9	366,9	342,3	331,7
Загальноосвітня школа	1177,6	972,6	947,0	933,1
Середня школа	585,4	628,0	649,1	653,4
Вища школа	108,4	305,7	349,3	381,6
Разом	2263,3	2272,5	2287,7	2299,8

Джерело: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2002. KSH, 2003. – Old. 136.

Як свідчать дані табл. 4.27, кількість дітей, які відвідують дитячі садки, з 1990 до 2003 р. скоротилася на 60,2 тисячі. Це пов'язано насамперед з тим, що за цей період кількість дітей у віці 0–4 роки скоротилася на 140 тисяч, а віком 5–9 років – на 116 тисяч [94]. Окрім того, частина дитячих садків перейшла у приватну власність, а в муніципальних значно підвищилася ціна за утримання дітей, що ро-

бити їх недоступним для бідних верств населення. Демографічна ситуація також лежить в основі скорочення кількості школярів і в загальноосвітній школі. Водночас кількість школярів у середній школі збільшилася на 68,0 тисяч, а студентів вузів — на 273,2 тисячі чоловік. Це свідчить про те, що в Угорщині як на рівні держави, так і на рівні пересічних громадян відбулася якісна переоцінка значення освіти для подальшого розвитку суспільства.

Досить складно відстежувати такий комплексний показник, як якість освіти, проте наведемо одне порівняння. Якщо кількість студентів з 1990 до 2002 р. збільшилася втричі, то кількість викладачів за цей період збільшилася лише на 34 %, таким чином, навантаження на одного викладача підвищилося з 6,3 студента у 1990 р. до 16,4. На практиці це означає послаблення уваги професорсько-викладацького складу до кожного конкретного студента. Угорська вища школа виявилася спочатку неготовою до такого різкого збільшення кількості студентів. Додамо тільки, що значна частина викладачів високої кваліфікації виїхала за кордон викладати у вузах країн ЄС, США, де вони отримують вищу зарплату і мають кращі умови для наукової роботи.

Офіційна мова викладання — угорська, але окремі етнічні та національні меншини (німецька, румунська, словенська, словацька й хорватська) мають початкові і середні навчальні заклади, де навчання здійснюється мовою меншини як першою або другою мовою викладання.

Більшість дітей навчаються у державних навчальних закладах. Приватні школи, створені й підпорядковані недержавним органам, отримують понад 50 % дотацій до власного бюджету від держави. Із самого початку процесу реформування освіти уряд прагнув надати максимальну самостійність державними закладами освіти. Так, Міністерство освіти відповідає лише за визначення критеріїв і умов середньої освіти, а також контролює проведення іспитів після закінчення середніх навчальних закладів. Місцевим органам самоврядування підпорядковані дошкільні, загальноосвітні та середні заклади освіти. Автономія у прийнятті рішень поширюється не тільки на сфери організації та функціонування, а й на формування та використання бюджету.

Середня освіта обов'язковою до 18-річного віку і охоплює такі вікові групи: останній рік дитсадка — 5–6 років, загальноосвітня школа — 6–14 років, школа з підготовки спеціалістів — 14–19 років, гімназія — 14–18 років, середня школа з підготовки спеціалістів — 14–19 років.

Професійна підготовка, як правило, починається після 16 років, оскільки до цього віку учні повинні здобути базову освіту [95].

Система дошкільної освіти в Угорщині і за соціалістичних часів розглядалась як важлива складова виховання підростаючого покоління. Сьогодні дитячі садки мають функцію першого рівня шкільної системи. Відвідання дошкільних закладів не є обов'язковим за винятком останнього року навчання. Ситуацію з вихованням у дошкільних дитячих закладах відображають дані табл. 4.28.

Таблиця 4.28

Дошкільне виховання в Угорщині

	1990–1991	1999–2000	2001–2002	2002–2003
Кількість дитячих садочків	4718	4643	4633	4640
Кількість дітей, які їх відвідують (тис. чол.)	392,0	366,9	242,3	331,7
% від загальної кількості дітей цієї вікової групи	81,0	82,9	84,1	85,2
Кількість груп	16,161	15479	15502	15014
Кількість педагогів	33635	31653	32327	31542
Кількість дітей в одній групі	24,3	23,7	22,1	22,1
Кількість дітей на одного педагога	11,6	11,6	10,6	10,5

Джерело: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2002. KSH, 2003. – Old. 136.

Згідно з даними табл. 4.28, хоча за чотирнадцять років кількість дітей, які відвідують дитячі садочки, зменшилася на 13 %, загалом відсоток дітей, охоплених дошкільним вихованням, щодо загальної кількості цієї вікової групи у 2002 р. становив 85 %. Зменшилася кількість дітей в одній групі та навантаження на одного вихователя. У цілому, за оцінками угорських та закордонних фахівців, дитячі дошкільні заклади повністю справляються із поставленим перед ними державою завданням підготовки дітей до складного й напруженого шкільного життя.

Наступною ланкою здобуття середньої освіти є загальноосвітня школа. Навчання в цих навчальних закладах є обов'язковим і безкоштовним.

Школи зобов'язані брати за навчання усіх дітей, які досягли відповідного віку і проживають у прилеглому районі, проте батьки можуть віддати свою дитину у будь-який навчальний заклад.

У загальноосвітній школі навчальний рік має 185 днів навчання, яке починається наприкінці серпня — на початку вересня і триває до 31 червня наступного року. Шкільні канікули (один тиждень) передбачені три рази на рік восени, взимку й навесні. Літні канікули становлять 10–11 тижнів. Кожен навчальний тиждень має 5 робочих днів, урок триває 45 хвилин. Максимальна кількість годин для різних вікових категорій визначена законодавством. У класах разом навчаються хлопчики й дівчата [96].

Навчальний процес здійснюється на основі Національного базового навчального плану (НБНП), який є основним засобом змістового регулювання освіти, він постійно оновлюється і доповнюється з урахуванням змін, що відбуваються в суспільстві. План дає школам чітке уявлення про те, який навчальний матеріал, у якому обсязі й у який термін вони мають подати учням. Окрім того, існує Рамковий навчальний план (РНП), який визначає обсяг знань і навичок, що їх повинен дістати кожен учень. Реалізація плану створює можливість для підвищення професійного рівня викладачів та якості навчального процесу. Так, методи викладання мають обговорюватися з вчителями, батьками й засновниками навчального закладу. Міністерство освіти затверджує список рекомендованих навчальних посібників, однак їх вибір є обов'язком робочих груп педагогів. Вивчення кожної дисципліни визначено централізовано, водночас педагогічні колективи шкіл можуть визначати і ухвалювати місцеві навчальні плани для кожного предмета. НБН та РНП доповнюються місцевими навчальними планами, які враховують історичні, культурні, етнографічні особливості кожного регіону.

Перевірку знань здійснюють педагоги протягом навчального року (усні й письмові тести).

По закінченню навчання випускники отримують свідоцтво про освіту, яке базується на оцінках навчання. Дані про навчання в загальноосвітніх школах наведено у табл. 4.29.

Як впливає з даних табл. 4.29, кількість школярів за роки перетворень скоротилася на 21 %. Це знову ж таки пов'язано зі значним зменшенням кількості дітей за ці роки. Так, у віковій групі 5–9 років з 1990 до 2003 р. кількість дітей зменшилася на 112 тисяч, а в групі 10–14 років — на 242 тисячі.

Водночас позитивним можна вважати скорочення учнів в одному класі на 3,2 школярів та зменшення групи на одного вчителя з 12,5 до 10,5 учнів.

Дані про навчання у загальноосвітніх школах Угорщини

	1990–1991	1991–2000	2001–2002	2002–2003
Кількість шкіл	3723	3897	3852	3792
Кількість школярів (тис.)	1177,6	972,6	947,0	933,1
Кількість класів у школах	51981	47626	47682	46547
Кількість вчителів	96791	89424	90294	89029
Кількість учнів в одному класі	23,2	21,4	19,8	20
Кількість учнів на одного вчителя	12,5	11,6	10,5	10,5

Джерело: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2002. KSH, 2003. — Old. 136.

Наступною ланкою у системі середньої освіти в Угорщині є навчальні заклади, які практично всі завершують цей освітній рівень. Винятком є так звана школа з підготовки спеціалістів, в якій навчаються учні віком 14–18 років (табл. 4.30). Після її закінчення випускники отримують спеціальність, наприклад, медсестри чи оператора комп'ютерного набору, але не здобувають середньої освіти.

Таблиця 4.30

Підготовка спеціалістів у школах Угорщини з 1990/1991 до 2002/2003 навчального року

	1990–1991	1999–2000	2001–2002	2002–2003
Кількість шкіл	465	548	619	627
Кількість учнів	225,4	121,7	133,0	134,0
Кількість педагогів	12906	8818	8783	9305
Кількість класів	7852	4729	5375	5336
Кількість учнів в одному класі	28,7	25,7	24,3	24,4
Кількість учнів на одного вчителя	17,3	13,8	14,9	14,4

Джерело: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2002. KSH, 2003. — Old. 136.

З даних табл. 4.30 випливає, що кількість шкіл з підготовки спеціалістів за чотирнадцять років збільшилася на 35 %, а кількість учнів зменшилася на 40 %. На 4,3 скоротилася кількість учнів в одному класі та зменшилося навантаження на одного вчителя на 2,9 чоловіка. Ці дані свідчать про якісні зміни, що відбуваються в цьому секторі освіти. Вони пов'язані як із новими вимогами ринкової економіки, так і з тим, що у підготовці спеціалістів почали брати активну участь приватні школи.

Серед навчальних закладів, у яких учні завершують середню освіту, основними є останні курси гімназії (учні віком 14–18 років) та середні школи з підготовки спеціалістів (14–18 років.) У перших учні не отримують спеціальності, їм дають глибокі знання з гуманітарних, природознавчих предметів, що створює гарні можливості для продовження навчання у вузах, у других учні дістають спеціальність та можливість продовжувати освіту у вузах за обраним фахом.

Для вступу до більшості з перерахованих навчальних закладів потрібно скласти вступні іспити, навчання в них безкоштовне і не є обов'язковим.

Структура навчального плану цих навчальних закладів (кількість і обсяг загальних і професійних предметів) залежить від типу школи та базується на Рамковому навчальному плані. Згідно із Законом 1995 року, школи, які бажають змінити навчальний план, повинні звернутися до міністерства. Як і у загальноосвітніх школах педагоги можуть вільно вибирати метод навчання і навчальні посібники (вибрані з посібників, що затверджені Міністерством освіти) [97].

Методи оцінки рівня знань ідентичні з тими, що застосовуються у загальноосвітній школі.

Наприкінці навчання в гімназії і середній школі з підготовки спеціалістів учні складають випускні іспити на атестат зрілості. Середні школи видають також сертифікат професійної кваліфікації. Дані про навчання у середній школі наведено у табл. 4.31.

Таблиця 4.31

Навчання у середній школі в Угорщині (1990–2003 рр.)

	1990–1991	1999–2000	2001–2002	2002–2003
Кількість шкіл	834	1295	1576	1600
Кількість учнів	360,0	506,3	516,1	519,4
З них: на стаціонарі	291,9	416,8	420,9	426,4
вечіря школа навчання	68,1	88,5	95,2	93,0
Кількість класів на стаціонарі	9445	14782	15283	15311
Кількість педагогів	22902	32845	36295	37683
Кількість класів	8683	13401	14158	14378

Джерело: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2002. KSH, 2003. – Old. 136.

Як видно з таблиці 4.31, кількість середніх шкіл за чотирнадцять років збільшилася практично вдвічі, а кількість учнів збільшилася на 44 %. Це ще раз підтверджує тезу про необхідність підвищення рівня освіти населення в умовах ринкової економіки.

До вищих навчальних закладів в Угорщині належать неуніверситетські заклади, так звані вищі школи, заклади, що здійснюють вище професійне навчання та університети. Для вступу до вищого навчального закладу необхідно мати атестат зрілості. Окремі вузи запроваджують більш суворі критерії відбору. Наприклад, додаткові вимоги (сертифікат про знання мов, спеціалізація, кваліфікація тощо).

Дипломи про закінчення вузу мають дві функції і включають академічну та професійну кваліфікацію. Студенти, які закінчили неуніверситетський заклад (вищу школу 3–4 років навчання), отримують диплом вищої школи. Університети або прирівняні до них заклади видають університетський диплом для студентів, які успішно закінчили 4–6-річний курс навчання.

Одним із пріоритетних завдань у сфері освіти починаючи з 90-х років угорські уряди визначають реформування вищої освіти відповідно до вимог ЄС. На початку 90-х років у країні нараховувалося 89 вузів (55 державних, 28 належали церквам і шість були приватними, існували також 50–60 регіональних факультетів вузів).

Серйозною проблемою вищої школи було те, що вузи підпорядковувалися шести міністерствам. Закон LXXX 1993 р. “Про вищу освіту” [98] встановив, що вузи підпорядковуються тільки Міністерству освіти.

У 1999 р. парламент прийняв Закон LII “Про реструктурування установ вищої освіти” [99] і вніс поправки до Закону LXXX 1993 р. про вищу освіту. Згідно з цими законодавчими актами кількість державних університетів і коледжів значно зменшилося. У 2002/2003 навчальному році мережа установ вищої освіти нараховувала 66 вузів, з них 30 державних та муніципальних, 26 — конфесій і 10 недержавних. Фундаментальними напрямками реформування вищої освіти стало: розширення освітніх можливостей, створення багатофакультетних та мультидисциплінарних вузів, поліпшення умов для наукових досліджень.

Ключовими у процесі реструктурування були безперервність і оновлення. Безперервність насамперед стосується освіти та участі у наукових дослідженнях, щодо оновлення, то тут ідеться про інтеграцію угорської системи освіти зі стандартами Євросоюзу. Реструктурування було першим кроком до всебічної реформи вищої освіти довгострокового характеру. Розпочинаючи з 1999 р. в Угорщині діє

чотирирівнева система вищого навчання. Першою ланкою в системі вищої освіти є колишні професійно-технічні училища, які готують фахівців практичних сфер діяльності, але включені в систему вищої освіти, другою – підготовка у вузах на рівні молодшого спеціаліста (колишня середня спеціальна освіта), третя – підготовка на рівні бакалавра, четверта – магістра. Новим елементом у цій системі є те, що професійно-технічне навчання включено до системи підготовки у вищій школі, що відповідає в британській системі освіти політехнічній мережі підготовки, в американській – мережі коледжів, а в японській – мережі юніор-коледжів. Після двох років навчання студенти одержують атестат зрілості і можуть продовжувати освіту на денних або вечірніх факультетах вузів, а також середніх спеціальних закладах, що діють у їх рамках. Держава підтримує таку форму навчання, а тому воно безкоштовне. Студенти, які навчаються на “відмінно”, можуть без іспитів бути зараховані до інститутів та університетів. Ця форма освіти надає широкі можливості для професійної перепідготовки дорослих і для удосконалення своєї кваліфікації. У державному реєстрі зафіксовано 39 спеціальностей, які можна одержати на вищому рівні професійно-технічного навчання.

До найважливіших результатів реформування належить: заклади вищої освіти прийняли ідею щодо інтеграції, Закон ЛІІ, прийнятий у 1999 р. створив можливість для продуманого та послідового реформування вищої школи. Ці процеси йдуть поступово й охоплюють всі сфери діяльності вузів. Серед найголовніших – забезпечення студентів з допомогою органів місцевого самоврядування сучасними гуртожитками, запровадження системи кредитів на навчання, підтримка талановитих студентів, фінансування вузівських досліджень і бібліотек, збільшення кількості студентів, участь у дослідженнях ЄС і регіональних програмах розвитку, забезпечення підвищення заробітної плати для працівників вищої школи.

Викладене свідчить про те, що заклади вищої освіти успішно пройшли процес початкових перетворень. Цей складний процес трансформації розпочався на початку 90-х з ініціативи вузів, які підтримували всі уряди новітньої Угорщини. Саме це співробітництво закладів освіти та уряду дало найкращий результат.

За 1990–2002 рр. кількість студентів у вузах країни збільшилася у 3,5 разу. Пояснюється це впливом кількох факторів: по-перше, у 1998 р. була розширена сфера безкоштовного навчання, по-друге, у 2001 р. було запроваджено студентський кредит для тих, хто бажає

вчитися за гроші. Квоту тих, хто вступає до університету, за ці роки збільшили на 17 %, уряд поставив завдання довести цю кількість у 2010 р. до 50 %. На початок навчального року (2002–2003 рр.) у вузах країни навчалось 381,6 тисяч студентів [100]. Якщо в 1990 р. лише 4 % населення країни мало дипломи університетів та інститутів, то на сьогодні ця пропорція досягає 13–14%.

Цікаво й те, що у порівняно з 1990/91 навчальним роком у 2002/2003 кількість студентів, що навчаються за технічними спеціальностями зросла вдвічі, інформатики — у 20 разів, аграрних — у 3,5 разу, економічних — у шість разів, юридичних — у чотири рази, зменшилася вдвічі тільки кількість слухачів військових вузів.

Велику увагу подальшому розвитку сфери освіти приділяє уряд П. Меддеші. В урядовій програмі головними пріоритетами у цій галузі названо [101]:

- поліпшення якості освіти;
- надання рівних можливостей для всіх галузей освіти;
- утвердження освіти, яка базується на світових досягненнях науки і є основною передумовою економічного розвитку.

Програма уряду також визначає основні цілі освітнього сектору:

- модернізація змісту освіти, що включає розвиток системи правового регулювання, акредитації і кваліфікаційного рівня;
- надання рівних можливостей для закладів за допомогою фінансових механізмів;
- зміцнення ролі планування і чіткого професійного підходу;
- поліпшення якості освіти через розвиток інфраструктури і підготовку педагогічного складу;
- поліпшення потоків інформації.

З метою досягнення зазначених цілей здійснюються такі кроки:

- Міністерство освіти забезпечує однаковий зміст плану, який є базою для програм, що враховують місцеву специфіку. З 1 вересня 2001 р. школи запровадили місцеві навчальні плани на базі рамкової навчальної програми для 1, 5 і 9 класів (вікові груп 6,10 і 14 років);
- Міністерство освіти започаткувало програму з метою стандартизації механізмів і методів, що використовуються для розвитку навчальних планів, поліпшення якості навчальних посібників і допоміжних матеріалів та рівня акредитації.

У 2001/2002 навчальному році започатковано національну програму оцінки для 1, 5 і 9 класів. Мета програми — моніторинг змін у знаннях учнів і обсягів так званої педагогічної доданої вартості.

У сфері фінансування уряд здійснив такі заходи:

- підвищив частку нормативного фінансування з 62 % до 75 % у рамках витрат на освіту. Мета – 80 %;
- заклади (з метою досягнення рівних можливостей) у населених пунктах, де менше 1100 жителів, школи-інтернати для дітей-інвалідів отримуватимуть підвищену допомогу. Державне фінансування покриватиме 100 % витрат;
- з 1998 по 2002 рік реальні доходи вчителів збільшилися на 32 % (порівняно з 15 % у 1994/98 рр.). З 1 вересня 2001 р. заробітну плату було підвищено ще на 20 %, а з 1 вересня 2002 року – на 50 %.

Вживається низка заходів, спрямованих на підвищення ролі планування й професійності, якості навчання та інформатизації.

З цією метою:

- розроблено середньострокову стратегію розвитку обов'язкового навчання, розпочато підготовку Білої книги освіти.
- запроваджено місцевий рівень планування навчального процесу;
- рівень якості навчання планується підвищити шляхом реалізації так званої програми *Comenius 2000*. Мета програми полягає у підвищенні стандартів та ефективної діяльності у різних закладах шляхом пристосування їх до потреб та очікувань партнерів (батьків, учнів, вчителів, економіки та ін.).
- значна увага приділяється розвитку людських ресурсів в освітній сфері. Створено мережу курсів підвищення кваліфікації педагогів;
- Міністерство освіти планує розпочати широкомасштабну програму будівництва шкіл під назвою “Школа 21 сторіччя”.

Професійну підготовку визначено також частиною загальної освіти. Її метою є модернізація планів профпідготовки, програми розвитку закладів, підготовка педагогічних кадрів, підтримка учнів, які перебувають у нерівних умовах, підвищення ефективності існуючої професійної й кар'єрної орієнтації.

Національний інститут професійної освіти розробляє вимоги до Національного переліку кваліфікацій і відповідності до потреб ринку праці. Удосконаленню підлягатиме і матеріальна база професійної підготовки, впроваджуватимуться сучасні технології навчання. Основні зусилля щодо вдосконалення системи вищої освіти спрямовані на модернізацію змісту вищої освіти, розвиток системи управління, акредитації та підвищення якості.

Модернізація змісту освіти формується навколо інтерактивних відносин в освіті, дослідної роботи та економіки. Запроваджується транспарентність у структуру підготовки і єдина система вступу до вузів. Створюється єдина нормативна система фінансування вищої освіти, а також система управління вузами. Міністерство освіти підготувало проект Закону про освіту дорослих, який регулюватиме освіту дорослих у рамках так званого навчання протягом усього життя.

У принциповому плані подальша реформ освіти пов'язана зі вступом країни до Європейського Союзу. Водночас угорські фахівці зазначають, що нових підходів у розвитку освіти в УР потребували і виклики сучасності. Суть вимог ЄС у галузі освіти полягає в тому, що кожна країна — член ЄС повинна мати таку систему освіти, яка б давала змогу готувати активних громадян Європи, які здатні діяти як свідомі члени європейської сім'ї.

Характерними ознаками сучасної реформи у сфері освіти, на думку як угорських фахівців, так і Брюсселя, повинні стати:

- подальша децентралізація, збільшення ролі шкіл у плануванні навчального процесу;
- активна участь керівництва та педколективу школи в процесі планування ;
- зменшення ролі місцевого самоврядування у плануванні, фінансуванні й контролі над школою;
- звуження бази фінансування;
- посилення заходів щодо підвищення ефективності шкіл.

Важливим чинником реформ є тісний взаємозв'язок між освітою й економікою. Угорські фахівці запорукою успішного проведення змін у сфері освіти вбачають створення балансу між стабільністю й гнучкістю всієї системи. Стабільність забезпечуватиметься через подальше зміцнення системи шкіл 8 + 4 (8 років загальноосвітньої школи + 4 роки середньої) і поступовий відхід від 6-ти і 8-річних гімназій. Система 8 + 4 дає можливість зберегти цілісними педагогічні цикли (початкова — 4, загальноосвітня — 4, середня школа — 4) і чітку єдину структуру матеріалу, що викладається.

При цьому слід зазначити, що основна увага у навчальному процесі приділяється не викладанню й засвоєнню базового матеріалу (знань), а розвитку здібностей учнів. Такий підхід дасть змогу перейти до європейської практики, коли вчитель не просто викладає, а навчає дітей методам, за допомогою яких вони самі стають учасниками

пошуку правильних рішень. У практичному плані більша увага приділятиметься моделюванню, в тому числі комп'ютерному.

З погляду надання рівних можливостей загальна обов'язкова освіта за схемою 8 + 4 більш прийнятна, оскільки "селекція" наступає після 14 років, що і з суспільної й педагогічної позиції є правильною.

Поряд із суттєвими зрушеннями в шкільній системі в Угорщині, у відповідності до стандартів ЄС, створюється концепція навчання на протязі всього життя.

Європейський вимір реформи угорської системи освіти потребує і внесення змін до змісту навчання й нових елементів і предметів. Такими, наприклад, є історія й культура ЄС, суспільні науки, елементи економіки, народознавства тощо. Суть цих нововведень полягає в тому, щоб виховати людину європейського мислення, яка поділяє європейські цінності, поважає права і свободи людини, є толерантною і має почуття соціальної справедливості.

Інтеграція Угорщини до ЄС у сфері освіти матиме не тільки позитиви, а й негативи. Щодо останніх, то насамперед мається на увазі включення УР до європейських партнерських програм у галузі освіти. Ці великі освітні програми під назвою "Socrates", "Leonardo" і "Молодь за Європу", розпочаті у 1995 році, не лише сприяли реалізації поставлених раніше цілей, а і визначили нові. Головними цілями цих програм є посилення європейської конкурентоспроможності, підготовка робочої сили, здатної пристосовуватися до змін на ринку праці, забезпечення суспільної справедливості і єдності, створення рівних для всіх початкових умов, розвиток і вдосконалення технологій та засобів навчання, встановлення контактів між закладами освіти, реалізація програм, спрямованих на підготовку до нових умов і викликів, розвиток європейської складової освіти [102].

Для реалізації цих програм потрібні значні матеріальні витрати як з боку самих навчальних закладів, так і держави. Наприклад, для підключення до програми "Леонардо" вимагатиме в рік 2–3 млн євро, програма "Сократ" — 3–4 млн євро. У сфері наукових досліджень приєднання Угорщини до так званої рамкової програми потребуватиме 3 млрд угорських форинтів, що приблизно відповідає бюджетним асигнуванням, які виділяються на всі наукові дослідження в УР.

Щодо політичних і суспільних викликів, то у сфері освіти їхня частка більша, ніж матеріальні затрати. Суттєвою проблемою, на думку угорських фахівців, на початковому етапі членства в ЄС стане збере-

ження інституційної стабільності на тлі практичної імплементації норм ЄС. Крім того, спостерігатимуться і відмінності у ментальності та культурі. Насамперед це стосуватиметься середньої освіти. Вищій освіті й науці, де міжнародне співробітництво існує традиційно, ці виклики не створюватимуть серйозних проблем.

Хоч процес євроінтеграції не є безхмарним, все ж угорці досить активно просуваються до євростандартів у сфері освіти, тим самим реалізуючи основний пріоритет у зовнішній політиці, а саме набуття повноправного членства в ЄС.

Реформування системи охорони здоров'я було мабуть одним із найскладніших завдань першого демократично уряду Угорщини. "Тільки у здорового народу є майбутнє", — заявив прем'єр-міністр країни Й. Анталл у своєму програмному виступі в Державних Зборах у 1990 р. Він також наголосив, що для зміни ситуації у цій сфері потрібні десятиліття, тривалий період, який перевищує один урядовий цикл, а також великі організаційні зусилля та фінансові ресурси [103].

А ситуація з охороною здоров'я населення на початку 90-х в Угорщині була справді критичною. Тривалість життя була найнижча у Європі, збільшувалася кількість хворих, була значною кількість самогубств, поширювався алкоголізм, народ "косила" наркотична чума, смертність перевищувала народжуваність, статистика захворюваності і смертності людей середнього віку була найгіршою серед цивілізованих країн [104].

У Програмі національного оновлення, прийнятій парламентом Угорщини у травні 1990 р. було задекларовано, що стан здоров'я населення є вирішальною складовою успішного економічного розвитку. Ключовими елементами політики у сфері охорони здоров'я було визначено [105]:

- підвищення ролі профілактичних заходів, у тому числі пропаганда здорового способу життя, боротьба з вживанням алкоголю, тютюну й наркотиків, а також статева освіта;
- упровадження сучасних методів лікування й ефективне управління установами охорони здоров'я;
- підвищення заробітної плати й умов праці працівників державної системи охорони здоров'я;
- упровадження стійких у фінансовому відношенні систем медичного страхування;
- створення сприятливих умов для розвитку конкурентоспроможної фармацевтичної промисловості;

- удосконалення адміністративного управління і фінансування установ охорони здоров'я на всіх рівнях влади.

Ці напрями розвитку сфери охорони здоров'я підтримувалися всіма урядами, які були при владі після уряду Й. Анталла.

На особливу увагу заслуговує прийнята у 2003 р. парламентом Угорщини "Десятирічна національна програма здоров'я ім. Бели Йохана" [106], про яку детально буде сказано пізніше.

Яка ж сучасна ситуація у цій царині?

Середня тривалість життя в Угорщині у 2002 р. у жінок становила 75,8 років, у чоловіків – 67,2 (в Україні ці показники були відповідно 73,6 і 62,3). Загальний коефіцієнт смертності у 2000 р. залишився порівняно з 1990 р. практично незмінним: на 1000 чоловік цей показник становив відповідно 13,8 та 13,5. Кількість випадків захворювання на туберкульоз на 100 тисяч населення у 1989 р. було 36, а у 2000 р. – 35,9 (в Україні 34,5 і 60,4), поширення хвороб, які передаються статевим шляхом: кількість нових зареєстрованих випадків на 100 тисяч населення у 1989 р. була 44,6, а у 2000 р. – 15,4, (в Україні 86,1 і 144,8), кількість нових зареєстрованих віл-інфікованих випадків у 1989 р. – 36, а у 2000 р. – 46 (в Україні у 1995 р. – 1499, а у 2000 – 5654), Коефіцієнт смертності немовлят на 1000 народжених у 1989 р. становив 19,6, у 2000 р. – 14,9. Держава витрачала на охорону здоров'я у 1989 р. 5,2 % від ВВП, а у 2000 р. – 5,0 (в Україні у 1991 р. – 3,3, у 2000 р. – 4,2). Коефіцієнт смертності чоловіків від самогубства у віці 15–19 років на 100 тис. чоловік відповідної групи населення у 1989 р. становив 16,5, а у 2000 р. – 10,9 (в Україні у 1989 р. 11,9, у 2000 р. – 17,0) [107].

Як бачимо, в Угорщині за роки перетворень ситуація у сфері охорони здоров'я за деякими показниками залишилася на рівні 90-х років, а за окремими навіть поліпшилася. Однак деякі інші показники здоров'я погіршилися. Особливо проблематичним є стан здоров'я циганської меншини, чисельність якої у 2002 р. становила близько 200 тис. чоловік [108]. Найчисленніші поселення циганів сконцентровані в трьох північних округах. У циганів доходи нижчі, ніж у решти угорського населення. Багато хто з них живе у нетрях, смертність серед немовлят вища, а тривалість життя на 10 років менша, ніж у решти населення. Таким чином, незважаючи на позитивні результати, які принесла реформа, незадовільні показники здоров'я частини населення змушують уряд знову й знову повертатися до проблеми поліпшення функціонування системи охорони здоров'я.

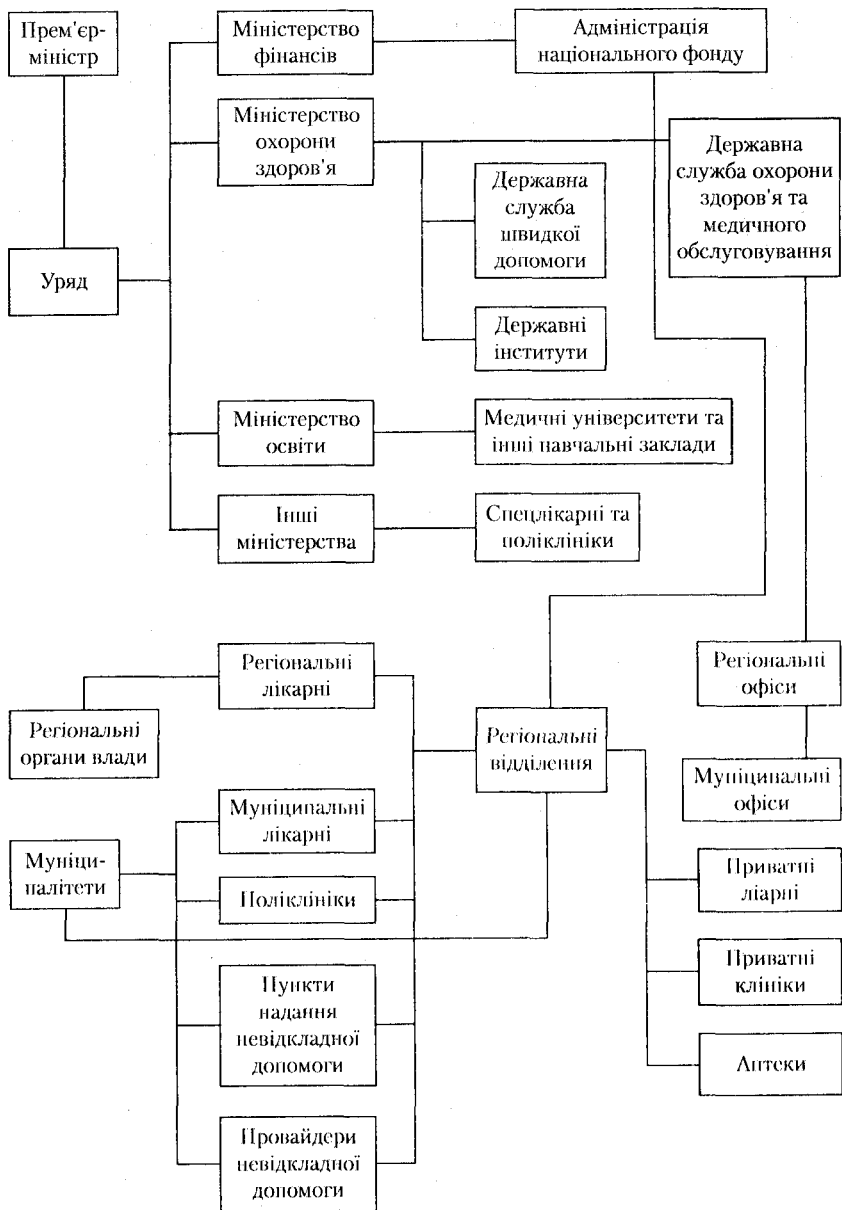
Заради справедливості потрібно відмітити, що в Угорщині за роки трансформацій створено непогані умови для поліпшення здоров'я нації. Насамперед йдеться про нормативно-правове забезпечення цього процесу. Так у ст. 70/D, Конституції УР говориться про те, що особи, які проживають на території Республіки Угорщина, мають право на піклування про їхнє фізичне та психічне здоров'я за найвищими можливими стандартами. Основний Закон декларує, що право на здоров'я повинно бути забезпечено безпекою праці, турботою про здоров'я, створенням умов для сталої фізичної активності й захистом навколишнього середовища. Конституція покладає на уряд відповідальність за соціальний добробут населення і за забезпечення охорони здоров'я [109]. Після зміни політичного устрою Державні Збори УР створили непогану законодавчу базу для реформування системи охорони здоров'я [110].

Нинішня система охорони здоров'я Угорщини значно відрізняється від соціалістичної, яка будувалася за командно-адміністративним принципом. За останні 10 років система стала більш плюралістичною, з поділом обов'язків між різними виконавцями, а попередні ієрархічні зв'язки були замінені договірними. Послуги з охорони здоров'я в Угорщині в основному, фінансуються з Національного фонду страхування здоров'я і частково за рахунок урядового бюджету.

Розглянемо організаційну схему системи охорони здоров'я в Угорщині.

Закон CLIV 1997 р. "Про охорону здоров'я" покладає відповідальність за медичне обслуговування на парламент, уряд, Міністерство охорони здоров'я, Службу національної охорони здоров'я й обслуговування медичних працівників, органи місцевого самоврядування. Структура Міністерства (визначена відповідно до Закону XXXVI 1998 р.) та розподіл обов'язків між міністерствами (визначений відповідними урядовими декретами) покладає на Міністерство охорони здоров'я основну відповідальність за медичне обслуговування населення. Уряд фінансує або забезпечує медичне обслуговування за такими напрямками:

- розвиток медичної науки через медичні університети і національні інститути;
- надання капіталу на ремонт та поповнення засобів обслуговування охорони здоров'я, заміну устаткування і надходження інвестицій;
- надання першої медичної допомоги, охорони здоров'я через Національну службу охорони здоров'я й обслуговування медичних пра-

Організаційна схема системи охорони здоров'я в Угорщині

цівників, Національну службу швидкої допомоги, Державну службу постачання крові;

- забезпечення “крайніх потреб з охорони здоров'я” для спеціальних соціальних груп (наприклад, безробітних);
- надання допомоги для придбання ліків, медичних препаратів і протезів для бідних;
- покриття дефіциту Фонду страхування здоров'я;
- субсидювання й забезпечення можливості випускникам й аспірантам одержати спеціалізовану медичну освіту (але не подальшу освіту);
- медичні дослідження та їх розвиток;
- надання податкових пільг для добровільного страхування здоров'я;

Міністерство охорони здоров'я регулює й керує системою охорони здоров'я. У 1990–1998 рр. під час правління урядів Й. Анталла і Д. Хорна Міністерство також відповідало за соціальні заходи (Міністерство соціального забезпечення), але уряд В. Орбана відмовився від цієї практики і створив нове Міністерство соціальних і сімейних відносин. Міністерство охорони здоров'я разом із Міністерством освіти відповідає за освіту та навчання медичних працівників і з Міністерством фінансів — за соціальне страхування.

У 1995 р. уряд створив міжвідомчий орган — Національний комітет охорони здоров'я, головною метою якого стала координація дій у цій сфері всіх міністерств та відомств, неурядових організацій. Цей форум очолює міністр охорони здоров'я і до його складу входять ті міністри, чиї відомства впливають на стан здоров'я населення. Домінуюча роль Міністерства охорони здоров'я в координації, регулюванні й плануванні тих або інших заходів була підтверджена Законом “Про охорону здоров'я” 1997 р. [111].

Національна служба охорони здоров'я й обслуговування медичних працівників була сформована в 1991 р. й замінила Державну службу контролю за громадською гігієною й інфекційними хворобами. Завдання Служби були визначені відповідно до нової концепції охорони здоров'я. Крім контролю за громадською гігієною й інфекційними хворобами, ця Служба відповідає за ліцензування медичної діяльності, забезпечення відповідних умов для ефективної роботи закладів медицини. Служба має офіси на обласних і муніципальних рівнях. Обласні відомства визначають місткість лікарень і амбулаторних медустанов.

Національна служба швидкої допомоги фінансується з урядового бюджету, а послуги з транспортування пацієнтів у лікарні та надання там їм медичної допомоги фінансуються в основному з Фонду страхування здоров'я. Національна служба постачання крові була недавно реорганізована й об'єднана з центральним інститутом і регіональними бюро, кожний з яких координує три округи. Вартість крові й препаратів з неї фінансуються також Фондом страхування здоров'я.

Міністерство забезпечує надання третинної медичної допомоги на рівні спеціалізованих національних наукових інститутів. Вони займаються питаннями розвитку технічної бази медицини, постградуальною освітою, науковими дослідженнями, ця діяльність здійснюється у масштабах усієї країни. Деякі національні інститути прикріплені до факультетів медичних університетів, наприклад, національний інститут хірургії прикріплений до кафедри хірургії Будапештського медичного університету, тоді як інші є незалежними інститутами (наприклад Національний інститут онкології). Клінічна робота інститутів фінансується з коштів Фонду страхування здоров'я, а решта діяльності забезпечується урядом. Закон "Про охорону здоров'я" 1997 р. підтвердив статус національних медичних інститутів як організацій, що працюють у тісному контакті з міністерством охорони здоров'я. Це відомство також має у підпорядкуванні сім державних лікарень, які приймають пацієнтів з усієї країни і частково фінансуються Фондом страхування здоров'я [112].

Міністерству інформації у сфері охорони здоров'я належить ключова роль у розвитку відповідних інформаційних систем. Національний інститут фармації і Національний інститут розробок у сфері медичного обслуговування займаються питаннями розвитку медичних технологій. У міністра охорони здоров'я є професійні дорадчі органи, зокрема професійні колегії, Наукова рада з охорони здоров'я й Рада з навчання фахівців охорони здоров'я і післядипломної перепідготовки. Члени професійних колегій обираються представниками своєї спеціальності.

Наукова рада з питань охорони здоров'я охоплює весь спектр оздоровчих послуг і підпорядковується виконавчому комітетові та раді президентів професійних колегій. Науково-дослідний інститут розвитку охорони здоров'я патрунується безпосередньо міністром охорони здоров'я і його основними функціями є визначення інформаційних потреб щодо проведення оздоровчих заходів, збирання необхідних даних і координація дослідної діяльності.

Міністерство охорони здоров'я разом із Міністерством освіти контролює деяку діяльність вищих медичних навчальних закладів. До прийняття Закону про вищу освіту в 1993 р. Міністерство охорони здоров'я відповідало за діяльність медичних університетів і послуги, що надаються ними, в галузі охорони здоров'я. Потім відповідальність за ці питання перейшла до Міністерства освіти, за винятком питань керування роботою клінік, відповідальним за яку залишилося Міністерство охорони здоров'я. Поділ обов'язків пізніше було уточнено Законом LXI за 1996 р., який прийняв зміни до Закону LXXX за 1993 р. Міністерство охорони здоров'я визначає основні пріоритети в області дослідження й розвитку питань охорони здоров'я. Вищі навчальні заклади Угорщини мають повну автономію у сфері освіти і наукових досліджень, але водночас прислуховуються до рекомендацій МОЗ. В Угорщині нині діють чотири медуніверситети (Будапешт, Дебрецен, Печ, Сегед).

Міністерство фінансів відіграє велику роль у визначенні бюджету на потреби сфери охорони здоров'я. При соціалізмі послуги з охорони здоров'я фінансувалися з урядового бюджету через Міністерство охорони здоров'я. Наприкінці 1980-х років соціальний страховий фонд було відокремлено від урядового бюджету, що обмежило втручання уряду у цю сферу. Проте уряд залишається відповідальним за те, щоб фінансовий баланс фонду був завжди позитивний і повинен покривати будь-який його дефіцит. Передача власності оздоровчих установ місцевим органам влади в 1990 р. також знизила контроль уряду за витратами на охорону здоров'я. Міністерство фінансів залишилося відповідальним за фінансову політику і державний бюджет і за макроекономічне фінансування охорони здоров'я. Воно тепер разом із Міністерством охорони здоров'я визначає бюджет сфери охорони здоров'я й бюджет фонду страхування здоров'я до того, як загальнодержавний бюджет буде поданий у парламент [113].

Інші міністерства також відіграють важливу роль у системі охорони здоров'я. Міністерство транспорту, зв'язку і водних сполучень (яке керує угорською державною залізницею) забезпечує усебічні послуги з охорони здоров'я і має свій власний фонд страхування, хоча залізнична служба охорони здоров'я входить у головну систему фінансування й забезпечення медичного обслуговування. У Міністерстві внутрішніх справ і Міністерстві оборони є власні служби з охорони здоров'я, але вони обслуговують тільки власний персонал. Їх поточні витрати фінансуються з фонду страхування здоров'я.

Медичне обслуговування ув'язнених здійснюється Міністерством юстиції і не входить в основну систему фінансування. Міністерство внутрішніх справ, через специфіку діяльності цього відомства в Угорщині, координує органи місцевого самоврядування щодо їх діяльності з управління первинних і вторинних установ охорони здоров'я.

При канцелярії прем'єр-міністра функціонує центр охорони здоров'я і соціальної політики, який у масштабах країни координує цю діяльність. Канцелярія прем'єр-міністра бере активнішу участь в оздоровчих заходах через відділ стратегічного аналізу.

Найважливішим джерелом фінансування поточних витрат на медичне обслуговування є національний фонд страхування здоров'я. Фонд також забезпечує грошові субсидії як допомогу у разі захворювання та пенсії на випадок непрацездатності. Фонд не фінансується з держбюджету. Уряд не може використовувати залишкові кошти фонду на інші цілі, але зобов'язаний покрити будь-який дефіцит фінансування цієї інституції [114]. Керування національним фондом страхування здоров'я (НФСЗ) з червня 1999 р. було покладено на Міністерство фінансів.

Дев'ятнадцять відділень адміністрації НФСЗ на регіональному рівні оформляють контракти з місцевими провайдерами послуг з охорони здоров'я. Завдання збирання внесків на страхування здоров'я було покладено на податкову адміністрацію в 1998 р. Деякі елементи соціального страхування збереглися із соціалістичних часів: так, раніше страхові внески збирали за платіжною відомістю і грошові субсидії розподілялися через національну адміністрацію соціального страхування національної ради профспілок. Ця структура сформувала фундамент, на якому було створено НФСЗ. Закон XXI 1988 р. про соціальний фонд страхування відокремив НФСЗ від урядового бюджету. У 1990 р. фінансування медичного обслуговування було передано фондові. У 1992 р. Соціальний фонд страхування було розділено на два фонди: національний фонд страхування здоров'я й фонд пенсійного страхування.

Контроль за діяльністю фондів також розвивався поступово. Закон LXXXIV 1991 р. визначив структуру самоврядування фондів, що складається з представників підприємців, профспілок і пенсійних фондів. Ці органи було обрано в 1993 р.; їм надали великі права щодо бюджетних рішень, а також право вето на урядові рішення щодо соціального страхування. З 1994 і до 1998 р. уряд Хорна спробував урізати ці права, але реструктуризація цих органів була визнана неконституційною. Новий уряд В. Орбана у 1998 р. скасував самоврядування у сфері страхування здоров'я і передав функцію контролю

ючого органу канцелярії прем'єр-міністра, а в 1999 р. — Міністерству фінансів.

З моменту встановлення дворівневої системи місцевих органів влади в 1990 р. органи самоврядування почали відігравати ключову роль у сфері охорони здоров'я. Закон “Про органи місцевого самоврядування” 1990 р. поклав відповідальність за місцеве медичне обслуговування на органи місцевого самоврядування, але при цьому їм дозволяється укладати договори на надання медичної допомоги приватним структурам. Цим же законом було передано від центральних органів влади у власність органам місцевого самоврядування велику частину пунктів з надання невідкладної допомоги, поліклініки й лікарні. У результаті місцеві органи влади в Угорщині почали відігравати основну роль у медичному забезпеченні населення. Муніципалітетам належать пункти надання першої медичної допомоги, поліклініки, а також муніципальні лікарні забезпечують медичну допомогу на вторинному рівні. Обласні органи є власниками великих лікарень, які забезпечують вторинний рівень медичної допомоги. Функціонування та матеріально-технічне забезпечення медобслуговування жителів регулюється Законом LXIII 1996 р., Законом про охорону здоров'я 1997 р. [115]. Перший із зазначених законів визначає кількість годин, відведених на консультації фахівців для амбулаторних хворих і кількість місць у лікарні, що повинні забезпечити місцеві органи влади. Фонд страхування здоров'я фінансує поточні витрати, а витрати на інвестування, капітальний ремонт, тощо несе центральний бюджет.

За останнє десятиріччя у сфері охорони здоров'я суттєво зросла кількість громадських організацій, профспілок та ін.

Угорська медична палата, скасована при соціалізмі, знову почала функціонувати у 1988 р. У 1994 р. Закон LI “Про угорську медичну палату” [116] зобов'язав усіх практикуючих лікарів і дантистів стати членами палати, визначив структуру, завдання й обов'язки цього громадського органу, доручив йому розробити та видати етичний кодекс медичного працівника. Медична палата може винести дисциплінарне стягнення щодо тих, хто порушує її правила, може висловлювати свою думку щодо існуючих медичних проблем і може застосовувати право вето на умови контракту між медичними працівниками й адміністрацією національного фонду страхування здоров'я. У 1994 р. було створено Палату аптек.

За останні чотирнадцять років створено велику кількість професійних і наукових асоціацій, провідні з них — Асоціація угорських ліка-

рень, Громада фінансових директорів закладів охорони здоров'я, Асоціація медичних сестер, Угорська медична асоціація, Угорські асоціації фармацевтів і Угорська асоціація дантистів. Найбільша медична професійна організація в Угорщині — Федерація угорських медичних товариств — нараховує 83 колективні і понад 25000 індивідуальних членів.

Створюються також асоціації пацієнтів, яких на середину 2003 р. налічувалося більш як 70 у різних сферах медичного обслуговування. Наприклад, асоціація пацієнтів із нирковою хворобою бере участь в ухваленні рішень щодо черговості трансплантації нирок у пацієнтів.

Профспілка медичних працівників, яка була створена за соціалістичних часів, утратила свою монополію. Тепер існує кілька профспілок, найбільша з них — Демократичний союз працівників служби охорони здоров'я. Представники профспілок і працівники громадських організацій медицини беруть участь у роботі узгоджувальної Ради соціального забезпечення, створеної у 1995 р. Основна мета Ради полягає в тому, щоб регулювати трудові відносини в соціальному секторі й сфері здоров'я [117].

Приватна медична практика не була заборонена при соціалізмі, але повна приватна зайнятість або приватне підприємство не дозволялися. Урядова постанова № 113/1989 (XI. 15) “Про охорону здоров'я й підприємства соціальної сфери відкрила шлях для створення приватних підприємств у цій царині”. Однак приватна сфера у медицині не набула широкого розповсюдження, так, на кінець 2002 р. тільки 6 % лікарняних місць перебували у приватному володінні, включаючи і лікарні, що є власністю церковних конфесій.

Фонд страхування здоров'я не укладає контрактів з приватними медичними установами, за винятком сімейних лікарів та спеціальностей, яких бракує, наприклад, послуги діагностики й діаліз нирок. Були також організовані пункти з надання першої допомоги та приватні клініки з платними послугами, в яких медичні працівники державного сектору мають змогу підробляти.

Деякі лікарні були повернені їх колишньому власникові — церкві. Ці лікарні включені в соціальну систему таким чином, що вони можуть укладати договори з місцевими органами влади про надання послуг для місцевого населення і мають право отримувати субсидії з урядового бюджету.

З 1994 р. громадськими установами було організовано близько 30 “некомерційних корпорацій” у секторі здоров'я. Якщо у 1990 р. при-

ватними були 30 аптек, то у 2002–2003 рр. немає жодної державної аптеки, лише 45 є власністю лікарень [118].

Сімейні лікарі можуть працювати як приватні підприємці, уклавши контракт із місцевими органами влади і Фондом страхування здоров'я. Медичні установи є власністю місцевих органів влади і фінансуються центральним бюджетом, а сімейний лікар одержує спеціальні дотації з Фонду страхування здоров'я, щоб здійснювати свою практику. Ця схема в Угорщині називається “функціональною приватизацією”. На кінець 1997 р. 71 % із 6855 сімейних лікарів уклали договори з Фондом страхування здоров'я.

Закон ХСVІ 1993 р. “Про Фонд добровільного страхування” [119]. створив юридичні умови для організації приватного некомерційного страхування здоров'я, який стимулюється державою шляхом зниження податку. Поки що кількість таких фондів та кількість їх членів обмежена. Кількість благодійних організацій збільшується швидше. У 1996 р. у сфері медицини було 1536 благодійних організацій (9 % від загальної кількості всіх благодійних організацій в Угорщині). Крім того, нараховувалося 337 некомерційних асоціацій з 40569 членами.

Реформа охорони здоров'я 1990-х рр. внесла докорінні зміни у державну систему охорони здоров'я Угорщини, яка здійснюється за схемою “джерело фінансування — постачальник”, де платником є громадський сектор (Фонд страхування здоров'я), а постачальником — місцеві органи влади.

Незважаючи на те, що соціалістична централізована планова система була давно скасована, уряд і сьогодні досить жорстко контролює Фонд страхування здоров'я. Закон LXІІІ 1996 року вимагає, щоб Фонд страхування здоров'я укладав договори на визначені ним послуги медичного обслуговування, за що у свою чергу відповідають місцеві органи влади. Фонд страхування здоров'я через юридичні та політичні причини обмежений у своїх можливостях брати участь в цих процесах.

Відповідно до Закону CLIV 1997 р. “Про охорону здоров'я” в Угорщині створено Національну раду охорони здоров'я. Рада є дорадчим органом, який надає урядові допомогу в розробці та здійсненні державної політики у сфері охорони здоров'я. Членами ради є представники відповідних професійних організації медиків та організацій пацієнтів.

Регулювання діяльності працівників служби охорони здоров'я донедавна переважно стосувалося медиків, але нині це поширюється

і на інших працівників системи охорони здоров'я. Регулюючі заходи стосується таких сфер:

- контроль кількості студентів медичних вузів, навчання яких фінансуються з державного бюджету ;
- контроль за визнанням іноземних дипломів;
- обов'язкова реєстрація й ліцензування працівників служби охорони здоров'я через Міністерство охорони здоров'я і професійні палати;
- контроль доходів працівників служби охорони здоров'я;
- контроль за дотриманням прав, обов'язків та етики працівниками охорони здоров'я.

Фармацевтичні засоби, медичні посібники й устаткування реєструються й ліцензуються Національним інститутом фармації і Національним інститутом лікарень і медичних технологій.

Закон XXV 1998 р. "Про фармацевтичні засоби, які використовуються людиною" [120] висуває до фармацевтичної промисловості вимоги, які відповідають стандартам Європейського Союзу.

Усі особи, які надають послуги із охорони здоров'я повинні одержати ліцензію на свою практику в службі національної охорони здоров'я й обслуговування медичних працівників, яка вводить їх до єдиного реєстру. Перед тим як видати ліцензію, медичні чиновники вивчають, чи відповідає будинок, гігієнічні параметри, персонал і матеріальна база встановленим стандартам та чи оформлено страхування. Спеціальні правила застосовуються до таких сфер послуг, як лікування безплідності, процедура стерилізації й трансплантація органів. Забезпечення нетрадиційного лікування також регулюється відповідними розпорядженнями уряду. Якість медичного обслуговування контролюється службою національної охорони здоров'я й обслуговування медичних працівників. Постійний моніторинг провайдерів передбачає перевірку персоналу, матеріальної бази і якості послуг, що надаються.

У 1994 р. уряд розробив довгострокову стратегію розвитку здоров'я. Цей документ прийнятий парламентом і переглядається кожні чотири роки. Не менш важливою є розробка довгострокових програм на місцевому рівні. План здоров'я м. Печ, наприклад, був розроблений з допомогою медичної громадськості та громадян міста і складається із розділів, які охоплюють на довгострокову перспективу всі сфери охорони здоров'я жителів міста.

Уряду та відповідним міністерствам державну політику у сфері охорони здоров'я допомагають здійснювати професійні палати, національні інститути, різноманітні громадські організації.

Уряд П. Меддеші у 2003 р. прийняв програму, яка зосереджується на чотирьох стратегічних напрямках: турбота про молоде покоління, увага до проблем літніх людей, створення системи рівних можливостей, формування середовища підтримки здоров'я протягом життя. У документі зазначено також, що реалізація цих напрямів потребує уваги до боротьби із курінням, вживанням алкоголю та наркотиків, запровадження здорового харчування та контролю за якістю продуктів харчування, підвищення загальнооздоровчої та епідеміологічної безпеки, розвитку фізичної культури.

Фундаментальною базою для вироблення національної програми була прийнята у 1998 р. Всесвітня декларація з охорони здоров'я [121]. Національна програма також відповідає пріоритетам ЄС у сфері охорони здоров'я і спрямована на сприяння успішному приєднанню УР до ЄС.

В основу національної програми покладено три основні цінності: здоров'я — як фундаментальне право людини; зменшення нерівності та солідарність; відповідальність і участь осіб, груп, інституцій та спільнот за розвиток охорони здоров'я.

У результаті реалізації Національної програми очікується: збільшення тривалості життя у чоловіків до 71, у жінок до 74 років, збільшення років здорового життя (без захворювань), поліпшення якості життя населення, зменшення нерівності серед населення, здоровий спосіб життя стане невід'ємною частиною життя суспільства, відбудуться зміни у системі цінностей населення і у повсякденному його житті, посиляться роль громадянського суспільства в розвитку охорони здоров'я.

Зменшиться рівень завчасної смертності, кількість хронічних захворювань неінфекційного характеру, поліпшиться рівень забезпечення лікування людей похилого віку. Зменшиться територіальна і суспільна нерівність у доступі до послуг охорони здоров'я. Розвиватиметься профілактика захворювань. Підвищиться якість і ефективність охорони здоров'я, зміниться система охорони здоров'я відповідно до вимог Європейського Союзу. Дістане подальший розвиток медична наука та підготовка кадрів.

Ці заходи через розвиток людських ресурсів позитивно вплинуть на розвиток економіки. Поліпшиться якість робочої сили, її ефективність та конкурентоспроможність. Розшириться ринок послуг і товарів, спрямованих на поліпшення здоров'я, що суттєво сприятиме підвищенню життєвого рівня населення.

І хоч після прийняття програми минуло небагато часу, рішучі дії уряду з її впровадження у життя вселяють упевненість у тому, що основні положення цього документа будуть виконані.

Таким чином, в Угорщині за роки перетворень досягнуто досить непоганих результатів у реформуванні сфери охорони здоров'я, наближення її до стандартів Євросоюзу. Звичайно, зробити потрібно ще багато, але головне те, що угорці ще на початку 90-х визначилися із стратегічними пріоритетами в цій царині і протягом трансформаційних років втілюють заплановане у життя.

За роки економічних та політичних трансформацій угорці досягли значного прогресу у реформуванні пенсійної системи, хоч, звичайно, цей процес не завершено, однак порівняно з іншими країнами ЦСЄ в Угорщині ці реформи мають суттєві результати.

В Угорщині із самого початку існував консенсус щодо таких найважливіших моментів, як необхідність підвищення пенсійного віку; жорсткість критеріїв одержання допомоги, особливо з інвалідності, і зниження рівня внесків. Однак з інших питань згоди було менше. Найбільш дискусійним було таке питання: повинна пенсійна реформа орієнтуватися на поліпшення розподільної системи в поєднанні з податковими стимулами добровільного накопичувального рівня чи необхідно спробувати запровадити обов'язкову накопичувальну схему. Згода формувалася у процесі тривалих дискусій і зустрічей з профспілками, представниками підприємців, пенсіонерами, студентами й іншими дещо меншими групами (наприклад, представниками багатодітних родин). Ці дискусії, як вважають, наприклад, Р. Паласіос і Р. Роча, поглибили усвідомлення громадськістю пенсійних проблем і перспектив системної реформи. Спеціальне обстеження в травні 1997 р. показало, що 80 % опитаних були інформовані про реформу і що частка тих, хто її схвалювали, збільшилася з 38 % у 1996 р. до 53 % [122]. У результаті дискусій проект уряду став менш радикальним.

Загальним напрямком реформування пенсійної системи було внесення змін до сформованої солідарної пенсійної системи і поступове введення до неї накопичувальних елементів.

Комбінація розподільної й накопичувальної схем була запропонована угорцям Всесвітнім банком у 1994 р. на основі аналізу існуючої дотрансформаційної пенсійної системи та кращого світового досвіду. Таким чином, реформована система має такі рівні:

- перший рівень — обов'язкова розподільна державна пенсійна система, покликана забезпечувати певний дохід для всіх пенсіонерів за віком;

- другий рівень — обов'язкова накопичувальна й керована приватно пенсійна система, що базується на персональних поточних рахунках (латиноамериканський підхід) чи професійних планах (підхід, прийнятий у країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР));

- третій рівень — добровільна система (також накопичувальна і приватно керована із сильним державним регулюванням) для забезпечення додаткових заощаджень і страхування.

Після інтенсивної роботи та консультацій з основними соціальними партнерами новий пенсійний закон в липні 1997 р. був схвалений Державними Зборами Угорщини і з січня 1998 р. він набрав чинності. Закон передбачав модернізацію існуючої розподільної пенсійної системи й створення нової паралельно діючої багаторівневої схеми. Нові правила впроваджуються протягом 1998–2020 рр. У цей період працівники можуть вибрати — залишатися в рамках старої, але дещо модернізованої розподільної системи чи прийняти умови нової системи, яка базується на інших підходах, . Розрахунки показують, що для осіб молодше 35–40 років перехід на нову схему буде вигідний. Для тих, хто лише починає трудову діяльність і не має трудового стажу, перехід на багаторівневу схему є обов'язковим. Саме в цьому полягає радикальність угорського підходу [123].

Основні аспекти в модернізації розподільної системи:

- пенсійний вік поступово підвищуватиметься до 62 років як для чоловіків, так і для жінок, тільки для чоловіків нова вікова межа набрала чинності у 2001 р., а для жінок — у 2009 р.;

- мінімальний трудовий стаж, необхідний для одержання пенсії, збільшується з 15 до 20 років, а для дострокового виходу на пенсію — до 10 років;

- вносяться зміни до механізму нарахування пенсій (як база для нарахування пенсії використовуватиметься середній розмір за весь трудовий період заробітної плати до віднімання прибуткового податку і посилюватиметься залежність пенсії від суми страхових внесків);

- замість існуючого порядку індексації пенсії за нетто заробітної плати запроваджується комбінована індексація залежно від підвищення цін та зарплати (50 % — за темпом підвищення споживчих цін і 50 % — за темпом збільшення заробітної плати нетто).

У рамках цієї системи працівник із середньою зарплатою може розраховувати на пенсію на рівні 60 % середньої зарплати-нетто.

Попередньо передбачалося також запровадити жорсткіші критерії для одержання права на пенсію, скасувавши зарахування до трудово-го стажу тих років, коли людина не сплачувала внесків (наприклад, час навчання у вузі), а також обмеживши вихід на пенсію за інвалідністю і за спеціальними режимами раніше обумовленого віку. Однак у процесі громадських дебатів урядові довелося пожертвувати частиною запланованих нововведень.

Для тих, хто вступає на ринок праці, і для тих, хто віддасть перевагу новій пенсійній системі, ситуація складатиметься таким чином.

Перший рівень нової системи функціонуватиме відповідно до тих правил, що й модернізована розподільна система, тобто тут зберігаються її основні принципи: обов'язковий характер, державні гарантії, солідарність поколінь тощо. Однак розмір пенсій зменшуватиметься пропорційно до запланованого скорочення ставок відрахувань, тож працівник із середньою зарплатою і повним трудовим стажем може розраховувати на пенсію в межах цього рівня в розмірі 40 % від середньої зарплати.

Другий рівень (обов'язковий накопичувальний) нової системи ґрунтується на самозабезпеченні, тобто на страхувальному принципі, який жорстко пов'язує величину пенсії з розмірами особистих пенсійних внесків, а також на капіталізованій схемі особистої пенсії. Передбачається, що працівники, охоплені новою пенсійною системою, спочатку сплачуватимуть внески до другого (обов'язково накопичувального) рівня у розмірі 6 % зарплати (до сплати прибуткового податку). У 1999 р. ставку внесків було збільшено до 7 %, у 2000 р. — до 8 %.

Крім цих обов'язкових внесків працівники мають право здійснювати додаткові добровільні відрахування — третій рівень, доводячи загальний обсяг своїх внесків до 10 % зарплати.

Обов'язкові відрахування працівників до другого рівня будуть накопичуватися в пенсійних фондах, за своєю суттю аналогічних тим структурам, що вже існують у третьому (добровільному накопичувальному) рівні пенсійної системи. Цим фондам відводиться двояка роль. По-перше, вони слугують нібито інструментом здійснення нової капіталізованої схеми пенсійного страхування. По-друге, вони повинні зайняти важливе місце в розвитку національного ринку капіталу. Діють вони за принципом самоврядування, члени фондів самі контролюють рух усіх коштів. Право створення приватних пенсійних фондів надається широко колу організацій: працедавцям або їх галузевим компаніям, галу-

зевим палатам, національній адміністрації пенсійного страхування, а також центральним і обласним органам самоврядування.

Відповідно до нового закону 75 % пенсійних відрахувань громадяни, які працюють, повинні направляти в Центральний пенсійний фонд, а 25 % — в обов'язкові і добровільні пенсійні фонди.

В Угорщині нові правила передбачають певні пільги виходу на пенсію. У жінок до трудового стажу включаються роки догляду за дитиною. Матері, які виховали трьох і більше дітей, мають право йти на пенсію на 5 років раніше від загального пенсійного віку. Поліпшується матеріальний стан громадян, які овдовіли, тепер окрім своєї пенсії вони можуть розраховувати на одержання частини пенсії померлого члена подружжя. Для тих, хто зовсім не одержує або одержує дуже низьку пенсію, запроваджується так звана рента для людей похилого віку, розмір якої становитиме третину середньомісячної зарплати на цей період з відніманням податків.

Фінансування переходу до нової системи на початку реформ здійснювалося переважно за рахунок нарощування державного боргу, на подальших етапах тягар фінансових витрат поступово переносився на податкові джерела.

Серед недоліків нової пенсійної системи варто назвати те, що в Угорщині спостерігалася недостатня розробленість окремих моментів реформ. Це стосувалося насамперед функціонування приватних пенсійних фондів в умовах нерозвиненості ринку капіталу, відсутності дієвих інструментів регулювання діяльності цих органів і контролю за ними.

Окрім цього в Угорщині, як і в більшості постсоціалістичних країн, пенсійні реформи починалися в умовах економічного зростання й підвищення реальної зарплати. Та з багатьох параметрів просто не встигали за змінами, що відбувалися в суспільстві.

Отже, всі уряди Угорщини новітньої доби усвідомлювали, що хід економічних та політичних реформ прямо залежить від підтримки населенням нового курсу та створення громадського консенсусу щодо зміни суспільного ладу. У цьому контексті пом'якшення соціальної ціни реформ, розробка та впровадження ефективної системи соціальних гарантій для населення відігравали доленосну роль для майбутнього Угорщини. І, як ми бачимо з наведених розділів, угорцям вдалося створити і здійснити певною мірою соціальну політику, адекватну ринковим умовам господарювання. Особливо потрібно зазначити роль держави у здійсненні цієї політики, саме завдяки

виваженої, продуманої позиції Державних Зборів Угорщини, уряду, органів місцевого самоврядування країна зайняла провідні позиції у ЦСЄ щодо забезпечення населенню гідних умов для існування.

IV.2.5. Корупція як корозія постсоціалістичного суспільства та держави

Одним із негативних наслідків зміни політичної та економічної системи в Угорщині є значне посилення корупції. Це негативне явище притаманне більшості постсоціалістичних країн, хоч у кожній з них ці процеси мають свою специфіку й особливості, але є й багато спільного, пов'язаного з тим, що перед ними стоять практично однакові завдання побудови демократичного суспільства, що базується на ринковій економіці.

В цьому плані певний інтерес становить аналіз стану корупції і боротьби з нею в Угорській Республіці, оскільки угорці багато в чому випереджають більшість країн ЦСЄ за трансформаційними темпами і багато процесів (у тому числі і негативних), що проходять у цій країні, через певний час тією чи іншою мірою в них повторюються. Тому для України досвід Угорщини, як, втім, і інших країн ЦСЄ, має важливе значення.

На думку автора, перш ніж приступити до викладу суті цього питання, потрібно стисло проаналізувати останні дослідження та публікації, в яких започатковано вивчення цієї проблеми та запропоновано шляхи її розв'язання. У науковій літературі співіснують вузьке та широке тлумачення поняття корупції. Один з провідних дослідників корупції в Росії професор С. Глінкіна так визначає це поняття: “У вузькому розумінні слова — це навмисне ігнорування посадовими особами своїх обов'язків або дія всупереч цим обов'язкам заради матеріальної винагороди. Корупція в широкому розумінні цього слова, окрім згаданого, включає в себе хабарництво й так зване чиновницьке підприємництво. Хабарництво відрізняється від корупції у вузькому розумінні тим, що чиновника підкупають не заради порушення ним своїх обов'язків, а заради їх виконання. Чиновницьке підприємництво відрізняється від корупції у вузькому розумінні цього слова відсутністю сторони, що дає підкуп: замовник службового порушення — сам виконавець, який отримує прибуток з монополії на прийняття рішення. Усі перераховані вище форми поєднує використання службового становища в приватних інтересах” [124].

Корупція в системі державної і недержавної служби існує у таких формах:

- влаштування родичів і знайомих на роботу в підлеглі або непрямо підконтрольні організації;
- субсидування політичних кампаній;
- винагорода за одержання фірмою вигідних контрактів (“чорні” комісійні й оплата псевдоконсультаційних послуг), а також оплата послуг, надання яких входить у коло службових обов’язків чиновника;
- службове шахрайство;
- надання чиновникам надмірної “гостинності” й інших “знаків уваги” з боку бізнесменів;
- патронаж чиновників над певними державними контрактами, який здійснюється через підставні фірми, так званих “партнерів” або безпосередньо у формі “консультавання”;
- направлення “самих себе” в закордонні відрядження з довільно встановленим розміром добових;
- використання політичними партіями свого впливу (сьогоднішнього або майбутнього) для збору “добровільних пожертвувань” з боку представників бізнесу в обмін на розміщення державних замовлень (скажімо, внески до “благодійного фонду” або допомога, що надається дитячому будинку);
- латентне вимагання хабарів працівниками податкових і митних органів від експортерів або імпортерів за допомогою настирливої демонстрації свого права довільно встановлювати розміри податку у визначених законом рамках;
- вимагання хабарів від водіїв співробітниками органів, які забезпечують безпеку дорожнього руху, погрозою накладення штрафу за несконечне або дійсне порушення правил дорожнього руху (при цьому розміри хабара найчастіше менші від суми штрафу, встановленої законом);
- отримання начальниками “винагороди” від своїх підлеглих у вигляді щотижневих або щомісячних підношень у встановленому розмірі для подальшої передачі “наверх”.

За останні роки відбулося розширення форм особистого підкупу службовців за рахунок оплати дорогих закордонних поїздок, пільгового кредитування, надання високооплачуваної посади в приватних структурах після звільнення з держaparату, включення до складу рад комерційних структур або співзасновників державних службовців чи їхніх родичів, виплати “гонорарів”, надання дітям чиновника стипендії для навчання в закордонному університеті тощо.

Враховуючи “ступінь ваги” корупційного вчинку, розрізняють не-правові етичні корупційні порушення, а також такі корупційні право-порушення, як цивільно-правові делікти, адміністративні, у тому числі дисциплінарні, провини і корупційні злочини [125].

Нормативно-правова база Угорщини, спрямована на боротьбу з корупцією, переживає постійний еволюційний процес, у якому від-биваються економічні та політичні події сучасного суспільства. Та-ким чином, прагнучи гармонізувати національне законодавство з єв-ропейськими нормами, Угорщина ратифікувала в 1999 р. Конвенцію боротьби з корупцією [126]. Численні зміни було внесено й у націо-нальне законодавство.

З огляду на рекомендації ЄС до Кримінального Кодексу Угорщи-ни практично щорічно вносяться зміни та доповнення [127]. Законо-давець додав визначення в цьому документі низку корупційних, про-тизаконних дій, а саме: “хабарництво у сфері міжнародних відносин” і “торгівля впливом у сфері міжнародних відносин”. У такий спосіб Угорська Республіка задовольнила вимоги Союзу щодо боротьби з корупцією. Крім цього, парламент затвердив запровадження право-вого інституту “виключення з процедури” в різних нормативних до-кументах з метою забезпечення не тільки об’єктивної процедури, а й виключення будь-якого особистого втручання чиновників, яке веде до корупції.

Заслужують на особливу увагу й документи, спрямовані на бо-ротьбу з корупцією. Так, Закон “Про конфлікт інтересів” 1996 року регулює участь уряду та членів парламенту в економічному житті Угорщини. Відповідно до Закону, представники уряду не можуть брати участі у раді директорів або наглядовій раді. Однак члени пар-ламенту можуть мати власні фірми, що не виключаються з процеду-ри державного замовлення. Представники та члени кабінету повинні оприлюднити свій фінансовий статус, але водночас не існує санкцій за подання фальшивих даних. Та якщо ці норми формально й дотри-муються, урядові службовці дуже легко обходять їх законним шля-хом, передаючи свою посаду і майно членам своєї родини.

Закон LXXIX “Про права та обов’язки членів уряду та державних секретарів”(1997 р.) визначає, що кандидат на високу державну поса-ду має бути громадянином Угорщини, який досяг віку виборця та не підлягав судовій відповідальності за скоєння злочинів. Цей документ регламентує також дії урядовця, які є несумісними з його високим статусом. Насамперед він не може бути засновником приватних під-

приємств чи фондів, займати керівні посади в кооперативах. Втім, йому дозволяється займатися науковою, викладацькою або мистецькою діяльністю. Урядовець не має права продовжувати діяльність, яка офіційно визнана як така, що не відповідає займаній посаді.

Закон 2000 р. ХСVІ “Про деякі питання діяльності депутатів органів місцевого самоврядування” також обмежує права цих посадовців щодо комерційної діяльності та визначає несумісні з їх статусом функції. Уряд своїм указом від 2001 р. затвердив Державну стратегію боротьби з корупцією. Цей документ передбачає введення необхідних правових інститутів, а також розробку ефективних методів боротьби з корупцією на всіх рівнях від центру до місцевих органів самоврядування.

Відповідно до Конституції УР (стаття 32/С), в Угорщині функціонує Державне аудиторське управління (ДАУ) як орган фінансового та економічного контролю Державних Зборів. ДАУ перевіряє використання державних коштів, обґрунтованість запропонованого державного бюджету, перевіряє остаточний звіт про виконання державного бюджету, здійснює нагляд за управлінням державною власністю, за діяльністю підприємств з державною формою власності та спільних підприємств з метою збереження і збільшення вартості активів [128]. Всі урядові органи й інші суспільні інститути, включаючи громадські організації, що одержують бюджетні субсидії, підлягають аудиту. Однак деякі експерти заявляють, що державний аудиторський орган не має достатнього доступу до документації про фінансову діяльність тих структур, які перевіряються, і що виявлені порушення часто не зумовлюють жодних правових наслідків.

У 2001 р. парламент затвердив законодавство, спрямоване на боротьбу з відмиванням грошей. Серед заходів щодо боротьби з корупцією — заборона на відкриття анонімних банківських рахунків. Згідно з Hungary Business Report, дія існуючих законів поширюється не тільки на фінансові інститути, а й на “торговців нерухомістю, власників застав, приватних підприємців і митних працівників”. У зв'язку з цим OESD оголосила Угорщину “країною, у якій створено умови для боротьби з відмиванням грошей” [129].

Дослідження масштабів корупції є дуже складним процесом через високу латентність цих дій. Громадська організація “Тренсперенсі Інтернешнл”, оцінюючи масштаби корупції, використовує індекс сприйняття корупції (ІСК) засобами масової інформації, бізнесменами та вченими.

ІСК — це зведений індекс. При обчисленні ІСК 2001 р. використовувалося 14 інформаційних джерел з семи різних інститутів: Всесвітній економічний форум, Програма Всесвітнього банку щодо обстеження ділових кіл (the World Business Environment Survey of World Bank), Інститут розвитку управління в Луїзіані (Institute of Management Development), Pricewaterhouse Coopers, Консультування з політичних та економічних ризиків у Гонконгу (the Political and Economical Risk Consultancy), Відділ економічної розвідки (the Economist Intelligence Unit) та Freedom Houses Nations in Transit. Перша умова для включення джерела до Індексу полягає в тому, що він повинен забезпечувати зв'язок націй, друга — цей індекс повинен вимірювати наявний загальний рівень корупції, а не прогнозувати зміни в корупції або ризиках політичної стабільності.

Надійність висновків ІСК підтверджується фактом кореляції точок зору резидентів з думками емігрантів. В основному джерела визначають корупцію як зловживання державною владою з метою одержання особистої вигоди; воно включає: 1) хабарництво державних посадових осіб; 2) плату за публічне звідництво; 3) розтрату державних коштів. Термін “рівень корупції” включає в себе принаймні два аспекти: частоту, з якою зустрічається корупція, і загальну вартість сплачених хабарів. Ці два аспекти тісно взаємозалежні: у країнах, де хабарі часті, вони становлять більшу частину річного прибутку фірм [130].

Відповідно до опублікованих зведень “Тренсперенсі Інтернешнл” за 2001 р., Угорщина займає 31 місце, при цьому ІСК становить 5,1 % (проведено 10 досліджень), стандартне відхилення — 0,8 %.

У цьому ж дослідженні “Тренсперенсі Інтернешнл” Україна займає 83-тє місце і перебуває серед 10 найкорумпованіших країн світу. При цьому серед країн СНД вона поступається місцем лише Азербайджану. Список завершують такі країни, як Болівія, Камерун, Кенія, Індонезія, Уганда, Нігерія, Бангладеш. Для України показник ІСК становить 2,1 (проведено 6 досліджень) стандартне відхилення — 1,1 [131].

“Тренсперенсі Інтернешнл” дає такий показник, як ураження державності корупцією. Так, індекс ураження законодавчих актів парламенту в Україні в 3,5 разу перевищує аналогічний індекс для Угорщини, для судів кримінальної юрисдикції український індекс у 4 рази перевищує угорський і для арбітражних судів цей показник для України у 5 разів вищий за угорський [132].

Як для Угорщини, так і для України найбільш корумпованими є такі сфери державної діяльності, як державні замовлення і закупки,

приватизація об'єктів державної власності, одержання кредитів у недержавних банках і державних цільових кредитів, митне оформлення імпорتنних і експортних товарів, збирання податків, порушення і припинення кримінальних справ, а також направлення їх на додаткове розслідування, вибори до центральних та місцевих органів влади.

З перерахованих правопорушень в Угорщині можна виокремити такі чотири види корупції. Перший стосується процедури закупок для місцевих і державних органів влади, другий вид — пряма форма політичної корупції, третій — приватизація і останній — банківська сфера.

Закон Угорщини 1996 р. про державні закупки зазначає, що вони повинні відбуватися на відкритих аукціонах. Однак під час правління уряду В. Орбана (1998–2002 рр.) на всіх рівнях виконавчої влади зростала тенденція до обмеження можливостей у проведенні таких аукціонів, а перевага віддавалася заздалегідь обраним компаніям. Так, у 2000 р. уряд вирішив обійти правило держзакупок для того, щоб здійснити проект будівництва автодорожньої магістралі вартістю 600 млрд форинтів (близько 2,4 млрд дол. США) шляхом непрямого фінансування проекту через урядовий інвестиційний банк. Заяви про політичні зв'язки будівельників незабаром спливали на поверхню. Окрім того, було виявлено, що вугільна компанія, яка належить батькові прем'єр-міністра, поставила велику кількість сировини, необхідної для здійснення проекту, за цінами, вищими за ринкові. Парламентські розслідування цих справ, ініційовані опозицією, були заблоковані більшістю. І хоча уряд переконував громадськість, що ці звинувачення не відповідали дійсності, підприємці, які у своїй роботі часто зустрічаються з корупцією у цій сфері, переконані, що тільки особи, які мають тісні зв'язки з урядовими чиновниками, одержують контракти на держзамовлення.

Другий тип корупції — пряма форма політичної корупції. Найпомітніші форми корупції пов'язані не стільки з використанням державної влади заради одержання особистої вигоди, скільки з використанням приватного майна з метою вплинути на політику уряду. Так, у 2001 р. корупція проникла у вищі ешелони угорської політики. Б. Сабаді, заступник Й. Тордяна, міністра сільського господарства і лідера Незалежної партії дрібних господарів (НПДГ), був заарештований за звинуваченням у створенні мережі політичного патронажу для використання урядових фондів. В остаточному підсумку Й. Тордян був змушений піти у відставку. До угорських ЗМІ потрапила інформація, що діючий тоді прем'єр-міністр знав про те, що відбувається в Мініс-

терстві сільського господарства. Мало того, багато хто вірить, що глава уряду дав добро на опублікування таких заяв проти Б. Сабаді і Й. Тордяна після того як НІДГ проголосувала за бюджет 2001 і 2002 р. і необхідність у голосах партії відпала.

Третій тип корупції стосується приватизації. Формування приватного сектору в умовах нерозвиненої інфраструктури, враховуючи при цьому конкурентні ринки та органи управління, призвело до посилення корупції, ренто-орієнтованої поведінки, тіньової економіки. В розпал масової приватизації правопорушення в цій сфері (заниження балансової вартості об'єктів, що приватизуються, шляхом фальсифікації даних бухгалтерської та фінансової звітності, навмисне порушення порядку приватизації торгів, конкурсів, аукціонів; передача в оренду з правом подальшого викупу об'єктів, приватизація яких заборонена законом; змова про неправомірний розподіл майна і заниження вартості підприємства; використання службового становища для отримання і вкладання кредитів у приватизацію підприємств; незаконне використання державних коштів для приватизації підприємств та ін.) набули значних розмірів. Специфічні шляхи формування великих приватних капіталів відбилися на соціально-політичному кліматі, що сформувався навколо приватного сектору, багато в чому визначили ставлення населення до нього.

Четвертий тип корупції – банківська сфера. У травні 1995 р. виявилось, що уряд Д. Хорна (1994–1998 рр.) таємно перерахував в Budapest Bank 12 млрд форинтів для того, щоб зробити цей банк більш привабливим для іноземного інвестора – Credit Suisse. Таємниця стала відомою, вибухнув скандал. У результаті швейцарський партнер відмовився від інвестування цього банку, пояснюючи це несумісністю стратегій розвитку. В цей час Лайош Бокрош, міністр фінансів уряду Д. Хорна, очолював Budapest Bank. Не минули прикромці і Agrobank, управляючих якого заарештували, що викликало серію викриттів корупції державних чиновників та представників банків.

Певний інтерес становить статистика корупційних злочинів з 1990 по 1998 р., подана в табл. 4.32.

Як впливає з даних цієї таблиці, найбільша кількість злочинів припадає на хабарництво, пов'язане з державним офісом, практично йдеться про додаткову оплату за виконання чиновником своїх службових обов'язків. Пік цих правопорушень припадає, за винятком 1996 р., на роки виборів, коли існує реальна загроза зміни уряду і відповідно статусу чиновника, який в ньому працює.

Корупційні злочини в Угорщині (1990–1998 рр.) за роками

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Корупційні правопорушення	335	334	782	464	796	509	967	865	903
Кількість хабарів у державному офісі	152	185	336	212	480	296	604	380	392
Кількість хабарів в економічній сфері	172	136	127	198	143	138	120	270	272
Кількість актів продажу влади	11	23	319	54	173	75	243	215	239

Джерело: Experiences in the changing patterns of corruption and the main direction of combating corruption at the policing agencies supervised by the Minister of the Interior of the Republic of Hungary. www.state.gov/www/global.PDF

Варте уваги і вивчення громадської думки щодо стану корупції в угорському суспільстві. Цією проблемою опікується інститут Magyar Gallup Intezet, який на прохання ООН у травні 2000 р. провів відповідні соціологічні дослідження в столиці Угорщини. Опитування проводилися серед дорослої частини населення, а також серед представників малого та середнього бізнесу. Якщо перша група досліджувалася з позиції випадків корупції у повсякденному житті, то в другій вивчалася ситуація, що складається навколо діяльності в економічній сфері. Як оцінюють жителі Будапешта першу проблему, відображено в табл. 4.33.

Таблиця 4.33

Відповідь на запитання: “Чи справді цим людям потрібно дати гроші або подарунки для того, щоб отримати від них допомогу?”

Лікарі, медсестри	71
Приватний сектор	59
Поліцейські	46
Митники	38
Службовці органів самоврядування	37
Працівники контрольних органів	37
Депутати органів самоврядування	35
Депутати парламенту Угорщини	34
Працівники міністерств	34
Працівники податкових органів	31
Працівники судів	21
Вчителі, професори	21

Джерело: www.gallup.hu | Gallup monitor.

Щодо другої групи одержано такі дані (табл. 4.34).

Таблиця 4.34

Корупція, яка зустрічається в практиці малих і середніх підприємців

Керівники інших фірм	85
Митники	14
Полицейські	12
Службовці органів самоврядування	11
Працівники міністерств	8
Працівники контрольних органів	6
Депутати парламенту Угорщини	4
Працівники податкових органів	4
Депутати органів самоврядування	3
Працівники судів	1

Джерело: www.gallup.hu | Gallup monitor.

Як впливає з наведеного, внаслідок цих процесів, що відбуваються на перехідному етапі в Угорщині, зокрема утвердження ринкової економіки, корупція має значний вплив на життя суспільства. Загалом можна сказати, що у своїх щоденних справах угорці досить часто зустрічаються з корупцією. За допомогою хабара завжди можна уникнути надмірних бюрократичних процедур. Більше того, у деяких адміністративних сферах корупція процвітає. Так, заяви на імміграцію і звернення іноземних громадян до держорганів з метою купівлі нерухомості є предметом масштабної корупції.

Дослідження корупції в Угорщині дало змогу виявити її основні причини, загальні не тільки для цієї країни, а й для інших постсоціалістичних держав. До загальних і основних причин корупції належать:

- відсутність оптимальної системи антикорупційних законів і підзаконних актів;
- істотні недоліки й грубі помилки у здійсненні економічних і соціальних реформ;
- слабкість, нерішучість, а іноді й цілковита політична безвольність державної влади;
- кадрова, технічна й оперативно-тактична невідповідність правоохоронних органів до протидії організованій злочинності, у тому числі й корумпованим структурам усіх рівнів;

- корумпованість значної частини політичної еліти;
- моральна деградація певних прошарків суспільства;
- мінімальний ризик викриття корупціонерів і відсутність стосовно них рішучих репресій;
- привілеї на розпорядження власністю і послугами, що перебувають у руках бюрократів.

До специфічних рис української корупції варто зарахувати:

- характеристику корупції як негативного фактора, що активно сприяє реформуванню суспільства у 80–90-ті роки через стимуляцію процесу створення багатьох “первісних капіталів” і формуванню соціальних груп підприємців, у тому числі і суспільно шкідливого прошарку – олігархів;
- стрімке кількісне збільшення чиновництва як кадрової бази корупції;
- створення могутньої, широко розгалуженої тіньової економіки і величезних незаконних доходів, значну частину яких становить основне джерело фінансування корупціонерів;
- стійка толерантність (терпимість) населення до корупції, особливо на її найнижчому рівні. Коли суспільство стає поблажливим до корупції, її рівень різко підвищується;
- величезний розрив між прибутками багатих та бідних верств суспільства;
- виняткова порівняно з іншими демократичними державами, монополія чиновництва на надзвичайно великий обсяг функціональних можливостей;
- широкий і безперешкодний кадровий обмін між владними та комерційними структурами.

Специфічними рисами угорської корупції можна назвати:

- активну участь партій, що прийшли до влади в результаті демократичних виборів, у приватизації та в інших процесах економічних реформ, які приносять збагачення або партійній верхівці, або наближеним до неї підприємцям;
- розвиток корупції на рівні чиновників середньої ланки;
- ураження побутовою корупцією органів охорони здоров'я, освіти (подарунки лікарям, вчителям);
- чітке закріплення провідних підприємців за тими чи іншими партіями;
- слабка представленість підприємців у парламенті країни, законодавча база не дає можливості прикритися депутатським мандатом від відповідальності за правопорушення;

• гостре сприйняття громадськістю країни проявів корупції у вищих ешелонах влади. Наявність реальних механізмів розслідування таких фактів та покарання у випадку їх підтвердження.

Отже, у центрі схеми корупції в Угорщині стоять партії, що прийшли до влади в парламенті, сформували свій уряд і через виконавчу владу здійснюють корумповані дії. У центрі ж української схеми — олігархічні клани, що прагнуть наблизитись до адміністрації президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради і через ці зв'язки реалізувати свої корумповані інтереси. Як в одній, так і в іншій країні парламенти використовуються для прикриття корупційних дій деяких високопосадовців та депутатів. Водночас в Україні Верховна Рада слугує дахом для частини представників тіньового бізнесу, які сховалися за депутатський мандат від відповідальності перед законом.

Охарактеризуємо перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. В Угорщині, та й в Україні сьогодні розроблено фундаментальні документи, що чітко визначають заходи боротьби з корупцією. Реалізація цих заходів — це реальна боротьба з корупцією, що почнеться лише тоді, коли суспільство, а точніше громадянське суспільство, зрозуміє, що тільки його зусиллями можна подолати це явище. Очікувати, що держава та чиновники, які є головними дійовими особами корупції, будуть боротися з корупцією — наївно. Сьогодні завдання вчених і дослідників — довести до свідомості широких мас населення, що перемога над корупцією — в руках самих людей. І чим активнішим буде кожен член суспільства, нетерпимішим до будь-яких проявів корупції, тим більше сподівань на успіх та справедливість.

Список використаних джерел

1. *Усиевич М. А.* Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е годы XX в. // Новая и новейшая история. — 2002. — № 9. — С. 83.

2. *A nemzeti megújhdás programja.* — Bp., 1999. *A magyar gazdaság atallanak és fejlődésének programja.* Stábilizáció és konvertibilitás. — Bp., 1991.

3. *Сакс Дж., Пивоварський О.* Економіка перехідного періоду (Уроки для України). — К.: Основи, 1996. — С. 59.

4. *Бальцерович Л.* Соціалізм, капіталізм, трансформація. Очерки на рубеже епох. — М.: Наука — УРАО, 1999. — С. 189–190.

5. *Опыт* управления социалистической экономикой в Венгрии. — М., 1989. — С. 136; *Statistikai évkonvy.* — Вр.: KSH, 1995. — Old. 74.
6. *Jelentés az infláció alakulásáról.* — Вр.: MNB, 2000. szept.
7. *Éves jelentés.* — Вр.: MNB, 1997. — Old. 234–237; *Magyar statisztikai zsebkönyv.* — Вр.: KSH, 2001. — Old. 150.
8. *Világgazdaság.* — 1997. — Marc. 26; *Napi gazdaság.* — 1998. — Dec., 30; *Népszabadság.* — 1999. — Okt., 8.
9. *Népszabadság.* — 1999. — Okt., 8; 2000. — Jun., 30; 2001. — Aug. 22.
10. *Там само.*
11. *Népszabadság.* — 2000. — Jun., 30.
12. *Уроки социально-экономических преобразований в странах Центральной и Восточной Европы/Под ред. О. Т. Богомолова.* — М.: ИМЭПИ РАН, 1996. — С. 53.
13. *Центральная и Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч. 1.* — М.: Наука, 2002. — С. 96.
14. *Ласло Соч.* 2001 год в Венгрии: Движение вперед, но к чему? <http://archive.tolrus.ru/countries/hunar/1.html>.
15. *ITD. Hungary, 1995/1.* — P. 8.
16. *Világgazdaság.* — 1995. — Majus, 26.
17. *Vértés András, Karsai Gábor. Gazdasági átalakulás es gazdaságpolitika // Magyarország évtized könyve (1988–1998).* — Вр.: DKMKA, 1999. — Old. 102.
18. *Усевич М. А. Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е годы XX в. // Новая и новейшая история.* — 2002. — № 9. — С. 86.
19. *Там само.* — С. 86.
20. *Figyelő.* — 1997. — Jul. 10. *Europai Unio a Világgazdaság hávi melléklete.* — 1997. — Jul. 30. — Old. 19.
21. *The Hungarian Economy.* — 1996. — V. 24. — № 4. — P. 6.
22. *Adevărul economic.* — Bucurest, 1995. — № 47. — P. 9.
23. *Усевич М. А. Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е годы XX в. // Новая и новейшая история.* — 2002. — № 9. — С. 86.
24. *Естонське Агентство Новин ЕТА (И-Ти-Эй).* — Таллінн. — 1998. — 15 груд.
25. *Центральная и Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч. 1.* — М.: Наука, 2002. — С. 112.
26. *Berend I. From Regime Change to Sustained Growth in Central and Eastern Europe // Economic Survey of Europe.* — 2000. — № 2/3. — P. 56.

27. *Tam* само. — P. 57.
28. *Világ gazdaság*. — 1995. — November, 1.
29. *Радыгин А. Д.* Реформа собственности в России: на пути из прошлого в будущее. — М.: Наука, 1994. — С. 7.
30. *Népszabadság*. — 1994. — Nov., 30.
31. *Pistor K., Turrkewitz J.* Coping with Hydra-State Ownersip after Privatization: A Comparative Study of Hungary, Russia, and Czech Republik // *Corporate Governance in Central Europe and Russia*. — L., 1996. — P. 212.
32. *Stark D.* Heterarchy: Asset Ambiguity and Organizational Innovation in Postsocialist Firms / DiMaggio P., Powell W., Stark D., Westney E. *Firm Futures: The Social Organization of Business*. — Princeton University Press, 2000. — P. 45
33. *Népszabadság*. — 2000. — Jan., 20.
34. *Усевич М. А.* Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е годы XX в. // *Новая и новейшая история*. — 2002. — № 9. — С. 90.
35. *A hitelintezeti rendszer 1999, évi tevékenysége*. — Вр.: 2(KX). — Augusztus. — Old. 42.
36. *Бухвальд Е., Виленский А.* Развитие и поддержка малого бизнеса (опыт Венгрии и уроки для России) // *Вопр. экономики*. — 2002. — № 7. — С. 111.
37. *Laki, Mihály.* Kisvállalkozás a szocializmus után. — Вр: *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, 1998. — Old. 59.
38. *1999. évi XCV. törvény a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról*.
39. *Kuczai Tibor.* Kisvállalkozás és társadalmi környezet. — Вр.: Replika, 2000. — Old. 104.
40. *hvg*. — 1999. — № 12. — Old. 121—122; *Népszabadság*. — 2000, 31. III. — Old. 15.
41. *A magyar gazdaság a változó világban*. — Вр.: AULA, 1999. — Old. 110.
42. *Dorgai László.* A mezőgazdaságtól a területfejlesztésig. — Вр.: *Agarszakoktatási Intezet*, 2001. — Old. 121.
43. *Показник PSE* (еквівалент підтримки виробника) характеризує частку трансферів від споживачів та платників податків у грошових доходах сільгоспвиробників, а показник NCAp (коефіцієнт номінальної допомоги виробнику) відображає ступінь захисту національного ринку від іноземної конкуренції. *Tanka Endre.* Kie lesz a magyar termőföld a XXI. században? — Вр.: Kossuth Klub, Hazai Műhely 8. *Nemzet es fold*, 2000. — Old. 97.

44. *Varga Gyula*. Az "Agenda 2000" üzenete. In: Az Európai Unió évkönyve 1999–2000. Szerkesztette: Forgács Imre, Inotai András, Weber Attila. DHV Magyarország. — Bp.: Osiris, 2000. — Old. 376.

45. *Fertő Imre*. A mezőgazdaság a piacgazdaságban // Közgazdasági Szemle. — 2. sz. — 1997. — Old. 72.

46. *Аграрная политика России: современные тенденции*. — М.: АОЗТ "ЭПИКОН", 1999. — С. 14.

47. *Центральная и Восточная Европа во второй половине XX века*. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч. 1. — М.: Наука, 2002. — С. 179.

48. *1994. évi C. törvény A szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény módosításáról*.

49. *Центральная и Восточная Европа во второй половине XX века*. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч. 1. — М.: Наука, 2002. — С. 189.

50. *Венгерское сельское хозяйство и пищевая промышленность в цифрах 2003*. — Bp.: Magyar Mezőgazdaság Kiadó, 2003. — С. 4.

51. *Там само*. — С. 6.

52. *Там само*. — С. 10–11.

53. *Центральная и Восточная Европа во второй половине XX века*. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч. 1. — М.: Наука, 2002. — С. 201.

54. *Andreff W. Privatisation and Corporate Governance in Transition Economies* *Vezetestudomány*. — 1999. — Vol. 22. — № 7–8.

55. *Augusztinovics M. Nyugdíjrendszerek és reformok az átmeneti gazdaságokban* // Közgazdasági Szemle. — 1999. — Vol. 46. — № 7–8. — Old. 658.

56. *Чаба Л.* Венгрия на рубеже веков: итоги трансформации и перспективы вступления в ЕС // *Вопр. экономики*. — 2000. — № 6. — С. 39.

57. *Десять лет системной трансформации в странах ЦВЕ и в России: итоги и уроки* // *Мировая экономика и междунар. отношения*. — 2000. — № 5. — С. 14.

58. *Шокотерапия против градуализма: конец дискуссии* // *Эксперт*. — 1998. — № 35. — С. 14–16.

59. *Центральная и Восточная Европа во второй половине XX века*. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч. 1. — М.: Наука, 2002. — С. 216–218.

60. *Вестник научной информации ИМЭПС РАН*. — М., 2002. — № 2. — С. 97.

61. *Milanović B.* Šta mozemo naučiti od dosadšnjeg iskustva zemalja u tranziciji? // *Ekonomska politika*. — 2001. — №2569/2570.

62. *World Bank (1996), World Development Report 1996 From Plan to Market*. — N. Y., Oxford University Press. — P. 66.

63. *A nemzeti megújodás programja*. Bp. 1999. *A Magyar gazdaság átállának és fejlődésének programja. Stabilizáció és konvertibili-*

tás. — Bp., 1991. — Old. 86. Magyarország kormány programja. 1998, A Medgyesy kormány programja. 2002. *www.gov.hu*.

64. *R. Andorka és Zs. Spéder*. The Small Transformation. Society, Economy and Politics in Hungary and the New European Architecture. — Bp.: Akadémiai Kiadó, 2001. — P. 126.

65. *Somogyi Csaba*. A munkanélküliség kezelése a neoliberais gazdaságpolitikában // *Eszmélet*. — № 38.

66. *Hungary: Economic Policies for Sustainable Growth* // IMF Occasional Paper. — 2003. — № 159. — 02.

67. *Eastern European*. 1997. — Vol. 35. — № 1. — P. 76–93; Active measures to alleviate tension on the hungarian labour market. RRT Hungary Document 38. The institute for World Economics Hungarian Academy of Science. — Bp., 1996. — P. 96.

68. *OECD Economic surveys*. 1997–1998. — Paris, 1998. — P. 28.

69. *Gál, Robert Iván*. Puha költségvetési korlat, a szerződések kezelése és a nótorius megbizhatatlanság//*Szociológiai Szemle*. — 2000. — № 1. — Old. 3–23.

70. *Galasi Péter*. Munkanélküliek álláskeresői magatartása. — 2003. majus. *www.kszsz.org.hu*.

71. *Active measures to alleviate tension on the Hungarian labour market*. RRT Hungary Document 38. — Bp.: The institute for World Economics Hungarian Academy of Science, 1996. — P. 96.

72. *Czabán, László and Richard Whitley*, The Transformation of Work Processes in Emergent Capitalism: The Case of Hungary, Work, Employment and Society. — 1998. — Vol. 12. — № 1. — P. 47–72.

73. *Letenyei, László*. Rural Innovation Chains. Two Examples of the Diffusion of Rural Innovations // *Review of Sociology*. — 2001. — № 1.

74. *Детально і на високому професійному рівні проблему зміни складу зайнятого населення в постсоціалістичних країнах Європи досліджує у своїх працях російський вчений економіст, к. е. н. Л. С. Лучкіна; у цій частині своєї праці автор використовує саме її підходи, викладені у статті: Л. Лучкіна. Экономические процессы. Рыночные сдвиги в составе занятого населения в постсоциалистических странах Европы // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2000. — № 7. — С. 86–93.*

75. *Проблемы выхода из кризиса стран ЦВЕ*. — М.: ИМЭПИ РАН, 1997. — № 1.

76. *C. Clark*. Conditions of Economic Progress. — London, 1957; A. G. B. Fisher. A Note of Tertiary Production. *The Economic*. — 1952. — Dec. (За

публікаціями в "Известиях АН СССР". Серія економічна. — 1991. — № 4. — С. 74).

77. *Иванов С. А., Ушкалов И. Г.* Макроструктура занятости и уровень экономического развития в СССР и странах Восточной Европы. (За публікаціями в "Известиях АН СССР". Серія економічна. — 1991. — № 3. — С. 86).

78. *Ушкалов И. Г.* Макроструктура занятости в реформируемых экономиках стран Восточной Европы. Дисс. на соиск. д-ра экон. наук. — М.: ИМЭПИ РАН, 1992. — С. 116–117.

79. *Итоги социально-экономического развития стран ЦВЕ в 1997–1998 гг.* — М.: ЭПИКОН, 1999. — С. 31.

80. *Парфенова Л.* Интеграция Польши с ЕС: состояние и прогнозы // МЭиМО. — 1999. — № 4. — С. 78.

81. *Див. табл.1, а також: Проблемы воспроизводства в странах СЭВ.* — М.: ИМСС АН СССР, 1974. — С. 75.

82. *Ежегодный бюллетень жилищной и строительной статистики для Европы и Северной Америки, 1998.* — Нью-Йорк; Женева; ООН; 1998. — С. 79.

83. *Временные руководящие принципы по статистике распределения доходов, потребления и накопления домашних хозяйств.* ООН — Нью-Йорк, 1977. (Перепечатано в Экспресс-информации № 4 серии: Обследование бюджетов семьи и методы исчисления. — М.: Госкомстат СССР и НИИ статистики, 1990).

84. *Під оплату праці тут мається на увазі номінальна заробітна плата, яка включає обов'язкові відрахування: прибутковий податок, відрахування до Пенсійного фонду та збір на обов'язкове соціальне страхування. Статистичний щорічник України за 2000 рік.* — К.: Техніка, 2001. — С. 378.

85. *Roggemann C. H., Scholz O., Tomann H.* Welfare States in Transition: East and West. — Macmillan Press LTD, 1999. — P. 93.

86. *За оцінкою* Всесвітнього банку, на частку нижнього дециля (за рівнем споживчих витрат) припадає лише 21 % коштів, що виділяються на соціальну допомогу (тобто допомога з бідності), в Угорщині — 27 %.

87. *Усевич М.* Венгрия // Правила игры. — 2000. — № 3. — С. 7–9.

88. *Чаба Л.* Венгрия на рубеже веков: итоги трансформации и перспективы вступления в ЕС // Вопр. экономики. — 2000. — № 6.

89. *Международный раздел* // Статистически годишник на РБ. — София, 1999. — С. 184.

90. *Ekonomiska politika*. – 1998. – S. 17.
91. *Magyar statisztikai Zsebkönyv, 2002*. – Bp.: KSH, 2003. – Old. 309.
92. *Россия и страны мира. Статистический справочник*. – М.: Госкомстат РФ, 2000. – С. 107. www.itu.int, 2003.
93. *A nemzeti megújodás programja*. – Bp., 1999. *A Magyar gazdaság átállának és fejlődésének programja. Stabilizáció és konvertibilitás*. – Bp.: 1991. – Old. 86.
94. *Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2002*. – Bp.: KSH, 2003. – Old. 14.
95. *Pálinskás József. Modern gazdaság – korszerű közoktatás // Új Pedagógiai Szemle*. – 1999. – № 2.
96. *A magyar közoktatás fejlesztésének főbb célkitűzései*. – Bp.: OSIRIS, 2002. – Old. 142.
97. *Report on Hungarian Public Education*. – Bp.: OKI, 2000. – P. 48.
98. *1993. évi LXXX. törvény. A felsőoktatásról*. www.mkody.hu
99. *1999. évi LII. törvény. A felsőoktatási intézményhálózat átalakításáról, továbbá a felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény módosításáról*. www.mkody.hu
100. *Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2002*. – KSH, 2003. – Old. 136.
101. *A Medgyessy kormány programja*. www.gov.hu
102. *Németh Peter. Az elmúlt 14 év (Magyarország és az Európai Unió csatlakozási tárgyalásai)*. – Bp.: ELTE, 2003. – Old. 205.
103. *Népszabadság*. – 1990. – 23.05
104. *Баланс. Правительство Венгерской Республики 1990–1994*. – Будапешт: Центр политических исследований, 1994. – С. 311.
105. *A nemzeti megújodás programja*. – Bp., 1999. *A magyar gazdaság átállának és fejlődésének programja. Stabilizáció és konvertibilitás*. – Bp., 1991.
106. *46/2003. (IV.16.) OGY határozat. az Egészség Évtizedének Johan Béla Nemzeti Programjáról*.
107. *Социальный мониторинг, 2002 год. Проект MONEE. UNICEF, 2002*. – С. 76–78. *Доклад о состоянии здравоохранения в Европе 2002 г. Европейское региональное бюро ВОЗ*. – Копенгаген, 2003. – С. 148–153.
108. *Népszámlálási körkép közép-európából 1989–2002*. – Bp.: TLA, 2003. – Old. 21.
109. *Конституції нових держав Європи та Азії*. – К.: Право, 1996. – С. 317.
110. *1993. évi XCVI. törvény. Az Önkéntes Kölcsönös Biztosító Pénztárról. 1997. évi CLIV. törvény Az egészségügyről. 1996. évi LXIII. tör-*

vény. Az egészségügyi ellátási kötelezettségről és a területi finanszírozási normatívákról. 1991. évi LXXXIV. törvény. A társadalombiztosítás önkormányzati igazgatásáról 1994. évi LI. Törvény. A Magyar Gyógyszerész Kamaráról. 1993. évi XCVI. Törvény. Az Önkéntes Kölcsönös Biztosító Pénztárakról. 1998. évi XXV. Törvény. Az emberi felhasználásra kerülő gyógyszerekről. www.mkody.hu

111. 1997. évi CLIV. törvény. Az egészségügyről.

112. KORNAI, J. Az egészségügyi reformjáról. — Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1998. — Old. 112.

113. SINKO, E. Az egészségügyi reform alternatívái, lehetőségek Magyarország számára. — Bp.: Miniszterelnöki Hivatal, 1998. — Old. 148.

114. OROSZ, É. Az egészségügy finanszírozásának aktuális kérdései. — Bp.: Eötvös Loránd Egyetem, 1997. — Old. 56.

115. 1996. évi LXIII. törvény. Az egészségügyi ellátási kötelezettségről és a területi finanszírozási normatívákról. www.mkody.hu. 1997. évi CLIV. törvény. Az egészségügyről. www.mkody.hu

116. 1994. évi LI. törvény. A Magyar Gyógyszerész Kamaráról. www.mkody.hu

117. Nográdi Toth, E. Tények könyve: Medicina. — Bp.: Greger-Delacroix, 2003. — Old. 122.

118. KINCSES, GY. Priority Setting in Health Care. — Bp.: Prime Minister's Office, 2003. — P. 243.

119. 1993. évi XCVI. törvény. Az Önkéntes Kölcsönös Biztosító Pénztárakról.

120. 1998. évi XXV. törvény. Az emberi felhasználásra kerülő gyógyszerekről. www.mkody.hu

121. Доклад о состоянии здравоохранения в Европе 2002 г. — Копенгаген, Европа, 2003. — С. 135.

122. R. Palacios and R. Rocha. The Hungarian Pension Reform in Transition. In Public Finance Reform during the Transition/Ed. By L. Bokros, J.-J. Dethier. — The World Bank, Washington D.C., 1998. — P. 193.

123. Financial Research Ltd. Istvan Csillag. The Pension Reform in Hungary. 1999. R. Palacios and R. Rocha. The Hungarian Pension Reform in Transition. In Public Finance Reform during the Transition. Ed. By L. Bokros, J.-J. Dethier, The World Bank. — Washington D.C., 1998. — P. 175–216.

124. Глинкина С. Коррупционные преступления в современной России // Организованная преступность и коррупция: Исследования, обзоры, информация. — 2000.— № 4. — С. 12.

125. *Tam* само. — С. 14.
126. 49/1999.(VI. 3.) OGY határozat. www.kerszov.hu.
127. LXXXVII 2001. évi CXXI. törvény A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény módosításáról. 2002. évi XLIX. törvény. Az Európa Tanács Strasbourgban, 1999. január 27-en kelt Korrupcióról szóló Büntetőjogi Egyezményének kihirdetéséről.
128. *Конституції* нових держав Європи та Азії. — К.: Право, 1996. — С. 323.
129. *Nations in transit* 2002. — N. Y.: Freedom House, 2002. — P. 208.
130. *Global Corruption Report Report* 2001. — P. 24. <http://www.transparency.org/>
131. *Tam* само. — P. 58–59.
132. *Tam* само. — P. 62.

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ УГОРЩИНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ: ЗАГАЛЬНЕ І ОСОБЛИВЕ

5.1. ІНТЕГРАЦІЯ У ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНІ СТРУКТУРИ ЯК ГОЛОВНИЙ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ПРІОРИТЕТ УГОРЩИНИ

Починаючи з 1990 року всі уряди Угорщини у зовнішньополітичній діяльності визначали такі три пріоритети: інтеграція до європейських та євроатлантичних структур, розвиток добрих відносин із сусідніми країнами та захист прав угорської меншини, що проживає за кордоном.

Проте кожен уряд визначав серед названих пріоритетів основний. Так, уряд Й. Анталла велику увагу насамперед приділяв угорській меншині, яка проживає за кордоном. На ці цілі виділялися величезні кошти, було створено відповідні державні інституції, що займалися забезпеченням захисту прав цієї категорії угорців.

Після приходу до влади 1994 року урядової коаліції Угорської соціалістичної партії та Союзу вільних демократів (УСП–СВД) два останні пріоритети були підпорядковані прагненню Угорщини якомога швидше вступити до НАТО та ЄС.

Уряд В. Орбана (1998–2002 рр.) основний наголос зробив на інтеграції до євроатлантичних структур та на захисті прав угорської меншини, що проживає за кордоном.

Для уряду П. Меддеші основним пріоритетом також стала інтеграція Угорщини у Євросоюз.

Наприкінці 80–90-х років перед Угорщиною гостро постало питання створення нової структури колективної безпеки. Завдання розробки нової концепції безпеки і воєнної доктрини, узгодженої зі стратегічними цілями зовнішньої політики, постало на порядку денному

угорського керівництва у зв'язку з тим, що на сесії Політичного консультативного комітету Організації Варшавського Договору (ОВД) у Берліні в 1987 р. було сформульовано новий підхід до питань безпеки, який у принципі не міг існувати раніше. Цей підхід націлював кожну з держав – членів ОВД на створення національної стратегічної воєнної доктрини й концепції безпеки. Ще в 1987–1988 рр. Угорщина почала формувати нову внутрішню структуру збройних сил, яка докорінно відрізнялася від структурних елементів об'єднаних збройних сил ОВД. Однак у 1988–1989 рр. вже стало очевидно, що для створення такої концепції потрібні докорінні політичні зміни в країні. Створення системи контролю озброєнь після зустрічі у верхах у Стокгольмі та серії зустрічей на найвищому рівні у Відні, а пізніше й скорочення збройних сил в ОВД і НАТО значною мірою стимулювали процес формування угорської стратегії безпеки на початку 90-х років, який збігся з початком системних перетворень у країні.

До нових підходів у питаннях безпеки угорців спонукала також відносна близькість країни до таких неспокойних регіонів, як Балкани, Кавказ, Близький Схід та Північна Африка.

Нова концепція мала стати одним з основних елементів системи суспільної, економічної та соціальної внутрішньої стабільності, яка своєю чергою є важливою умовою демократичного розвитку та формування комплексної європейської системи безпеки.

До розробки національної концепції безпеки залучалися військові, політики, представники різних громадських організацій, науковці. Проводились серії консультацій та нарад з майбутніми закордонними партнерами по НАТО. Документ, підготовлений на початку 90-х років, містив основні політичні принципи та цілі Угорської Республіки і формулював національну стратегію безпеки країни й національну воєнну стратегію, а також майбутню програму реформ у галузі безпеки й оборони.

Керівництво Угорщини вважало, що реформа збройних сил і системи безпеки є однією з умов створення системи стабільності в країні й у цьому контексті національна оборона Угорщини є гарантом запобігання загрози суверенітету, територіальній цілісності, громадському та конституційному порядку в країні. Вона включає у себе військовий потенціал країни (збройні сили, правоохоронні органи, економіку, населення, державні органи та громадські організації), який у разі необхідності можна активізувати. Система національної оборони ґрунтується на суспільному усвідомленні необхідності за-

хисту країни, економіці, яка забезпечує потреби збройних сил та населення країни, державних оперативних службах, підготовлених до оборони, системі цивільної оборони, яка захищає населення та матеріальні цінності, а також на збройних силах, які готові виконувати свою пряму функцію.

Реформа угорської армії розпочалася наприкінці 80-х років. Економіка країни перебувала на той час у глибокій кризі. Штатна чисельність збройних сил становила 150–160 тис. чол., що було недоцільно з позиції оборонної доктрини, а також лягало важким тягарем на економіку країни. Тому потрібно було створити таку програму реформування збройних сил, яка була б спрямована на значне скорочення армії, розрахована на довготривалий термін і здійснювалась поступово. Саме цим вимогам і відповідала нова програма, яка складалася з таких етапів:

I етап — 1989–1990 рр. Розробка концепції нової воєнної доктрини Угорщини, скорочення збройних сил на 25 тис. чол.;

II етап — 1990–1994 рр. Становлення нових збройних сил Угорщини. Скорочення терміну строкової військової служби до 12 місяців. Початок діалогу з НАТО;

III етап — 1995–1999 рр. Подальший розвиток збройних сил, скорочення їх чисельності до 63 тис. чол. та вступ до НАТО.

Саме цей документ перевів проблему виходу Угорщини з Варшавського пакту та приєднання країни до НАТО в практичну площину. Завдяки своїй далекоглядності угорським дипломатам вдалося ще наприкінці 80-х років чітко спрогнозувати те, що в найближчій перспективі НАТО залишиться єдиним військовим союзом, здатним ефективно впливати на політичні процеси у світі й регіоні. Розглядаючи НАТО як найефективнішу структуру колективної безпеки Європи і вагому складову системи загальноєвропейської безпеки, керівництво Угорщини мало на меті забезпечити свою незалежність, демократичний розвиток і територіальну цілісність, зміцнити зовнішні гарантії зовнішньої безпеки, протидіяти виникненню нових загроз стабільності та безпеці в регіоні Центральної і Східної Європи, невіддільною частиною якої вона є, а також використати досвід і допомогу країн — членів альянсу в розбудові власних збройних сил та інших військових формувань.

У 1997 р. Г. Кіссінджер писав: “Будь-яке значне розширення НАТО невідворотно призведе до нової лінії поділу — саме тому історичні нації Центральної та Східної Європи і прагнуть до членства в НАТО.

Вони хочуть приєднатися до старого, а не нового Північноатлантичного союзу” [1]. Мета повернення в Європу була визначена насамперед консервативно-коаліційним урядом Йозефа Анталла після виборів 1990 р. [2]. Саме перший демократично обраний уряд виступив з ініціативою розпуску Організації Варшавського Договору, яка 1991 року припинила своє існування. Того ж року Радянський Союз вивів свої війська з Угорщини. З початку 90-х років стали регулярними зустрічі між угорськими державними керівниками і високопоставленими представниками НАТО. В лютому 1994 р. Угорщина підписала рамкову угоду НАТО “Партнерство заради миру”, а в листопаді того ж року — програму двостороннього співробітництва. Наступні уряди Д. Хорна, В. Орбана, П. Меддеші, хоч і мали різні ідеологічні платформи, повністю поділяли цю стратегію і послідовно впроваджували її в життя. З позиції угорської політичної еліти, приєднання до НАТО символізує завершення процесу системної трансформації в Угорщині й розглядається як етап на шляху до досягнення основної мети — вступ до ЄС та цілковита інтеграція в європейські та євроатлантичні структури.

Втім, саме навколо проголошеної програми вступу до євроатлантичних структур у 90-ті роки розгорнулись найгостріші суперечки всередині країни. Майже третина угорського істеблішменту, а також широкі кола населення країни демонстрували прагнення до нейтралітету, пацифістські настрої стосовно участі у воєнних союзах, виступаючи проти приєднання до НАТО.

Проте парламент і уряд держави відхилили ідею нейтралітету і вже на початку 90-х років було вироблено концепцію, суть якої полягала в тому, що лише через інтеграцію із Заходом Угорщина мала змогу вийти з дезінтегруючого регіону Центральної і Східної Європи. У процесі вироблення консенсусу з цього питання велику роль відіграли розпад Радянського Союзу, Чехословаччини, Югославії, балканська криза, що розпочалася в 1991 р.

У процесі переговорів про приєднання до НАТО керівництво УР підтвердило, що цілковито погоджується з цілями, визначеними у стратегічній концепції НАТО, і готове взяти на себе відповідальність за всіма зобов'язаннями, що випливають з Вашингтонського договору про приєднання до Північноатлантичного альянсу. Угорщина задекларувала намір брати активну участь як в інтегрованій воєнній структурі НАТО, так і в плануванні процесів оборони, а також підтримку політики “відкритих дверей” альянсу. Угорці заявили про

своє прагнення відігравати ініціативну роль у Євроатлантичній раді партнерства (ЄРП), а також у програмі “Партнерство заради миру”.

Принципові засади розвитку взаємовідносин НАТО з постсоціалістичними країнами були закладені рішеннями Копенгагенської зустрічі міністрів закордонних справ держав — членів НАТО 6 червня 1991 р., Римського саміту НАТО 8 листопада 1991 р., зустрічі міністрів закордонних справ країн ЦСЄ і НАТО в Брюсселі 20 грудня 1991 р. щодо створення Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС), Лондонської зустрічі глав держав та урядів країн — членів Північноатлантичного альянсу 6 липня 1996 р.

Зустріч держав — членів НАТО, що відбулася в Мадриді 8 липня 1997 р., стала одним з основних етапів процесу інтеграції Угорщини у євроатлантичні структури. Запрошення західними державами Угорщини до участі в переговорах про приєднання до цієї зустрічі означало, що майбутні союзники оцінили досягнуті угорцями за порівняно короткий час успіхи у політичній та економічній галузях: у побудові правової держави, реалізації прав людини, в тому числі національних меншин, а також оцінили зусилля країни у справі зміцнення безпеки в ЦСЄ. Так, з кінця 1995 року Угорщина активно включилася у врегулювання югославської кризи: у рамках IFOR у м. Тасарі (західна Угорщина) і в м. Печ (південно-західна Угорщина) було створено логістичні бази: у м. Тасарі американські, а в м. Печ — норвезькі, датські, фінські, шведські і польські [3].

У лютому 1996 р. Угорщина направила в Боснію угорський підрозділ інженерно-технічних військ, який діяв у складі сил НАТО (IFOR, SFOR) і будував мости й дороги. Чисельність угорського контингенту з центром в м. Окучани (Хорватія) становила 205 осіб.

Визначивши курс на інтеграцію в НАТО, керівництво Угорщини усвідомлювало, що потрібно не просто декларувати свої наміри, а й активно готувати громадську думку до вступу в альянс. Тому було розроблено спеціальну програму роз'яснення населенню, що таке НАТО, які переваги дає членство в цій організації країні та її громадянам, які фінансові наслідки чекають на Угорщину в разі приєднання. Втім, процес цей відбувався суперечливо. Наведемо деякі результати цієї роботи. Якщо у жовтні 1995 р. лише 48 % опитуваних серед дорослого населення підтримали вступ Угорщини до НАТО, то в серпні 1996 р. частка громадян, які схвалюють приєднання країни до НАТО, скоротилася до 44 %, а частка населення, яке не погоджувалося зі вступом до НАТО, збільшилася до 35 %, що було пов'язано з появою

американських військових підрозділів у містечку Тасар та з проблемами, що виникли там у зв'язку з цим. Навесні 1997 р. вже 50 % населення підтримало вступ країни до НАТО [4]. 16 листопада 1997 р. в Угорщині було проведено всенародний референдум з цього питання. У ньому взяла участь майже половина дорослого населення, 85 % з них проголосували за членство країни в НАТО.

Для вступу до НАТО Угорщина, як і кожна з країн, що приєдналася до цього блоку, повинна була виконати певні обов'язкові вимоги, а саме: створити демократичну політичну систему, ринкову економіку, налагодити добросусідські відносини з сусідніми країнами, запровадити демократичний контроль над збройними силами країни, продемонструвати здатність до співробітництва та взаємодії із збройними силами інших країн. До того ж країна мала забезпечити необхідний рівень витрат на оборону, що досягатиметься за рахунок сталого економічного зростання.

8 липня 1997 р. на мадридському саміті НАТО винесла рішення про прийняття до альянсу Угорщини, Чехії і Польщі. 16 грудня 1997 р. представники НАТО й Угорщини підписали документ про умови приєднання. Після ратифікації документа парламентами 16 країн-членів Угорщина разом із Чехією і Польщею 12 березня 1999 р. офіційно стала членом НАТО.

Всього через 12 днів після приєднання Північноатлантичний альянс розпочав повітряні бомбардування території Югославії. В день початку війни, 24 березня 1998 р., угорський парламент надав дозвіл літакам НАТО на необмежене використання угорських аеродромів. (Дозвіл на вільне використання угорського повітряного простору було видано парламентом у жовтні 1998 р.) Під час війни проти СРЮ 35 угорських військових лікарів і 5 кадрових офіцерів працювали в Албанії.

Під час військових дій Угорщина до кінця послідовно виступала проти операції сухопутних військ, особливо проти її початку з території Угорщини [5]. Це пояснювалося тим, що в автономному краї Воєводині (Сербія) у 1998 р. проживало понад 290 тис. угорців, або 14 % від загальної кількості населення [6], і угорська підтримка можливої акції сухопутних військ створила б серйозну небезпеку для їхнього життя. При розробці спільних кроків проти Югославії, зокрема у прийнятій у Вашингтоні 23 квітня 1999 р. заяві про інтенсифікацію повітряних ударів проти Югославії, було враховано й угорську позицію. Після завершення акції проти Югославії Генеральний секретар

НАТО Хав'єр Солана подякував Угорщині і особисто прем'єр-міністрові країни Віктору Орбану за надану допомогу. Новий Генеральний секретар НАТО Джордж Робертсон також неодноразово робив аналогічні заяви.

Після закінчення війни в Югославії Угорщина брала активну участь у розробці Пакту стабільності для Південно-Східної Європи. В першій половині 2000 р. Угорщина зайняла пост співголови Робочого столу № 1 у рамках ПС/ПСЄ з питань демократизації і прав людини. Відтак як співголова вона допомагає реалізовувати програму робочої групи насамперед своїми ініціативами, що стосуються управління, ЗМІ, прав людини і національних меншин, а також освіти. З кінця липня 2000 р. в Приштині був дислокований угорський підрозділ КФОР у складі 324 осіб, до його завдань входили охорона ставки британського командування, ретрансляційної станції, а також дорожньо-транспортний контроль.

Однією з умов прийому Угорщини до НАТО було те, що з 1998 р. вона повинна щорічно підвищувати військові витрати на 0,1 % від ВВП. У 1997 р. військовий бюджет країни становив 1,4 % ВВП, а чисельність збройних сил УР в 1997 р. дорівнювала 43 400 чол. [7]. Угорщина прийняла умови НАТО про виплату щорічних членських внесків у розмірі 0,65 % щорічного бюджету НАТО. При цьому військові витрати Угорщини щорічно мають збільшуватися на 0,1 % ВВП [8].

У зв'язку з цим бюджет Мініборони країни у 2000 р. становив 190 млрд форинтів (близько 730 млн доларів), що в абсолютній сумі на 40 % вище, ніж у попередньому році, та й у реальній вартості це значне збільшення. Ця сума становить 1,5 % ВВП. На розвиток армії в минулі роки виділялися мінімальні кошти, не більш 2-3 відсотків загальних витрат на оборону. З 2000 року ситуація якісно змінилася, на закушівлю за кордоном військово-технічних засобів було витрачено 20–30 млрд форинтів. Планується привести у відповідність з вимогами НАТО військові засоби радянського і російського виробництва. З 2000 року розпочалася модернізація винищувачів МІГ-29 [9]. У процесі запланованої реформи збройних сил буде істотно поліпшено харчування, обмундирування солдат строкової служби, а також матеріальний добробут контрактників і кадрових офіцерів. За оцінками фахівців, Угорщині для переоснащення та переобладнання своїх збройних сил відповідно до вимог НАТО потрібно витратити щорічно 600–800 млн доларів [10].

З приходом до влади у 2002 р. нового уряду та нового керівництва збройними силами було створено інтегроване Міністерство оборони. Подальший розвиток збройних сил Угорської Республіки планується здійснити в три етапи :

I етап — до 2003 р. — формування нової організаційної структури (зменшення чисельності збройних сил відповідно до вимог забезпечення необхідних умов для рентабельності економіки держави; розробка і впровадження нових штатів; створення нової мережі дислокації військ); підвищення грошового забезпечення військовослужбовців, впровадження нової форми одягу, поліпшення житлових умов особового складу. До речі, у 2003 р. на оборонні цілі в Угорщині було витрачено 346,7 млрд форинтів (понад один мільярд доларів США), це становить 1,86 % ВВП, що вже наближається до вимог альянсу щодо витрат на оборону, а саме 2 % від ВВП.

II етап — до 2006 р. — підвищення рівня бойової підготовки, придбання необхідної військової техніки, підвищення рівня її відповідності вимогам НАТО. Очікується, що до 2004–2005 рр. Угорщина зможе досягти оборонних витрат на рівні 1,81 % ВВП (близько 1 млрд дол. США).

III етап — до 2010 р. і далі — модернізація та придбання нового озброєння і військової техніки, забезпечення цілковитої відповідності угорської армії вимогам НАТО, технічне переоснащення збройних сил. При цьому пропонується такий розподіл оборонного бюджету:

- 40 % — оплата праці;
- 30 % — поточна діяльність;
- 30 % — розвиток збройних сил.

У процесі реформування багато уваги приділяється питанням соціального захисту військовослужбовців. Великі кошти витрачаються на переобладнання казарм під житло для військових контрактної служби.

Основними складовими реформи повинно стати цивільне управління збройними силами, а також запровадження механізму громадського контролю. На основі реформи в країні заплановано створення середньо- та довгострокової концепції технічного розвитку, здійснення якої дасть Угорщині змогу поглибити євроатлантичну інтеграцію. Відсутність такої концепції викликало критику Угорщини з боку західних партнерів, зокрема міністерства оборони США [11].

У лютому 2000 р. парламент УР прийняв рішення, в якому наголошувалося, що Угорщина пов'язує свої надії на поліпшення благопо-

луччя кожного громадянина й держави з успішним здійсненням процесу євроатлантичної інтеграції і підтверджує свою рішучість продовжувати військову реформу, зміцнювати демократичний і цивільний контроль над своїми збройними силами й підвищувати їх оперативно-технічну сумісність зі збройними силами НАТО та країн-партнерів. Угорська Республіка підтримує зусилля НАТО у співпраці з такими міжнародними організаціями, як ОБСЄ, Європейський Союз, Рада Європи, у сприянні і зміцненні євроатлантичної безпеки та поліпшенні загального клімату довіри в Європі. Реалізуючи цю мету, країна спрямовує свою діяльність на розвиток конструктивного співробітництва зі структурами безпеки, що існують на європейському континенті, на основі яких формується нова архітектура європейської безпеки XXI століття.

На саміті, що відбувся 21–22 листопада 2002 р. у Празі, НАТО продемонструвала готовність пристосувати до нової військово-політичної обстановки не тільки свою політику, а й свої засоби оборони. У Празі альянс виступив з новими ініціативами, що мають на меті підвищити його спроможність здійснювати воєнні операції на високому сучасному рівні.

У серпні 2003 р. 300 угорських миротворців приєдналося до міжнародних сил в Іраку у зоні польської відповідальності. США надали допомогу у транспортуванні головної групи військовослужбовців, а транспортні засоби та військову техніку забезпечила угорська сторона.

Результати співробітництва Угорщини з НАТО на рівні Євроатлантичної ради партнерства, програми “Партнерство заради миру”, а з 12 березня 1999 р. як повноправного члена альянсу дають підстави зробити такі висновки.

Членство в НАТО Угорщини суттєво вплинуло на процес повернення угорців до Європи, допомогло країні не тільки підвищити міжнародний авторитет, а й створити умови для зміни вектора економічного співробітництва із Сходу на Захід. В результаті втрата традиційних для угорських товаровиробників ринків збуту, інвестиційних джерел та постачальників життєво важливих товарів і послуг не викликала в Угорщині економічного колапсу і пройшла без соціальних вибухів та серйозних заворушень.

Угорщина утвердилася як регіональний лідер серед країн ЦСЄ. Саме їй належить ініціатива створення цілої низки регіональних спільнот, мета яких — зміцнення політичного та економічного співробітництва. Ставши членом альянсу, Будапешт активніше здійснює

політику захисту прав угорської національної меншини, яка проживає в сусідніх країнах.

Однак досвід членства Угорщини в НАТО має і негативну складову.

Під час пропагандистської кампанії, яку здійснював уряд Угорщини, щодо вступу країни до НАТО активно використовувався аргумент про те, що приєднання до альянсу має не так оборонну, як політичну мету, зокрема сприяє сталому розвитку, забезпеченню безпеки й миру в регіоні і на континенті [12]. Втім, військова діяльність НАТО останніми роками свідчить про те, що перспектива перетворення альянсу з воєнно-політичної на суто політичну організацію незначна. Мало того, Північноатлантичний союз дедалі більше перебирає на себе функцію світового жандарма.

Негативні наслідки для угорської економіки мали й конфлікт у Косові та бомбардування Югославії силами НАТО. Сукупний збиток від запровадження ембарго, порушення судноплавства на Дунаї та інших несприятливих для Угорщини наслідків оцінюється приблизно в 25 млн доларів. Загальна сума збитків, включаючи безпосередні втрати та втрачену вигоду, оцінюється приблизно в 0,5 % ВВП УР [13].

Проблематичним є і питання розміщення ядерної зброї на території Угорщини. Заява у листопаді 1999 р. тодішнього прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана про те, що в разі кризової ситуації він готовий надати територію своєї країни для розміщення ядерної зброї, викликала шалену критику як у середині країни, так і закордоном, насамперед у Росії [14]. (Тема розміщення озброєнь, і передусім ядерної зброї НАТО на території країн ЦСЄ, стала ключовою в переговорах Росії та НАТО.) [15].

Прості люди в Угорщині дедалі більше розуміють, що натовське членство не поліпшить їхнього життєвого рівня, оскільки потребує від країни витратити кошти на закупівлю озброєння за кордоном, у тих-таки західних країн, на утримання угорських армійських підрозділів, які беруть участь у воєнних операціях альянсу в гарячих точках планети, на інші військові витрати. Із зменшенням військової загрози з боку гіпотетичних ворогів (Росія, Румунія) угорське суспільство не дуже розуміє, від кого НАТО захищатиме країну і навіщо витрачати величезні кошти на забезпечення членства.

На думку колишнього посла Угорської Республіки в НАТО Андраша Шімоні, участь Угорщини в НАТО потрібно оцінювати самокритично, з огляду на те, чи вдалося створити інструменти для захисту

інтересів країни, для зростання впливу Угорщини в НАТО, для зменшення військового відставання. А. Шімоні вважає, що можна було б не зважати на критичні висловлення союзників по НАТО на адресу Угорщини, якби угорці могли заявити, що виконали свої зобов'язання, продовжили якісну перебудову армії, зробили прозорими державну закупівлю військової техніки, модернізували свої військові сили. Замість цього доводиться визнати, що Угорщина не використала можливостей, що випливають з членства в НАТО, і три роки членства практично минули даремно. Союзники щораз частіше порівнюють Угорщину з пасажиром без квитка, тому що країна у сфері безпеки не виявила жодної ініціативи. Угорщині не вдалося прискорити військові реформи, не створено в достатній кількості військових частин швидкого реагування, які можна було б використовувати для вирішення завдань нового типу. Досвід, нагромаджений НАТО, в Угорщині використовується недостатньо. Щоправда, суспільство оцінює армію більш позитивно, однак військова кар'єра усе ще не є привабливою. На думку посла, Угорщина мало чого досягла у військовому співробітництві за роки членства в НАТО [16].

Не менш самокритичним був міністр оборони Угорщини Ференц Юхас, який напередодні пражського саміту альянсу дав інтерв'ю газеті "Непсабадшаг". Міністр визнав, що через три роки після прийому в НАТО Угорщина як і раніше не може виконувати своїх зобов'язань перед альянсом. На думку Юхаса, у разі агресії Угорщину не зможе захистити навіть Північноатлантичний альянс, оскільки в країні немає необхідної військової інфраструктури. Угорщина, яка була членом Варшавського договору, "має велику громіздку армію, у якій немає мобільних, здатних швидко переміщуватися підрозділів. Ні її структура, ні рівень боєздатності, ні озброєння не відповідають стандартам НАТО", — вважає Юхас. Він додав, що служби підтримки і тилового забезпечення також неадекватні. "Мало хто тут має уявлення про стандарти НАТО у сфері комунікацій, при цьому необхідно, щоб угорські підрозділи щонайменше мали зв'язок з підрозділами інших країн" [17].

Тому у програмі діяльності уряду П. Меддеші багато уваги приділено структурним реформам в армії, поліпшенню бойової підготовки, заходам щодо переведення армії на професійну основу і модернізації військової техніки.

Угорщина і Європейський Союз. Членство Угорщини в НАТО значно прискорило переговорний процес щодо вступу країни до ЄС.

Угорці з самого початку трансформаційних перетворень були переконані, що європейська інтеграція – це магістральний напрям розвитку континенту, який визначає як ситуацію в самій Європі в третьому тисячолітті, так і її місце у світі. Від часу свого створення у 1957 р. Європейський Союз поступово перетворився на один з найпотужніших фінансово-економічних і політичних центрів світу, ключовий компонент нової архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів. Європейська інтеграція і членство в Європейському Союзі є стратегічною метою Угорщини, найкращим способом реалізації національних інтересів – побудови економічно розвиненої й демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин.

Виборюючи право на вступ до ЄС, Угорщина звертається до Заходу та його інституцій, маючи за мету досягти принаймні чотирьох стратегічних цілей:

- по-перше, зміцнення своїх власних демократичних та ринкових інституцій;

- по-друге, внесення до західноєвропейського дискусю та західноєвропейського визначення сучасної Європи нового історичного досвіду, який Угорщина набула за останні десятиріччя;

- по-третє, зміцнення НАТО та ЄС не тільки через збільшення їхнього потенціалу, а й через визначення нових можливостей та перспектив;

- по-четверте, прискорення й зміцнення процесу демократичної реконструкції регіону та побудови нового європейського ладу.

Процес інтеграції Угорщини до Європейського Союзу складається з чотирьох етапів. На першому етапі (1986–1990 рр.) угорці започаткували діалог з ЄС і задекларували своє бажання з часом стати повноправним членом європейської спільноти. На другому етапі (1991–1994 рр.) угорці разом з ЄС активно працюють над складанням та підписанням Європейської угоди про асоціацію. На цей етап припадає також визначення та затвердження критеріїв вступу до ЄС, з допомогою яких оцінювалась готовність країни-кандидата стати членом спільноти. На третьому етапі (1994–1997 рр.) Угорщина подала заяву з проханням прийняти її до Євросоюзу, водночас, з одного боку, експерти ЄС розпочали моніторинг відповідності політичних, соціально-економічних реформ, які відбувалися в країні, копенгагенським критеріям, з іншого – угорський уряд, парламент прагнули в максимальній короткі терміни імпліментувати вимоги спільноти

щодо майбутнього членства. Четвертий етап (1997–2004 рр.) характеризується активним переговорним процесом між Угорщиною та ЄС основним завданням якого є розробка механізмів практичного приєднання країни до Євросоюзу. В Угорщині також тривало подальше реформування політичної, економічної, соціальної, юридичної, гуманітарної сфер суспільства з метою максимально гармонізувати їх з відповідними сферами ЄС.

Перший етап розпочався ще за соціалістичних часів, коли 1986 року було започатковано переговори на рівні експертів Угорщини та ЄС. Їхньою метою спочатку було лише укладення торговельної угоди, але під впливом політичних та економічних змін, які відбувалися на той час, Рада Міністрів ЄС на засіданні 25 липня 1988 р. значно розширила мандат для заключних переговорів. У серпні 1988 р. було встановлено дипломатичні відносини між Угорщиною та ЄС [18].

Європейський Союз, керуючись насамперед політичними міркуваннями, прагнучи, аби перша угода нового типу була укладена з Угорщиною, яка йшла в авангарді процесів реформ соціалістичного блоку. Такий політичний крок стимулював Угорщину до посилення темпів перетворень. У результаті 26 вересня 1988 р. саме з Угорщиною було підписано угоду про торговельне та економічне співробітництво. Євросоюз надав Угорщині на взаємних умовах режим найбільшого сприяння у торгівлі згідно з правилами ГАТТ.

На Паризькому саміті в липні 1989 р. провідні розвинені країни звернулися до Європейської комісії з проханням скоординувати програму економічної допомоги Угорщині та Польщі. Ця програма дістала назву PHARE (програма допомоги в економічній реструктуризації Польщі й Угорщини). Пізніше її було поширено на інші постсоціалістичні країни. Основною метою надання цієї допомоги є полегшення процесу економічних та політичних змін у перехідних країнах. Основними напрямками програми допомоги є розробка індивідуальної “стратегії приєднання” з виокремленням пріоритетів, конкретних дій і термінів їх здійснення, в тому числі у сфері формування ринкової економіки, демократичного правопорядку, соціальної та регіональної політики, політики в ключових галузях господарства (енергетика, транспорт, сільське господарство та ін.), вдосконалення органів управління, боротьби із злочинністю. У рамках програми PHARE протягом 1990–1994 рр. Угорщині було виділено майже 516 млн єкю. Усі вимоги ЄС щодо фінансування програми допомоги Угорщині містяться в рамковій угоді між Комісією ЄС та Угорською Республікою,

підписаній 3 вересня 1990 р. [19]. Координацію діяльності PHARE в Угорщині здійснює Міжвідомча комісія з координації допомоги, Секретаріат якої розміщується в Міністерстві економіки.

Підсумовуючи перший етап інтеграції Угорщини в ЄС, слід зазначити, що це був один із найскладніших періодів у наближенні країни до Союзу. Угорці перебували під пильним оком СРСР, їхні контакти з Брюсселем розцінювалися як закамфльований дрейф у бік капіталізму з відповідними демаршами з боку Москви. Угорські дипломати не мали досвіду переговорного процесу з Євросоюзом, через те їхні перші кроки на цьому шляху нагадували гру в одні ворота. Не сприяла євроінтеграційним прагненням Угорщини і міжнародна обстановка кінця 80-х, хоча угорські політики передчували кінець Радянського Союзу, але спрогнозувати, що буде замість нього, ніхто не наважувався.

У серпні 1990 р. Європейська Рада схвалила пропозицію Великобританії про укладення ЄС Європейських угод про асоціацію із країнами Центральної і Східної Європи. А вже в грудні 1991 р. Угорщина однією з перших країн в регіоні підписала цю угоду, яка набула чинності з 1 лютого 1994 р. після її ратифікації парламентами країн — членів ЄС і Державними Зборами Угорщини. Таким чином, розпочався другий етап взаємовідносин Угорщини вже як асоційованого члена та ЄС. Ця “європейська (асоційована) угода” охоплює сфери національної та союзної компетенції і складається з преамбули, десяти розділів та додатків. Назви розділів відображають напрями співробітництва сторін, а саме: політичний діалог; вільний рух товарів; міграція робочої сили, підприємництво, свобода надання послуг; платежі, економічне співробітництво; співробітництво щодо запобігання незаконній діяльності; культурне, фінансове співробітництво; інституціональні, загальні і надзвичайні заходи. Хоча для імплементації Європейської угоди необхідно було більш як два роки, однак її торговельні й економічні розділи набрали чинності вже 1 березня 1992 р. на підставі спеціальної перехідної угоди [20].

Оскільки угода мала преференційний характер, вона й спрямовувалася на створення зони вільної торгівлі між ЄС та Угорщиною. Датою початку вільної торгівлі (крім сільськогосподарських продуктів) у сфері товарообігу договір визначив 31 грудня 2000 р.

Реалізація ідеї зони вільної торгівлі здійснюється асиметрично, тобто ЄС надає пільги з самого початку, а Угорщина надає пільги у відповідь пізніше.

На відміну від загальних положень обіг деяких “індикативних” товарів регулюються спеціальними протоколами, особливо це стосується текстильних товарів, вугільної, металургійної, сільськогосподарської, рибної продукції. Особливий протокол регулює проблеми проходження товарів та митного співробітництва. Спеціальні преференції захищають інтереси Угорщини стосовно платіжного балансу, нових галузей індустрії, а також галузей промисловості, які структурно трансформуються [21].

У сфері сільського господарства договір про асоціацію не передбачає створення зони вільної торгівлі, а тільки взаємне надання пільг на конкретну номенклатуру продукції обох сторін.

Стосовно руху робочої сили угода про асоціацію передбачає поліпшення соціальних умов іноземців, які працюють, та забезпечення їхніх прав у відносинах з місцевими роботодавцями. Зокрема, можна переказувати пенсії через кордон. Визначення кількісних параметрів робочої сили передається до компетенції двосторонніх угод між Угорщиною та окремими країнами ЄС на зразок діючої угоди між Угорщиною та ФРН. Щодо цього аспекту договір передбачає так званий національний підхід: до іноземців не дозволяється застосовувати жорсткіші правила, ніж до жителів країни [22].

Договір про асоціацію зафіксував примат правил ЄС щодо регулювання конкуренції. Угорщина зобов'язалася скоригувати свої закони відповідно до законодавства ЄС. Поступове наближення законодавчої бази — одна з найголовніших умов інтеграції Угорщини в ЄС.

Виконання угоди про асоціацію контролює спеціально створена Рада з питань асоціації, яка раз на рік проводить засідання на рівні міністрів. Головує на ньому по черзі один з членів Ради ЄС та один із членів угорського уряду. Згідно з практикою, обов'язки голови Ради з питань асоціації виконує міністр закордонних справ Угорщини та міністр закордонних справ тієї країни, яка є черговим головою в Раді ЄС. Рішення Ради з питань асоціації є обов'язковими.

Згідно з Європейською угодою Угорщина почала співробітництво з ЄС щодо широкого кола питань, зокрема, щодо адаптації свого законодавства до інтеграційного законодавства ЄС, розширення зв'язків у різних галузях економіки, а також у сфері зовнішньої політики і культури. На початку 1992 р. Європейська комісія подала главам держав і урядів країн — членів ЄС доповідь: “Європа і проблема розширення”, підготовлену за дорученням Європейської Ради. Вона містила пропозиції щодо організації, умов і форм реалізації Маастрихт-

ської стратегії, в ній наголошувалося на необхідності подальшого поглиблення європейської інтеграції, а прийняття нових членів рекомендувалося здійснювати з одночасним зміцненням Союзу.

5 жовтня 1992 р. відбулася перша офіційна зустріч між міністрами закордонних справ асоційованих країн і всіх держав — членів Союзу в Люксембурзі. У прийнятій заяві сторони визнали, що Європейські (асоційовані) угоди сприяють інтеграції держав ЦСЄ.

Відповідно до доручення Європейської Ради в Лісабоні Комісія в грудні 1992 р. підготувала аналітичну доповідь “У напрямку якнайшвидшого створення асоціації з державами Центральної і Східної Європи”, яка стала предметом дискусії на засіданні Європейського Союзу в Единбурзі в грудні 1992 р. Обговорення під час цього саміту умов інтеграції країн ЦСЄ в ЄС сприяло успішному проведенню зустрічі на найвищому рівні в Копенгагені (21–22 червня 1993 р.).

Характерною рисою другого етапу входження Угорщини в ЄС було значне поліпшення міжнародного становища Угорщини. Позбавившись диктату Москви, Будапешт активно розпочав переговорний процес з ЄС. Водночас угорські дипломати під впливом “надзавдання” швидшого входження в Союз погоджувалися практично з усіма вимогами Євросоюзу. Суттєвою проблемою була і відсутність чітких критеріїв членства країн — претендентів на вступ до ЄС.

Саме з рішень саміту в Копенгагені починається новий етап підготовки Угорщини до членства в ЄС. Грунтуючись на доповіді Комісії, прийнятій на саміті в Лісабоні та Единбурзі, вищий форум Євросоюзу чіткіше визначив нові рамки відносин з асоційованими державами. Найважливішу заяву було зроблено в комюніке ЄС, де вперше було офіційно визнано право асоційованих держав ЦСЄ на членство в ЄС у разі виконання певних умов, які дістали назву “копенгагенських критеріїв членства”. Відповідно до цих критеріїв для членства в ЄС країни-кандидати повинні:

- створити стабільні інститути, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини і захист прав національних меншин;
- забезпечити функціонування ринкової економіки, яка здатна протистояти тиску конкуренції й дії ринкових сил у рамках Євросоюзу;
- спроможність брати на себе зобов'язання, включаючи прихильність цілям створення політичного, економічного та монетарного союзів (спроможність адаптувати *acquis communautaires*) [23].

З цього моменту інтеграція держав ЦСЄ в ЄС ставала спільною метою не тільки самих асоційованих держав, а й Євросоюзу, як це було зафіксовано в текстах Європейських угод. Таким чином, у Копенгагені наступив якісний перелом у ставленні ЄС до вступу держав ЦСЄ до європейської спільноти і зумовлений він був саме тими демократичними і ринковими перетвореннями, що відбулися в цих державах.

7 березня 1994 р. в Брюсселі відкрилося засідання Ради Асоціації ЄС, на якому 1 квітня було запропоновано країнам — претендентам (у тому числі й Угорщині) подати офіційні заяви з проханням прийняти їх у члени ЄС. Відтоді відносини Європейського Союзу з Угорщиною вступили в третій етап — безпосередньої підготовки до вступу.

Угорський уряд, уповноважений Державними Зборами, на засіданні яких з цього приводу було прийнято одностороннє рішення, 31 березня 1994 р. подав офіційну заявку з проханням про прийняття Угорської Республіки до ЄС.

З моменту підписання Європейської угоди про асоціацію Угорщина постійно проводила роботу з гармонізації законодавства. Уряд прийняв у 1995 р. Програму правової гармонізації, що стосується тих сфер законодавства, які були перераховані в Європейській угоді про асоціацію. Діяльність з гармонізації дістала нового розмаху після того, як на засіданні Європейської Ради в Ессені 9-10 грудня 1994 р. було затверджено стратегію асоційованих країн на період підготовки їх вступу до ЄС. На тому ж саміті було вирішено розробити “Білу книгу щодо єдиного ринку”. Цей документ було затверджено в червні 1995 р. на саміті Євросоюзу в Каннах під назвою “Підготовка інтеграції асоційованих країн Центральної і Східної Європи до внутрішнього ринку Європейського Союзу”. У ньому міститься перелік усіх законодавчих актів, необхідних для інтеграції в єдиний ринок ЄС, а також рекомендації щодо порядку їх прийняття. Додаток, більший за основну частину Книги, охоплює 23 сектори економіки і суспільного життя від руху капіталу і до захисту прав споживачів. У цьому документі наводиться загальний перелік найважливіших законів, до яких має бути адаптоване національне законодавство держави-кандидата, порядок їх прийняття з метою забезпечення участі країн-аплікантів у єдиному ринку Союзу. Рекомендується створити адміністративні і технічні структури, аби ці закони набрали чинності й ефективно виконувалися. Перелічуються напрямки і форми технічної підтримки, що здійснюються ЄС з метою зближення законодавства країн ЦСЄ з

правовою системою Євросоюзу. Реалізація основних положень “Білої книги” значно вплинула на процес адаптації національних правових систем більшості країн ЦСЄ до союзного законодавства [24]. Цей висновок справедливий і для Угорщини.

У грудні 1995 р. на основі “Білої книги” було розроблено угорську стратегію гармонізації правового регулювання внутрішнього ринку — так звану угорську “Білу книгу”. Вона містить стратегічні завдання, пов’язані з виконанням рекомендацій “Білої книги” ЄС і термінів їх виконання. Відповідно до неї на кінець 1997 року угорське право було переважно гармонізовано відповідно до вимог та законів ЄС. Нині в Угорщині немає жодної такої галузі законотворчості, якої хоча б частково не торкнулася правова гармонізація [25]. Робота ця триває і далі.

Для підготовки проекту рішення про готовність до вступу в Союз Єврокомісія вперше у своїй діяльності розробила й затвердила у квітні 1996 р. детальний перелік однакових за змістом питань (понад 150 сторінок і близько 1000 питань), на які країни — кандидати на членство повинні були відповісти. У липні 1996 р. Комісія одержала від Угорщини заповнені форми з відповідями на поставлені запитання. Цей великий за обсягом документ складається із двадцяти трьох розділів, які практично охоплюють всі сфери життєдіяльності угорського суспільства. До речі, 1997 року вийшла книжка “Угорщина в 90-х роках (Відповіді угорського уряду на питання Європейського Союзу)” [26], в якій подано скорочену версію відповідей. Однак і цей матеріал дає уявлення про ті зміни, що відбулися в країні у постсоціалістичний період.

Саме цим і завершується третій етап інтеграції Угорщини до ЄС, під час якого угорці значно активізували свій діалог з Євросоюзом і вели його хоч не на рівних, але на відповідному професійному рівні. Питання бути чи не бути Угорщині членом ЄС трансформувалося у площину — коли бути угорцям повноправними учасниками Спільноти.

15 липня 1997 р. Єврокомісія ухвалила документ “Порядок денний 2000” (Agenda 2000), який є одним із основоположних політичних документів щодо подальшого розвитку інтеграційного процесу і розширення Євросоюзу. В ньому визначено підходи політичних інституцій ЄС до співробітництва з країнами-кандидатами. “Порядок денний 2000” виявився документом програмного характеру. Він визначив завдання Євросоюзу щодо розширення на 2000-2006 рр. Його розробка здійснювалася згідно з так званим пакетним підходом, при

цьому складниками стали пропозиції Єврокомісії стосовно центральних проблем європейської інтеграції — основних напрямів діяльності ЄС, розширення на Схід та затвердження бюджету [27].

16 липня 1997 р. Європейська комісія оголосила свою думку про країни ЦСЄ, які бажають приєднатися до ЄС. У матеріалах Комісії було констатовано, що в Угорщині консолідовано функціонування політичних інститутів, здійснено поділ та визначено компетенції “гілок” влади, між якими налагоджено дієве співробітництво і тим самим створено основу для ефективного функціонування політичної системи суспільства, забезпечено вільні вибори на всіх рівнях, які відбуваються без суттєвих порушень, влада змінюється демократичним шляхом, через вибори до Державних Зборів, своєю чергою опозиція має можливість впливати на політичний процес у країні через парламент та інші форми волевиявлення, фундаментальні права людини в цілому забезпечуються, засоби масової інформації не контролюються державою. Європейська комісія звернула увагу угорців на те, що функціонування їхньої судової системи потребує вдосконалення, як і боротьба з корупцією. Що ж до політики у сфері національних меншин, то в цілому оцінюючи позитивно досягнення Угорщини щодо їх забезпечення, Комісія звернула увагу угорців на проблеми циганської меншини, які хоч і вирішуються, але повільно. Висновок цього моніторингу був передбачуваним, тобто на середню перспективу Угорщина здатна взяти на себе зобов'язання, пов'язані зі вступом до ЄС і приступити до переговорів про приєднання.

Четвертий етап угорської євроінтеграції розпочався 4 квітня 1998 р., коли з Угорщиною офіційно розпочалися переговори про вступ до ЄС. 8 вересня 1998 р. Угорщина подала Євросоюзу оцінку відповідності угорського законодавства вимогам спільноти в обсязі одинадцяти розділів: наука і дослідження; телекомунікації й інформаційні технології; освіта та навчання; культура й аудіовізуальна індустрія; малий і середній бізнес; промислова політика; зовнішня політика і політика безпеки; регулювання акціонерних товариств; захист споживачів; політика в галузі рибальства; статистика. Одночасно Угорщина першою з країн-кандидатів подала запит на надання їй статусу країни перехідного періоду в таких галузях, як телекомунікації, захист інтелектуальної власності у фармацевтичній промисловості, захист прав споживачів щодо якості продукції.

24 листопада 1998 р. Комісія ЄС схвалила доповідь щодо Угорщини, в якій було проаналізовано процеси економічного і політичного

розвитку з акцентом на реалізації критеріїв членства. Комісія зауважила важливість досягнення вирішального прогресу в адаптації і створенні умов для застосування *acquis communautaire* в усіх країнах, що претендують на членство в ЄС. Угорщина домоглася істотного прогресу на шляху демократичних перетворень суспільства і впри- тул наблизилася до виконання політичного критерію членства. Було зазначено, що в Угорщині функціонує ринкова економіка [28].

13 грудня 2000 р. у Копенгагені Угорщина завершила переговори про її приєднання і відповідно до рішення саміту дістала офіційне запрошення для повноправного членства в ЄС.

Велике значення для подальшого входження Угорщини до ЄС мав саміт в Ніцці 7–9 грудня 2000 р., на якому було прийнято договір, який визначає основні принципи реформування Європейського Союзу у зв'язку з майбутнім розширенням [29]. Крім того, на саміті в Ніцці було сформульовано низку важливих рішень, зокрема про реформування інституціональної системи у зв'язку з майбутнім розширенням. Так, прийняття рішень кваліфікованою більшістю поширюється на такі сфери, як торгівля послугами (окрім культурних, частиною транспортних та інформаційних), вільне переміщення висококваліфікованих фахівців, реформування суду ЄС і бюджету, внутрішня політика держав-членів (крім сімейного права), деякі аспекти імміграційної політики (з 2004 р.). Вето було збережено на прийняття рішень із соціальних питань і оподаткування. Крім того, учасники саміту наголошували на необхідності активізувати співробітництво (крім оборонної сфери) з економічно та політично могутніми державами, які не є членами ЄС. Було прийнято рішення щодо зменшення кількості членів Європейської комісії та перерозподілу голосів у Раді міністрів ЄС.

Однак процес ратифікації Ніццького договору виявився складнішим, ніж очікувалося. Так, під час саміту ЄС у червні 2001 р. було заявлено про те, що негативне рішення референдуму в Ірландії 7 червня 2001 р. щодо ратифікації Ніццького договору вкрай негативно може позначитися на всьому процесі розширення [30]. (На повторному референдумі в цій країні, який відбувся 19 жовтня 2002 р., населення підтримало подальший розвиток інтеграційного процесу). Іспанія виступала проти надання перехідного періоду для реалізації права на працевлаштування, а Франція не була згодна з наданням перехідного періоду для вирішення питань про купівлю сільськогосподарських угідь іноземцями в країнах-кандидатах. Найбільшу тривогу у країн — членів ЄС викликали наслідки розширення стосовно їх впливу на фі-

нансову систему спільноти. Зокрема, Іспанія, Греція, Португалія та Італія висловили побоювання, що розширення призведе до зниження допомоги ЄС найменш розвиненим регіонах країн — членів ЄС. Крім того, у Німці було заявлено про розширення Союзу в 2004 р., однак не було сказано, які саме країни ввійдуть до ЄС. Було прийнято рішення про дозвіл країнам-кандидатам брати участь у виборах до Європарламенту у 2004 р., але не уточнювалося, яким конкретно.

Необхідні зміни були закладені в Декларації про майбутнє ЄС, прийнятій на саміті ЄС у м. Лаекені (Бельгія) в грудні 2001 р. після завершення головування Бельгії в ЄС [31]. Після вивчення доповідей щодо кожної з країн-кандидатів було складено список країн, які можуть бути прийняті до ЄС у 2004 р., а саме Кіпр, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словацька Республіка, Чеська Республіка, Словенія.

12–13 грудня 2002 р. в Копенгагені на саміті Європейської Ради було прийнято рішення про вступ до ЄС в травні 2004 р. всіх десяти згаданих держав, цим формально і завершується переговорний процес між Угорщиною та Євросоюзом щодо повноправного членства в Союзі. 17 грудня 2002 р. угорський парламент прийняв рішення про зміну Конституції країни у зв'язку з вступом до ЄС. В лютому 2003 року Єврокомісія затвердила остаточний позитивний висновок щодо готовності країн-аплікантів до вступу.

12 квітня 2003 р. в Угорщині відбувся загальнонаціональний референдум. Більшість його учасників (83 %) висловилися за вступ країни до Євросоюзу. Щоправда, у голосуванні взяли участь тільки 45 % виборців. На парламентських виборах 2002 р. активність угорців була значно вищою: на виборчі дільниці прийшли понад 70 % громадян, що мають право голосу. Найактивнішими прихильниками вступу до ЄС виявилися жителі угорської столиці, більше половини з них взяли участь у голосуванні. 16 квітня 2003 р. в Афінах на саміті ЄС прем'єр-міністр Угорщини П. Меддеші підписав документи про вступ країни до ЄС.

Упродовж 2003–2004 рр. всі 15 країн — членів ЄС повинні ратифікувати розширення ЄС. І в такому разі 1 травня 2004 р. Угорщина вступить до ЄС як повноправний член. Якщо це станеться, то угорці вже у червні — липні 2004 р. візьмуть участь у виборах до Європейського парламенту.

Таким чином, четвертий етап входження Угорщини до ЄС був також не простим для угорських дипломатів та урядовців. Саме на

цей період припадає складна та напружена робота щодо виправлення помилок, допущених під час переговорів у попередні роки. Але в будь-якому разі угорці прагнуть вести діалог з Євросоюзом у ХХІ столітті не як бідні родичі, а як повноправні члени європейської спільноти.

Що стосується координації підготовки до інтеграції, то для Угорщини загалом характерні корпоративна відповідальність уряду та міжвідомчий принцип. Розробка питань, вирішити які на рівні одного міністерства неможливо, а також міжвідомчих проблем покладається на Міжвідомчу комісію у справах європейської інтеграції, до якої входять представники міністерств та інших вищих органів державної влади. Комісія покликана координувати розробку урядових рішень і визначати завдання, пов'язані з виконанням Європейської угоди. Розробка директив з ведення угорською стороною переговорів про приєднання було основним завданням 27 міжвідомчих робочих груп, створених у рамках Міжвідомчої комісії.

Розгалужена система інститутів, які займаються проблемою інтеграції Угорщини до ЄС, дає можливість ефективно коригувати політику Угорської Республіки відповідно до вимог Єврокомісії. Однак ЄС здійснює достатньо жорсткий моніторинг виконання Угорщиною своїх зобов'язань згідно з Європейською (асоційованою) угодою. Наприклад, у 2002 р. до угорців було висунуто претензії такого характеру [32]:

- у період з кінця 2001 до 2002 р. Комісія Євросоюзу розглянула понад 352 скарги, які в здебільшого стосувалися порушення прав людини насамперед циганської меншини;
- дуже скромними є досягнення Угорщини у сфері лібералізації ринку послуг;
- в Угорщині не вдається привести у повну відповідність до вимог ЄС законодавчі акти, що стосуються податку на додану вартість;
- існують серйозні проблеми з темпами трансформації металургійної галузі промисловості;
- важко йде процес синхронізації цін на сільськогосподарську продукцію та встановлення їх відповідно до норм та стандартів ЄС;
- в угорському законодавстві не враховано повністю вимог ЄС щодо прав власності на землю;
- темпи модернізації енергетичного сектору, доступ до енергетичних мереж та ціни на енергію не відповідають положенням, погодженим у спільних документах;
- скромними є досягнення у боротьбі зі злочинністю.

Цей перелік не є вичерпним, хоча потрібно наголосити, що і ЄС, і Угорщина з розумінням ставляться до існування цих проблем. Однак до названих невіршених питань додається велика кількість інших після офіційного вступу Угорщини до ЄС. Про можливий подальший розвиток угорсько-єсовських відносин докладно описано в розділі 6 монографії: “Місце та роль Угорської Республіки в новій Європі: спроба прогнозу”. Зазначимо лише, що розвиток політики євроатлантичного та європейського співтовариства щодо Угорщини дає підстави говорити про те, що процес трансформації міжнародних організацій, розташованих на території Європи, та їх розширення на Схід виявився набагато складнішим та довготривалішим, ніж передбачалося наприкінці 80-х років ХХ ст. Тягар проблем, що визначаються масштабністю процесу, невіршеними конфліктами, недостатньо високим рівнем економічного розвитку країни, за рахунок якої здійснюється розширення, та необхідністю серйозного реформування інституційної структури НАТО та ЄС, є джерелом вагань та непослідовності у виробленні та здійсненні стратегії взаємовідносин з Угорщиною та іншими країнами-аплікантами.

Досвід інтеграції Угорщини в Євросоюз та НАТО певною мірою корисний для України, яка також задекларувала основним зовнішньополітичним пріоритетом членство в цих організаціях. Що цінне й важливе можна взято з нього для нашої країни.

Йдеться насамперед про внутрішньополітичне та економічне забезпечення майбутнього членства, над чим працювали всі уряди і парламенти нової Угорщини. Без розуміння цієї простої істини Україні марно розраховувати на європейську та євроатлантичну інтеграцію в найближчій перспективі. Таким чином, реалізація європейського курсу на нинішньому етапі повністю залежить від готовності української законодавчої, виконавчої влади, суспільства до політичного та економічного реформування України відповідно до вимог ЄС та НАТО.

На шляху приєднання до європейських структур угорці активно використовували своє геополітичне становище як країни, яка має кордон із державою — членом ЄС, через тісні політичні комунікації та економічні контакти. Після травня 2004 року Україна теж матиме спільний кордон з ЄС завдяки новим членам, а саме Польщі, Словаччині та Угорщині. Незважаючи на те, що процес практичної інтеграції цих країн триватиме ще досить довго, це сусідство потрібно використати з максимальною вигодою.

Надзвичайно важливою для України в угорському досвіді є плідна співпраця всіх гілок влади щодо євроінтеграції. Розходження в Угорщині між ними були лише щодо тактики, стратегію приєднання до НАТО та ЄС підтримували всі урядовці, парламентарії та політики. Створення відповідних інтеграційних механізмів на рівні уряду, Державних Зборів забезпечило на практиці процес виконання країною відповідних вимог щодо майбутнього членства.

Офіційний Будапешт з перших років незалежності приділяв велику увагу створенню консенсусу у суспільстві щодо повноправного повернення до Європи. З одного боку, тут дбали про позитивний імідж власної країни на Заході, з іншого — постійно та цілеспрямовано працювали над утвердженням в угорському суспільстві думки про те, що членству Угорщини в НАТО та ЄС немає альтернативи і це єдина можливість вийти із системної кризи, в яку країна потрапила в результаті невдалого соціалістичного експерименту.

5.2. МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ УГОРЩИНИ ІЗ СУСІДНІМИ КРАЇНАМИ В КОНТЕКСТІ УГОРСЬКОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Відносини Угорщини із сусідніми країнами великою мірою залежать від становища угорської національної меншини, що проживає в цих державах, та ставлення до неї офіційних органів. У свою чергу, і перше, й друге тісно пов'язане з проблемою угорських територій, історія яких починається з 20-х років минулого століття. Саме після підписання Тріанонського мирного договору (4 червня 1920 р.) [33] Угорщина втратила значну частину своєї території. Як сьогодні зазначають угорські політики, “не угорці залишили свої землі, а вони залишили їх”.

Колишньому прем'єр-міністрові Угорщини Йозефу Анталлу (1990–1993) належать слова: “Біль Тріанона стукає в серці кожного угорця”. Можна сприймати сказане як певне перебільшення, але справді, угорці справедливо почуваються скривдженими двічі. У 1920 році, коли країни Антанти покарали їх за підтримку більшовицької Росії, та в 1945 році, коли країни антигітлерівської коаліції в Парижі ще раз підтвердили для Угорщини незмінність тріанонських кордонів. Тепер уже Сталін покарав угорців, за підтримки західних країн, за надто заповзятливе служіння Німеччині під час Другої світової війни.

Та хоч би що ми говорили, але є реалії сьогодення, є Європа, в якій будь-який вид реваншизму, особливо після Гельсінкі, неможливий. І угорці — як на рівні політиків, так і на рівні владних структур — прекрасно це розуміють. Тому починаючи з 1990 р. уряд Й. Анталла, який був призначений вперше обраним демократичним шляхом парламентом, заявив про те, що турбота про угорців, які проживають за кордоном, є одним з основних пріоритетів угорської зовнішньої політики поряд з інтеграцією в європейські та євроатлантичні структури і встановленням нормальних відносин із сусідніми країнами. На практиці ці три напрями взаємозалежні, оскільки однією з основних вимог НАТО і ЄС до країн-абітурієнтів є саме безпроблемність у відносинах із сусідами й створення нормальних умов для розвитку національних меншин.

Отже, охарактеризуємо ситуацію, що склалася наприкінці 80-х — на початку 90-х років навколо зазначених проблем. Угорщина вийшла з Варшавського пакту, заявила про своє бажання інтегруватися в НАТО і ЄС. Що ж стосується сусідів, то замість п'яти сусідніх країн виникло сім, з них — п'ять нових (Словаччина, Словенія, Україна, Югославія, Чорногорія, Хорватія). З новими сусідами, а також Румунією необхідно було встановити нормальні відносини, створити відповідну договірно-правову базу. Для угорців у цьому плані надзвичайно важливо було закріпити в угодах із сусідами права угорської національної меншини в цих країнах. Мало того, треба було знайти таку країну, яка пішла б назустріч Угорщині в цих питаннях або в завдяки розумінню важливості цієї проблеми, або ж через інші обставини. Такою країною виявилася Україна — тоді ще Українська Радянська Соціалістична Республіка в складі СРСР.

Чому так сталося і як розвивалися українсько-угорські відносини у сфері захисту прав національних меншини — докладно висвітлено у підрозділі 4.4. цієї монографії, тут лише зазначимо, що створена договірно-правова база для забезпечення прав національних меншин, механізми співробітництва у цій царині, власне як і сама співпраця, за оцінкою європейських, угорських та українських експертів, є взірцем для країн ЦСЄ.

Досить продуктивно розвивалися добросусідські відносини Угорщини з Хорватією. Угорська національна меншина в цій країні у 2001 р. нараховувала більш як 16 тис. чоловік, своєю чергою, в Угорщині проживало близько 16 тис. хорватів [34]. Відносно невелика кількість національних меншин, відсутність будь-яких претензій, доброзичливе ставлення Угорщини до Хорватії з перших днів незалеж-

ності Загреба створили умови для підписання в грудні 1992 р. базового договору й у квітні 1995 р. угоди “Про забезпечення прав національних меншини”. Багато положень аналогічної українсько-угорської декларації відображено і в цьому документі. Тут зафіксовано колективні права нацменшини, а також можливість створювати культурну автономію [35].

Будапешт розглядає співробітництво з Хорватією як пріоритет своєї зовнішньої політики. Це пов'язано з тим, що хорвати створюють нормальні умови для розвитку угорської національної меншини. Дві країни об'єднували також спільні інтереси в протистоянні Сербії Мілошовича, для угорців важлива також близькість морських портів Хорватії, а хорвати використовують Угорщину як транзитну територію для доставки вантажів у східному напрямку. Будапешт послідовно підтримує європейські та євроатлантичні прагнення Загреба, що, до речі, на думку окремих угорських аналітиків, не завжди позитивно сприймалося деякими країнами ЄС у зв'язку з авторитарним режимом Ф. Туджмана, який допускав порушення прав людини і здійснював агресивну політику в регіоні [36].

У травні 1996 р. міністри оборони обох країн Д. Келлеті і Г. Шушак підписали угоду у військовій галузі, яка передбачала розширення двосторонніх зв'язків у цій сфері, обмін інформацією і проведення спільних навчань. Угорщина пообіцяла Хорватії передати свій досвід участі в програмі НАТО “Партнерство заради миру”, реформуванні хорватської армії відповідно до вимог альянсу [37].

Підтримка Будапештом Загреба посилилася після приходу до влади у 1998 р. уряду В. Орбана. У 1999 р. два міністерства оборони ухвалили спільний робочий план, відповідно до якого було здійснено тринадцять програм, включаючи протиповітряну оборону, проведення угорсько-хорватських військових навчань.

У травні 2000 р. прем'єр-міністри Угорщини і Хорватії підписали угоду, яка дозволяла громадянам обох країн перетинати кордон лише з посвідченням особи. Намагання УР активізувати угорсько-хорватські відносини пов'язані, з одного боку, з тим, що Хорватія забезпечує для Угорщини вихід до моря, а з іншого — у контексті югославських подій — свідчить про прагнення Будапешта через Загреб посилити свою роль на Балканах. Активізація останніми роками угорсько-хорватського діалогу, регулярні контакти на найвищому рівні підтверджують прагнення обох країн розвивати поглиблені відносини, цій меті слугуватиме і проголошене 2000 року стратегічне партнерство.

В атмосфері дружби і взаєморозуміння розвиваються відносини Угорщини і Словенії. На території першої проживає більш як три тисячі словенців, а на словенських землях — понад вісім тисяч угорців [38]. Угорщина першою визнала незалежність Словенії. І вже 1 грудня 1992 р. підписала базовий договір, а через місяць — угоду про захист прав національних меншин. Цією угодою було створено спільну комісію на взірєць українсько-угорської, що розглядає питання збереження рідної мови, культурних, національних традицій меншин обох країн.

Активно розвивається військове співробітництво двох країн. У 1994 р. міністри оборони Угорщини і Словенії підписали угоду про навчання словенських офіцерів в угорських військових училищах. У 1996 р. було досягнуто згоди, згідно з якою Угорщина надає Словенії допомогу в протиповітряній обороні, а також створюється спільна угорсько-італійсько-словенська програма сухопутних військ, основним завданням якої є сприяння забезпеченню міжнародної безпеки, взаємодії під час кризових ситуацій [39]. Угорщина також надає допомогу Любляні в інтеграції до НАТО, насамперед у питаннях перебудови словенської армії відповідно до рівня вимог альянсу.

Активно розвивається співробітництво в трикутнику Угорщина — Італія — Словенія, яке експерти характеризують як найефективніше серед схожих угруповань в регіоні. Основною метою його створення була інтеграція УР та Словенії до НАТО і ЄС. Словенія, незважаючи на активну підтримку з боку Італії, не увійшла до країн, яким було запропоновано в першому колі розпочати переговори щодо приєднання до альянсу. З огляду на це нині набуває особливого значення використання зазначеного трикутника з метою приєднання УР та Словенії до ЄС. Угорсько-словенсько-австрійське співробітництво поки що перебуває у стадії формування, як і угорсько-румунсько-австрійське.

Розвиток угорсько-австрійських відносин відбувався в контексті інтеграції УР до ЄС. В Австрії у 2001 р. проживало більш як 40 тисяч угорців (у 1991 р. — понад 33 тисячі) [40], їхній матеріальний стан, можливості для розвитку національної самоідентифікації досить високі. Що стосується першого компонента, то австрійський угорець живе на порядок краще за свого співвітчизника в Угорщині. Можливо, цим і пояснюється те, що за всіх урядів у бік Відня не пролунало жодного слова критики щодо становища угорської національної меншини в Австрії. У свою чергу, в Угорщині у 2001 р. мешкало 37 тисяч

населення, які своєю рідною мовою визнавали німецьку, хоча німцями за національністю себе оголосили 30 тисяч [41]. Можливо, що сім тисяч є вихідці з Австрії. Гнучка позиція Будапешта в питанні бойкотування Австрії (Угорщина не підтримала запровадження санкцій ЄС проти Відня, мотивуючи свою відмову тим, що не є членом ЄС) привела до того, що остання, разом з Німеччиною та Великою Британією, надає Угорщині найбільшу допомогу в її інтеграції до ЄС.

Набагато складніше, а часом і драматичніше склалися відносини між Угорщиною і Словаччиною. Тут причиною розбрату є саме проблема угорської національної меншини, яка проживає в Словаччині й нараховувала у 2001 р. більше як 520 тис. чоловік. В Угорщині на цей же період проживало 17 тис. Словаків [42]. Братислава завжди з великими побоюваннями стежила за спробами угорців посилити вплив на своїх співвітчизників за кордоном. Тому робота над базовим договором між двома країнами була тривалою. Пронаціоналістичний уряд Мечіара розумів, що їх найближчим часом не чекають у європейських структурах і, на відміну від угорців, у них це питання не стояло на порядку денному. Тому словаки хотіли одержати від угорців якнайбільше поступок під час підготовки базового договору. Пошуку взаємних компромісів сприяло те, що в 1994 р. до влади в Угорщині прийшли соціалісти на чолі з Д. Хорном, які відкинули націоналістичну риторику й основним пріоритетом для себе визначили членство в НАТО. В березні 1995 р. базовий договір було підписано. Угорці, як і в попередніх договорах, відмовилися від територіальних претензій, одержавши натомість гарантію дотримання прав нацменшин. Однак вже того ж року парламент Словаччини приймає постанову, відповідно до якої словацька мова є єдиною державною мовою. В угорських школах збільшується кількість годин викладання словацької мови, запроваджується заборона на складання іспитів в університетах угорською. Не були вирішені питання використання угорської мови й на рівні органів самоврядування.

Особливо загострилися відносини між двома країнами в 1997 році. Це було пов'язано насамперед з реалізацією положень базового Договору та становищем угорців у Словаччині. Не вдалося погодити склад міжурядової комісії з питань забезпечення прав національних меншин через вимоги Угорщини включити до її складу представників угорських політичних партій Словаччини. Через це не змогла розпочати роботу головна комісія із співробітництва, яка складається з десяти міжурядових комісій. Особливо погіршилися двосторон-

ні відносини після проведення 15 серпня 1997 р. зустрічі прем'єр-міністрів Угорщини та Словаччини в м. Дьорі. Інформація про те, що нібито В. Мечіар запропонував Д. Хорну здійснити "обмін населенням", викликала в Угорщині хвилю протестів як у політичних колах, так і серед населення. Словацька сторона, у свою чергу, звинуватила УР у навмисному викривленні слів глави уряду СР і, обурена висунутими проти неї звинуваченнями, відмінила запланований на кінець вересня 1997 р. візит до УР міністра закордонних справ Словаччини З. Крамплової, надіславши у зв'язку з цим досить різку за тоном ноту до МЗС Угорщини.

На загострення двосторонніх відносин вплинуло й те, що саме на пропозицію угорської делегації у проекті Спільної заяви глав урядів країн — учасниць ЦЕФТА в м. Порторож (Словенія) 12–13 вересня 1997 р. було вилучено пункт про взаємну підтримку країн-учасниць у процесі європейської інтеграції. У такій напруженій атмосфері 25 вересня того ж року Міжнародним судом у Гаазі було винесено рішення у справі будівництва каскаду гідроспоруд Габчіково-Надьмарош на р. Дунай, що дає сторонам додаткову можливість для пошуку компромісу в питанні, яке з самого початку існування незалежної Словаччини дуже негативно впливає на відносини з Будапештом.

Ситуація змінилася на краще, коли в Словаччині до влади прийшов центристський уряд на чолі з прем'єр-міністром М. Дзуриндою, який з перших своїх кроків оголосив про бажання інтегруватися в НАТО і ЄС. Зрозуміло, що для цього необхідно було налагодити відносини з сусідами. Будапешт сприйняв прихід нового уряду в Братиславі як сигнал для активізації діалогу. В результаті були досягнуті домовленості про створення угорсько-словацької комісії з проблем нацменшин. Угорцям дозволили теле- і радіомовлення на словацькій території, скасували прийняті раніше дискримінаційні акти, що стосувались національних меншин. У свою чергу, угорці активно допомагають словакам у їхньому прагненні інтегруватися в європейські і євроатлантичні структури.

Прем'єр-міністри двох країн підписали угоду про реконструкцію мосту "Марія-Валерія", який з'єднує дві країни через Дунай. І хоча залишається невирішеною проблема каскаду гідроспоруд у Габчіково-Надьмарош й експерти нині не бачать реальних шляхів її розв'язання, Будапешт і Братислава стверджують, що це питання не перетвориться знову на політичну проблему в двосторонніх відносинах. Свідченням визнання політики нового уряду СР було прийнят-

тя Будапештом рішення щодо надання підтримки кандидатурі Словаччини під час обрання на посаду непостійного члена Ради Безпеки ООН на 2000–2001 рр., а також підтримка Братислави в рамках співробітництва Вишеградської групи, відновлення діяльності якої відбулося в 1998 р.

Протягом останніх років відбулася серія зустрічей президентів, прем'єр-міністрів Угорщини та Словаччини на різних форумах та на різних рівнях, у результаті яких, потрібно зазначити, спостерігається певний прогрес, особливо в тих питаннях, які не вирішувалися роками: розвиток прикордонної інфраструктури, відкриття нових пропускових пунктів та забезпечення прав національних меншин

Проблематичними були й залишаються відносини у сфері національних меншин між Угорщиною і Румунією. В Румунії проживає один мільйон шістьсот тридцять дев'ять тисяч угорців (у 2002 р.), які переважно мешкають у Трансільванії [43] і перебувають під постійною увагою як однієї, так й іншої країни. Якщо угорці прагнуть досягти для своїх співвітчизників за кордоном права на територіальну автономію, на використання мови, розвиток культури, національних традицій, то для румунів основне не допустити створення умов для територіального відокремлення Трансільванії від Румунії. Основним стимулом у досягненні консенсусу двома країнами є прагнення стати повноправними членами європейської спільноти. Тому у вересні 1996 р. Угорщина і Румунія після тривалих переговорів підписали міждержавний договір про добросусідські відносини і співробітництво. При цьому угорцям удалося включити в цей документ, у частині, яка стосується національних меншин, посилання на рекомендацію № 1201 Ради Європи, що пропонує деякі заходи щодо вирішення проблеми меншин, включаючи створення автономії. Щоправда, румуни все ж таки внесли в цей пункт доповнення, в якому застерігається, що внесення відповідної рекомендації Ради Європи не означає автоматичного визнання права нацменшини на створення автономії. Румунська сторона також домоглася внесення у договір пункту про непорушність кордонів як зараз, так і в майбутньому. Укладення базового угорсько-румунського договору значною мірою було спричинено прагненням обох країн увійти до НАТО, а також наближенням Мадридського саміту альянсу, коли обидві країни сподівалися, що будуть запрошені в першому колі до вступу в цю організацію. У березні 1997 р., під час візиту до УР прем'єр-міністра Румунії В. Чорба, було підписано Угоду про співробітництво, яка передбачала створен-

ня механізму контролю за реалізацією положень базового Договору та розробку рекомендацій урядам двох країн з метою поглиблення активного партнерства. Для розвитку співпраці в конкретних напрямках було створено 9 Змішаних комісій (у тому числі з проблем забезпечення прав нацменшин), які увійшли до складу Міжурядової комісії з питань співробітництва, очолюваної міністрами закордонних справ. Протягом 1997 року відбулося два візити до Румунії глави зовнішньополітичного відомства Угорщини. Під час першого було відкрито Генеральне консульство УР у м. Клуж-Напока, під час другого — проведено установче засідання Міжурядової комісії [44].

Водночас підписання договору викликало хвилю протесту націоналістично налаштованих політичних угруповань в обох країнах. У Будапешті окремі представники опозиції на надзвичайній сесії парламенту намагалися перешкодити укладанню договору. В Румунії підписання договору призвело до розпаду урядової коаліції [45].

У листопаді 1996 р. в результаті виборів у Румунії сформувався новий уряд, а президентом став прозахідний політик Е. Константинеску, два представники угорської меншини — міністрами. У травні 1997 р. Румунію вперше в історії двосторонніх відносин відвідав президент Угорщини А. Ѓонц, а в жовтні відбувся візит до Румунії прем'єр-міністра УР Д. Хорна. Демонструючи свою здатність вирішувати проблеми цивілізованим шляхом, обидві країни могли розраховувати на схвальну оцінку Заходу, таку важливу у процесі євроатлантичної інтеграції. Угорщина запевнила Румунію у своїй підтримці її прагнень приєднатися до НАТО та ЄС, що є для Бухареста першочерговим завданням зовнішньої політики. Румунія, в обмін на цю підтримку, пішла на значні поступки у вирішенні питань, пов'язаних з нацменшинами, що дасть угорському урядові можливість продемонструвати свої успіхи в справі захисту прав угорців за кордоном.

Хоча Румунія і не потрапила до країн, що увійдуть до НАТО першими, вона не втратила надії приєднатися до альянсу в іншому колі. Саме тому в угорсько-румунських відносинах, навіть після рішення Мадридського саміту, не відбулося спаду. Навпаки, обидві сторони висловилися за подальшу активізацію співробітництва. Сприятливі умови для успішного розвитку двосторонніх торговельно-економічних зв'язків створив підтриманий Угорщиною вступ з 1 січня 1997 р. Румунії до ЦЕФТА, хоча аналіз даних щодо територіального розташування угорсько-румунських спільних підприємств і участі угорського капіталу в процесі приватизації в Румунії свідчить, що в Угор-

щині наголошують передусім на розвитку угорсько-румунських зв'язків.

На розвиток угорсько-румунських відносин значно вплинули вибори, які відбулись в Румунії восени 2000 року, а в Угорщині — у 2002 році. Вже у 2002 р. співробітництво з Румунією значно активізувалося: в липні відбувся робочий візит прем'єр-міністра Угорської Республіки до Румунії, у вересні — офіційний візит глави МЗС УР до Румунії, у жовтні — офіційний візит президента УР до Румунії, в листопаді — офіційний візит до УР прем'єр-міністра Румунії, під час якого було підписано заяву про стратегічне партнерство між Угорщиною та Румунією. Під час візиту міністра закордонних справ УР Л. Ковача до Румунії в грудні 2002 р. румунська сторона, враховуючи досягнуті домовленості в інших сферах співробітництва та інтеграційні цілі, стала більш гнучкою у питаннях забезпечення прав угорської національної меншини. Події останніх років в угорсько-румунських відносинах продемонстрували, що сторони готові відкинути роками сформовану конфронтаційну риторику і знайти розумний компроміс, що, звичайно, може додати позитивних результатів у відносинах між Будапештом та Бухарестом, особливо у вирішенні питань забезпечення прав угорської меншини.

Проблематично, з урахуванням позиції Будапешта щодо угорської національної меншини, розвиваються відносини Угорщини й Сербії. Проблема статусу угорського населення Воєводини — автономного краю Сербії, де частка угорців становила у 2002 р. 14 % (понад 290 тис. угорців) (в Угорщині мешкає близько 4 тис. сербів)[46], набула регіонального і навіть європейського характеру в результаті післявоєнного 1999 року врегулювання косовської кризи [47]. За час війни і загальноекономічної кризи в Югославії загострилось соціальне напруження, ускладнилась ситуація з роботою і житлом. Кількість угорського населення Воєводини зменшилася. Багато молоді виїхало до Угорщини в пошуках роботи, а також втікаючи від мобілізації в югославську армію, що воювала в Косово [48].

Акція альянсу проти СРЮ, що розпочалася 24 березня 2000 р., в якій Будапешт, з огляду на специфіку своєї ситуації (єдина країна НАТО, що має кордон з СРЮ), перебував у дуже делікатному становищі, стала серйозним випробуванням для Будапешта. З одного боку, Угорщина, за оцінкою країн альянсу, зарекомендувала себе як надійний партнер по організації. А з іншого — воєнні дії проти Югославії показали, що в екстремальних ситуаціях такого масштабу полі-

тичні рішення щодо дій Угорщини Будапешт прийматиме під керівництвом Вашингтона та Брюсселю і не завжди користуватимуться проголошеними раніше зовнішньополітичними орієнтирами. Сподівання Угорщини на отримання політичних дивідендів за зразкову поведінку під час акції НАТО проти СРЮ не можна вважати повністю виправданими. Хоча під керівництвом УР угорці Воєводини й розробили конкретну концепцію отримання автономії, але ця ідея не знайшла необхідної підтримки НАТО та ЄС, що змусило Будапешт відмовитися від прагнення швидкої реалізації згаданої концепції і проголосити автономію для угорців Воєводини завданням на перспективу. З початку 90-х років спостерігалось піднесення руху за угорську автономію Воєводини, відновлення прав краю, які йому гарантувала Конституція СФРЮ 1974 р., а також за надання особливих прав угорській нацменшині. Проблема автономії Воєводини винесли на найвищий рівень зовнішньої політики УР. Було розроблено проект автономії (не йшлося про державне відокремлення Воєводини [49]), відповідно до якого була створена Тимчасова угорська національна Рада (ТУНР). До її складу, серед 54 членів, увійшли політики, представники союзного і сербського парламентів. Реакція белградської влади на створення ТУНР була негативною. Ні ЄС, ні США не ставили в один ряд проблеми Косова і Воєводини, оскільки проблеми угорської меншини не можна порівнювати із становищем албанців. Офіційну позицію Заходу можна сформулювати так: спекуляції з приводу автономії Воєводини — несвоечасні і політично шкідливі [50].

Міжнародна спільнота не прийняла пропозиції УР використати Будапешт як центр для діяльності Фонду щодо відновлення Югославії, що розглядалось Угорщиною як можливість підвищити власний авторитет у регіоні. Невирішеність питання відновлення судноплавства по Дунаю спричинилася до значних фінансових збитків угорській економіці. Окрім того, одним із серйозних наслідків акції НАТО проти СРЮ стало ускладнення в угорсько-російських відносинах, приводом для чого був конфлікт на українсько-угорському кордоні з російсько-білоруським конвоєм гуманітарної допомоги для Югославії напередодні Великодня. Водночас, хоча отримання членства в НАТО у світлі воєнної акції проти СРЮ мало для Будапешта певне негативні наслідки, ця подія оцінюється угорською політичною елітою як однозначно позитивне явище з огляду на перспективи подальшої долі країни.

Як член альянсу нині Угорщина прагне відіграти активну роль у реалізації Пакту стабільності для Південно-Східної Європи, що має посилити її позиції насамперед на Балканах. У цьому контексті в жовтні 1999 р. було проведено конференцію в м. Сегеді “Роль органів місцевого самоврядування та ЗМІ в демократизації Югославії”, що позитивно оцінили в ЄС. Надії на досягнення прогресу в питанні автономії для Воєводини Угорщина покладає на діяльність Робочого столу № 1 у рамках ПС/ПСС з питань демократизації та прав людини.

Наступним кроком угорської влади, який неоднозначно було сприйнято в сусідніх країнах, стало ухвалення 19 червня 2001 р. Державними Зборами Угорщини Закону LXII “Про угорців, які проживають в сусідніх країнах”. Закон був розроблений з популістських мотивів урядом В. Орбана перед парламентськими виборами 2002 року. Цей документ набрав чинності із 1 січня 2002 р. і, на думку його авторів, повинен надати підтримку національно-культурним потребам угорців і сприяти соціально-економічному розвитку тих територій, де вони проживають. Зокрема угорці, які проживають в сусідніх країнах, можуть одержати спеціальне посвідчення закордонного угорця, працювати в Угорщині без спеціального дозволу, необхідного для іноземців, тричі на рік, практично безкоштовно, подорожувати її територією, користуватися тут медичним обслуговуванням, а також отримувати грошову допомогу для своїх дітей, які відвідують школи й вузи з угорською мовою навчання за місцем проживання [51].

Особливо негативно закон був сприйнятий у Братиславі й Бухаресті. Парламент Словаччини прийняв заяву, в якій закликав Будапешт привести закон у відповідність до норм міжнародного права і європейських стандартів щодо захисту національних меншин. Прем'єр-міністр цієї країни М. Дзуринда заявив, що його кабінет готовий усіма способами запобігти дії закону на словацькій території. Тодішній угорський прем'єр В. Орбан, виступаючи по радіо, натякнув, що питання про майбутнє членство Словаччини в НАТО розглядатиме угорський парламент.

Відповідні демарші, пов'язані з цим законом, були розпочаті й офіційним Бухарестом. Насторожено сприйняли ці дії угорців і в ЄС, оскільки Угорщина, по суті, відкриває кордони для осіб угорської національності із сусідніх країн, а це аж ніяк не вписується у вимоги Шенгенської угоди, до якої Будапешт прагне приєднатися найближчим часом. Слід зауважити, що під час засідання Парламентської Асамблеї Ради Європи, яке відбулося восени 2003 р., було наголоше-

но на тому, що цей законодавчий акт суперечить принципам Ради Європи, ОБСЄ та Європейського Союзу і угорцям було рекомендовано внести до нього зміни, а також продовжити переговорний процес із сусідніми країнами з метою пошуку на двосторонній основі шляхів для реалізації цього закону.

Важливою подією стало проведення в травні 1999 року Світового конгресу угорців (СКУ), робота якого продемонструвала радикалізацію поглядів щодо майбутнього угорської меншини в сусідніх країнах і на цьому ґрунті відбувся розкол громадського форуму. Нове керівництво СКУ виступило з різкою критикою політики уряду В. Орбана щодо угорців, які проживають за кордоном. Як наслідок цього прем'єр значно зменшив державне фінансування СКУ (замість 250 млн форинтів на рік виділено 20 млн на два роки) і організація опинилася на грані краху. Хоча після 1990 р. Конгрес був форпостом угорців у світі й саме через цю організацію, штаб квартири якої розташована в Будапешті, здійснювалася фінансова, політична та ідеологічна підтримка угорських партій та організацій у сусідніх країнах.

Таким чином, пріоритети угорської офіційної позиції та політики стосовно угорської національної меншини не завжди знаходять підтримку політичних сил і демократичних урядів сусідніх країн. Навпаки, часом ті чи інші дії Будапешта викликають нерозуміння і в НАТО, і в ЄС. Це певною мірою на початку 2002 р. призвело до послаблення підтримки членства Угорщини в ЄС деякими провідними європейськими державами. При цьому слід зазначити, що, на думку окремих угорських та українських політологів, для уряду П. Меддеші, на відміну від попереднього уряду, чинник угорської нацменшини не відіграватиме такої домінуючої ролі у розвитку двосторонньої співпраці, як це було за урядів В. Орбана чи Й. Анталла.

Отже, підпорядкувавши два основні пріоритети зовнішньої політики — безпроблемні відносини із сусідніми країнами та захист прав угорської діаспори третьому, а саме — європейській та євроатлантичній інтеграції, керівництво Угорщини врахувало, з одного боку, одну з найважливіших вимог до країн — кандидатів на членство в Організації Північноатлантичного договору і Європейському Союзу (відсутність суперечок із сусідами), а з другого — використало існуючу ситуацію та прийняті європейськими організаціями документи (Рамкову конвенцію про захист нацменшин, Європейську хартію про регіональні мови або мови меншин, Європейську хартію про місцеве самоврядування, Рекомендацію № 1201 ПАРЕ) для макси-

мального забезпечення прав угорців, що проживають за кордоном. Останнє питання є особливо важливим з огляду на увагу, яка надається йому усіма політичними партіями УР, а також громадськістю. Саме цим пояснюється те, що для УР добросусідські відносини означають передусім урегульованість проблеми нацменшин. У зв'язку з тим, що країни, з якими Угорщина має у цій сфері певні непорозуміння, також проголосили своєю метою інтеграцію до євроатлантичних структур, то це поставило їх перед вибором: піти на поступки угорцям і продемонструвати таким чином уміння цивілізованим шляхом вирішувати проблеми із сусідами (так зробила Румунія) чи не задовольнити вимоги щодо прав угорської меншини і поставити під загрозу своє членство в НАТО та ЄС (цей шлях у 90-х роках обрала Словаччина).

Рішення, прийняті державами — членами НАТО спочатку в Мадриді, а потім у Празі, а також країнами ЄС в Амстердамі та Копенгагені, додали Угорщині впевненості в тому, що в недалекому майбутньому вона стане повноправним членом європейської спільноти. Вступ до НАТО в 1999 р., визначення дати прийняття до Євросоюзу — 2004 рік сприяло появі певного відтінку зверхнього ставлення УР до країн, що не були названі серед перших чи просто претендентів на членство в зазначених організаціях (особливо це було характерно для уряду В. Орбана). Офіційно виступаючи проти створення нових ліній поділу та висловлюючи свою зацікавленість у євроатлантичній інтеграції всіх бажаючих держав, УР дедалі більше акцентує на своїй підтримці, а не на сприянні процесу виконання кандидатами певних передумов. Водночас дедалі чіткіше простежується прагнення Угорщини зайняти місце інтеграційного центру в Центральній та Східній Європі і відігравати роль певного посередника між НАТО та ЄС, з одного боку, і країнами-кандидатами — з другого.

Для України досвід Угорщини щодо захисту прав угорської національної меншини за кордоном у контексті відносин із сусідніми країнами має непересічне значення з огляду на те, що в Росії проживає велика кількість українців, а в Україні росіян. Європейські та євроатлантичні прагнення України ставлять перед нашою державою вимогу налагодити з сусідами добрі відносини, зокрема забезпечити відповідні права національних меншин. В угорців є чому повчитися і в плані знаходження компромісу у цій чутливій царині, і в умінні не на словах, а на ділі виявляти турботу про своїх співвітчизників за кордоном.

5.3. УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ: БАЛАНС ПОЛІТИЧНИХ І ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

У попередньому підрозділі зазначалося, яке велике значення надає Угорщина добрим відносинам із сусідніми державами. І це цілком природно, оскільки прикордонні країни формують найближче зовнішньополітичне середовище, від ефективної взаємодії з яким безпосередньо залежать мир і стабільність по всій периферії кордонів будь-якої держави, її прогресивний внутрішній розвиток, безперешкодне й різноманітне спілкування із зовнішнім світом. Для України з перших кроків становлення незалежної держави надзвичайно важливо було встановити дружні, добросусідські відносини з усіма без винятку прикордонними країнами. Найбільше готовими до такої співпраці на той час виявилися угорці. І на це впливали такі фактори.

Угорщина тривалий час потерпала від свого східного сусіда. Імперія — чи то Російська, чи то Радянська — була завжди загрозою для державності Угорщини. З історичної пам'яті угорців ніхто не викреслить ролі Росії у придушенні революції 1848 р. та СРСР — у розгромі революції 1956 р. Тому, коли з'явилася надія на те, що на східному кордоні імперія може поступитися місцем Україні, та ще такій державі, яка обирає демократичний, європейський шлях розвитку, то, певна річ, угорці доклали всіх зусиль для того, щоб сприяти перетворенню сподівань на реальність.

Більшість угорських політиків та населення розуміють, що в реаліях сьогоденної Європи не варто розраховувати на повернення Угорщині територій, втрачених в результаті підписання Тріанонського мирного договору. Тому шлях до об'єднання угорської нації один, а саме — мовне, культурологічне єднання, що базується на збереженні національних традицій. Отже, Україна, на території якої проживає понад 160 тис. угорців, була визначена як країна, де існують найбільш сприятливі умови для духовного об'єднання угорців. Не випадково саме з Україною угорці першими підписали Декларацію про забезпечення прав національних меншин та створили Змішану українсько-угорську комісію з питань забезпечення прав національних меншин, яка успішно діє понад чотирнадцять років.

Як Україна, так і Угорщина є постсоціалістичними країнами, які магістральним шляхом розвитку визначили побудову демократичного суспільства на засадах ринкової економіки. Звичайно, спільна мета є доброю основою для взаємодії.

Обидві країни задекларували свої наміри щодо інтеграції в європейські та євроатлантичні структури. Угорщина вже досягла на цьому шляху досить серйозних результатів і надає постійну допомогу Україні в її євроатлантичних прагненнях.

Геополітичний фактор. Сусідні Україна та Угорщина належать до регіону країн Центральної та Східної Європи. Вони тісно пов'язані спільними інтересами у сфері безпеки у широкому розумінні цього поняття — від військової до екологічної. У розвитку економіки обох країн значне місце відводиться включенню їх у європейську мережу транспортних коридорів — автомобільних, залізничних та водних.

Економіки двох країн у соціалістичну добу були досить взаємопов'язані. І хоч після розпаду РЕВ Угорщина переорієнтувалася на економічне співробітництво із західними країнами, Україна для угорців залишилася досить привабливим партнером. Традиційно розвивається співробітництво прикордонних територій.

Відносини обох країн в історичному минулому не обтяжені конфліктами та проблематичними питаннями. Досить безхмарно розвиваються взаємовідносини і на сучасному етапі.

З більшості гострих міжнародних питань позиції Україні та Угорщини практично збігаються або дуже близькі. Це дає можливість зовнішньополітичним відомствам обох країн проводити узгоджену лінію як у міжнародних, так і в регіональних організаціях.

Завдяки цим та іншим факторам, виваженим, скоординованим і цілеспрямованим спільним зовнішньополітичним діям обох країн Україні та Угорщині впродовж 90-х років вдалося створити основу цілісної системи взаємовигідного партнерства та добросусідських відносин. Вона охоплює весь комплекс українсько-угорського співробітництва в всіх без винятку сферах, а для її реалізації розроблено дієвий механізм координації діяльності двох держав як на двосторонньому рівні, так і на міжнародній арені.

Становлення новітньої історії українсько-угорських відносин пов'язане з докорінною перебудовою системи міжнародних відносин, визначальним геостратегічним чинником якої став розпад СРСР. Загалом, на нашу думку, становлення та розвиток зв'язків між обома державами залежало від комплексу тих завдань, які на тому чи іншому етапі ставило життя перед Україною та Угорщиною. За цими критеріями можна виокремити такі етапи сучасної історії розвитку українсько-угорських відносин.

Перший — середина 1989 р. — 24 березня 1992 р. Він був пов'язаний із надзвичайно великою зацікавленістю Угорщини щодо набуття Україною державного суверенітету. Історія становлення українсько-угорських відносин бере свій початок з кінця 1989 р., коли в Угорщину прибула українська делегація на чолі з міністром культури УРСР Ю. Олененком. Під час цього візиту вперше в сучасній історії України було підписано протокол про співробітництво двох країн у сфері культури. Цікаво, що посольство СРСР, яке в той період очолював І. Абоїмов, не звернуло уваги на цей знаковий, як засвідчило майбутнє, угорський крок. Дещо пильніше радянські дипломати відстежили візит у серпні 1990 р. до Будапешта делегації МЗС України на чолі з міністром А. М. Зленком. Українську делегацію в Угорщині прийняли на вищому рівні. Відбулися зустрічі з президентом А. Ђонцом, прем'єр-міністром Й. Анталлом, міністром закордонних справ Г. Єсенскі. Угорці вже тоді прагнули показати, що вони підтримують бажання України стати незалежною, суверенною державою, готові надати їй всіляку допомогу на цьому шляху.

У вересні 1990 р. Україну з офіційним візитом відвідав президент Угорщини А. Ђонц. Це був цільовий візит глави сусідньої держави до України. Переговори з керівництвом України, парламентаріями відбувалися в теплій, конструктивній атмосфері.

Проривом у двосторонніх відносинах України з Угорщиною став візит Голови Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчука до Угорщини (30 травня — 1 червня 1991 р.), під час якого було підписано дев'ять двосторонніх документів, які заклали фундамент договірно-правової бази українсько-угорського співробітництва. Це зокрема Декларація про основи відносин між Україною та Угорською Республікою, Консульська конвенція, Декларація про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин. Перші два документи практично де-юре визнавали Україну як незалежну державу.

Цікавим було те, що угорський дипломатичний протокол у перший та й, мабуть, останній раз зіштовхнувся з проблемою прийому делегації вищого рівня на чолі з головою парламенту. Не президента, не прем'єр-міністра, а саме спікера парламенту. Був ще один делікатний момент: реакція Радянського Союзу на рівень прийому української делегації, адже тут лідер був один — М. Горбачов і тільки його потрібно було приймати з усіма відповідними почестями.

Угорці вийшли з цього становища, створивши особливий протокол для зустрічі Л. Кравчука. Замість парадної загальноприйнятої

зустрічі на площі ім. Л. Кошута перед парламентом війська були вишикувані на лєтовищі, а над резиденцією і на автомобілі були встановлені прапори УРСР, але в місті їх не було. Українців влаштував і такий варіант, тому що їх уперше приймали за кордоном як представників самостійної держави.

Першому в історії новітньої України офіційному візиту голови Верховної Ради передував складний переговорний процес. З українського боку делегацію очолював Б. І. Тарасюк — на той час начальник управління політичного аналізу та планування МЗС України, а з угорського — І. Монорі, начальник територіального управління, яке займалося співробітництвом з СРСР. Проблема полягала в тому, що хоч УРСР, згідно з Конституцією, мала право на ведення зовнішньополітичної діяльності, але більшості ознак суверенної держави — а саме міжнародно визнаних кордонів, громадянства, власного паспорта, дипломатичних представництв, армії тощо — не мала.

Це надзвичайно ускладнювало хід переговорів, особливо коли йшлося про Консульську конвенцію та Декларацію про основи відносин між Україною та Угорською Республікою. Окрім того, шалений тиск на українську делегацію здійснював тодішній посол СРСР в УР І. П. Абоїмов. Цей досить відомий своєю жорсткістю як до радянських дипломатів, так і до угорців керівник дипломатичної місії робив усе для того, щоб у жодному з прийнятих документів не було зафіксовано хоча б найменших ознак визнання України де-факто незалежною державою.

Так, у пункті 9 Декларації про основи... йшлося про співробітництво в галузі безпеки. Це особливо розлютило посла, і він в запалі кричав на автора цих рядків: “Ви що там, хохли дурні, не розумієте, що робити. Яка безпека? Ви що вже незалежні... (далі йшла ненормативна лексика). Геть викиньте цей пункт”.

Відповідний демарш Абоїмов зробив і в МЗС Угорщини.

Але всі спроби завадити започаткуванню українсько-угорських відносин були марними. Саме факт візиту в Угорщину делегації на найвищому рівні з України, переговори з президентом, прем'єр-міністром, головою державних зборів, підписані документи засвідчили визнання де-факто угорцями незалежності нашої держави ще за часів існування Радянського Союзу.

На початку грудня 1991 р. відбулася подія, яка також стала визначальною у становленні молоді української дипломатії. Одразу після оголошення результатів Всенародного референдуму Будапешт вста-

новлює дипломатичні відносини з Україною, а 6 грудня Київ відвідала делегація Угорської Республіки на чолі з прем'єр-міністром Й. Анталлом. В урочистій обстановці в Маріїнському палаці було підписано Договір про основи добросусідства та співробітництва [52] (підписаний 06.12.91 р.; ратифікований: українською стороною 01.07.92 р.; угорською стороною 11.05.93 р.; обмін ратифікаційними грамотами відбувся 16.06.93 р.). Це був перший документ такого рівня, який підписала Україна. В той же день в Києві було відкрито посольство Угорщини, знову ж таки перше серед іноземних дипломатичних представництв.

Повертаючись до базового договору, потрібно відмітити, що в цьому документі було зафіксовано надзвичайно важливе положення про те, що "...Сторони не мають і не будуть мати в майбутньому територіальних претензій одна до одної". В подальшому саме цей розділ Договору три дні дебатувався у Державних Зборах УР під час процедури ратифікації. Незважаючи на сильний опір опозиції, насамперед Незалежної партії дрібних господарів, парламент ратифікував цей документ.

Головний зміст суперечок полягав у тому, що цей пункт, на думку опонентів, назавжди позбавляв угорців надії на повернення територій, які їм належали до прийняття Тріанонської мирної угоди. Правих особливо драгувало те, що в Договорі було записано "...не будуть мати в майбутньому", основним їхнім аргументом було те, що у міжнародно-правових документах немає майбутнього часу. Але завдяки здоровому глузду більшості депутатів Договір дістав путівку у життя.

Принагідно зауважимо, що хоч візит високої угорської делегації, підписані документи створили умови для подальшого розвитку українсько-угорських відносин, однак відсутність посольства України в Будапешті, українських дипломатів робило марним надії на активізацію співробітництва обох країн. Розуміючи це, Київ у січні 1992 р. призначає тимчасово повіреного у справах України в Угорщині. 24 березня 1992 р. урочисто було відкрито посольство України в Угорщині, яке стало першим дипломатичним представництвом України за кордоном. Через десять років у вітальній телеграмі колективу посольства Президент України Л. Д. Кучма писав: "Щиро вітаю із знаменною для української дипломатії ювілейною датою — 10 річницею відкриття першого посольства незалежної України за кордоном. Переконаний, що посольство, яким напрацьовано великий досвід забез-

печення національних інтересів України, і надалі гідно представляти-
ме нашу державу на міжнародній арені”.

Другий етап тривав з квітня 1992 р. до березня 1999 р. Він харак-
теризується динамічним розвитком українсько-угорських відносин
у всіх сферах, наповнення їх конкретним змістом. Термін закінчення
цього етапу, на наш погляд, пов'язаний зі вступом Угорщини в НАТО
і виникненням нової геополітичної ситуації в регіоні ЦСЄ.

У 90-ті роки українсько-угорські відносини у політичній сфері
розвивалися досить активно. У лютому 1993 р. відбувся офіційний
візит Президента України Л. М. Кравчука до Угорщини, під час яко-
го було підписано новий пакет угод, які визначили пріоритетні нап-
рями подальшого розвитку співробітництва двох держав. Серед них:
Угоди про економічне, науково-технічне та виробниче співробітни-
цтво, про передачу-прийом осіб через державний кордон, про пункти
пропуску через державний кордон, про спрощений порядок перети-
нання державного кордону громадянами, які проживають у прикор-
донних областях [53].

18–19 травня 1995 р. відбувся офіційний візит в Україну прем'єр-мі-
ністра Угорщини Дюлі Хорна. 14–16 листопада 1996 р. відбувся офі-
ційний візит президента УР А. Гьонца в Україну. 11–12 листопада 1997
р. відбувся офіційний візит прем'єр-міністра України В. П. Пустовой-
тенка до Угорської Республіки, у процесі якого були накреслені плани
подальшого розвитку політичного та економічного співробітництва
між Україною та Угорщиною [54]. 27–28 жовтня 1998 р. відбувся офі-
ційний візит Президента України Л. Д. Кучми до Угорської Республіки.

Регулярними були також і міжпарламентські зв'язки. У вересні
1994 р. під час перебування в Угорщині делегації Верховної Ради Ук-
раїни на чолі з О. О. Морозом була підписана Угода про співробіт-
ництво між Верховною Радою України та Державними Зборами
Угорської Республіки [55]. Завдяки цій угоді відносини між Верхо-
вною Радою України та Державними Зборами Угорщини набули регу-
лярного характеру. У кожному із парламентів були створені групи де-
путатів відповідно “Україна – Угорщина” та “Угорщина – Україна”,
українсько-угорські парламентські групи із захисту прав нацменшин,
економічного співробітництва. На постійній основі здійснювався об-
мін текстами законодавчих актів, угорська сторона подарувала Вер-
ховній Раді комп'ютерну техніку.

Плідно розвивалися на другому етапі і відносини між міністерс-
твами закордонних справ. Ще у вересні 1991 р. було підписано Про-

токол про консультації між міністерствами закордонних справ. Цей документ створив надійну основу для взаємодії зовнішньополітичних відомств обох країн. Щорічно відбуваються обміни візитами на рівні міністрів, заступників міністрів, начальників управлінь. Так, в останні роки другого етапу хроніка візитів мала такий вигляд. 27 квітня 1998 р. Угорщину з робочим візитом відвідав міністр закордонних справ України Б. І. Тарасюк. Характерно, що це був перший візит міністра після призначення його на цю посаду. 12 жовтня 1998 р. відбувся робочий візит в Україну міністра закордонних справ УР Я. Мартоні.

Третій етап українсько-угорського співробітництва розпочався в березні 1999 р. і триватиме до травня 2004 р. Його початок пов'язаний зі вступом Угорщини до НАТО, а кінець — з вступом країни в Європейський Союз. Його характерними рисами є насамперед спроба угорців переглянути стан українсько-угорських відносин з позиції членства країни в альянсі та майбутнього членства в Союзі.

У 1999 р. українсько-угорські відносини в політичній сфері порівняно з попередніми роками розвивалися дещо уповільнено. 14–15 травня 1999 р. президент УР взяв участь у роботі шостої неформальної зустрічі глав держав Центральної Європи у Львові, під час якої відбулася розмова і обмін думками угорського президента з Президентом України Л. Кучмою. 10–11 вересня 1999 р. в Ялті президент УР А. Гьонц взяв участь у роботі міжнародної конференції “Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи XXI століття без розподільних ліній”.

25–26 лютого 2000 р. відбувся офіційний візит в Україну прем'єр-міністра Угорської Республіки В. Орбана, якого прийняв Президент України Л. Д. Кучма. Під час переговорів з прем'єр-міністром України В. А. Ющенком йшлося про розширення торговельно-економічного співробітництва між двома країнами. Були досягнуті домовленості щодо активізації роботи українсько-угорської Комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва, проведення зустрічей ділових кіл, бізнес-форумів [56].

9 квітня 2001 р. відбулася робоча зустріч прем'єр-міністрів України та Угорщини в м. Ужгороді з метою ознайомлення з наслідками повені, що сталася в березні у Закарпатті. Враховуючи необхідність здійснення ефективних заходів з боротьби з повенями, за результатами зустрічі було підписано Спільну заяву і Протокол робочої зустрічі [57].

У серпні 2001 р. Будапешт з офіційним візитом відвідав прем'єр-міністр України А. Кінах. В лютому 2002 р. Україну з офіційним візитом відвідав президент Угорщини Ференц Мадл. Під час зустрічі з президентом України Л. Кучмою було обговорено весь спектр двосторонніх відносин. Особливий наголос у процесі переговорів глава угорської держави зробив на становищі національних меншин, що проживають у двох країнах. За результатами візиту були підписані: спільна українсько-угорська концепція із захисту від повеней, міжрядові угоди про спрощений порядок перетинання українсько-угорського кордону, а також відбувся обмін ратифікаційними грамотами щодо угоди про взаємну правову допомогу. Під час саміту ЄС в Афінах у квітні 2003 р. відбулася зустріч президента України Л. Кучми з прем'єр-міністром УР П. Медеші.

19–21 травня 2003 р. відбувся офіційний візит в Україну делегації Державних Зборів Угорщини на чолі з головою Державних Зборів УР К. Сілі, який надав поштовху парламентському виміру двосторонньої співпраці. Сторони дійшли згоди щодо необхідності активізації контактів на рівні парламентських комітетів і, зокрема, стосовно питань європейської інтеграції та міжнародної проблематики К. Сілі запропонувала підготувати довгострокову стратегію взаємовідносин, яка містила б аспекти двостороннього співробітництва в усіх сферах.

У 1999 р. міністр закордонних справ України Б. Тарасюк двічі відвідав Угорщину: 6 травня для участі у 54-му засіданні комітету міністрів РЄ в Будапешті, під час якого мав переговори з міністром закордонних справ УР Я. Мартоні; 20–23 червня — в XVI Міжнародному семінарі НАТО. Крім того, в Будапешті відбулися консультації на рівні заступників начальників управлінь, а в Києві — на рівні начальників управлінь політичного аналізу та планування. 19–20 квітня 2000 р. Угорську Республіку з офіційним візитом відвідав міністр закордонних справ України Б. І. Тарасюк, який на місці повені на р. Тиса мав зустріч з прем'єр-міністром В. Орбаном. У рамках цього візиту відбулися консультації на рівні експертів з метою підготовки чергового засідання Змішаної комісії з питання торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва.

У рамках восьмого засідання Ради Міністрів ОБСЄ 27–28 листопада 2000 р. відбулась зустріч міністра закордонних справ України А. М. Зленка з керівником зовнішньополітичного відомства Угорщини Я. Мартоні, під час якої були обговорені актуальні питання двостороннього співробітництва. 17–18 квітня 2001 р. відбувся офіцій-

ний візит в Україну міністра закордонних справ Угорської Республіки Я. Мартоні, за результатами якого було підписано Протокол про співробітництво між міністерствами закордонних справ України та Угорщини. Під час переговорів було обговорено широке коло питань двостороннього та багатостороннього співробітництва, окреслено подальші перспективи розвитку відносин між двома державами. Особлива увага була приділена економічній складовій двостороннього співробітництва з акцентом на необхідності активізації прикордонного та регіонального співробітництва [58]. 30 травня 2001 р. в Будапешті відбулося засідання Комісії “Україна—НАТО” на рівні керівників зовнішньополітичних відомств, у якій взяв участь міністр закордонних справ України А. М. Зленко.

20–21 лютого 2003 р. відбувся робочий візит міністра закордонних справ України А. М. Зленка в Угорщину, під час якого він взяв участь у засіданні Ради Карпатського єврорегіону і провів переговори з міністром закордонних справ УР Л. Ковачем. Під час зустрічі угорська сторона вперше висунула ідею створення Консультативної ради з питань європейської інтеграції з участю України і країн Вишеградської четвірки. Реалізація цієї ініціативи дала змогу створити механізм взаємних консультацій та запозичення Україною досвіду європейської інтеграції.

Регулярно тривали консультації представників обох країн в рамках ООН в контексті непостійного членства України в Раді Безпеки (Довідково: під час виборів до складу непостійних членів РБ ООН на 2000–2001 рр. Будапешт підтримував кандидатуру Словаччини, а не України, що насамперед було пов'язане з активізацією угорсько-словацьких відносин після зміни уряду в СР). Слід зазначити, що робочі зустрічі проходили на рівні як представництв при ООН, так і в рамках регулярних консультацій між Україною та країнами Вишеградської групи. Угорщина підтримала участь української сторони у нараді політдиректорів країн В-4, що проходила 15 листопада 2000 року у м. Варшава. 20 червня 2003 року в Будапешті проведено українсько-угорські політичні консультації між Державним секретарем МЗС України В. Єльченком і Державним секретарем МЗС УР А. Баршоні, а 3 вересня — консультації з питань європейської інтеграції між директором Департаменту європейської інтеграції МЗС України Є. Перелігіним і Державним секретарем МЗС Угорщини А. Баршоні.

В ході зазначених переговорів та консультацій було визначено пріоритети двостороннього співробітництва на найближчу перспективу.

Зокрема, у зв'язку із вступом Угорської Республіки до ЄС, сторони домовилися переглянути договірно-правову базу, яка нараховує близько 70 документів, здійснити низку кроків щодо поліпшення умов перетину кордону та перекваліфікації пунктів пропуску. Значна увага приділялася активізації прикордонного співробітництва і пов'язаному з цим відновленню роботи міжурядової Комісії з питань прикордонного співробітництва.

Продовженням угорської ініціативи щодо створення консультативної ради у форматі Україна – В-4 стала зустріч у червні 2003 р. глав держав країн Вишеградської четвірки у Словаччині, на яку було запрошено прем'єр-міністра України В. Ф. Януковича. За результатами зустрічі від імені президентів було заявлено, що після вступу до ЄС країни Вишеградської четвірки готові до співробітництва з Україною за формулою “4+1”. Позиція Угорщини щодо приєднання України до ЦЕФТА залишається незмінною і залежить від приєднання нашої країни до ГАТТ/СОТ.

Активно співпрацюють Україна та Угорщина в рамках Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ). 18–20 січня 2000 р. в Будапешті відбулися консультації на рівні заступників міністрів закордонних справ, 27–28 січня Національний координатор України в ЦЕІ С. В. Корсунський взяв участь у засіданні національних координаторів країн-членів ЦЕІ в Будапешті. Президент України Л. Д. Кучма був запрошений на саміт глав держав країн Центральної Європи 28–29 квітня 2000 р., який відбувся в м. Секешфегервар. У червні в м. Сегед відбулася зустріч міністрів закордонних справ країн – членів ЦЕІ, а в листопаді в м. Будапешт тривав саміт ЦЕІ. Угорщина як головуюча країна підтримала низку пропозицій України, які ввійшли до Заключного документа саміту. Зокрема це стосувалося результатів саміту “Україна – ЄС”, закриття ЧАЕС, участі України в ПС/ПСС.

Значно підвищився рівень активності співробітництва України та Угорщини в рамках Дунайської комісії (ДК), що певною мірою пояснюється підвищеною активністю і самої ДК. Позиції України та Угорщини були близькими або співпадали в ряді ключових питань, які розглядалися в ході п'ятої позачергової сесії ДК (25.01.2000) та 58 сесії ДК (10–14.04.2000). Угорська сторона, як правило, підтримувала висунуті Україною ініціативи. Так, українську ділянку Дунаю (Кілійське гирло) включено до VII транспортного коридору (Дунай). Результатом 5-ї позачергової сесії стало прийняття проекту плану відбудовчих робіт у СРЮ, що передбачає необхідність залучення на

роботи з розчисти фарватеру Дунаю 24,1 млн євро, та надіслано відповідний запит до Європейської комісії. Також Дунайська Комісія прийняла низку важливих рішень, у тому числі і щодо фінансування проекту "Розчищення фарватеру в Югославії". На ситуацію, пов'язану з відновленням судноплавства на Дунаї, позитивно впливає і зміна політичної ситуації в СРЮ. Так, зокрема, значно прискорилося вирішення конкретних питань фінансування. Україна та Угорщина стали учасниками співфінансування 15 % вартості проекту, виділивши на ці цілі відповідно 228 та 100 тисяч євро.

Протягом переговорного процесу, який тривав усі ці роки, обидві сторони висловлювали схожість або близькість підходів до вирішення багатьох проблем двосторонніх відносин та міжнародного життя.

Разом з тим останнім часом основна увага угорської зовнішньої політики щодо України в основному була зосереджена навколо розвитку прикордонного співробітництва та забезпечення прав угорської меншини в Україні. Слід зазначити певну пасивність Угорщини у розбудові інших сфер співпраці. Не знайшла підтримки в угорській стороні і проблема закриття ЧАЕС. Мотивуючи труднощами, пов'язаними з паводковою ситуацією, Угорщина відмовила нашій країні у фінансовому внеску на проект "Укриття". Крім цього, представник Угорщини в ЄБРР проголосував проти виділення Україні кредиту на створення компенсуючих можливостей на Хмельницькій та Рівненській АЕС.

У жовтні 2003 р. Україна й Угорщина уклали угоду про взаємні поїздки громадян, відповідно до якої з 1 листопада Угорщина запроваджує безкоштовні і довгострокові візи для українців, а Україна, у свою чергу, зберігає безвізовий режим для угорців. Важливим моментом є те, що громадянам України для одержання візи не потрібні запрошення. Віза терміном до 5 років видаватиметься громадянам, що мають родинні зв'язки з громадянами Угорщини або відвідують могили родичів, громадським і релігійним діячам, працівникам транспорту, що забезпечує міжнародні перевезення, громадянам України, які досягли пенсійного віку. Власники дипломатичних і службових паспортів, члени екіпажів морських, річкових і повітряних суден зможуть перетинати кордон з Угорщиною без віз [59].

Відносини між двома країнами у сфері військового та військово-технічного співробітництва вважаються одним із чинників підтримки стабільності в регіоні та будуються відповідно до "Плану співробітництва між Міністерством оборони України та Міністерством обо-

рони Угорщини". Згідно з цим Планом було здійснено низку заходів, спрямованих на зміцнення довіри між двома державами після вступу Угорщини до НАТО. Зокрема, відбулася зустріч Командувача угорської армії, начальника ГШ УА Л. Фодора з начальником ГШ ЗС України В. П. Шкідченком (09–10.03.2000, м. Київ), у результаті якої було підписано План двостороннього співробітництва на 2000 рік. Питанням військово-технічного співробітництва був присвячений і візит до Угорщини заступника міністра оборони України, Командувача військ ППО України В. В. Ткачова (06–07.12. 2000). Враховуючи той факт, що у зв'язку з приведенням ЗС Угорщини до стандартів Північноатлантичного альянсу технічна модернізація угорської армії розпочнеться не раніше 2003–2006 рр., український ВПК має можливість взяти участь у технічному переобладнанні застарілої військової техніки.

Поглибленню співробітництва двох країн у військовій сфері слугував офіційний візит міністра оборони України генерала армії О. І. Кузьмука до Будапешту (04–05.10.2000). Під час переговорів міністри оборонних відомств обмінялися думками стосовно ситуації в регіоні, зокрема в Югославії, підписали Програму співробітництва на 2001 рік.

У квітні 2003 р. Київ відвідав з офіційним візитом міністр оборони Угорщини Ф. Югас, під час якого міністри оборони двох держав підписали оновлену Угоду про співробітництво між МО України та МО УР, Міністерство оборони Угорщини підтримало Україну у процесі залучення до участі в роботі Співдружності центральноевропейських націй на підтримку миру (СЕНСООР), а також щодо залучення МО України до засідань міністрів оборони Вишеградської четвірки. За сприяння Міністерства оборони УР через територію Угорщини здійснюється безперешкодний транзит українських миротворчих контингентів зі складу сил КФОР. Наприкінці жовтня 2003 р. в УР відбулося перше спільне навчання згаданого батальйону під назвою "Світла лавина – 2003".

Угорська сторона висловила зацікавлення щодо розвитку співробітництва з Україною у питаннях ремонту авіаційної та інших видів військової техніки. У свою чергу українська сторона висловила намір взяти участь у проєкті країн Вишеградської четвірки щодо модернізації вертольотів Мі-24. Конкретні питання обговорено під час візиту в Україну делегації МО УР на чолі із заступником Державного секретаря МО УР з питань економіки, який відбувся у листопаді 2003 р.

З метою подальшого формування правової бази військового співробітництва на стадії узгодження перебуває проект двосторонньої угоди між урядом України та урядом Угорської Республіки про взаємну охорону секретної інформації.

У грудні 2003 р. Київ відвідала делегація Міністерства оборони Угорщини. Під час переговорів значну увагу сторони приділили детальному аналізу виконання заходів Плану співробітництва у 2003 році, обговорили проблемні питання, що виникали у процесі його реалізації. Як зазначалося на переговорах, основний акцент у подальшому співробітництві буде зроблено не на кількості заходів, а на їх якості, що, на думку обох сторін, сприятиме вирішенню найбільш актуальних питань у відносинах між військовими відомствами України й Угорщини. Головним підсумком візиту в Україну угорської військової делегації стало підписання Плану двостороннього співробітництва на 2004 рік, в якому сторони запланували провести по дев'ять заходів у кожній країні (у 2003 р. — 27). До пріоритетних напрямків співробітництва віднесена підготовка угоди про військово-технічне співробітництво, проведення спільних заходів у складі багатонаціонального батальйону “Тиса”, вивчення угорського досвіду оборонного і бюджетного планування як країни — члена НАТО. Серед основних заходів Плану на 2004 рік — візит міністра оборони України в Угорщину і візит в Україну начальника Генерального штабу угорської армії. Триває подальше поглиблення двостороннього співробітництва у сфері правоохоронної діяльності, охорони державного кордону, взаємодії у сфері надання правової допомоги та боротьби з організованою злочинністю. Правовою основою взаємовідносин України та Угорщини у сфері боротьби з організованою злочинністю та іншої правоохоронної діяльності є міжурядова Угода від 19 травня 1995 р. “Про взаємодію в боротьбі з організованою злочинністю” та Протоколи до неї.

Взаємодія у питаннях боротьби з організованою злочинністю зміщується із сфери обміну досвідом до здійснення практичних заходів щодо запобігання, розкриття та розслідування злочинів. Активізувалося співробітництво в питаннях надання правової допомоги у кримінальних справах, ефективно працює механізм сприяння та надання взаємної допомоги в разі надходження звернень від органів прокуратури обох країн.

На виконання спільних Протоколів про співпрацю прикордонних служб у лютому та травні 2003 р. відбулися візити в Угорщину деле-

гацій Держкомкордону України на чолі з першими заступниками голови П. А. Шишоліним та М. В. Ковалем, під час яких відбулися переговори та обмін досвідом реформування прикордонних підрозділів, удосконалення прикордонного контролю, перспектив технічного переоснащення спільного державного кордону з урахуванням вимог Європейського Союзу тощо. (До речі, започаткували і багато зробили для розвитку плідного співробітництва та дружби між прикордонниками обох країн колишні голови Держкомкордону України В. О. Губенко та В. І. Банних, на жаль, вже покійні, з угорської сторони їх колегою, одноступцем та добрим товаришем був командувач прикордонної служби Угорщини Новакі Балаж.)

На виконання Угоди між КМ України та урядом УР про співробітництво та надання взаємної допомоги у сфері попередження надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків (від 27.10.1998 р.) згідно з рішенням КМ України у квітні 2000 р. до Угорщини було направлено аварійно-рятувальний загін МНС України у складі 42 чоловік особового складу разом із спеціальною технікою для надання допомоги угорській стороні в проведенні кваліфікованих аварійно-відновлювальних робіт на територіях, що постраждали внаслідок весняної повені та відповідно у березні 2001 р. Угорщина першою надала допомогу Закарпатській області під час весняного паводку. Робота українського загону була позитивно відзначена як з боку угорських урядових структур, так і громадськості країни. У свою чергу угорська сторона з метою ліквідації наслідків природної катастрофи, в результаті якої була знеструмлена велика кількість населених пунктів у деяких областях України на прохання МНС України надала гуманітарну допомогу у вигляді 22 генераторних станцій потужністю від 1,5 до 15 кВт.

Відповідно до Угоди (04.04.1995 р.) та домовленостей про співробітництво у сфері культури, освіти і науки на постійній основі здійснюється обмін викладачами та студентами для наукового стажування у рамках співробітництва між вузами двох країн. У Будапештському університеті ім. Е. Лоранда створено кафедру української літератури, готують українців і в Сегедському університеті.

Угорщина є традиційним економічним і торговельним партнером України. Щорічно близько двох тисяч угорських підприємств укладають торговельні контракти з українськими партнерами. Майже 280 угорських фірм працюють на українському ринку понад чотири роки. В обсязі експортованих Угорщиною в Україну

товарів спостерігається регулярне збільшення кількості фармацевтичної продукції і медичного устаткування. Водночас практично незмінним залишається рівень експорту засобів захисту рослин, запчастин для автобусів і самих автобусів. Причин такого стану справ кілька. По-перше, це низька платоспроможність українських підприємств, зацікавлених у цій продукції, а по-друге – висока конкуренція в цих товарних сегментах ринку. З України Угорщина традиційно імпортує енергоносії, органічні речовини, мінеральні добрива, сировину і продукцію чорної металургії, продукцію машинобудування (верстати й устаткування), деревину і продукцію деревопереробної галузі.

Одним із важливих чинників, який мав позитивний вплив на становлення українсько-угорських торговельно-економічних відносин, стало підписання 25 лютого 2003 р. під час засідання Робочої групи з розгляду заяви України про вступ до СОТ Протоколу з доступу до ринків товарів та послуг між Україною та Угорщиною. У березні 2003 року у Будапешті проведено чергове засідання українсько-угорської міждержавної Комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва.

Зовнішньоторговельний оборот між Україною та Угорщиною характеризується тенденцією динамічного росту. За товарооборотом України з іноземними державами Угорщина займає 10 місце серед усіх країн світу і 7 місце серед країн Європи. Важливою характеристикою двостороннього товарообороту є те, що обсяг експорту збільшується випереджаючими порівняно з імпортом темпами (табл. 1).

Таблиця 5.1

**Товарообіг з Угорщиною за даними Держмитслужби України
(млн. дол. США)* за роками**

Показник	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	01.12.2003
Імпорт	233,8	192,8	188,4	120,9	171,0	171,3	176,0	238,2
Експорт	320,1	317,3	264,7	277,2	328,3	454,6	524,5	767,4
Товарообіг	553,9	510,1	453,1	398,1	499,3	625,9	700,5	1005,6
Сальдо	86,3	124,5	76,4	156,2	157,3	283,3	348,5	529,2

* Джерело: www.costum.ua.gov.

Як видно з табл. 5.1 за січень – листопад 2003 р. обсяг українського експорту в Угорщину становив 767,9 млн доларів США, що на 64 % більше, аніж за аналогічний період 2002 р. (468,3 млн доларів). Збільшення експорту відбулося як за рахунок нарощування поставок товарів, які традиційно є основними в його структурі (енергоносії та електроенергія, питома вага яких становить близько 40 % від загального експорту, машини та механізми, пластмасові напівфабрикати, етилен, цемент), так і внаслідок збільшення ваги інших товарів (алюміній, вироби з деревини, нафтопродукти тощо).

Обсяг імпорту за цей період становив 238,2 млн доларів, що на 52 % більше, аніж за аналогічний період 2002 р. Його структура, на відміну від експорту, залишилася стабільною. Зростання імпорту спричинено нарощуванням обсягів поставок традиційних товарів – машин та механізмів, фармацевтичної продукції, побутової техніки, сільськогосподарської продукції.

Що стосується українсько-угорського співробітництва у сфері інвестування, то варто зазначити, що угорські фірми надають перевагу прямій присутності на українському ринку насамперед через створення спільних підприємств. Так, на 1 січня 2002 р. в Україні працювало 309 угорських підприємств, із них 235 були спільними. Серед них – СП “Харківський завод підйомно-транспортного устаткування”, “Вінпласт Лтд.” та ін. Обсяг угорських інвестицій в Україні станом на кінець 2002 р. становив 65,7 млн дол. США. На українському ринку працюють фармацевтичний завод “Гедеон Ріхтер”, хімічне підприємство “Паннонпласт”, нафтогазова компанія “МОЛ”, сільськогосподарське підприємство “Баболна”, таропакувальне підприємство “Дунапак-Україна”, фірма “Флекстронікс” – мультинаціональна компанія, яка перевела свої виробничі потужності з Угорщини в Україну. Угорська фірма “Трансеклектро” виграла тендер на будівництво ТЕЦ у Києві. Вартість проекту оцінюється в 12,5 млн доларів США.

У січні – серпні 2003 р. в економіку України залучено 12,9 млн доларів США угорських інвестицій (в аналогічний період 2002 р. – 3,41 млн доларів США). Таким чином, їх обсяг станом на 1 вересня 2003 р. становив 78,6 млн доларів США. Це зростання пов'язане з реалізацією угорською стороною інвестиційного проекту з будівництва ТРК “Либідь-Плаза” в м. Київ та реалізацією угорською інвестиційною програми виробництва вантажних автомобілів, автобусів, комплектуючих та запчастин для автобусів АТ “Львівський автобусний завод” (ініціаторами цієї програми є угорські компанії “Данкар КФТ” і

“Фарма Маркет КФТ”. Програма передбачає доведення у 2007 р. виробництва і реалізації монтажних автомобілів до 1300 одиниць, автобусів — до 3520, автокранів — до 71, тролейбусів — до 80 одиниць).

23 грудня 2003 р. керівництво Державного акціонерного товариства з питань приватизації та обслуговування державного майна Угорщини оголосило українсько-швейцарський консорціум, що очолюється Індустріальним Союзом Донбасу і Dufenco International Trading Holding Ltd, переможцем тендеру на приватизацію угорського металургійного комбінату “Дунаферр”. Приватизація угорського стратегічного промислового об’єкта оцінюється фахівцями як одна з найвагоміших інвестицій в економіку Угорщини. Вона відкриває можливість розширення поставок сировини, напівфабрикатів та іншої української продукції, що може не тільки суттєво збільшити частку українських товарів на ринку Угорщини, а й інтенсифікувати взаємний рух капіталу між двома країнами та сприятиме нарощуванню обсягів перевезень для українських транспортників, зокрема “Укрзалізниці” та ВЛТ “Українське дунайське пароплавство”.

Перемога української компанії у тендері на приватизацію “Дунаферру” має не тільки економічне, а й виняткове політичне значення для України, оскільки є свідченням визнання українського бізнесу в європейському регіоні й підвищення довіри до України з боку відповідних міжнародних організацій, національних урядів та ділових кіл.

У березні 2003 р. посольство Угорщини в Україні в Донецьку та Луганську організувало проведення ділових форумів з участю представників угорських та українських підприємств. У вересні 2003 року в Києві відбулася угорська національна виставка, на якій були представлені понад 80 угорських підприємств, зацікавлених у встановленні торговельних і коопераційних зв’язків з українськими партнерами.

Викладене свідчить про динамічний розвиток українсько-угорських торговельно-економічних відносин останніми роками, сторонам вдалося вдосконалити договірно-правову базу, суттєво збільшити товарооборот, оптимізувати його структуру та забезпечити збільшення позитивного сальдо України у взаємній торгівлі, активізувати інвестиційні процеси. Це безумовно сприятиме мінімізації можливих негативних наслідків, пов’язаних з переходом на якісно нову форму двосторонніх економічних відносин після вступу Угорщини до ЄС у 2004 році.

Говорячи про історичний підсумок українсько-угорських відносин новітньої доби наголосимо на тому, що двостороннє співробітництво

справді наблизилося до можливого за цих історичних обставин рівня добросусідства, дружби та взаємовигідної взаємодії. До беззаперечних позитивів і досягнень співпраці України та Угорщини розпочинаючи з 90-го року належить те, що створено стійку систему міждержавних відносин на всіх рівнях. Це зокрема регулярні візити, проговори, консультації на рівні президентів, глав урядів, парламентів, міністерств, відомств, це зустрічі керівників органів місцевого самоврядування, представників громадських організацій, інтелігенції тощо.

Зазначимо, що українсько-угорські відносини на сучасному етапі продовжують збагачуватися новими напрямками, видами і формами співробітництва. Водночас проблеми і невирішені питання, які є в цих відносинах, за певних обставин можуть негативно вплинути на їх подальший розвиток. Розглянемо деякі з них.

Це проблема угорської меншини, що проживає в Україні, зокрема в контексті ухвалення Закону УР LXII 2001 р. "Про угорців, які проживають в сусідніх країнах". Незважаючи на низку проведених українсько-угорських переговорів з питання застосування до громадян України положень Закону, окремі аспекти цього законодавчого акта ще потребують додаткового узгодження сторонами. Основна проблема полягає в тому, що цей документ не відповідає вимогам Європейського Союзу і після хвилі розширення ЄС у 2004 р. залишиться чинним тільки для України, Румунії, Хорватії, Сербії і Чорногорії. Становище та соціальна роль угорської нацменшини в Україні та української в Угорщині детально розглядаються в підрозділі 5.4 цієї монографії, тут лише зазначимо, що це питання надалі залишатиметься одним з основних та найбільш вразливих в українсько-угорських відносинах.

В української сторони викликає стурбованість запровадження Угорщиною чергових обмежень щодо імпорту українських товарів. Так, у травні 2002 р. Міністерство економіки та транспорту Угорщини порушило спеціальне (захисне) розслідування щодо імпорту до Угорщини металопродукції. Одночасно було запроваджено тимчасові захисні заходи щодо імпорту до Угорщини окремих видів металопродукції у вигляді встановлення загальної квоти та сплати додаткового мита у разі перевищення цієї квоти (у розмірі 20–25 %). Особливістю застосування цих заходів є те, що розподіл квоти зроблено за трьома групами країн – ЄС, ЦЕФТА та ін.

Аналогічна ситуація спостерігається і на ринку деревоволокнистих плит (ДВП). З метою запобігання запровадження обмежувальних заходів між Міністерством економіки та з питань європейської

інтеграції України та Міністерством закордонних справ Угорщини було підписано Меморандум щодо добровільного обмеження терміном на півтора роки імпорتنих поставок до Угорщини ДВП походженням з України. Важливим є продовження діалогу щодо зняття торговельних обмежень на ввезення до УР нітрату амонію українського походження.

До питань прикордонного співробітництва, які потребують вирішення, належать: прийняття спільної Концепції українсько-угорського прикордонного співробітництва; підписання Угоди щодо точки перетину українсько-угорського кордону проєктованою автомагістраллю в рамках П'ятого європейського транспортного коридору (Трієст — Любляна — Будапешт — Київ); завершення переговорного процесу з угорською стороною щодо зміни статусу діючих пунктів пропуску через українсько-угорський державний кордон; активізація роботи щодо вироблення спільних проєктів прикордонного співробітництва. Зокрема, на початковому етапі це міг би бути розвиток інфраструктури пункту пропуску Лужанка — Берегшурань з будівництвом об'їзних шляхів в обхід м. Берегова завдовжки 7,8 км та в обхід с. Лужанка завдовжки 4 км, а також проєкт щодо будівництва мосту через староріччя р. Тиса в обхід с. Вилок (КПП "Вилок-2") для вантажного автотранспорту; прискорення відкриття додаткових пунктів пропуску на українсько-угорському кордоні для здійснення автомобільних пасажирських сполучень; започаткування переговорного процесу з підготовки до підписання угоди щодо спорудження гідротехнічної споруди (річкового порту) на українському березі р. Тиса в районі м. Чоп та Конвенції між Україною, Угорщиною та Союзною Республікою Югославія про режим судноплавства на р. Тиса.

Разом з цим необхідно досягти двосторонньої домовленості з питання зміни статусу пунктів пропуску через спільний державний кордон для забезпечення їх роботи і після укладення Угоди про умови поїздки громадян, яка, відповідно до вимог Європейського Союзу, передбачатиме можливість перетину кордону тільки у пунктах пропуску, відкритих для міжнародного пасажирського та вантажного руху.

Найважливішими завданнями щодо реалізації інтересів України у відносинах з УР є подальше підтримання високої динаміки українсько-угорського діалогу на найвищому і вищому рівнях; активне продовження консультацій з питань європейської інтеграції, забезпечення послідовної і дієвої підтримки Угорщиною євроінтеграційних і єв-

роатлантичних прагнень України; проведення переговорної та експертної роботи із перегляду договірно-правової бази двосторонніх відносин з метою приведення її у відповідність до норм і вимог ЄС; активний розвиток міжрегіонального і транскордонного співробітництва, зокрема в рамках Карпатського єврорегіону; забезпечення послідовного збільшення товарообороту між Україною і Угорщиною, збереження позитивних тенденцій у його формуванні, врегулювання механізму торговельних обмежень між двома країнами; активізація співробітництва у сфері забезпечення прав національних меншин — української в Угорщині та угорської в Україні; посилення інформаційної роботи та забезпечення подальшого формування позитивного іміджу України в Угорщині.

5.4. УГОРСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА В УКРАЇНІ ТА УКРАЇНСЬКА В УГОРЩИНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВИЩА І СОЦІАЛЬНОЇ РОЛІ

За часів СРСР була одна тема в радянсько-угорських відносинах, яка на всіх рівнях — від МЗС до ЦК КПСС — йшла під грифом “таємно” або “особливо таємно”. Цією темою було становище угорської національної меншини, яка проживає на території Закарпатської області. Відстежували ситуацію, яка виникала навколо українських угорців, як в області на рівні обкому партії, облвиконкому, КДБ, міліції, прикордонників, військових, так і в Києві та Москві.

Чому ж Радянський Союз так пильно стежив за ставленням УНР до своїх співвітчизників та поведінкою угорців в Україні? Насамперед тому, що Угорщина як колишній союзник фашистської Німеччини ніколи не викликала у Москви особливої довіри, та й самі угорці час від часу давали підстави для підозр в надії на повернення територій, що належали країні ще до Тріанонського мирного договору. Тому будь-які спроби Будапешта надати угорській меншині допомогу у вивченні рідної мови, історії, культури, народних традицій сприймалися Радянським Союзом як втручання у внутрішні справи іноземної держави з відповідними демаршами та політичним тиском. Наявність угорської нацменшини спричиняла багато непорозумінь і у відносинах угорців з іншими сусідніми країнами, насамперед з Югославією, Чехословаччиною, Румунією.

Горбачовська перебудова, початок розпаду СРСР, “оксамитові революції” кінця 80-х років у Центральній та Східній Європі, як про це

вже зазначалося, спонукали угорців до пошуку в регіоні країни, на базі якої можна відпрацювати пілотний проект такого ставлення до угорської національної меншини, яке б відповідало найвищим європейським вимогам.

Серед усіх сусідніх держав угорці вибрали Україну. Чому саме? З одного боку, Україна як жодна інша країна в угорському оточенні потребувала підтримки офіційного Будапешта. По-перше, у 1989–1991 рр. в українському суспільстві зароджувалося розуміння того, що неминуче наближається кінець радянської імперії і в цій ситуації перед Україною втретє за її історію виникає перспектива державотворення, до того ж в УРСР у ці роки значно активізувалися політичні сили, які прагнули розпаду Радянського Союзу та розбудови незалежної держави. По-друге, для реалізації ідеї державотворення Україні потрібно було забезпечити міжнародну підтримку та визнання. По-третє, Україна також була зацікавлена у створенні європейської моделі захисту прав нацменшин у відносинах із сусідньою державою, оскільки велика кількість українців проживала та й проживає за кордоном і потребує відповідної уваги, а в окремих випадках захисту з боку батьківщини. З іншого боку, угорці розуміли, що Київ, який робив перші кроки на шляху здобуття незалежності, може піти на поступки в питаннях захисту прав нацменшини значно далі будь-якої сусідньої держави.

Завдяки зусиллям угорської та української дипломатії наприкінці травня – на початку червня 1991 р. в Будапешті, під час візиту голови Верховної Ради України Л. М. Кравчука, було підписано Декларацію про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин. Цей документ надав широкі права угорській національній меншині в Україні та українській в Угорщині аж до створення культурної автономії. Згідно з цим документом було створено українсько-угорську комісію із забезпечення прав нацменшин. До складу комісії від обох країн увійшли крім представників уряду, місцевих органів самоврядування і представники громадських організацій, які представляють інтереси національних меншин. Вперше в практиці країн Центральної і Східної Європи з'явився орган, здатний вирішувати проблеми нацменшин, не доводячи їх до конфлікту або навіть до конфронтації з титульною нацією.

Нині правовою базою співробітництва в питаннях, що стосуються української національної меншини в Угорщині та угорської в Україні є міждержавні, міжурядові та міжвідомчі українсько-угорські документи, зокрема Договір про основи добросусідства та співробітниц-

тва (06.12.1991 р.); Декларація про основні напрямки співробітництва в гуманітарній сфері (31.05.1991 р.); Декларація про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин (31.05.1991 р.); Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво в галузі культури, освіти та науки (4.04.1995р.); Угода про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (4.05.1995 р.).

В Україні створено законодавчу базу, яка створює реальні можливості для забезпечення прав і свобод національних та етнічних меншин. Держава забезпечує права національних меншин, спираючись на відповідні статті Конституції України. Так, згідно зі статтею 11 “Етнонаціональну структуру українського суспільства становлять українська нація, корінні народи й національні меншини” [60]. Визнавши корінні народи та національні меншини окремими суб’єктами політико-правових відносин, Конституція поклала на державу обов’язок сприяти розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Надаючи українській мові статусу державної, Конституція одночасно гарантує вільний розвиток, використання й захист інших мов національних меншин України. Крім того, Конституція проголосила рівність громадянських прав і свобод незалежно від етнічного походження, мовних або інших ознак громадян України, їхнє право на свободу об’єднання у громадські організації для захисту своїх прав і свобод, задоволення культурних та інших інтересів [61].

25 червня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон “Про національні меншини в Україні”, згідно з яким Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Усі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах. При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід’ємною частиною загальноновизнаних прав людини. Стаття 3 визначає, що до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою [62].

Окремі аспекти захисту прав національних меншин регулюються законами України “Про мови в Українській РСР”, “Про освіту”, “Про дру-

ковані засоби масової інформації в Україні”, “Про свободу совісті та релігійні організації”, “Про місцеве самоврядування в Україні” тощо [63].

За даними перепису 2001 р. в Україні проживає 156,6 тис. угорців, що становить 0,4 % від усього населення. Серед національних меншин угорці за кількістю населення посідають шосте місце (після росіян, білорусів, молдован, кримських татар, болгар). 96,8 % всіх угорців (151,6 тис. осіб) проживають у Закарпатті, становлячи 12,1 % населення області: у тому числі більшість угорців — 99,95 тис. осіб є сільськими мешканцями, 56,6 тис. осіб — мешканці міст [64]. 149,4 тис. угорців або 95,4 % усього угорського населення України вважають рідною мову своєї національності. На одну тисячу осіб у віці 16 і більше років 37 угорців Закарпаття мають вищу освіту, 7 — незакінчену вищу, 98 — середню спеціальну, 427 — середню загальну.

Закон України “Про національні меншини в Україні” гарантує представникам угорського населення свободу у виборі обсягу і форм здійснення своїх прав і їх реалізації як особисто, так через відповідні державні органи, органи місцевого самоврядування та громадські організації.

Інтереси угорської національної меншини в Україні представляють громадські організації, зокрема:

- Демократична спілка угорців України, має всеукраїнський статус;
- Товариство угорської культури Закарпаття (майже 30 тисяч членів) об'єднує п'яту частину всього угорського населення області, видає газету “Карпатське слово правди” угорською мовою;
- Товариство культури львівських угорців (260 членів), видає газету “Спадщина” угорською мовою;
- Закарпатське угорськомовне наукове товариство (82 члени);
- Київське товариство угорців (50 членів);
- Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (40 членів);
- Закарпатські угорські громадські організації: Товариство угорської інтелігенції, Товариство угорської культури Берегівщини, Ужгородське товариство угорців, Свалявський угорський культурний союз, Печівське угорське культурне товариство та Мукачівський літературно-просвітній клуб ім. Ференца Ракоці об'єднані у Форум угорських організацій Закарпаття. Окрім того, існує дев'ять різноманітних економічних спілок угорців України.

Представники угорської нацменшини репрезентовані у різноманітних рівнях органів самоврядування. Так, за підсумками виборів 2002

р. до Закарпатської обласної ради обрано дев'ять депутатів угорської національності. Народним депутатом України від Берегівського виборчого округу, в якому компактно проживає угорське населення, на виборах до Верховної Ради України у 2002 р. народним депутатом було обрано голову демократичної спілки угорців України І. Ф. Гойдоша. Серед депутатів обласної, районних, міських рад області 134 (12,1 % від загальної кількості) угорці. У Берегівському районі угорське населення становить 66,9 %, серед 600 депутатів рад всіх рівнів 450 (75 %) обрано угорців [65].

Відповідно до чинного законодавства угорській національній меншині в Україні гарантується право вивчати рідну мову та право на навчання рідною мовою, можливість створювати свої власні приватні освітні та навчальні заклади, здійснювати підготовку вчителів. У 2003–2004 навчальному році в Закарпатській області функціонувало 108 загальноосвітніх навчальних закладів з угорською мовою навчання, в тому числі 69 шкіл з угорською, 30 — з українсько-угорською, дві — з українсько-угорсько-російською, одна гімназія та шість ліцеїв з угорською мовою навчання. Крім того, 2,6 тисячі учнів вивчають угорську мову факультативно. У 68 дошкільних закладах рідною мовою виховуються майже 4 тис. дітей угорців [66].

Навчання угорською мовою здійснюється в професійно-технічній школі № 11 м. Берегово, Берегівському медичному, Ужгородському училищах культури.

Підготовка спеціалістів для шкіл з угорською мовою навчання здійснюється в Ужгородському держуніверситеті, Закарпатському приватному угорськомовному педагогічному інституті (м. Берегово), і Мукачівському педагогічному коледжі. Слід зазначити, що випускники шкіл з угорською мовою навчання мають право складати вступні іспити в ці навчальні заклади рідною мовою.

Стажування вчителів забезпечує Берегівська філія Закарпатського обласного інституту підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Практикується також стажування вчителів угорськомовних шкіл в Угорщині.

Центр гунгарології при Ужгородському держуніверситеті (відкритий 1988 р.), який працює у тісному контакті з Національною академією наук України та Академією наук Угорщини, досліджує проблематику, пов'язану з проживанням угорської національної меншини на Закарпатті. За останні п'ять років центром проведено п'ять міжнародних наукових конференцій, видано сім монографій, виходить що-

річний журнал “Акти гунгаріка”. 27 листопада 2000 р. в м. Ужгороді проведено міжнародну наукову конференцію з теми “Угорська держава та Київська Русь: історія, політика, культура” [67]. Підготовлено і затверджено на вченій раді УДУ шкільний угорсько-український словник для учнів відповідних загальноосвітніх шкіл, на видання якого держава виділила 35 тис. грн. (тираж — 10 тис. прим.), видано також шкільний українсько-угорський та угорсько-український фразеологічний словник.

Як вже зазначалося раніше задоволенню потреб угорської національної меншини сприяє робота Змішаної міжурядової українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. Вже відбулося дванадцять спільних засідань Комісії (останнє XII в м. Ужгороді у вересні 2003 р.), на яких обговорювалися найактуальніші питання щодо забезпечення прав української меншини в Угорщині та угорської — в Україні.

Згідно з рекомендаціями Протоколу VIII спільного засідання Змішаної міжурядової українсько-угорської комісії з питань національних меншин при управлінні освіти Закарпатської облдержадміністрації створено відділ навчальних закладів національних меншин, який опікується задоволенням освітніх потреб, зокрема й угорської національної меншини. При цьому управлінні створено також Центр координації діяльності навчальних закладів національних меншин у Закарпатській області. При Центрі працюють секції для шкіл з національними мовами навчання, проводяться засідання угорськомовної секції, “круглі столи” за участю представників шкіл з національними мовами навчання.

Українська держава прагне створити для угорської національної меншини необхідні умови для розвитку культури, збереження національної самобутності, зокрема релігії, мови, традицій та культурної спадщини. В Україні діють Берегівський угорський театр імені Д. Йєша, ансамбль “Угорські мелодії”, 82 клубні установи, 570 колективів художньої самодіяльності (18157 учасників, 7 колективів мають почесне звання “народний”), численні осередки Товариства угорської культури. В культурно-освітніх закладах організуються тематичні вечори, концерти, виставки творів живопису та народного декоративно-прикладного мистецтва. Традиційними стали обласні фестивалі “Народні джерела”, “Золота осінь” (м.Тячів), свята дружби та ін. Дні угорської культури, які щороку проводяться в різних містах і селах Закарпаття, збирають численних учасників і гостей. У м. Берегові створена і

змістовно працює система дозвілля і культурних зв'язків “Глобус”, що підтримує творчі контакти з партнерами 12 країн світу [68].

Закладам культури угорської національної меншини час від часу надає допомогу її етнічна батьківщина. За фінансової підтримки Міністерства культури та національної спадщини Угорщини відділу літератури іноземних мов обласної універсальної наукової бібліотеки надана можливість користуватися базою даних Інтернету та електронною поштою. Щорічно працівники бібліотек, які обслуговують угорське населення, беруть участь у міжнародних конференціях бібліотечних працівників [69].

Відповідно до Державної тематичної програми випуску літератури мовами національних меншин України, угорською мовою надруковано Конституцію України, збірку віршів для малят “На лужку”, угорські народні казки “Три золоті стріли”, книгу “Легенди і перекази угорського населення Закарпаття”, науково-популярне видання “Під одним небом. Фольклор етносів України”, а також поезії відомого угорського поета Е. Кесегі угорською та українською мовами.

Велика увага приділяється задоволенню інформаційних потреб угорської національної меншини.

Угорською мовою видаються дев'ять газет і п'ять журналів, сім газет дублюються угорською мовою. Держава надає фінансову допомогу у виданні чотирьох газет.

Щодобово в ефір виходять 0,4 години телепередач і 0,9 години радіопередач угорською мовою [70]. На всій території Закарпатської області приймаються теле- і радіопередачі з Угорщини.

За часів незалежної України встановлено значну кількість пам'ятників і пам'ятних знаків, що увічнюють пам'ять угорців — жертв сталінських репресій, зокрема: Свалявський меморіальний парк, пам'ятники у селах Галоч та Велика Добрань (Ужгородський р-н), Заставне (Берегівський р-н). За кошти держави здійснюється реконструкція пам'ятки історії та архітектури — замку у м. Мукачеві.

Практично всім населеним пунктам Закарпатської області, де компактно проживають угорці, повернуто їх історичні назви. Загалом в Україні налічується 62 відділи угорської культури в 32 державних музеях.

Віруючі угорці задовольняють релігійні потреби в 90 реформаторських і 59 римо-католицьких громадах. Продовжується робота з повернення культових споруд релігійним громадам, зокрема повернуто комплекс монастиря францисканців римо-католицькій громаді м. Ви-

ноградова. В Закарпатті, згідно з даними Угорського відомства у справах угорців, що проживають за кордоном, серед угорськомовних віруючих 100 тисяч реформатів, 65 тисяч римо-католиків, 30 тисяч греко-католиків, 2 тис. сповідують іудаїзм [71].

Однак не варто думати, що в питаннях забезпечення відповідних прав угорської національної меншини в Україні немає проблем.

Йдеться насамперед про необхідність узгодити позиції сторін щодо Закону УР LXII 2001 р. "Про угорців, які проживають в сусідніх країнах" [72].

По-друге, однією із суттєвих проблем, які опосередковано пов'язані з питанням забезпечення прав угорців в Україні, є проблема повернення Угорщині боргу в розмірі 1 млн дол. США, який був наданий у формі кредиту для завершення будівництва лікарні в м. Берегово Закарпатської області. Свого часу Закарпатська ОДА взяла на себе зобов'язання щодо повернення боргу з власних джерел. Однак катастрофічні повені, що сталися в області, не дали змоги виділити кошти на повернення боргу. Угорська сторона з розумінням поставилась до такої ситуації і запропонувала списати половину боргу, якщо сума 500 тис. дол. США буде спрямована на забезпечення функціонування культурно-освітніх закладів угорської меншини Закарпаття. На жаль, через брак коштів в обласному бюджеті реалізувати цю пропозицію не вдалося.

По-третє, у світлі вимог щодо забезпечення прав угорської меншини Закарпаття й надалі важливе місце займатимуть питання освіти та культури, зокрема: забезпечення підручниками шкіл з угорською мовою навчання та створення в них належних умов для вивчення української мови; збереження можливості складання іспитів рідною мовою для випускників угорських шкіл; брак кваліфікованих педагогів з української мови і літератури, які б володіли угорською мовою; матеріальна підтримка угорського театру в м. Берегові.

По-четверте, кардинального вирішення потребує й питання реконструкції приміщення обласного державного архіву в м. Берегово. Як відомо, там зберігаються унікальні документи, в тому числі XIV–XV ст., які стосуються історії Угорщини. Приміщення перебуває в аварійному стані і не забезпечує належного зберігання історичних документів, які в результаті можуть бути втрачені. Угорська сторона неодноразово висловлювала свою заінтересованість зберегти цей архів й готовність виділити кошти на ці цілі, однак до укладення відповідної угоди справа не дійшла.

По-п'яте, вже кілька років поспіль обговорюється можливість встановлення на Верецькому перевалі пам'ятного знака на честь 1100-річчя з часу знаходження угорськими племенами нової батьківщини в Карпатському басейні. Українська сторона під тиском національно-демократичних організацій Закарпатської та Львівської областей, які вбачають у встановленні пам'ятного знака прагнення угорців "закріпитися" на колишньому кордоні (до Тріанонського мирного договору), відмовляє угорській нацменшині у спорудженні зазначеного пам'ятника. Хоч на думку автора, з урахуванням історичного значення, яке має Верецький перевал для угорців, варто пошукати компромісний вихід із ситуації, що склалася, на основі поглибленого вивчення науково-історичних засад цієї проблеми.

На території Угорської Республіки, за даними Відомства у справах національних та етнічних меншин в Угорщині, проживає близько 2 тис. осіб українського походження. За даними інших організацій, зокрема Товариства української культури в Угорщині (ТУКУ), угорськими громадянами українського походження вважають себе 6 тис. чоловік.

Починаючи з дев'яностих років Угорщина активно розбудовує та здійснює політику щодо національних меншин, яка відповідає найвищим європейським стандартам. В Угорщині створена потужна законодавча база забезпечення прав і свобод національних та етнічних меншин. Угорська держава забезпечує права національних меншин, спираючись на відповідні статті Конституції УР [73].

Також прийняті та діють понад десять законів, які забезпечують права національних та етнічних меншин. Серед найголовніших з них: Закон LXXVII "Про права національних та етнічних меншин" (1993 р.) та поправка до нього № 62 (1994 р.), що регламентує утворення органів національного самоврядування; Закон LXXIX "Про загальну освіту" (1993 р.).

Суттєве значення у цій справі має рішення уряду про створення Відомства у справах національних та етнічних меншин, головним завданням якого є реалізація угорської державної політики в питаннях національних меншин..

У жодній з європейських країн не було закону, подібного до Закону LXXVII (1993 р.), який би так повно забезпечував права нацменшин. Відповідно до цього закону, українська меншина на рівні з іншими має право на національний та етнічний ідентитет, право вільно підтримувати зв'язки з історичною батьківщиною і спорідненими на-

ціями, право на захист від асиміляції та низку інших колективних та індивідуальних прав.

Законом гарантовано також право української національної меншини на представництво у парламенті. Однак це право поки що не можна реалізувати, оскільки Державні Збори Угорщини дотепер не розглянули внесену пропозицію щодо зміни Закону про вибори депутатів до вищого законодавчого органу.

Важливе місце у правовому захисті як українців Угорщини, так і угорців України посідає створена у 1991 р. Міжурядова українсько-угорська комісія з питань забезпечення прав національних меншин.

Згідно з чинним угорським законодавством, національною чи етнічною меншиною вважається будь-яка народність, що проживає на території країни понад 100 років, члени якої є угорськими громадянами, мають свою мову, культуру та традиції і яка становить меншість стосовно основного населення [74].

Особливою подією в житті української діаспори є те, що в результаті виборів до органів самоврядування національних меншин 18 жовтня 1998 р. в Угорщині — в містах Будапешті, Сегеді та Комаромі створені п'ять органів самоврядування української меншини [75].

Важливою історичною віхою для українців Угорщини став день 24 січня 1999 р., коли в Будапешті вперше за всю історію було обрано Державний орган самоврядування українців Угорщини (ДОСУУ) на чолі з Я. Гортяні, яка є одночасно і головою Товариства української культури в Угорщині. Таким чином, українська меншина в Угорщині домоглася офіційного представницького органу на найвищому державному рівні.

Створення органів самоврядування української меншини в Угорщині має не тільки юридичне, а й політичне значення — вся українська громада стала рівноправною з іншими національними та етнічними меншинами державотворчим чинником. Слід зазначити, що кількість громадян, які проголосували на виборах, значно перевищувала кількість української громади, що свідчить про значний авторитет як України в УР, так і української нацменшини.

Із зміною статусу українська меншина згідно з чинним законодавством Угорщини одержала і належне матеріальне забезпечення. У 1999 р. тільки на підтримку діяльності Державного органу самоврядування українців Угорщини було виділено 13 млн форинтів, у 2000 р. — 14 млн форинтів, у 2001 р. близько 15 млн форинтів (один долар США дорівнює 290 форинтам) [76].

Нині в Угорщині офіційно зареєстровано три товариства української діаспори: Товариство української культури в Угорщині (ТУКУ), Товариство української інтелігенції Угорщини (ТУІУ) і Наукове Товариство україністики Угорщини (УКРІН).

Найбільш авторитетною та дієвою організацією українців в Угорщині є ТУКУ. Його очолює українська патріотка, людина, яка робить дуже багато для зміцнення українсько-угорської дружби Ярослава Гортяні. Ця енергійна жінка зуміла згуртувати навколо себе вихідців з України та організувати плідну роботу Товариства з формування позитивного іміджу нашої держави в Угорщині. Ось кілька фрагментів, які підтверджують сказане.

Значною подією в житті української громади стало відкриття ТУКУ за підтримкою посольства України в УР меморіальної дошки на честь 160-річчя виходу в світ у Будапешті альманаху “Русалка Дністрової” — маніфесту національного відродження в Західній Україні. Значимість цієї події полягає в тому, що це — перше друковане увічнення явища української культури в Угорщині. З ініціативи ТУКУ, згідно з рекомендаціями Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, цей день визначено як День української культури в Угорщині.

Товариство української культури встановило меморіальні дошки в Токаї на честь перебування в Угорщині відомого українського письменника і філософа Григорія Сковороди, на території Абатства в м. Тігонь (біля Балатона) з метою увічнення пам'яті дружини угорського короля Андраша I Анастасії, доньки Ярослава Мудрого. 25 лютого 2003 р. відкрито пам'ятну дошку на стіні відомого будапештського концертного центру “Пешті Вігадо” на честь українських музикантів, які у 20–30-х роках минулого століття виступали з концертами у Будапешті. ТУКУ були організовані міжнародні конференції — “Роль М. Грушевського у відродженні української національної свідомості”, “Від “Енеїди” І. Котляревського до “Русалки Дністрової”, європейська конференція української молоді “Українська молодь на порозі XXI століття”.

При Товаристві з 1995 р. в Будапешті існує недільна школа, в якій навчається майже 30 учнів. Аналогічні школи діють у містах Комаромі та Сегеді. Фінансування цих шкіл здійснюється Міністерством освіти Угорщини. На 2002/2003 навчальний рік на утримання цих шкіл виділено понад 600 тисяч форинтів [77]. Україна на постійній основі надає сприяння у забезпеченні шкіл підручниками.

З 1996 р. Товариство видає двомовний (українською та угорською) журнал "Громада", який є єдиним друкованим органом української меншини. З січня 2000 р. журнал виходить у кольоровому форматі, що робить його ще більш привабливим. За сприяння Фонду "За національні та етнічні меншини Угорщини" Товариство видає двомовну збірку творів Лесі Українки під назвою "Сім струн" (1997 р.), двомовну збірку віршів Тараса Шевченка "Послання" (1999 р.) та книгу-пам'ятку української писемності "Слово о полку Ігоревім", яка вийшла у світ восени 2000 року українською та угорською мовами.

Один раз на тиждень (30 хвилин) на угорському радіо "Каліпсо" з 1998 р. виходять в ефір україномовні передачі. Починаючи з квітня 2000 р. в результаті підписаної Угоди про співробітництво між АТ "Угорське телебачення" та представниками 13 нацменшин, українська меншина має закріплений постійний ефірний час обсягом 26 хвилин щомісяця на першому каналі національного телебачення.

12 квітня 2000 р. відповідно до рекомендацій Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин при ТУКУ створено з допомогою угорської держави дослідний інститут україністики.

Товариством проводяться відзначення Нового року, Різдва та Великодніх свят, шевченківські вечори, вечори пам'яті трагедії на ЧАЕС, фестивалі і конкурси, художні виставки, спільні літургії українською мовою в греко-католицькій церкві у Будапешті тощо. Українською громадою з ініціативи ТУКУ була організована гуманітарна допомога потерпілим від повені жителям Закарпаття.

Всі ці та інші заходи, які проводить Товариство знайшли підтримку в рішеннях Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин.

Товариство української інтелігенції (ТУІУ) утворено у 1995 р. За словами його голови О. Русина, організація нараховує 120 членів. Раніше О. Русин був членом Товариства української культури в Угорщині, навіть його головою. Однак за повний розвал роботи рішенням загальних зборів його було виключено з членів Товариства та звільнено від посади голови. Після того, як Будапештський міський суд визнав неправомірним позов, пов'язаний з його виключенням з ТУ-ТУ, О. Русин заснував ТУІУ.

Діяльність очолюваного О. Русиним Товариства зводиться до вимог його голови одержати фінансову допомогу на функціонування

цієї організації, яка за неофіційними даними фактично нараховує близько 20 чоловік. Своє невдоволення рівнем фінансування О. Русин висловлює через українську пресу нападками на угорські владні структури, посольство України в УР, а також керівництво Державного органу самоврядування українців Угорщини та ТУКУ. Певний інтерес уявляє особа самого Омеляна Русина. Ця надзвичайно конфліктна та знервована людина ще за часів Радянського Союзу переїхала на постійне місце проживання в Угорщину. Тоді таке, а тим паче не для угорця, було неможливим. Однак п. Русин — колишній секретар з ідеології Берегівського райкому партії, заввідділу пропаганди та агітації Закарпатського обкому Компартії України це неможливе завдання виконав. Коли в Угорщині в 1990 р. до влади прийшли демократи, ідеологічно витриманий комуніст різко перефарбувався в українського націоналіста. Організаційні навички, набуті під час роботи в партійних органах допомогли йому згуртувати навколо себе українців, які справді хотіли бачити Україну незалежною та демократичною. Але недовго покерував пан-комуніст. Його авторитарні, диктаторські методи, можливо, були доцільні в Закарпатті, а в Угорщині отримали гідну оцінку членів товариства, які виключили Русина з ТУКУ.

З метою сприяння розвитку українознавства в Угорщині створено також наукове Товариство україністики (УКРІН). До нього також залучено українські організації, угорська влада надала УКРІН приміщення. В результаті проведеної роботи, це Товариство 3 травня 2000 р. зареєструвалося в Будапештському суді. Голова наукового Товариства україністики Угорщини О. Ковач — викладач кафедри балтійської філології та східнослов'янських мов Будапештського університету ім. Л. Етваша, досвідчений спеціаліст у галузі українознавства. Засновниками Товариства виступили відомі україністи Угорщини та зарубіжжя, а також Львівський інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львівський інститут народознавства АН України, Ужгородський державний університет, письменники, науковці та діячі культури, угорські та українські підприємці.

Особливістю української діаспори в Угорщині є те, що тут діє також Організація русинів Угорщини (ОРУ). Ця організація нараховує близько тисячі членів, які компактно проживають у Північно-Східній частині Угорщини. З 1994 року ОРУ створила орган самоврядування. До цієї організації головним чином входять жителі с. Комлошка, розташованого біля м. Мішкольц. Більшість з них вже не говорять

рідною мовою. В селі існує восьмирічна школа в якій викладається словацька мова як іноземна. На жаль, організація не підтримує культурних, освітянських, гуманітарних зв'язків з Україною.

Голова ОРУ Г. Гаттінгер підтримує тільки контакти з представниками політичного русинства Закарпаття. Саме за сприяння Г. Гаттінгера була організована перша прес-конференція так званого "Тимчасового уряду Підкарпатської Русі" в Будапешті. ОРУ видає свою газету "Русинський живот", має, як і українська меншина, свій ефірний час на телебаченні та радіо. Однак дуже сумнівно, що кошти, які угорський уряд витрачає на цю організацію, дають якусь користь. Мова, якою готуються ці матеріали в Угорщині, зрозуміла в кращому випадку кільком десяткам русинів.

Радикальні погляди керівництва цієї організації стосовно русинів як про відмінний від українців народ суперечать об'єктивним науковим даним щодо походження і характеру культурних особливостей та етнічної належності українського населення Закарпаття, а також міжнародно-правовим документам у сфері міжнаціональних відносин, створюють додаткові проблеми для консолідації української меншини в Угорщині.

Що стосується загалом становища української національної меншини в Угорщині, то варто відмітити, що незважаючи на те, що тільки русини мають право згідно з угорським законодавством розраховувати на статус корінної нації, угорська держава визнає за українцями це соціальне становище також. Пов'язано це насамперед з наявністю в Україні великої за чисельністю угорської національної меншини. Угорці, надаючи місцевим українцям повні права автохтонної нації, тим самим спонукають українську владу додержуватися принципу взаємності. У цьому зв'язку потрібно зазначити, що українське законодавство справді створює можливості європейського рівня для розвитку культури, освіти, національних традицій національних меншин у тому числі угорської, щоправда, реалізація цих прав пов'язана з великими фінансовими затратами, а на це, на жаль, у нашої держави не завжди вистачає відповідних коштів.

Досвід України та Угорщини новітньої доби щодо захисту прав національних меншин є справді унікальним для Європи. Розпочавши з негативу, дві країни з допомогою переговорів, консультацій, наукових конференцій створили такі механізми співробітництва, які допомогли проблемні питання у такій делікатній сфері, як нацменшини, вирішувати спільно, не доводячи їх до конфлікту.

Повчальним є і те, що диспропорція, що існує між кількістю угорської національної меншини в Україні та української в Угорщині, ніяк не вплинула на утвердження рівноправного співробітництва в цій царині. Навпаки, отримавши широкі права та можливості для вивчення рідної мови, культури, національних традицій, встановивши тісніші контакти з етнічною Батьківщиною, створивши свої громадські організації, угорська та українська національні меншини стали не фактором збудження сепаратизму, як це прогнозували певні політичні сили в обох країнах, а впливовим чинником зміцнення добросусідських відносин та взаєморозуміння між Україною і Угорщиною.

У цілому, якщо оцінювати ситуацію, що склалася навколо угорської національної меншини за роки існування незалежної України та української в Угорщині, можна однозначно стверджувати, що в цій сфері обидві країни досягли загальноновизнаних позитивних результатів. І попри ще існуючі проблеми можна констатувати, що становище цих двох національних меншин відповідає європейським вимогам.

Список використаних джерел:

1. *The Washington Post*. — 1997. — March, 30.
2. *Общественная газета* — 1999. — 11 марта.
3. *Красная звезда*. — 1999. — 26 августа.
4. *A NATO tag Magyarország*. — Вр, 1999. — Old. 68.
5. *Российская газета*. — 1999. — 31 июля.
6. *Népszámlálási körkép középüeurópából 1989–2002*. — Вр.: TLA, 2003. — Old. 120–121.
7. *Népszabadság*. — 1999. — Aprilis, 6.
8. *A NATO tag Magyarország*. — Вр., 1999. — Old. 22.
9. *Московские новости*. — 2002. — 1 октяб.
10. *Московский комсомолец*. — 2002. — 30 июля.
11. *Факты о Венгрии*. — Венгрия и НАТО: на пути к членству. — 1997. — № 1.
12. *Этнополитические конфликты в Югославии и страны Юго-Восточной Европы*. — М., 1999. — С. 135.
13. *Слово*. — 1999. — 17 нояб.
14. *США, Канада: Экономика, политика, культура*. — 2000. — 1 февр. — С. 66.

15. *Népszabadság*. — 1999. — 25.09.
16. *Népszabadság*. — 2002. — 03.25.
17. *Népszabadság*. — 2002. — 11.02.
18. *Pinder J.* The European Community and Eastern Europe. — London: Royal Institute of Integration Affairs, 1991. — P. 69.
19. *The Reliable* book of facts. — Вр., 1996. — P. 14.
20. *Emerson M.* Redrawing the map of Europe. — London, 1998. — P. 10.
21. *Gazdag F.* Európai integráció. Honnan hova? // *Európai Utas*. — 1998. — 31. sz. — 14 o.
22. *Towards* European Immigration Policy under the Treaty on European Union. — Brussels, 1993. — P. 22.
23. *Copenhagen* European Council: Presidency Conclusions, 21–22 June 1993. Press Release. — 22/06/93. — Nr: 180/93. *Acquis communautaire* (“спільний доробок”) — це французький термін, що використовується в рамках Європейського Союзу та вживається для визначення обсягу всього того, що було створено за час існування європейського співтовариства, і має сприйматися як факт країнами, що вступають до Союзу, не підлягає обговоренню і не може бути змінено або усунуто шляхом переговорів.
24. *Глинкина С.* Накануне вступления в Евросоюз. <http://europa.ruh.ru/journal/journal3.2001/6.htm>
25. *Transition* with contradictions. The case of Hungary, 1990–1998. — P. 253.
26. *Magyarország* a 90 – es években. A magyar kormány válasza az EU kérdőívére rövidített változat. — Вр.: Mediant, 1997. — 423 old.
27. *Ковальова О. О.* Стратегія євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — С. 114.
28. *Усєвич М.* Успехи в макроэкономической стабилизации в Венгрии в 1995–1998гг.// МЭиМО. — 1999. — № 3. — С. 74.
29. *European* Council: Draft Treaty of Nice. — 2000. — 12 December.
30. *Gothenburg* Summit // <http://www.euractiv.com>
31. *Laeken* Declaration // <http://www.euractiv.com>.
32. *Regular* Report from Commission on Hungary's Progress towards Accession, 2002. — Brussels: European Commission, 2002. — COM (2002) 700 fin. — P. 37.
33. Трианонский мирный договор. — М., 1926.
34. *Népszámlálási* körkép középűeurópából 1989–2002. — Вр.: TLA, 2003. — Old. 21, 140.
35. *Gaspar Biro.* Bilateral Treaties Bttween Hangary and Its Neighbors Afte 1989. — N. Y., CEU Press, 1999. — P. 35.

36. *Radio Croatia Network*. — 1996. — April, 22.
37. *MTI*. — 1999. — May, 17.
38. *Népszámlálási korkep középueurópából 1989–2002*. — Вр.: TLA, 2003. — Old. 21, 216.
39. *Dnevnik*, Ljubljna. — 1996. — July, 16.
40. *Népszámlálási korkep középueurópából 1989–2002*. — Вр.: TLA, 2003. — Old. 222, 223.
41. *Там само*. — Old. 21.
42. *Там само*. — Old. 44, 21.
43. *Там само*. — Old. 202, 203.
44. *Pászka I. A román hivatáselit*. — Вр.: Osiris, 1999. — Old. 111.
45. *Независимая газета*. — 1996. — 20 сент.
46. *Népszámlálási korkep középueurópából 1989–2002*. — Вр.: TLA, 2003. — Old. 120, 21.
47. *Этнополитические конфликты в Югославии и страны Юго-Восточной Европе*. — М.: ЭПИКОН, 1999. — С. 12, 33.
48. *Мартынова М. Ю. Этнические меньшинства в СРЮ*. — М.: ЭПИКОН, 2001. — С.281, 295, 298.
49. *Népszabadság*. — 1999. — 13. 05.
50. *Népszabadság*. — 1999. — 12. 05.
51. *Statustörvény*. — Вр.: TLA, 2002. — Old. 15–28.
52. *Україна: утвердження незалежної держави 1991–2001*. — К., Альтернативи, 2001.
53. *Голос України*. — 1993. — 2 листоп.
54. *Урядовий кур'єр*. — 1997. — 12 грудня.
55. *Népszabadság*. — 2000. — 02.26.
56. *Népszabadság*. — 2001. — 04.09.
57. *Голос України*. — 1994. — 9 жовт.
58. *Népszabadság*. — 2001. — 04.18.
59. *korrespondent.net*. — 2003. — 10.14
60. *Конституція України*. — К.: Офіційне видання Верховної Ради України, 1997. — С. 6.
61. *Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)*. — К.: Альтернативи, 2001. — С. 385.
62. *Відомості Верховної Ради*. — К., 1992. — № 36. — С. 529.
63. *Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)*. — К.: Альтернативи, 2001. — С. 385.
64. *Національний склад населення України та його мовні ознаки (за даними Всесоюзного перепису населення 2001 року)*. — К.: Держкомстат України, 2003. — С. 25, 36, 47, 187.

65. *Закарпаття* — багатонаціональний край. — Ужгород: Відділ у справах національностей та міграції обласної державної адміністрації, 2003. — С. 4.

66. *Там* само. — С. 5.

67. *Поточний архів* Державного комітету України у справах національностей та міграції.

68. *Там* само.

69. *Там* само.

70. *Україна: утвердження незалежної держави 1991–2001.* — К.: Альтернативи, 2001. — С. 386.

71. *www.Hataron Tuli Magyarok Hivatala. hu.*

72. *2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokrol.*

73. *Конституції нових держав Європи та Азії.* — К.: Право, 1996. — С. 335.

74. *Kisebbségi törvény. 1. Fejezet. 1.§(2) bek.*

75. *J 1397 számú Beszámoló. A Magyar Köztársaság területen élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről.* — Бр., 2003.

76. *Там* само.

77. *Там* само.

МІСЦЕ ТА РОЛЬ УГОРЩИНИ В НОВІЙ ЄВРОПІ: СПРОБА ПРОГНОЗУ

В угорських, західних, українських та російських наукових дослідженнях багато уваги приділяється місцю та ролі Угорщини у новій Європі. Такий інтерес до цієї теми зумовлюють важливі геополітичні зміни, які сталися на зламі ХХ та ХХІ століть у Європі, особливо в регіоні ЦСЄ. За більш як десятирічний період сталися події епохального значення, які визначають характер розвитку європейського континенту на багато десятиліть. Угорщина як невід'ємна частина європейського континенту була й залишається в епіцентрі перебудови європейських відносин, стабільно разом з Польщею та Чехією входить до групи лідерів країн ЦСЄ, які досягли значних успіхів у політичних, соціально-економічних перетвореннях. Але досягнуте — лише початок на шляху до повернення Угорщини в Європу і угорцям потрібно зробити ще багато для того, щоб стати повноправними членами європейської спільноти. Тож які можуть бути прогнози подальшого розвитку угорського суспільства? Які відповіді Угорщина зможе знайти на виклики сучасності, коли на зміну одновимірному зіткненню двох ворожих ідеологій, що вилилось у протистояння військово-політичних блоків, прийшла багатовимірна взаємодія національних, релігійних, культурних і соціально-економічних факторів? На ці та інші питання автор спробує знайти відповіді у цьому розділі.

Спочатку кілька попередніх зауважень. Під терміном “прогноз” ми розуміємо інформацію про цілі, яких можна досягти з допомогою заданих засобів, або про засоби, які необхідні і достатні для досягнення заданих цілей, причому цій інформації властива невизначеність, зумовлена альтернативним характером людської діяльності [1]. Основним методом прогнозування, який використовується в цьому розділі, є метод експертної оцінки. За типологією застосовані економічні, соціальні, державно-правові, внутрішньополітичні та зовнішньополі-

тичні прогнози, а за часом — середньотермінові, характерною ознакою яких є переважання очікування кількісних змін над якісними, і ті, що тривають у межах 5–10 років.

Майбутнє Угорщини повною мірою залежить від її інтеграції в європейські та євроатлантичні структури. Вибір який зробила політична еліта країни наприкінці 80 — х років, визначив магістральний напрямок політичних, економічних, соціальних, гуманітарних трансформацій на довгі роки наперед.

Що може очікувати угорців у політичній сфері? Протягом майже чотирнадцятирічного періоду трансформацій у країні відбувся успішний перехід від однопартійної до багатопартійної системи. Зокрема, на виборах 2002 року два найбільші виборчі блоки (УСП, з одного боку, та СМД — УГП й УДФ — з другого) здобули понад 90 % голосів виборців. Таким чином, фактично відбувся перехід до двополюсної партійної системи. Створення двох зазначених політичних полюсів, які ввібрали більшу частину електорату колишніх важливих партій, відбулося протягом нетривалого часу. Досвід попередніх трьох парламентських виборів засвідчив тенденцію до гомогенізації електорату на всій території Угорщини: регіональні відмінності в результатах виборів ставали дедалі менш значними. Таким чином, процес створення багатопартійної системи в країні практично завершено. Звичайно, це не виключає появи на політичній арені нових партійних формувань, але їм буде досить складно завоювати такий авторитет у суспільстві, щоб реально конкурувати з сучасними парламентськими партіями.

На виборах до Державних Зборів 2006 р., якщо урядовій коаліції вдасться зберегти позитивні тенденції у розвитку економіки та соціальної сфери, можуть знову перемогти соціалісти. Водночас не варто скидати з рахунку те, що молоді демократи при певних труднощах в економіці країни, які можуть виникнути у зв'язку з вступом до ЄС, можуть у коаліції з крайньоправими партіями прийти до влади. Справа в тому, що в Угорщині за останні роки збільшується кількість так званих розчарованих (40–50 % від загальної кількості електорату). Ці люди байдужі до політичного життя в країні, як правило, не беруть участі у виборах, референдумах і взагалі в суспільному житті. Переважно вони живуть у провінції та селах. Результати чергових виборів істотно залежатимуть від того, кому, якій політичній силі вдасться перетягнути на свій бік саме цю, нині пасивну частину електорату [2].

Наступний політичний аспект безпосередньо пов'язаний зі вступом Угорщини до Євросоюзу. Угорщина як національна держава повинна зберігати свій суверенітет та самостійність, водночас вона повинна частину своїх повноважень передати Європейському Союзу, а частину, і досить значну, що є наріжною вимогою ЄС — органам самоврядування. Таким чином центральна влада досить суттєво послаблюється, і як це вплине на політичне становище в країні — досить складно прогнозувати.

Далі. Якщо на попередніх етапах розвитку європейського співтовариства процеси політичної інтеграції розвивалися тією мірою, як це було обумовлено завданням економічної інтеграції, то найближчими роками політична інтеграція набуває самостійного значення і входить до основних цілей Європейського Союзу. Відбувається, як кажуть фахівці, “переливання” інтеграції у сферу зовнішньої і внутрішньої політики; розширення функцій і повноважень інститутів ЄС, що також підсилює політичний характер їх діяльності. Європейський Союз як політична система, ймовірно, розвиватиметься у напрямку консенсусної демократичної, а не мажоритарної централізованої системи. Таким чином, внутрішньо- та зовнішньополітичне життя Угорщини стає складовою політичної сфери Євросоюзу і чим далі країна просуватиметься на шляху інтеграції, тим більшою буде ця взаємозалежність.

До проблем політичного характеру, які вже сьогодні стоять на порядку денному і можуть серйозно вплинути на становище Угорщини в Союзі, насамперед можна зарахувати окремі положення проекту Конституції Європи, розробленої Європейським Конвентом та представленої в серпні 2003 р. на міжурядовій конференції в Римі. І хоч обговорення цього документа свідчить про істотні розбіжності серед країн — членів ЄС щодо його основних принципів, однак цілком ймовірно, що консенсус в найближчій перспективі буде знайдено і більшість із запропонованого буде прийнято. Серед найсуттєвіших положень проекту Конституції, які викликають особливе занепокоєння Будапешта, можна назвати такі. Угорські експерти занепокоєні порядком визначення виконавчого органу ЄС, а саме інституту комісарів від кожної країни, затвердження їхньої кількості, персонального складу та встановлення повноважень. Згідно з проектом, поданим на розгляд міжурядової конференції, кількість комісарів з правом голосу (так званих європейських комісарів) скоротять до 15 (нині їх 20). Крім того, до складу Єврокомісії входитимуть ще 10 комісарів без

права голосу. Якими будуть їхні повноваження — поки що невідомо, бо в проекті Конституції нічого про це не сказано. Таке положення ставить під загрозу участь Угорщини у виконавчому органі ЄС з правом голосу.

Проект Конституції пропонує також анулювати принцип ротації в головуванні в Європейському Союзі. Конвент наполягає на обранні на 2,5 року президента Європейської Ради з правом одного переобрання, який репрезентуватиме ЄС у міжнародних відносинах. Ця пропозиція викликає побоювання втрати Угорщиною можливості безпосередньо впливати на функціонування та розвиток Євросоюзу, яку раніше країни — члени ЄС реалізовували через головування за принципом ротації.

До проекту Основного Закону внесено зміни щодо голосування кваліфікованою більшістю — рішення вважатиметься ухваленим, якщо за нього проголосує проста більшість (або 2/3 у разі особливих питань) держав-членів, які представляють 60 % населення Союзу. Таким чином, Угорщина, як і інші малі та середні країни, опиниться перед загрозою домінації в ЄС великих країн — Німеччини, Франції, Італії, Великобританії. Зміни можуть торкнутися і Європейського парламенту. Чергові вибори до нього, що мають відбутися за участю нових держав-членів у червні 2004 р., відбуватимуться ще за квотами представництва держав-членів, затвердженими в Ніщі. Проте наступні пропонується провести за новими квотами, які більш пропорційно представляли б населення держав-членів, що також негативно вплине на роль та місце Угорщини в ЄС.

Угорщині як майбутньому члену ЄС потрібно враховувати і ось що. З кількісним збільшенням країн спільноти розширюється спектр національних інтересів і зовнішньополітичних орієнтирів, збільшується культурне та мовне розмаїття. За таких умов, щоб зберегти цілісність об'єднання, офіційному Брюсселю доведеться дедалі ширше спиратися на принцип "Європи різних швидкостей". А це потребуватиме нової філософії інтеграції і перебудови практичних інструментів політики (у тому числі і механізму прийняття рішень), причому наслідки цієї трансформації навряд чи можна передбачити.

У 2000 р. свій внесок у пошуки нової концепції інтеграції зробили колишній федеральний канцлер ФРН Гельмут Шмідт, колишній президент Франції Валері Жіскар Д'естен і колишній голова Єврокомісії Жак Делор. Вони запропонували замінити стратегію диференційованого просування по шляху інтеграції політичним і організацій-

ним поділом учасників розширеного ЄС на дві груп, не лімітуючи таке розчленовування жодними термінами. В. Жіскар Д'естен і Г. Шмідт висловилися за те, щоб усередині Союзу була створена "центральна група", до якої увійшли б шість держав, що брали участь в інтеграції із самого початку, та інші члени ЄС, близькі до "шістки" за рівнем соціально-економічного розвитку, які готові об'єднатися у Федерацію, що має власні закони й інститути. Ж. Делор висунув концепцію "європейського авангарду", який повинен відігравати роль "твердого ядра" і "рушійної сили" інтеграції. Склад "авангарду" такий самий, як і в попередній пропозиції. На думку Ж. Делора, саме цим країнам слід створити усередині ЄС "Федерацію національних держав", до якої намагатимуться підтягнутися інші, більш відсталі країни ЄС [3]. Хоч ці пропозиції не були прийняті, їх наявність свідчить про те, що ідеї політичної трансформації розширеного Євросоюзу витають в повітрі і не виключено, що буде прийнята саме така модель, яка розділить країни-члени на "лідерів" та "аутсайдерів". Оскільки Угорщина через об'єктивні причини до першої групи не належить, угорцям доведеться враховувати цю обставину в адаптації до євроінтеграційних реалій.

Угорщині потрібно буде і відповідно реагувати на інституціональні реформи ЄС, викликані не тільки поглибленням інтеграції і розширенням Євросоюзу, а й трансформацією ціннісних орієнтацій європейського суспільства. Населення країн ЄС вже не підтримує принцип централізації управління, на основі якого створювалася структура ЄС півстоліття тому. На думку європейських експертів, з розширенням Євросоюзу підвищується загроза відриву керівництва ЄС від рядових громадян. По-перше, цьому сприяє комунітаризація багатьох напрямків політики, що раніше традиційно перебували в руках національної влади, а по-друге, значне ускладнення самої інтеграції. Простим громадянам буде щораз складніше зрозуміти мотиви того або іншого кроку керівництва Союзу, оцінити баланс його вигод і втрат, особливо в середньо- і довгостроковому плані. Це спричинить у населення наявне або приховане невдоволення керівними органами Союзу і змусить останніх витратити дедалі більше зусиль на забезпечення прозорості прийнятих рішень, здійснення постійної інформаційно-роз'яснювальної роботи і цілеспрямоване формування громадської думки. Тому подальший демократичний розвиток Євросоюзу пов'язаний з децентралізацією і широким залученням громадян до інтеграційного будівництва, а це означає, що й простим угорцям

потрібно вчитися ставати повноправними членами європейської спільноти. Зміни повинні відбутися і на ментальному рівні, тобто мається на увазі утвердження європейських цінностей як на рівні держави, так і на рівні простих людей.

У цьому ж контексті слід розглядати і реформу угорської освіти, кінцевою метою якої є створення такої системи навчання, яка б дала змогу підготувати активних громадян Європи, здатних мислити та діяти як свідомі члени європейської сім'ї. Важливим чинником реформ є тісний взаємозв'язок освіти й економіки. У цьому контексті основна увага у навчальному процесі приділяється не викладанню й засвоєнню базового матеріалу (знань), а розвитку здібностей учнів. Такий підхід дасть змогу перейти до європейської практики, коли вчитель не викладає, що правильно, а що ні, а навчає дітей тих методів, за допомогою яких вони самі стають учасниками пошуку правильних рішень. У практичному плані більша увага приділятиметься моделюванню, зокрема й комп'ютерному. Поряд із суттєвими зрушеннями в шкільній системі в Угорщині відповідно до стандартів ЄС створюється концепція навчання протягом усього життя. Європейський вимір реформи угорської системи освіти вимагає і внесення змін до змісту навчання й нових елементів і предметів. Такими, наприклад, є історія й культура ЄС, суспільні науки, елементи економіки, народознавства тощо. Суть цих нововведень полягає в тому, щоб виховати людину європейського мислення, яка поділяє європейські цінності, поважає права і свободи людини, є толерантною, володіє відчуттям соціальної справедливості.

Що ж до політичних і суспільних викликів, то у сфері освіти їхня частка є більшою, ніж матеріальні затрати. Суттєвою проблемою, на думку угорських фахівців, на початковому етапі членства в ЄС стане збереження інституційної стабільності на тлі практичної імплементації норм ЄС. Крім того, спостерігатимуться і відмінності у ментальності та рівні культур. Насамперед це стосуватиметься середньої освіти. Вищій освіті й науці, де міжнародне співробітництво існує традиційно, ці виклики не створюватимуть серйозних проблем.

У найближчі десять років питання національної безпеки для Угорщини, як і загалом для Європи, надзвичайно актуальні. Вступ країни до НАТО не посилив безпеку Угорщини, а навпаки значно її послабив. Йдеться насамперед про те, що "ні структура угорської армії, ні рівень її боєздатності та озброєння, військової техніки не відповідають стандартам НАТО. У разі агресії, на думку міністра оборони

Угорщини Ф. Юхаса, країну не зможе захистити навіть північноатлантичний альянс, оскільки країна не має необхідної для цього військової інфраструктури” [4].

Наступною загрозою національній безпеці Угорщини є міжнародний тероризм, який з гіпотетичної небезпеки перетворився на реальну у зв'язку з участю угорських збройних сил у військових діях НАТО в Югославії та Іраку. Угорці розуміють, що коли з боку сербських чи іракських терористів лунає загроза на адресу США, то це повною мірою стосується і Будапешта. Водночас Угорщина має набагато менше військово-технічних можливостей протистояти будь-яким проявам тероризму порівняно зі своїми більш потужними партнерами по альянсу. Іншою причиною серйозного занепокоєння стає збільшення незаконної торгівлі наркотиками, зброєю, людьми, людськими органами, яка не знає кордонів і руйнує зсередини угорське суспільство. Із вступом Угорщини в Шенгенську зону посилюється загроза значного розширення цієї незаконної діяльності, тим паче, ці негативні явища і сьогодні спостерігаються в країні. Живляться вони відсталістю в економічному розвитку окремих регіонів та прошарків населення, що породжує зубожіння та бідність. І нарешті, існують військові засоби гарантування безпеки, які також мають приховані загрози для Угорщини. Йдеться насамперед про те, чи стане НАТО ареною партнерства, співробітництва, діалогу між Сполученими Штатами та Європою включаючи країни ЦСЄ, України та Росії. Досить тривалий час Сполучені Штати Америки були основною опорою НАТО, але тепер ситуація дещо змінилася. Американці, як засвідчили події останніх років, самі вирішують, що військові сили альянсу беруть участь у тих чи інших воєнних операціях без урахування думки інших країн — членів НАТО. Нічим і ніким не збалансована американська гегемонія й американська військова міць є загрозовою не тільки для країн, які не є членами альянсу, а й для Угорщини. Втягування Будапешта у воєнні конфлікти, війни неминуче призведе не тільки до людських втрат, а й до значних економічних збитків, які непосильні угорській економіці, що перебуває у процесі трансформації.

У цьому контексті нові проблеми для угорців створить те, що принципово новим моментом у європейській інтеграції стала загальна зовнішня політика і політика безпеки (ЗЗППБ), що замінила механізм Європейського політичного співробітництва (ЄПС), який діяв з початку 70-х років. ЗЗППБ тепер поширюється на всю сферу міжнародних відносин, за винятком питань оборони і військової по-

літики. Вона передбачає не тільки взаємні консультації, а й вироблення “спільних позицій” держав-членів, які потім реалізуються через “спільні дії”, а також розробку Колективних стратегій ЄС щодо третіх країн і регіонів. Договір поклав початок включенню оборонної політики в рамки діяльності ЄС, що було остаточно закріплено в тексті Амстердамського договору. Таким чином, процес інтеграції поширюється на сфери зовнішньої політики й оборони, хоча ці сфери є суттєвою складовою національного суверенітету та одними з основних функцій держави і тому їх передача на між і наднаціональний рівень є складною політичною та психологічною проблемою. У площину практичних рішень перемістилося і створення власних військових сил ЄС, на першому етапі їх кількість становитиме 60 тисяч чоловік. Планується, що це будуть сили швидкого реагування. Угорці також повинні взяти участь у цьому проекті як члени ЄС.

Найближчими роками угорцям доведеться, можливо, вибирати, на чий бік стати у суперництві між НАТО і ЄС за ключову роль у регіоні ЦСЄ. Нинішнє посилення “європейської складової” НАТО і розширення військових функцій та оперативних можливостей ЄС, що відбувається паралельно, — це не два вектори, що ведуть до однієї мети. “Європізація” НАТО шляхом збільшення кількості представників європейських країн у керівних органах блоку — максимум того, на що готові піти США для збереження своїх ключових позицій у військово-політичній сфері життя Європи. Європейський Союз своєю чергою ставить за найближчу мету створення єдиного оборонного механізму військово-політичного союзу європейських країн. США активно сприяють першому напрямкові діяльності і досить прохолодно спостерігають за другим. Таким чином, замість того щоб об’єднати переваги загальноєвропейської і трансатлантичної організацій, Угорщина фактично опинилася в ситуації, коли їй необхідно зробити вибір між ЄС і США. Складність вибору — у нерівному характері наявних альтернатив. Членство в ЄС дає Будапешту більше (в економічному, соціальному і військово-політичному плані), ніж членство в НАТО. Водночас, вступивши до альянсу, Угорщина фактично визнала пріоритетний характер партнерства з Вашингтоном і взяла на себе відповідні зобов’язання. На думку автора, остаточний вибір буде зроблений не Угорщиною, а провідними державами ЄС і США. Будапешту в остаточному підсумку буде запропоновано лише один варіант, з яким він буде змушений погодитися. Який це буде варіант — поки що спрогнозувати неможливо.

Поряд з широким обговорюванням в Угорщині проблем безпеки угорських дослідників цікавить і роль та місце Будапешта у здійсненні масштабного проекту будівництва “європейського простору свободи, безпеки і правопорядку”, який впроваджується на основі положень Маастрихтського договору про співробітництво у сфері внутрішніх справ і правосуддя. Йдеться про створення єдиного правового поля, що забезпечує громадянам країн ЄС свободу пересування, проживання, професійної і політичної діяльності, створення інституту європейського громадянства і запровадження європейського паспорта. Разом з тим з метою зміцнення безпеки громадян на зовнішніх кордонах Євросоюзу буде запроваджений єдиний і більш суворий візовий режим для громадян третіх країн (Шенгенський режим). Нарешті, третім компонентом цього проекту є співробітництво держав-членів у боротьбі проти нелегальної міграції і всіх видів організованої злочинності, у тому числі в рамках нового поліцейського відомства — Європол. Для активізації діяльності у цій сфері ЄС створив спеціальний підрозділ Євроюст (EUROJUST) у складі прокурорів національних держав, суддів і офіцерів поліції — своєрідний прообраз європейської прокуратури. Його завдання — координація діяльності прокуратур національних держав, а також розслідування у співробітництві з Європолом злочинів європейського масштабу, зокрема пов'язаних з відмиванням грошей і поширенням наркотиків.

Відповідних дій з боку угорців потребує створення європейського правового простору. Цього вимагає запланована поступова конвергенція правоохоронних систем Союзу, для того щоб населення країн ЄС мало можливість звертатися до суду в кожній з національних держав на тих самих умовах, що й у своїй країні, а злочинці втратили б можливість користуватися розбіжностями в національних системах правосуддя. Як перший крок на шляху вирішення цієї проблеми на позачерговому саміті ЄС в Тампері 15–16 жовтня 1999 р. було запропоновано розробити принципи взаємного визнання державами — членами ЄС рішень національних судів у матримоніальній сфері, а також у сфері захисту євро і фінансових інтересів спільноти загалом.

Варто наголосити, що вступ держав ЦСЄ до Союзу із самого початку інтеграційного процесу більшість експертів ЄС оцінювали як загрозу “європейському просторові свободи, безпеки і правового захисту”. Серйозні структурні вади в поліцейських і прикордонних службах, довгі і ненадійно захищені кордони, брак сучасного устаткування і підготовленого персоналу, високий ступінь корумпованості

чиновників, які працюють у цих сферах, є причиною того, що розширення ЄС у багатьох країнах — членах спільноти почало асоціюватися із загрозою його внутрішній безпеці. Додамо, що всі ці вади характерні і для угорців. З цієї ситуації європейські дипломати знайшли вихід завдяки підписанню Протоколу про інтеграцію Шенгенських угод в Амстердамський договір, у статті 8а якого країни-кандидати взяли на себе зобов'язання прийняти шенгенські правила повністю, без жодних винятків. У тім самім дусі прагнення відгородити Європейський Союз від небезпек і “погроз” розширення були складені і висновки Комісії ЄС про вступ до Союзу країн ЦСЄ (Agenda 2000). Комісія відкинула ідею будь-якого перехідного періоду для вирішення новими державами — членами ЄС проблем у сфері внутрішніх справ і правосуддя. Навпаки, вона наголосила, що країни-кандидати повинні прийняти *acquis communautaire* ще до свого вступу, що ще раз було підтверджено на позачерговому самміті ЄС в Тампере 15–16 жовтня 1999 р. На саміті в Ніцці в грудні 2000 р. держави — члени ЄС визнали, що графік реалізації ідеї “європейського простору” доведеться переглянути у зв'язку з розширенням Союзу. Це означає, що країни ЦСЄ не встигають у намічений термін привести політику імміграції і прикордонного контролю у відповідність до стандартів ЄС. Становище ускладнюється також відсутністю чітких стандартів і розуміння в самому ЄС, що саме вважати *acquis communautaire* у цій сфері. Дотримуватися графіка проекту неможливо також через складність інституціональної структури внутрішніх справ і правосуддя, відсутність механізму координації дій у цих сферах різних інститутів ЄС і національних держав. Наслідком такої ситуації можна вважати виникнення спірних питань, наприклад, пропозиція канцлера Німеччини Шрöderа, підтриманого Австрією, про перехідний період, протягом якого буде обмежена свобода пересування осіб через німецько-польський кордон. Все наведене змушує Будапешт у найближчі роки докладати значних зусиль для врегулювання питань у сфері внутрішніх справ та правосуддя, на це також потрібні значні фінансові та організаційні ресурси [5].

Прийняття шенгенських правил Угорщиною матиме негативні наслідки — поява суворого візового режиму замість раніше існуючого ліберального, що дозволяло громадянам прикордонних областей досить вільно перетинати кордони, подорожувати, займатися торгівлею тощо, суттєво вплине на відносини з сусідніми державами, які не входять до ЄС. Особливо болісно це сприймає угорська національна

меншина, яка проживає в цих країнах. Сказане цілковито стосується і України. І хоча відповідну українсько-угорську угоду вже підписано, згідно з якою можна отримувати угорські візи безкоштовно, однак запровадження навіть такого ліберального режиму значно погіршило можливості українців відвідувати Угорщину.

Серйозною проблемою для угорців, які прийдуть чи вже працюють у країнах ЄС, є посилення націоналізму, расизму і ксенофобії в країнах Західної Європи. Невдоволення і протест корінного населення викликані не тільки і навіть не стільки тим, що іммігрантів вважають винуватцями високого безробіття, як самою імміграцією. Вони “сторонні” і “чужі”. Вони не інтегруються в суспільство, не сприймають його культуру. Проте проблема в тому, що майже нульовий приріст корінного населення в більшості західноєвропейських держав не залишає їм вибору: збільшення кількості вакантних робочих місць може бути заповнено переважно за рахунок подальшої імміграції. Націоналістична активність виявляється на двох рівнях — державних і регіональному і перетворилася нині на одну з істотних тенденцій розвитку сучасної Європи [6]. Зрозуміло, що йдеться не про небезпеку “масового націоналізму”, “націоналістичним викликом” у зоні ЄС, а лише про окремі сплески, хвилі націоналізму в окремих країнах. Основним чинником посилення націоналістичних тенденцій у Західній Європі є інтеграція як процес, що регулюється, а також непередбачуване зовнішнє середовище, зокрема масова імміграція з третіх країн. І хоч Євросоюз має у своєму арсеналі досить ефективний інструментарій, що дає змогу не тільки стримувати прояв націоналізму в усіх його формах, а й виступати гарантом основних прав і свобод людини, включаючи і права національних і культурних меншин, впровадити це в життя на практиці досить важко [7]. Потрібно також враховувати, що в самій Угорщині прояви націоналізму, особливо на побутовому рівні, зустрічаються доволі часто, виявлялися вони і на політичному рівні, тому будь-яка інформація про дискримінаційне ставлення до угорців у країнах ЄС викличе зворотну реакцію в самій країні до представників цих держав. На цьому підґрунті можливе навіть погіршення двосторонніх відносин. Це так само стосується і громадян країн, які не є членами ЄС, але постійно проживають чи тимчасово перебувають в Угорщині. Вони за певних умов (посилення імміграції, безробіття, погіршення економічного становища в країні) можуть стати фактором загострення відносин угорців із сусідніми країнами.

Ще одна тема, якою жваво цікавляться угорські та закордонні політологи, економісти, транзитологи, чи зміниться роль регіональних спільнот, які утворилися і функціонують в ЦСЄ з участю Угорщини, після вступу країни до ЄС. Будапешт в новітню добу завжди виступав за співпрацю на регіональному рівні, керуючись тим, що регіоналізація зберігає недоторканими національні кордони, водночас вони позбавляються фетишистського характеру, який неодноразово приводив у минулому і зараз спонукає до конфліктів, зокрема й збройних. Регіональний підхід дає змогу створити різні моделі співробітництва між територіальними одиницями сусідніх країн, не порушуючи проблеми державного суверенітету [8]. Це особливо важливо для Угорщини з точки зору економічного розвитку прикордонних територій сусідніх країн, в яких проживає угорська національна меншина.

Європа регіонів — поняття, що виникло внаслідок кризи нації-держави [9], тенденцій глобалізації економіки і розвитку інтеграційних процесів, а разом з тим і пробудження активності на місцях і загострення “локальної етнічності”, що нівелюється під впливом НТР. Суб'єктами всіх цих процесів стали як субнаціональні регіони, узаконені адміністративно-територіальним розподілом країни, так і регіони, що утворюються в результаті транскордонного співробітництва. На цьому тлі досить чітко означилися ще два фактори підвищення ролі регіональних утворень в ЄС. З одного боку, підвищилося усвідомлення того, що “органи місцевого самоврядування становлять одну з основ демократичного ладу, забезпечуючи право громадян на участь в керуванні державними справами, що своєю чергою є значним внеском у розбудову Європи, що базується на принципах демократії і децентралізації влади” [10]. З іншого боку — кризове становище в деяких країнах спільноти породило відцентрові тенденції і сподівання на те, що на рівні регіональних органів влади, максимально наближених до громадян, можна буде знайти оптимальне рішення виходу з кризи. Так об'єктивно виник простір, у межах якого субнаціональні та транскордонні регіони набули великої ваги і значення для всієї Європи.

Упродовж останніх десятиліть європейці вже нагромадили помітний досвід регіональної політики. У грудні 1991 р. у Маастрихті в рамках ЄС було створено Комітет регіонів з правом політичної ініціативи — “консультативний орган, що складається з представників регіональних і місцевих автономій”, покликаний забезпечити регіональну політику і координацію діяльності регіонів на загальноєвропейському рівні. Цілком можливо, що у процесі подальшої розробки за-

конодавчих основ діяльності Комітету він стане, поряд з “тріадою” — Рада, Комісія і Парламент — одним з основних інститутів Європейського Союзу. Особливу увагу останнім часом привертає проблема регіонів, створених на прикордонних територіях для розвитку міжнародного співробітництва і подолання “національної обмеженості”.

У цьому контексті варто розглядати майбутню участь Угорщини у Вишеградській групі. Якщо в цій спільноті на етапі вступу до НАТО та ЄС переважали прагнення до узгодження спільних інтеграційних кроків, взаємодопомоги, то на етапі членства на передній план виходять національні інтереси кожної з країн. Як стверджує угорський політолог Ф. Борош, країни Вишеградської групи і після інтеграції будуть взаємодіяти у питаннях, які торкаються їхніх спільних внутрішніх інтересів, а саме — облаштування на високому рівні кордонів з країнами нешенгенської групи, будівництво відповідної інфраструктури всередині країн, які б відповідали вимогам ЄС, розробка спільного проекту щодо запровадженню євро, прикордонне співробітництво регіонів та ін. Що ж до зовнішньополітичних інтересів, то тут угорський дослідник називає регіональне співробітництво в рамках ЄС, взаємодію у питаннях балканської політики, зв'язки із країнами, які залишилися поза Союзом, а саме Румунією, Україною та Росією, створення своєрідного вишеградського лобі всередині Євросоюзу, залучення до В-4 третіх країн тощо [11]. Для Києва останнє є надзвичайно важливим у рамках угорської ініціативи щодо створення консультативної ради у форматі Україна — В-4. Нагадаємо, що на зустрічі у червні 2003 р. глав держав — країн Вишеградської четвірки у Словаччині було заявлено, що після вступу до ЄС країни Вишеградської четвірки готові до співробітництва з Україною за формулою “4+1”. Важливою буде і надалі для Угорщини участь у Центральноєвропейській ініціативі, Ініціативі співробітництва в Південно-Східній Європі, Дунайській комісії, Карпатському євро регіоні, угорсько-італійсько-словенській і угорсько-австрійсько-румунській тристоронній кооперації.

Членство Угорщини в ЄС має також і культурно-ціннісний аспект. У перспективі можна прогнозувати посилення впливу європейських ЗМІ, європейської суспільної думки, поширення європейських стереотипів поведінки в Угорщині. Водночас, як продемонстрували діаметрально протилежні реакції угорського і європейського суспільств на війну НАТО проти Югославії, Іраку, зіткнення двох політичних культур може бути досить різким, хоч і не конфронтаційним.

Майбутнє Угорщини в Євросоюзі тісно пов'язане з самим розвитком спільноти. Загалом на початок ХХІ ст. ЄС значно просунувся в реалізації прийнятих на початку 90-х років програм подальшого поглиблення і розширення інтеграції. Позиції ЄС у світі помітно змінилися. Якщо наприкінці 80-х років європейське співтовариство сприймалося на міжнародній арені насамперед як торгово-економічний блок, то тепер Європейський Союз явно домагається визнання його претензій на самостійну роль у вирішенні ключових питань світової політики. Проте ЄС перебуває, у кращому разі, на півдорозі. Справа не в тому, що жодна із згаданих програм не доведена до кінця. Вони і не могли бути реалізовані за цей період. Тривогу в Західній Європі викликає інше: ЄС занадто мало просунувся до першої з двох ключових цілей — завершення будівництва справді єдиної, економічно і політично інтегрованої Європи, здатної відповісти на глобальні виклики ХХІ століття, і ні на йоту не просунувся до другої ключової мети — зміцнення економічних і політичних позицій Європи в сучасному світі. Що стосується останнього, то приводів для занепокоєння тут достатньо. Найбільшу тривогу викликає те, що Західна Європа поки програє економічне змагання зі Сполученими Штатами, та й не тільки з ними. За останні два десятиліття ЄС значно просунувся по шляху економічної інтеграції: здійснено масштабні програми формування єдиного внутрішнього ринку (1985–1992) і будівництва ЄВС (1991–2001). Однак парадокс полягає в тому, що саме в цей період ЄС значно відстав від США за темпами економічного зростання: 2,4 % проти 3,2% у середньому за 1981–1990 р. і 2,0 % проти 3,4 % у 1991–2000 р. Західна Європа програє не тільки в темпах зростання, а й у конкурентоспроможності, особливо в галузях високої технології. Крім традиційних конкурентів — США і Японії — Євросоюз відчуває посилення конкуренції з боку великої групи нових індустріальних держав. Особливу тривогу викликає дефіцит інноваційного потенціалу в західноєвропейського бізнесу, неготовність його до ризику, з яким пов'язане впровадження нових досягнень науково-технічної думки. Основною проблемою стає прогресування зниження питомої ваги Європи в чисельності світового населення. На рубежі двох століть частка Західної Європи становила 6,4 %, частка Європи від Атлантики до кордонів СНД — 8,7 %; за розрахунками, у 2025 р. вона зменшиться відповідно до 5,4 % і 7,5 %, якщо вкрай низька народжуваність не буде компенсована масовою імміграцією ззовні. Образно кажучи, більшості європейських країн потрібно знайти шлях між

збільшенням дефіциту трудових ресурсів і посиленням етнокультурної неоднорідності населення з усіма політичними наслідками, що впливають звідси [12].

Щодо деяких економічних проблем, перед якими постали угорці наприкінці 80-х — на початку 90-х років, прихильники євроінтеграції серед угорських урядовців, політиків, науковців покладали велику надію на вступ до ЄС, при цьому вони враховували те, що країни, які стали членами спільноти у 80-ті роки, отримали від неї суттєві фінансові трансферти для реформування економіки. Однак вже на початку XXI ст. стало зрозуміло, що у ЄС не вистачить коштів для підтримки нових країн-членів у попередніх обсягах і угорцям доведеться витрачати кошти з бюджету на пристосування до європейських вимог. Так, значною є ціна запровадження в країні законодавчих норм і стандартів, встановлених у ЄС, особливо дорогим виявляється впровадження законодавства в галузі охорони навколишнього середовища, ветеринарії, захисту прав споживачів. Так, за оцінками фахівців, впровадження Угорщиною стандартів і норм ЄС обійдеться їй у 50–120 % річного ВВП країни [13]. Загалом прийняття 10 нових членів коштуватиме кожному жителеві країн Західної Європи 9 євро щорічно, тоді як спочатку йшлося про 30 євро. На першому році членства в ЄС (2005 рік) Угорщина одержить із Брюсселя допомогу в розмірі 49 євро на людину. Відрив від допомоги ЄС західним країнам очевидна: Греція отримує щорічно на ту ж саму мету 437 євро, Ірландія — 418 євро, Португалія — 211 євро, а Іспанія — 126 євро. Очікується, що ці суми залишаться незмінними до 2007 року.

Сумнівними є й очікування значного збільшення прямих іноземних інвестицій в Угорщину із ЄС. Іноземний капітал увійшов в країну ще в середині 80-х років і в найпривабливіших сферах економіки він вже присутній тривалий період. Нагадаємо, що угорці за показником інвестицій на душу населення займають перше місце серед країн ЦСЄ. Резерви залучення інвестицій тут потрібно шукати в мобільності капіталу, яка може бути значно підвищена за умови здійснення стабільної монетарної політики, передбаченої членством у Валютному союзі. Однією з істотних переваг приєднання до Валютного союзу для угорських інвесторів стане зниження банками Угорщини реальних процентних ставок.

Особливо гостра тема для Угорщини — впровадження загальної аграрної політики Євросоюзу. Сільське господарство традиційно відіграє важливу роль в економіці країни. Водночас починаючи з 90

року в сільському господарстві країни відбулися зміни, які суттєво вплинули як на кількісні, так і на якісні показники виробництва сільгосппродукції, про що було сказано у четвертому розділі цієї монографії. Але процес трансформації аграрної сфери триватиме й після вступу країни до ЄС. По-перше, входження до Спільного ринку неминуче викличе необхідність структурної перебудови сільського господарства, відмови від збиткових його галузей, що викликає підвищення споживчих цін у країнах, оскільки в нині розходження в цінах на угорську сільгосппродукцію і ЄС досягають 10–50 % не на користь країн — членів Союзу. Збільшення цін на продовольство супроводжуватиметься падінням споживчого попиту. Подолати цю негативну тенденцію вдасться тільки у разі значних інвестицій у модернізацію сільського господарства Угорщини. Цей процес займе кілька десятиліть і супроводжуватиметься зміною структури виробництва і споживання.

Серйозною проблемою для Угорщини мінімум на 10–15 років буде відставання від країн ЄС. Це відставання є системним і воно стосується економіки, ступеня зрілості ринкових відносин, всього комплексу соціального забезпечення тощо. Для Євросоюзу на практиці така ситуація означатиме необхідність переоцінки власних ресурсів на користь Угорщини для вирівнювання ситуації. Якщо врахувати, що на допомогу з бюджету після розширення Союзу претендуватиме на 100 мільйонів чоловік більше, ніж до травня 2004 р., то стає зрозуміло, що Угорщині насамперед потрібно розраховувати на власні сили.

Угорські дослідники прогнозують також незначний ефект і від повноправного членства країни в Митному союзі ЄС, оскільки вже на етапі асоційованого членства Угорщина 60–65 % свого товарообігу реалізовувала на безмитній основі, а з 2001 р. торгівля промисловими товарами практично цілком звільнена від митних платежів. Після 90-го року в Угорщині значно змінилися географічна і товарна структури торгівлі при вражаючому зростанні її обсягів з ЄС. Так, у 2002 р. угорці отримали за імпортом із країн — членів Союзу товарів на суму близько п'ять з половиною мільярдів форинтів або 56,3 % від загального обсягу товарів, ввезених в Угорщину, а експортувала в ці держави понад шість з половиною мільярдів форинтів, або 75,1 % від загального обсягу товарів, вивезених з країни [14]. Таким чином, угорці на етапі лібералізації торговельних зв'язків у 90-ті роки змогли досягти набагато більше вигоди для своєї країни, ніж це зробили інші країни ЦСЄ.

Угорщина, виконуючи вимоги ЄС, повинна збільшувати витрати на охорону здоров'я, освіту і соціальне забезпечення для того, щоб підготувати кваліфіковану робочу силу, конкурентоспроможну на міжнародному ринку. Однак якщо одночасно не вживатимуться заходи для створення і підтримки достатнього рівня зайнятості з відповідним рівнем кваліфікації працівників, тоді таке інвестування в людський капітал може звестися до нуля через еміграцію у багатші країни ЄС. З іншого боку, якщо не вкладати інвестиції у людський капітал і не створювати умов для відповідного рівня зайнятості, то Угорщина не буде здатна забезпечити темпи економічного розвитку, необхідні для конвергенції з Євросоюзом. ЄС Короткотермінову вигоду від імміграції кваліфікованих працівників з Угорщини та інших країн ЦСЄ отримують країни ЄС, але цей процес буде суперечити довгостроковим інтересам і ЄС, і Угорщини. Якщо Угорщина залишатиметься довгостроковим нетто-експортером людського капіталу, то вона залишиться соціальною й економічною периферією ЄС, за певних умов це може стати загрозою політичної і соціальної стабільності всередині Євросоюзу.

Однією з найсерйозніших проблем євроінтеграції для Угорщини є запровадження євро, а це означає, що в рамках єдиного ринку ЄС ще протягом тривалого періоду функціонуватиме кілька валют і потенціал єдиної валюти не буде задіяний повною мірою. Остаточний перехід угорців на євро вплине на зміну стратегічного балансу сил між долларом і євро на користь посилення позицій останнього. Водночас ціни на товари, що є основою товарообігу країн ЄС і Угорщини, котируються переважно в доларах, що спричинить додаткові витрати у разі остаточного переходу країни на розрахунки в євро.

Нарешті, вступ до ЄС викличе наростання певних структурних проблем і регіональних дисбалансів в Угорщині, яка традиційно потерпає від регіональних диспропорцій усередині країни. Периферія і найменш розвинені райони, які розташовані переважно на кордоні з Румунією, Словаччиною, Україною, очевидно найбільшою мірою постраждають від жорсткої конкуренції в результаті відкриття ринків.

Таким чином, процес угорської євроінтеграції із стадії підготовчої перейшов у стадію здійснення конкретних кроків щодо входження в структуру ЄС і напрацювання власного досвіду роботи вже в середині цієї спільноти.

Угорці звикли себе називати, та й якоюсь мірою відчувати маленькою країною. Тепер ситуація міняється. Угорщина із країн-аплікантів є другою за величиною та поступається тільки Польщі. Взагалі у но-

вому ЄС домінуватимуть за кількістю середні та малі країни, що у разі їх об'єднання створить проблематичну ситуацію для країн-лідерів. Таким чином, комплекс маленької країни в Угорщині після вступу до ЄС трансформується в усвідомлення своєї значущості для регіону ЦСЕ і загалом для Європи. Вхідження Угорщини в європейський економічний простір створить безліч проблем для більшості учасників економічного життя, безумовно, негативно позначиться на добробуті населення. Іншими словами, у перші роки членства в ЄС Угорщина в економіці більше втратить, ніж здобуде. Втім, у міру пристосування до нових умов ситуація змінюватиметься на краще і, згідно з прогнозами угорських експертів, до 2015 року країна за основними економічними показниками досягне рівня країн — лідерів спільноти на період 2003 р. Важливим також є те, що в ЄС на передній план виходять не так економічні проблеми, як їхні соціальні складові. До таких нових тенденцій, що формуються під впливом ЄВС, можна зарахувати зближення соціальних умов і зміну пріоритетів у соціальній політиці Євросоюзу, поділ соціальних функцій між національними і наднаціональними структурами, розширення сфери правового регулювання на рівні ЄС міграційних потоків, трудової і професійної діяльності, інших аспектів. Принагідно зауважимо, що в сфері соціальної політики реалізовано варіант регулювання, при якому національний і наднаціональний рівні “співвідносяться як взаємодоповнюючі” [15]. Як бачимо, угорцям потрібно ще досить багато працювати для того, щоб стати на рівень провідних країн ЄС у питаннях соціального забезпечення. Окрім того, вирівнювання відбувається на рівні соціальних груп, міста — села, великого та малого села, багатшого Заходу країни і біднішого Сходу.

Список використаних джерел

1. *Матвієнко В. Я.* Прогностика. — К.: Українські пропілеї, 2000. — С. 47.
2. *Андраш Сечи.* Реставрация капитализма в Венгрии и альтернативы развития // Dialog-OD. — 2002. — № 10.
3. *Борко Ю. А., Буторина О. В.* Перспективы Евросоюза в новом веке // Современная Европа. — 2001. — № 3.
4. *Népszabadság.* — 2002. — 11.02.
5. *Потемкина О.* Становление обновленной Европы // Современная Европа. — 2001. — № 3.

6. *Буторина О. В.* Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — С. 43.
7. *Там само.* — С. 59, 60.
8. *Кудряченко А. И.* Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970–1991 рр.). — К.: Наук. думка, 1996. — С. 187.
9. *Newhouse J.* Europe's Rising Regionalism // *Foreign Affaires.* — 1997. — Vol. 76. — № 1. — P. 67.
10. *Council of Europe.* European Charter of Local Self-Government. — Strasbourg, 1985, 15 october. — P. 2.
11. *Boros Ferenc.* A "Visegradi egyuttmukodes" es perspektivaja // *Kulugyi Szemle.* — 2003. — № 3. — Old. 92.
12. *Бортко Ю. А.* Десять лет после Маастрихта. Что дальше? // Круглый стол "Экспертиза" 4 декабря 2001 года. www.gorby.ru
13. *Глинкина С.* Расширение ЕС: Взгляд из России//ПТПУ. — 2003. — № 2. — С. 43.
14. *Magyar Statisztikai Zsebkönyv 2002.* — Вр.: KSH, 2003. — Old. 194.
15. *Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития.* — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — С. 131.

Основним завданням здійсненого автором дослідження політичних трансформацій було прагнення зробити політологічний аналіз суспільно-політичного стану угорського суспільства після зміни державного устрою в Угорщині в 1990 році.

Вивчення угорської, української, західної, російської джерельної бази, інтерпретація її щодо теми наукових розвідок, визначених автором як пріоритетні, дає змогу зробити певні висновки, що мають теоретичне та практично-політичне значення.

Спроба Радянського Союзу насильно впровадити в Угорщині соціалістичну модель, подальший розвиток угорського суспільства по шляху копіювання чужого досвіду врешті-решт призвели до системної кризи, яка своєю чергою стала основною причиною зміни суспільно-політичної та економічної системи в країні. Чим наполегливіше прибічники соціалістичної моделі тиснули на угорське суспільство, тим сильнішою була протидія. Наприкінці 80-х років пошук шляхів реформування угорського суспільства став загальноугорською ідеєю, і політики та вчені, громадські діячі, незалежно від того, до яких політичних сил вони належали, консолідувалися для її реалізації. В остаточному підсумку це вилилося в перемогу демократичних сил на виборах до угорського парламенту в 1990 році. Таким чином, можна стверджувати, що будь-яка спроба привнесення в те чи інше суспільство чужої ідеології, суспільно-політичного ладу рано чи пізно буде приречена на поразку. Причину розвалу соціалістичного ладу в Угорщині варто шукати у самій його природі, яка і за формою, і за змістом була глибоко неприйнятною для угорського народу. Інша справа, зможе країна, яка тривалий час перебувала під чужим впливом, повернутися повною мірою до самої себе чи знову вона потрапить в обійми чергових "доброзичливців".

За роки трансформації політичного та соціально-економічного життя Угорська Республіка довела, що зміна державного ладу в умовах глобалізації можлива мирним шляхом, без людських жертв та соціальних потрясінь. Досвід Угорщини, більшості країн ЦСЄ, СНГ засвідчив, що наприкінці ХХ століття людство зуміло виробити таку

модель трансформації суспільно-політичного ладу, яка демократичним шляхом може привести до зламу тоталітарно-авторитарного режиму та повернення на загальноцивілізаційний шлях розвитку держави. Саме наявність консолідації провідних політичних сил є основою для успішних перетворень у всіх сферах суспільного буття, що своєю чергою створює можливості для стабільності, злагоди та добробуту.

За роки перетворень в Угорщині практично завершено процес формування багатопартійної системи в країні. Звичайно, це не виключає появи на політичній арені нових партійних формувань, але їм буде складніше завоювати такий авторитет у суспільстві, щоб реально конкурувати з сучасними парламентськими партіями. Безумовно, одним з основних досягнень нової політичної системи Угорщини є те, що жодного разу не було призначено позачергових парламентських виборів. Попередні три скликання Національних Зборів (1990, 1994, 1998 рр.) пропрацювали повний цикл. Хоч Конституція Угорщини передбачає надзвичайно складну процедуру розпуску парламенту, але за всі ці роки не виникало такої ситуації, яка б робила цю проблему актуальною, адже жодного разу питання розпуску парламенту серйозно не поставало на порядку денному політичного життя країни.

Починаючи з 90-го року партії в Угорщині перетворилися на потужний фактор як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Від того, як партійна коаліція, що перебуває при владі, вирішує соціально-економічні проблеми в країні, як відстоює інтереси держави на міжнародній арені — залежить авторитет її партій, уподобання електорату. Лозунг “більше реформ” змінився на бажання населення бачити стабільну та ефективну владу, зусилля якої спрямовані на вирішення повсякденних соціальних проблем кожного члена суспільства. Тому на останніх виборах 2002 року в країні перемогли соціалісти, які у своїй передвиборній програмі зробили основний акцент саме на вирішенні цих проблем.

В Угорщині під час досліджуваного періоду конституційно забезпечено концепцію поділу функцій влади, оновлено виборчу систему, запроваджено посаду президента і одноособового глави держави, сформовано вищий орган конституційної юстиції, загальним для Конституції країни став принцип верховенства закону і права. Конституційний процес в Угорщині проходив цивілізовано і спокійно. Угорська політична система конституційно оформлена відповідно до

моделей парламентарних принципів державного права. Досвід Угорщини підтверджує припущення деяких дослідників про те, що немає безпосереднього зв'язку між наявністю нових конституцій та економічними успіхами в країнах. Незважаючи на те, що в Угорщині діє модифікована Конституція 1949 року, економіка країни розвивається найстабільніше у регіоні ЦСЄ.

За більш ніж чотирнадцять років реформ політична трансформація в Угорщині стала реальністю і можна цілковито впевнено стверджувати, що в країні існує парламентаризм. Насамперед — стабілізувався склад демократичних інститутів, властивих демократичній державі. Досвід Угорщини ще раз підтверджує необхідність чіткого правового регулювання діяльності парламенту, його взаємовідносин з урядом та президентом. І якщо ця система як слід продумана, то її наявність є запорукою стабільного суспільно-політичного ладу, гарантом того, що в суспільстві не виникатимуть деформації, які врешті-решт призводять до негативних наслідків в економіці, падіння авторитету уряду як у країні, так і за кордоном. Крім того, угорська практика засвідчує, що пропорційно-мажоритарна система виборів до парламенту, а також партійний підхід при формуванні парламентської більшості цілком виправдані і відіграють позитивну роль у розбудові правової держави і ринкової економіки.

Починаючи з 1989 року в Угорщині вдалося політично структурувати суспільство, що є основою стабільності й подальшого розвитку громадянського суспільства. Усі ці роки ДЗ відігравали важливу роль у становленні ринкової економіки, демократії, міжнародному визнанні незалежної Угорської Республіки. Це стало однією з передумов того, що Угорщина має імідж стабільної та передбачуваної держави в Європі, а її повна інтеграція у європейські структури є тільки питанням часу.

І ще одне. В угорському суспільстві з самого початку процесу трансформації створювався позитивний імідж Державних Зборів, інституту депутатів, державних діячів, які наділені виборцями правом вирішувати життєво важливі для країни завдання. Критики на адресу ДЗ, членів парламенту в засобах масової інформації, серед пересічних громадян, звичайно, вистачає. Але тут, на відміну від України, не формується навколо парламенту образ ворога, на якого перекладається вся вина за ті чи інші проблеми в державі.

Що ж до інституту президентства, то в Угорщині створено правову основу парламентсько-президентської республіки, в якій чільне

місце відведено президентові. Глава держави є гарантом Конституції та виразником єдності нації. Хоч він має досить обмежені повноваження й обирається парламентом, але завдяки демократичним інституціям, сформованим у країні, у президента є можливість повною мірою здійснювати свої повноваження і впливати на політичну ситуацію в державі. Формування конституційно-правового статусу президента Угорщини не завершено, але йдеться не про принципові зміни, а про розвиток та уточнення тих чи інших повноважень глави держави, що, звичайно, не змінить усталених відносин, які склалися між усіма гілками влади в період новітньої історії Угорщини.

Уряд в Угорщині відіграє основну роль у системі виконавчої влади. Діяльність всіх урядів новітньої доби була спрямована на утвердження Угорщини як європейської держави з відповідними політичними та економічними інституціями. При цьому, попри різні ідеологічні підхід, всі вони дотримувалися визначеного на початку трансформації курсу на побудову демократичного суспільства, що базується на ринковій економіці. Уряди та їх прем'єр-міністри мають досить широкі повноваження, що з урахуванням підтримки парламентської більшості забезпечує їм прийняття таких рішень, які, на думку уряду, є ключовими в економічній, соціальній чи політичній сфері. З одного боку, такий механізм взаємодії виконавчої та законодавчої влади спрощує розробку відповідних законодавчих та нормативних актів, їх впровадження в життя, а з іншого — виникає небезпека того, що конструктивні пропозиції опозиції будуть "політично" відхилені чи заблоковані, що за певних умов може спричинити досить серйозні проблеми для держави

Цікавими є здобутки Угорщини в реформуванні системи органів місцевого самоврядування. На особливу увагу в угорському досвіді заслуговує створення дворівневої системи управління: центр - орган місцевого самоврядування, відносини між державними адміністраціями округів та столиці і місцевою владою, передача багатьох функцій державою в управління громадою, створення умов для залучення національних та етнічних меншин до вирішення місцевих проблем.

На етапі розбудови новітньої держави в Угорщині непересічне значення має утвердження основ громадянського суспільства. Саме становлення інституцій громадянського суспільства, забезпечення прав людини, демократичних свобод є основною передумовою для входження у політико-правовий, економічний та гуманітарний європейський простір. У контексті наведеного потрібно зазначити, що з пер-

ших кроків побудови демократичного ладу, угорці зрозуміли, що без створення громадянського суспільства неможливо забезпечити захист прав людини як ключового елемента в забезпеченні демократії, створенні правової держави. Досвід Угорщини в цій царині засвідчив, що формування потужної законодавчої бази, приєднання до основних міжнародних документів, що регламентують права людини, започаткування діяльності відповідних державних та громадських інституцій ще не гарантує того, що у країні автоматично будуть забезпечені основні права людини. На жаль, рудименти соціалізму мають досить серйозний вплив на угорську дійсність і після більш як чотирнадцяти років трансформації частина пересічних громадян сприймають політичні та соціально-економічні зміни в державі через призму вчорашнього суспільства. Виявилася не готовою до позитивної дискримінації щодо забезпечення прав людини і частина політичної еліти суспільства. Однак попри існуючі проблеми й труднощі перехідного періоду угорці досягли непоганих результатів на шляху створення умов для розвитку громадянського суспільства, правової держави. Основним досягненням є те, що в Угорщині дедалі більше простих людей усвідомлюють: без їх активної участі в суспільно-політичному житті марно розраховувати на утвердження демократії в країні.

Економічний розвиток Угорщини в період ринкової трансформації (1990–2003 рр.) характеризувався відносно нетривалим і не дуже глибоким спадом, а починаючи з середини 90-х років — відновленням зростання економіки. Реформи на початковому етапі супроводжувалися сплеском інфляції, яку вдалося відносно швидко стримати. На прикладі Угорщини можна простежити зв'язок між вихідним рівнем економічного розвитку, результатами демократичних реформ та успіхами ринкової трансформації. Саме вміле поєднання цих факторів забезпечило угорцям відносно м'який перехід до ринку, а соціальні труднощі реформ не викликали кризи в суспільстві. Угорщина і надалі є привабливою для іноземних інвестицій, частка яких на душу населення найвища в країнах ЦСЄ. Одна з передумов успішного ходу ринкових реформ, як свідчить угорська практика, полягає в тому, що в Угорщині зуміли, обновивши в результаті демократизації державну машину, уникнути її ослаблення і підриву, забезпечити дієздатність і авторитет. Ліберальна риторика угорських демократів, в якій робився акцент на усуненні державного втручання в економіку, дуже швидко розійшлася з практикою. Держава відіграє ключову

роль у макроекономічній стабілізації і побудові цивілізованих ринкових відносин, забезпеченні соціальних програм. Адміністративні методи державного впливу на економічне життя тепер в основному обмежені сферою цивільного права і правоохоронних органів. Крім цього, здійснюється адміністративний контроль за дотриманням якісних, екологічних і технічних стандартів, зовнішньоекономічною діяльністю, проявами монополізму. Але центр ваги дедалі більше зміщується на ринкові методи впливу на економіку. Використовуючи їх, держава набуває щораз більшого досвіду, досягаючи нюанси і технологічні особливості регулюючої ролі відповідних інструментів. Результати економічних реформ в Угорщині багато в чому визначаються тим, якою мірою законодавчим органам вдається закласти необхідні правові основи функціонування ринку, а виконавчим — забезпечити їх застосування на практиці. З іншого боку, усвідомлюється необхідність формування державними органами структурної політики і політики доходів як інструментів індикативного планування, що служить орієнтиром при розробці виробничої стратегії підприємствами, проведенні бюджетної і кредитної політики, здійсненні державної підтримки науково-технічного прогресу, складанні програм підвищення конкурентоспроможності окремих галузей і виробництва, визначенні митної і валютної політики.

На думку угорських теоретиків і практиків, забезпечення суспільної злагоди в нинішніх умовах пов'язано з наданням ринковим реформам чіткої соціальної спрямованості. Це особливо важливо для призупинення люмпенізації і наростання майнової поляризації суспільства. За роки ринкових перетворень більшість показників добробуту угорського населення стали більш прогнозованими, вони не міняються різко, як це було на початку періоду системних трансформацій. Усе рідше трапляється різке зниження доходів, підвищення рівня бідності, контролюється й інфляція. Наявні ознаки сталого поліпшення становища в соціальній сфері. Багато його показників почали змінюватися у кращий бік. Збільшуються видатки на соціальну допомогу, освіту, охорону здоров'я. Держава не втрачає провідної ролі у реалізації соціальної політики, водночас підвищилася роль органів самоврядування при її здійсненні. Втім, проблем у цій сфері ще залишається достатньо й експерти прогнозують їх збільшення після вступу країни до ЄС.

За час існування новітньої Угорщини значно підвищився міжнародний авторитет країни, вона утвердилася як регіональний лідер

серед країн ЦСЄ, стала членом НАТО, в травні 2004 року буде прийнята до Євросоюзу. За ці роки значно поліпшилися відносини із сусідніми країнами, які ще десять років тому (особливо з Румунією, Словаччиною, Югославією) були проблематичними. Що ж до українсько-угорських відносин, то наголосимо що двостороннє співробітництво справді наблизилося до можливого за наявних історичних обставин рівня добросусідства, дружби та взаємовигідної взаємодії. До беззаперечних позитивів і досягнень співпраці України та Угорщини починаючи з 90-го року належить те, що створено стійку систему міждержавних відносин на всіх рівнях. Це зокрема регулярні візити, переговори, консультації на рівні президентів, глав урядів, парламентів, міністерств, відомств, зустрічі керівників органів місцевого самоврядування, представників громадських організацій, інтелігенції. Зазначимо, що українсько-угорські відносини на сучасному етапі і далі збагачуються новими напрямками, видами і формами співробітництва.

Такими є основні підсумки демократичних політичних та соціально-економічних реформ в Угорській Республіці наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть, країні, яка одна з небагатьох у регіоні ЦСЄ успішно долає наслідки радикальних ринкових та політичних потрясінь.

Умовні скорочення

РНП	Рамковий навчальний план
АДВ	Агентство державної власності
АПК	Агропромисловий комплекс
АС	Аграрний союз
БДП	Буржуазно-демократична партія
ВБ	Всесвітній банк
ВВП	Валовий внутрішній продукт
ДЗ УР	Державні Збори Угорської Республіки
ДК	Дунайська комісія
ДРЮ	Державна рада юстиції
ДСУУ	Демократична спілка угорців України
ДХК	Державна холдингова компанія
ЗЗППБ	Загальна зовнішня політика і політика безпеки
ЄБРР	Європейський банк реконструкції і розвитку
ЄРП	Євроатлантична Рада партнерства
ЄПС	Європейське політичне співробітництво
ЄС	Європейський Союз
ІСК	Індекс сприйняття корупції
КБ	Комерційний банк
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
КС	Конституційний суд
ЛА—ПП	Ліберальний альянс — Партія підприємців
МВФ	Міжнародний валютний фонд
НАТО	Організація Північноатлантичного союзу
НБНП	Національний базовий навчальний план
НСП	Національна селянська партія
НПДГ	Незалежна партія дрібних господарів
ОБСЕ	Організація з безпеки та співробітництва в Європі
ОВД	Організація Варшавського Договору
ОЕРС	Організація економічного розвитку та співробітництва
ОКС	Опозиційний “круглий стіл”
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ОРУ	Організація русинів Угорщини
ОТР	Ощадбанк Угорщини
ПАРЄ	Парламентська Асамблея Ради Європи
ПДСГ	Партія дрібних сільських господарів

ПУЖС	Партія угорського життя і справедливості
РНП	Рамковий навчальний план
РЕ	Рада Європи
РЕВ	Рада Економічної Взаємодопомоги
РП	Республіканська партія
РПАС	Рада Північноатлантичного співробітництва
СВД	Союз вільних демократів
СДПУ	Соціал-демократична партія Угорщини
СКК	Союзна контрольна комісія
СМД	Союз молодих демократів
СМД—УГП	Союз молодих демократів — Угорська громадянська партія
СНД	Співдружність Незалежних Держав
СОТ	Світова організація торгівлі
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТУІУ	Товариство української інтелігенції Угорщини
ТУКЗ	Товариство угорської культури Закарпаття
ТУКУ	Товариство української культури в Угорщині
ЦСЕ	Центральна та Східна Європа
УДФ	Угорський демократичний форум
УКП	Угорська комуністична партія
УКРІН	Наукове Товариство україністики Угорщини
УПТ	Угорська партія трудящих
УР	Угорська Республіка
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УНБ	Угорський національний банк
УНР	Угорська народна республіка
УНП	Угорська народна партія
УСП	Угорська соціалістична партія
УСРП	Угорська соціалістична робітничка партія
ХДП	Християнська демократична партія
ХДНП	Християнська демократична народна партія
ЦЕІ	Центрально-Європейська ініціатива
ISIC	Міжнародна стандартна класифікація усіх видів економічної діяльності
NCAp	Коефіцієнт номінальної допомоги виробнику
NUTS	Номенклатура статистичних територіальних одиниць
PSE	Еквівалент підтримки виробника

Зміст

Передмова	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження політичних процесів у постсоціалістичних країнах	9
1.1. Дослідження проблем політичної трансформації в Угорщині в угорській, зарубіжній та українській політичній науці	9
1.2. Методологія аналізу політичних процесів у постсоціалістичних країнах	20
1.3. Категоріально-понятійний апарат аналізу перехідних суспільств	30
Розділ 2. Генеза політичної системи Угорської Республіки	65
2.1. Соціалістична модель політичної системи в Угорщині: конфліктологічний потенціал	65
2.2. Криза соціалістичної моделі в Угорщині та пошуки альтернатив розвитку	73
Розділ 3. Зміна форми державного устрою, управління та доктрина розмежування функцій влади	80
3.1. Формування і розвиток багатопартійної системи Угорщини	80
3.2. Парламентаризм в Угорщині: стадії становлення і розвитку	96
3.3. Інститут президентства — пошуки та здобутки	114
3.4. Модернізація функцій уряду Угорської Республіки	125
3.5. Трансформація функцій органів місцевого самоврядування в сучасній Угорщині	154

3.6. Розбудова правової держави і забезпечення прав людини — основа формування демократії в УР	180
3.7. Формування громадянського суспільства, його структури, інститутів на етапі перехідного періоду	197
3.8. Сучасна угорська політична та економічна еліта як рушійна сила трансформаційних процесів в Угорщині	210

Розділ 4. Взаємозв'язок політичної, економічної і соціальної трансформації в Угорщині.....	224
4.1. Реформування економіки Угорщини: найважливіші кроки на шляху соціальних трансформацій	224
4.1.1. Лібералізація господарської діяльності як перший крок на шляху економічних трансформацій.....	225
4.1.2. Приватизація власності. Формування нових суб'єктів господарювання	247
4.1.3. Малі та середні підприємства в Угорщині	260
4.1.4. Перетворення в аграрному секторі. Земельні реформи	266
4.1.5. Економіка Угорщини від трансформаційної кризи до стабілізації та зростання.....	276
4.2. Соціально-політичний вимір економічних трансформацій.....	282
4.2.1. Інституціональні соціальні реформи як основа нової соціальної політики в Угорщині	282
4.2.2. Деякі аспекти становлення ринку праці в Угорщині у перехідний період	291
4.2.3. Зміни в стані та поведінці угорських домогосподарств як результат економічних трансформацій в Угорщині	309
4.2.4. Освіта, охорона здоров'я, доступ та можливості. Пенсійна реформа	327
4.2.5. Корупція як корозія постсоціалістичного суспільства та держави	357

Розділ 5. Стратегічні пріоритети Угорщини	
у зовнішній політиці: загальне і особливе	376
5.1. Інтеграція у європейські та євроатлантичні структури як головний зовнішньополітичний пріоритет Угорщини	376
5.2. Міждержавні відносини Угорщини із сусідніми країнами в контексті угорської етнопонаціональної ідентичності.....	399
5.3. Українсько-угорські відносини: баланс політичних і економічних інтересів.....	412
5.4. Угорська національна меншина в Україні та українська в Угорщині: порівняльний аналіз становища і соціальної ролі	431
Розділ 6. Місце та роль Угорщини	
в новій Європі: спроба прогнозу	449
Післямова	468
Умовні скорочення	475

The political transformations in Hungary at the end of 20 and the beginning of 21 centuries are researched in the monograph on the basis of large factual, scientific material. The genesis of political system of the Republic of Hungary, the modification of political system form, management and the doctrine of power functions division, the interrelation of political, economic and social transformation in Hungary, the country's strategic priorities in the foreign policy are analysed. An attempt to forecast the place and role of the Republic of Hungary in new Europe is made.

The practise of Hungary's relations with adjoining countries and first of all with sovereign Ukraine is considered.

It is meant for politicians, political scientists, lecturers and students of higher educational establishments, and for all interested in the problems of political transformations in the post-socialist countries.

Наукове видання
Ткач Дмитро Іванович
**СУЧАСНА УГОРЩИНА В КОНТЕКСТІ
СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**
Монографія

Scientific edition
Tkach, Dmytro I.
**CONTEMPORARY HUNGARY IN THE CONTEXT
OF SOCIAL TRANSFORMATIONS**
Monograph

НБ ПНУС

722358

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактор *Г. В. Воїнова*
Коректор *Г. П. Васьківська*
Комп'ютерне верстання *С. В. Фадєєв, І. О. Блінова*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 23.12.03. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 27,9. Обл.-вид. арк. 29,7. Тираж 3000 пр. Зам. № 4-129.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фромствівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4